قەدىمقى ئۇيغۇر
يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما

ئابدۇقەييۇم خوجا
تۈزگۈچىلەر: تۇرسۇن ئايۇپ
ئىسراپىل يۇسۇپ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: مامۇت سابىت

قەدىمكى ئۇيغۇر
يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168 × 850مم 1/32
باسما تاۋىقى: 13.25 قىستۇرما ۋارىقى: 5
1983 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
1984 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M7098·55
تىراژى: 1 — 12,400

باھاسى: 1.55 يۈەن

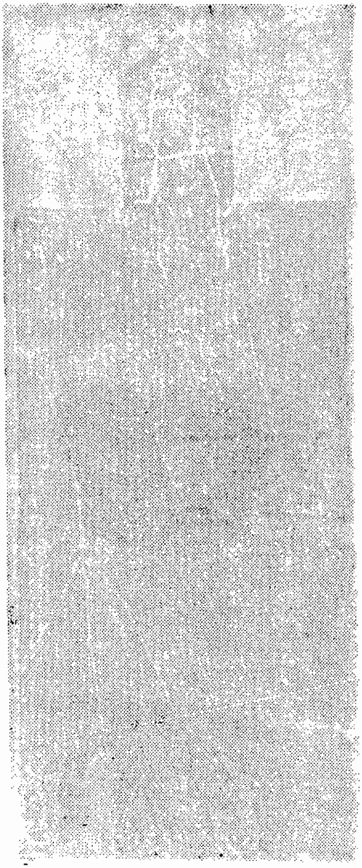

كول تېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ
يىراقتىن ۋە يېقىندىن تار-
تىلغان سۈرىتى

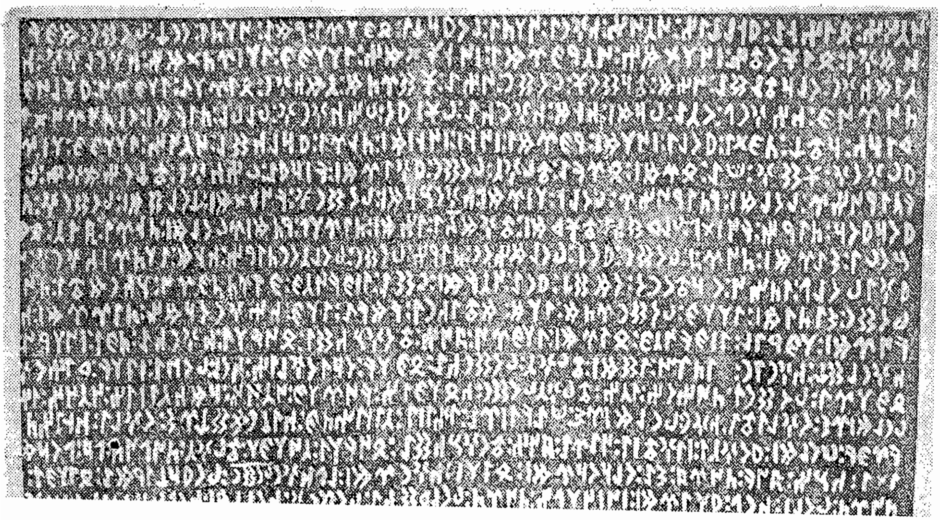

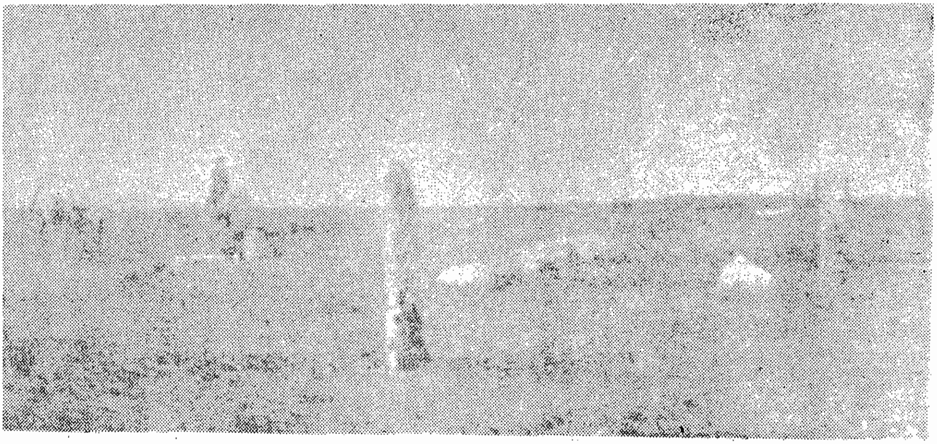

ئورخۇن ۋادىسىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ يىراقتىن كورۈنۈشى

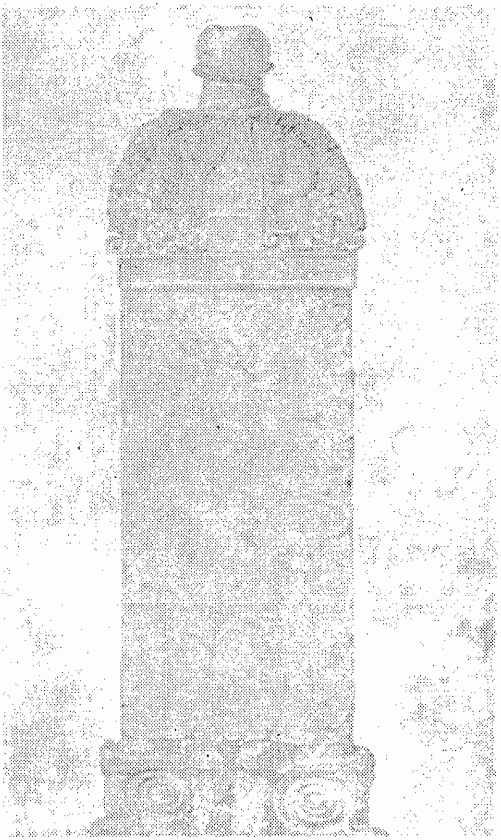

مەڭگۈ تاش
سۈرىتى

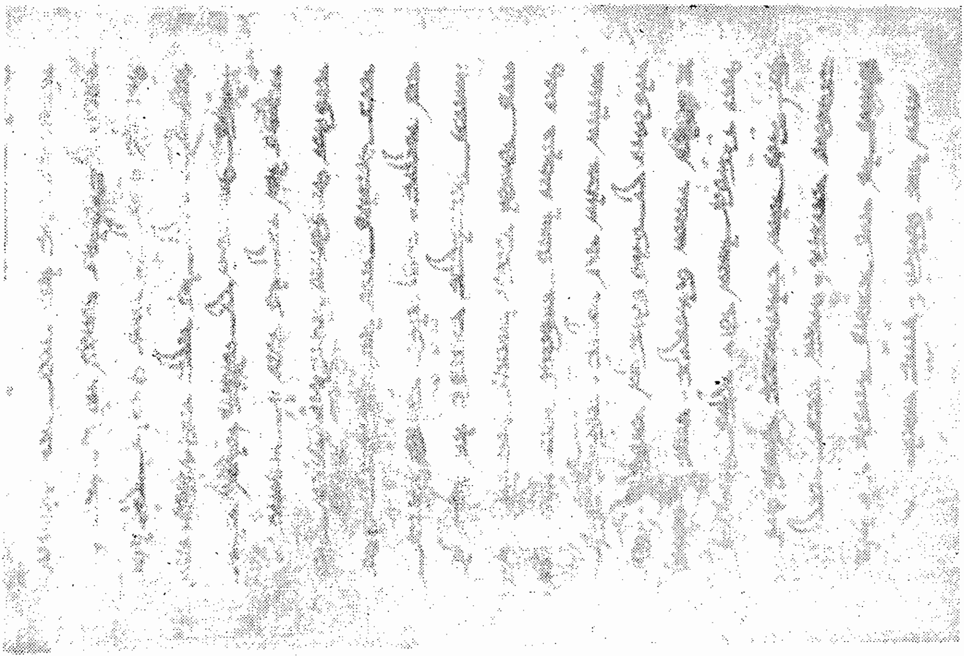

▲ قەدىمقى ئۇيغۇرچە
«مائىترى سىمىت»
نىڭ بىر بېتى

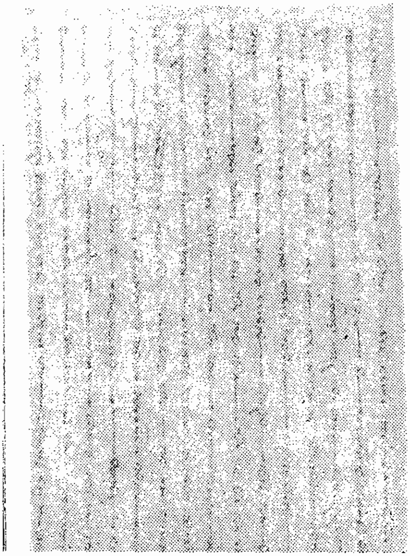

◁ سوغدى يېزىقىدا
يېزىلغان ھۆججەت

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىقىدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

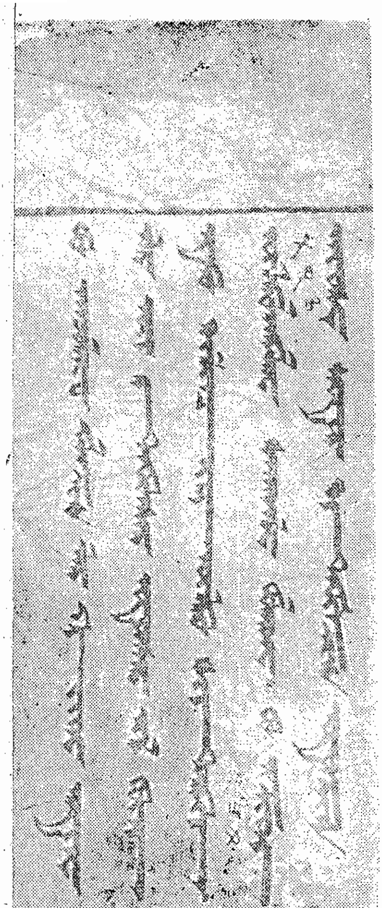

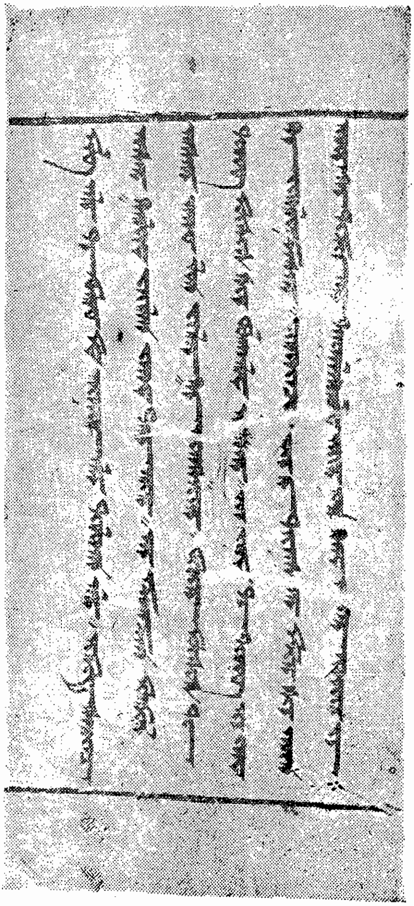

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىقىدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

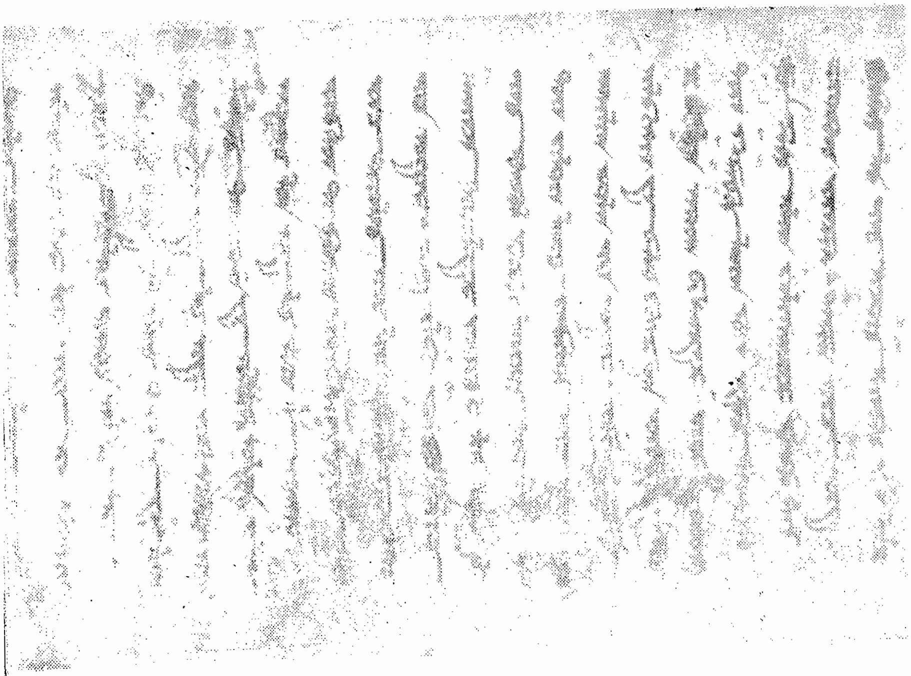

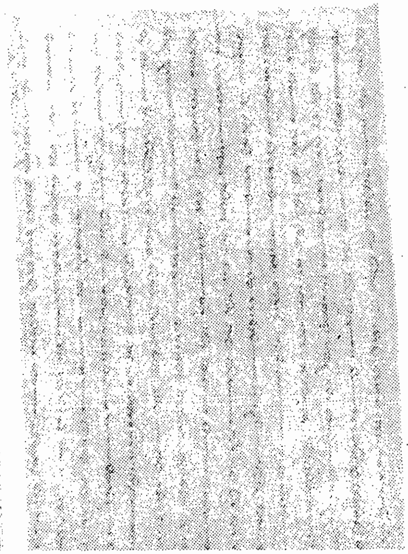

▲ قەدىمقى ئۇيغۇرچە
«مائىترى سىمىت»
نىڭ بىر بېتى

◁ وغدى يېزىغىدا
زىلغان ھۆججەت

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىقىدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

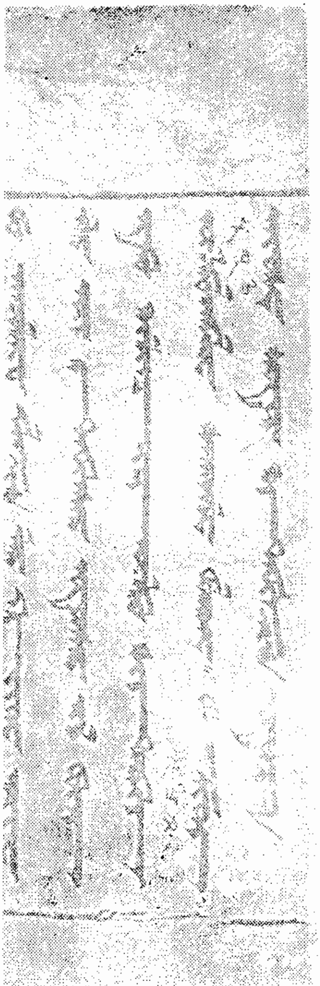

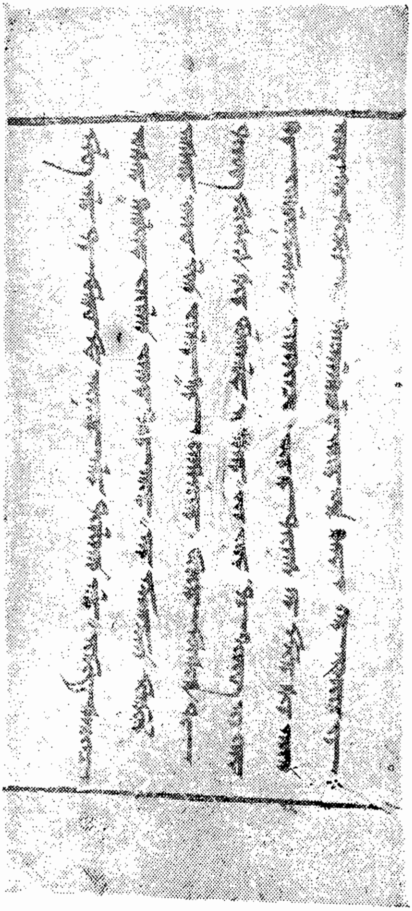

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىقىدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

نەشرىياتتىن

قولىڭىزدىكى بۇ «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»غا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تارىخىغا، قەدىمقى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار بولغان بىرقەدەر مۇھىمراق يازما يادىكارلىقلار تاللاپ كىرگۈزۈلدى. بۇ كىتاپنى نەشر قىلىشتىن مەقسەت تارىخ، تىل، ئەدەبىيات، پەلسەپە، دىن ۋە باشقا پەن ساھەلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان خادىملارنى ئۆز تەتقىقاتلىرىدا پايدىلىنىشى ئۈچۈن بىرىنچى قول ماتىرىيال بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ كىتاپقا كىرگۈزۈلگەن يازما يادىكارلىقلار ئەينى بويىچە ئېلىندى.

بۇ كىتاپتىكى يازما يادىكارلىقلار قەدىمقى زاماندا يېزىلغان. كىتاپخانلارنىڭ، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۆگىنىشتە، تەتقىق قىلىش ۋە نەقىل ئېلىشتا ماركسىزىملىق مەيدان، نۇقتىنەزەر، ئۇسۇل قوللىنىپ، تارىخىي ھادىسىلەرگە تارىخىي نۇقتىنەزەر بىلەن قاراپ ۋە زامان، ماكان بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلىپ، ۋەتەنگە، خەلققە پايدىلىق ئاممىي تەرەپلەرنى يارىتىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

مۇندەرىجە

قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ھەققىدە قىسقىچە
چۈشەنچە 1
«قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دا
تونۇشتۇرۇلغان ئەسەرلەر 29

I

قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار
.... 31
«قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار»
ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات 33
قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئاساسلىق ئىملا قائىدىسى 38
تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى 43
«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات 43
«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ تېكىستى 45
كول تېگىن مەڭگۈ تېشى 62
«كول تېگىن مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات 62
«كول تېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى 64
بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى 93
«بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات 93
«بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى 94
بايانچور مەڭگۈ تېشى 108

«بايانچور مەڭگۈ تېشى»غا ئىزاھات 108
«بايانچور مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى 109

II

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار 123
ئوغۇزنامە 126
«ئوغۇزنامە» ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات 128
«ئوغۇزنامە» نىڭ تېكىستى 152
«ئالتۇن ياروۇق» تىن پارچە 128
«ئالتۇن ياروۇق» ھەققىدە ئىزاھات 152
«ئالتۇن ياروۇق» نىڭ تېكىستى (پارچىلار) 156
ئىككى تىگىننىڭ ھېكايىسى 181
«ئىككى تىگىننىڭ ھېكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات 181
«ئىككى تىگىننىڭ ھېكايىسى» نىڭ تېكىستى 181
چاستانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى 212
«چاستانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات... 212
«چاستانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى» نىڭ تېكىستى...... 213
«مائىترى سىمىت» تىن پارچە 230
«مائىترى سىمىت» ھەققىدە ئىزاھات 230
«مائىترى سىمىت» نىڭ تېكىستى 232
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى»
7 - جىلدى ھەققىدە تەتقىقات 271
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى»
ھەققىدە ئىزاھات 271
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى»
7 - جىلدىدىكى 8 ياپراقنىڭ تېكىستى 273
قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر 294

«قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلار» ھەققىدە ئىزاھات 294

دالا ناخشىسى 296

مەدھىيە پارچىسى 299

مۇھەببەتنامە 301

پەندى - نەسىھەتلەر 303

ئاتىلار سوزى 305

مانىغا مەدھىيە 309

ساۋاپلىق ئىشلارغا مەدھىيە 317

نىستورىيان دىنى يازما يادىكارلىغىنىڭ پارچىسى 326

«نىستورىيان دىنى يازما يادىكارلىغىنىڭ پارچىسى»
ھەققىدە ئىزاھات 326

«نىستورىيان دىنى يازما يادىكارلىغىنىڭ پار-
چىسى» نىڭ تېكىستى 327

تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىسى 331

«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىسى»
ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات 331

«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقىنىڭ پار-
چىسى» نىڭ تېكىستى ۋە تەرجىمىسى 332

ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر 351

«ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر» ھەققىدە
ئىزاھات 351

«ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر»نىڭ تېكىستى ۋە
تەرجىمىسى 352

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى 363

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە لۇغىتى 365

قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە كۈرەش قىلىپ، تارىخ ئۆز زىممىسىگە يۈكلىگەن ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن نەتىجىلىك چىقىپ، دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە شانلىق تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە ۋە كۈرەش قورالى قىلىپ كەلگەن.

شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەلۇم بىر تىل تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يەتكەندە، ئاندىن يېزىق پەيدا بولغان. يېزىق تىلنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن يارىتىلغان، شۇڭا ئۇ، تىلنىڭ مەھسۇلى ھېساپلىنىدۇ. يېزىق تىلى تارىخىدىن ئېيتقاندا، ھەر خىل تىل - يېزىقلاردىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ۋە يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيە نەتىجىلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق① تارىخقا ئىگە.

مۇشۇنداق ئۇزۇن بىر تارىخىي جەرياندا، ئۇيغۇرلار جۈملىدىن باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەدىمقى تۈرك يېزىقى②، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى③، بىراھمى

يېزىغى (قەدىمقى كۇچا ۋە قەدىمقى قارا شەھەر يېزىغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتكەن مەشھۇر راھىب شۈەنجۇاڭنىڭ خاتىرىسىدىن قارىغاندا، بۇ يېزىقلار قەدىمقى ھىندى-يېزىغىدىن كەلگەن بولۇپ، قەدىمقى كۇچالىقلار ۋە قەدىمقى قارا شەھەرلىكلەر بۇ يېزىققا بىرئاز ئوزگەرتىش كىرگۈزگەن)، قەدىمقى سۇرىيە يېزىغى، تىبەت يېزىقى، خەنزۇ يېزىغى④ ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئەرەپ يېزىغى قاتارلىق بىر مۇنچە يېزىقلارنى قوللىنىپ، ئوز تىلىنى خاتىرىلەپ كەلگەن.

يۇقۇرىدىكى يېزىقلار بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ سىنىپىي كۇرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۇرىشى جەھەتتىكى نەتىجىلىرى، ئىلىم-پەن جەھەتتىكى ئىزلىنىشلىرى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىلىنىپ، كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۇچۇن مول ۋە ئېپتىخارلىنارلىق مىراسلار قالدۇرۇلغان. بۇگۇنكى كۇندە، ئەجداتلىرىمىز بىزگە قالدۇرغان بۇ قىممەتلىك يادنامىلارنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئېگىلمەي-سۇنماي كۇرەش قىلىش، ھارماي-تالماي ئىشلەشتەك روھى ۋە ئۇلارنىڭ ئوز بەخت-سائادىتىنى يارىتىش ئۇچۇن ئىشلەتكەن يۇكسەك ئەقىل-پاراستى بىلەن پەخىرلىنىمىز.

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى يازما يادىكارلىقلىرى دېگىنىمىزدە، ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق قوللىنىشتىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ رايونلاردا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلىرىنى كوزدە تۇتىمىز. شۇنى ئالاھىدە كورسىتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يازما يادىكارلىقلىرىنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش ناھايىتى زور كۇچ تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئىلمىي خىزمەت بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن قىيىن مەسىلىلەر ئۇستىدە

پۇختا ۋە ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى "دۇنيا مەدەنىيىتىدىن ئالغاندا، جۇڭگونىڭ، قەدىمقى يۇنانىنىڭ ۋە قەدىمقى ھىندىستاننىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئۇچراشقان ۋە قوشۇلغان جاي شىنجاڭ ھېسابلىنىدۇ.

ھەرخىل تىللار يەنى ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار، سام سىستېمىسىدىكى تىللار ۋە باشقا نۇرغۇن تىللار شىنجاڭدا ئۆزئارا ئۇچراشقان، بۇنداق ئەھۋالنى شىنجاڭدىن باشقا جايدا تاپقىلى بولمايدۇ.

ئەدەبىيات-سەنئەت، دىن جەھەتلەردىمۇ ئەھۋال شۇنداق. دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن: ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنلىرىمۇ شىنجاڭدا ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن، بۇنداق ئەھۋالنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن تاپقىلى بولمايدۇ." (جى شيەنلىڭ: «توخار تىلى ۋە نىيە قارا تىلى». «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» 1980-يىل ئۇيغۇرچە تۇنجى سانغا قارالسۇن) دۇنيادىكى ھېچقانداق مەملىكەتتە شىنجاڭدىكىدەك كۆپ خىل يازما يادىكارلىق تېپىلغىنى يوق. شۇڭا، نېمىس ئالىمى فون لېكوك ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە، شىنجاڭدا 17 خىل تىل، 24 تۈرلۈك يېزىق قوللىنىلغان، دەپ يازغان.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تارىخىي تەتقىقاتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا بولغان ۋە ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا مۇھىم رول ئوينىغان خەلقلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھونلار ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى خەلق ئىچىدە ئىككى ئۇيغۇر قەبىلىسى بولغان.

بىزگە مەلۇم، قەدىمقى ھون تىلى — ئۇرال، ئالتاي تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىل. ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ⑤ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئالتاي تىللىرىنىڭ 3 چوڭ تارمىقى بولغان تۈڭگۇس

AltunOq

تىللىرى، موڭغۇل تىللىرى ۋە تۈركىي تىللار بىر-بىرىدىن ئۇچۇق ئايرىلىپ چىقمىغان ئىدى. ھون ئىمپېرىيىسى ئىككىگە بۆلۈنگەن دەۋرگە كەلگەندە (مىلادى 1-ئەسىر ئوتتۇرىسىدا) توڭگۇس تىللىرى بىلەن موڭغۇل، تۈرك تىللىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلدى. غەربىي ھونلارنىڭ تىلى، ئاساسەن، تۈركىي تىل ئىدى (لېكىن شەرقىي ھونلار تەركىۋىدىمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر بار ئىدى). جاڭچيەن⑥ ھونلار قولىدا 10 يىل ئەسىر بولۇپ تۇرغان چېغىدا، ھون تىلىنى ئۆگىنىۋالغان ۋە ئۆز خاتىرىلىرىدە بىر مۇنچە ھون سۆزلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. مۇشۇ سۆزلەردىن ۋە ھونلارنىڭ ئادەم، مەنسەپ، قورال، يەر ئىسىملىرىدىن قارىغاندا، ھون تىلىنىڭ تۈركىي تىل ئىكەنلىكىدە شەك يوق. فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پېللىوت (P • Pelliot) جاڭچيەن خاتىرىلىۋالغان 'سۇچى تىلەيگەن، پۇگۇتۇغۇدان' قوشۇن قوزغۇلۇش بىلەنلا پۇگۇلار (秀支替戾冈, 仆谷秃勾当) تۇتۇۋېلىندى دېگەن جۈملىنى تەھلىل قىلىپ: "بۇ جۈملە، مەيلى گىراماتىك تۈزۈلۈش جەھەتتىن بولسۇن ياكى لۇغەت تەركىۋى جەھەتتىن بولسۇن، تۈركىي تىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ" دېگەن.

كۆك تۈرك خانلىقى⑦ دەۋرىگە كەلگەندە، تۈركىي تىللار يالغۇز موڭغۇل تىللىرىدىن ئايرىلىپ چىقىش بىلەنلا قالماي، تۈركىي تىللىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئوغۇز-قىپچاق تىللىرى ۋە ئۇيغۇر-قارلۇق تىللىرى دېگەن ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈشكە باشلىدى. 11-ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك پەرقلىرىنى ئىلمىي ئاساستا كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

كۆك تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا دەسلەپتە ئۇيغۇر خانلىقى⑧، كېيىن قوچۇ

ئۇيغۇر خانلىقى[9] ۋە قاراخانىلار سۇلالىسى مەيدانغا كەلدى[10]. بۇ خانلىقلار ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقى تەركىۋىگە كىرگەن ئىچكى توققۇز قەبىلە (ياغلاقار، ئوتۇرقار، تورلەمۇر، بۇقاسقىر، ئاۋۇچاگ، قارسار، قوغۇرسۇۋ، يا بۇقتار، ئاياۋۇز) ۋە تاشقى توققۇز قەبىلە (ئۇيغۇر، ئوپۇغۇر، غۇن، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، قىپچاق، باسمىل، قارلۇق) نى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇنقى كوك تۈرك خانلىقى تەركىۋىگە (جۇملىدىن ھونلار تەركىۋىگە) كىرگەن باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىدارىسىدا تۇتقان. ئەنە شۇ خانلىقلار دەۋرىدە ئۇزاق ۋاقىت (6 - 7 يۈز يىل) بىللە ياشاش داۋامىدا، بۇرۇنقى ئۇيغۇر قەبىلىرىگە باشقا تۈرك قەبىلىرىمۇ ئارىلىشىپ سىڭىپ كەتكەن. نەتىجىدە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ھەممە تۈرك قەبىلىرى چۈشىنىدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ قالغان ۋە 7 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان. ئۇيغۇرلار ئىچىگە ئىلگىرى بۇ قەبىلە ئىتتىپاقىدا بولمىغان بىرمۇنچە قەبىلىلەر كىرىپ سىڭىپ كەتكەن، جۈملىدىن تۈرك بولمىغان سوغدى[11]، توخار[12]، ئېفتالىت[13] ساق [14] قەبىلىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى. "ئۇيغۇر" دىگەن ئىسىمنىڭ ئۆزىمۇ بەزىدە بىر قەبىلىنىڭ نامىنى كورسىتىپ كەلسە، كوپ ھاللاردا بىر پۈتۈن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ نامى بولۇپ كەلگەن. بۇ قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ دائىرىسى، ئىجتىمائى تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، بەزىدە كېڭەيدى ۋە بەزىدە تارايدى. شۇڭا تارىخىي خاتىرىلەردە "ئۇيغۇر"، "توققۇز ئۇيغۇر"، "ئون ئۇيغۇر" دىگەن ناملار ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىدە ياشاپ، مەدىنى جەھەتتىن يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلغاچقا،

ئەنە شۇنداق نۇرغۇن قەبىلە ۋە مىللەتلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ كېتەلىگەن ۋە ئۆزىگە قوشۇلغان تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى بايلىقلىرىنى ئۆز مەدەنىيىتىگە قوشۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بىزگە پارلاق مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

8 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى (ئاساسەن ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى) تەدرىجى تەرەققىي قىلدى ۋە گۈللەندى. بۇ دەۋردە ئىلىم-پەن ساھەسىنىڭ ھەرقايسى مۇھىم تارماقلىرىدىن ئالىم، مەشھۇر ئەدىپ-سەنئەتكارلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، تىۋىپلار يېتىشكەن. ئۇلار شۇ زامانلاردا ئۆز ئانا تىلىغا پۇختا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمقى كۇچار، قەدىمقى قارا شەھەر تىلى، سوغدى تىلى، سانسكرىت تىلى، ئەنزۇ تىلىغا ئوخشاش تىللارنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن ھەمدە شۇ دەۋردىكى چوڭ دىنلار (بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستورىيان دىنى، شامان دىنى قاتارلىقلار) ۋە ئۇلارنىڭ پەلسەپە، ئەدەبىيات-سەنئەت بايلىقلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتە شۇ دەۋردىكى باشقا مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن كېيىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، بېشبالىقلىق سىڭقۇسەلى، ئەدىپ ئەخمەت يۈكنەكىلەردىن باشقا نۇرغۇنلىغان ئالىملار بىۋاستە خەنزۇچە ئەسەرلەرنى يازغان ۋە خەنزۇچىدىن ئۆز مىللى تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلغان. مەسىلەن، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن قەشقەرلىق خۇيلىن (مىلادى 737 — 820 - يىللار) «بارلىق نوملاردا ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارنىڭ تاۋۇشى ۋە مەنىسى» دىگەن 100 جىلدلىق ئەسەرنى خەنزۇچە يازغان. كۇچالىق لى يەن (مىلادى

789 — 795 - يىللىرى ئارىلىقىدا ۋاپات بولغان) «بىراھمى تىلىدىكى ئاتالغۇلار» دىگەن ئەسەرنى يازغان. ئۇندىن باشقا خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە يەنە تۆۋەندىكىچە بايانلارنى كۆرۈشكە بولىدۇ: بېشبالىقلىق ئارغۇن سالى خەنزۇچە ئەسەرلەرنى يازاتتى، 4 ئەركان 5 ئەھكامدىن خەۋەردار ئىدى، ...... بىلان ناسىلى قۇمۇللۇق بولۇپ، خەنزۇچىدىن نۇرغۇنلىغان بۇددا نومىلىرىنى تەرجىمە قىلغان؛ ئۇندىن باشقا لىيەن خۇيشەن قايا، سارابان، بۇيان بۇغا تىگىن، يېنىيەناسىلى، لۇمىڭشەن قاتارلىقلارمۇ خەنزۇ تىلىدا ئەسەرلەر يازالايتتى ...... بولۇپمۇ لىيەن خويشەن قايا بىلەن سارابانلار «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» ۋە «جىن سۇلالىسى تارىخى» نى ئۆزگەرتىپ يېزىشقا قاتنىشىپ تۆھپە قوشقان. لۇمىڭشەن «تۇتچىلىقنىڭ ئېپى» (دىخانچىلىق، پىلىچىلىك، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك توغرىسىدا) دىگەن ئەسەرنى خەنزۇچە يازغان.

(«يېڭى يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 110، 136، 160، 192، 243 جىلدلىرى ۋە «تارىخىي خاتىرىلەر توپلىمى» نىڭ 7 - جىلدىغا، «4 ئىسكىلاتتا ساقلانغان بارلىق كىتاپلار تىزىمى» نىڭ 1965 - يىل نەشرى 853 - بېتىگە قارالسۇن).

بۇچاققىچە تېپىلغان ۋە داۋاملىق تېپىلىۋاتقان قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى بىرمۇنچە مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بۇددا، مانى، نىستورىيان، شامان دىنلىرىغا ئائىت يۈزلەرچە داڭلىق ئەسەرلەر (بۇلارنىڭ تولىسى باشقا تىللاردىن ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان)، بۇنىڭدىن باشقا دۆڭخۇاڭ ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇرچە ئاسترونومىيە، كالىندارچىلىق، تىبابەتچىلىك، تارىخ ۋە مۇزىكىغا ئائىت ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي ئىقتىساتقا ئائىت ھۆججەتلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ قىممەتلىك

يازما يادىكارلىقلار بىزگە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ تاكى كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

”بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ئىجات قىلىنغان مەتبە تېخنىكىسىنى ھەممىدىن ئاۋۋال قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېلىپبەلىك يېزىقىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئىشلەتكەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان. تۇرپان ۋە دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە ياغاچ مەتبە ھەرپلىرى، مەتبە سايمانلىرى، كېسىپ تەييارلاپ قويۇلغان دەستە - دەستە قەغەزلەر ۋە يىپەك يولىدىكى نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار ۋە خارابىلاردىن تېپىلغان، مەتبەدە بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب ۋە ۋەرەقىلەر بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. مەتبەچىلىك تېخنىكىسى ئۇيغۇرلار ئارقىلىق غەرپتىكى ئەللەرگە تارقالغان، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور بىر تۆھپىسى.

يۇقۇرىدىكى پاكىتلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىل يېزىقى «يىپەك يولى» دا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. خۇددى سوغدىلار غەرپنىڭ مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقتىكى مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغىنىدەك، شەرقنىڭ مەدەنىيىتىنى غەرپكە تونۇشتۇرۇش، شۇنىداقلا غەرپنىڭ مەدەنىيىتىنى شەرققە تونۇشتۇرۇشتەك بۈيۈك ئىشتا، ئۇيغۇرلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان“ (ئىبراھىم مۇتىئى: «قەدىمقى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى 3 ئاساسىي مىللەت ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرى»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»، 1980 - يىل، خەنزۇچە تۇنجى سانىغا قارالسۇن).

2

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار ۋە دىنىي قاراشلار سەۋەبىدىن ئېغىر ھالدا سۇنئىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. روشەنكى، ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەلىۋى ئاستىدا، ئىسلام دىنىغا يات بولغان مەدەنىيەتنىڭ چەتكە قېقىلىشى ۋە ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى تەبىئىي ئىدى. شۇڭا، ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى ۋە دىنىي قاراش ئارقىسىدا، نەچچە مىڭ يىللىق قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلار ئېچىنىشلىق ھالدا خاراپ قىلىنغان. مەسىلەن، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان بىرمۇنچە يازما يادىكارلىقلارنىڭ بەزى قىسىملىرى كۆيۈپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە قان داغلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇندىن باشقا، گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ فون. لېكوك تۇرپانغا بارغاندا، بىر ئۇيغۇر دېھقاننىڭ ئۇنىڭغا: "مەن بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ئىدىقۇت شەھىرىدە توپا كولاۋېتىپ، بىر ھارۋا كەلگىدەك خەت - چەكلەرنى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسىملەرمۇ بار) تاپقان ئىدىم، ئۇ نەرسىلەر كاپىرلارنىڭ نەرسىسى بولغاچقا، باشقىلارغا كۆرسەتمەستىن قورقۇپ، كېچىدە ئوغرىلىقچە سۇغا ئېقىتىۋەتكەن ئىدىم، دەپ ھېكايە قىلىپ بېرىشى يېقىنقى دەۋرلەرگىچىمۇ دىنىي قاراش نەتىجىسىدە قەدىمقى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بەختىمىزگە يارىشا، تارىم ۋادىسى، تۇرپان ۋادىسى ۋە باشقا رايونلاردا ۋەيران قىلىشقا ئۇچرىماي يەر ئاستىدا

ساقلىنىپ قالغان خىلمۇ - خىل مەدەنىي يادىكارلىقلار دەۋ -
رىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈم -
رانلار سىنىپىنىڭ بەدنىيەتلىكى، زەئىپلىكى، شۇنداقلا پەن -
مەدەنىيەتنىڭ تۆۋەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇز ۋاقىتتا ئېچىلمىغان
ۋە دىققەت ئېتىبارغا ئېلىنمىغان ئىدى.

چەتئەل ساياھەتچىلىرى ۋە ھەرخىل تەكشۈرۈش ئەت -
رەتلىرى شىنجاڭنىڭ تېخى ئېچىلمىغان مەدەنىيەت غەزىنىسى
ئىكەنلىكىنى بايقىغاندىن كېيىن، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن
20 - ئەسىرنىڭ 30 — 40 - يىللىرىغىچە چەتئەل ھۆكۈمەت -
لىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا جۇملىدىن نۇقتىلىق ھالدا شىنجاڭ
رايونىغا كەينى - كەينىدىن ساياھەتچىلىرىنى، ئارخېئولوگىيىلىك
تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ۋە ئالىملىرىنى ئەۋەتىپ، رايونىمىزدا
كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلىۋەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە
چاررۇسىيە كۆپ قېتىم، ئەنگلىيە 4 قېتىم، گېرمانىيە 4 قېتىم،
ياپونىيە 3 قېتىم، فرانسىيە 2 قېتىم (بۇلاردىن باشقا يەنە
يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنمىغان بىر قانچە دۆلەتلەردىن كەلگەن
كۆپلىگەن تەكشۈرگۈچىلەرمۇ بار) ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش
ئېلىپ بېرىپ، ناھايىتى كۆپ بىباھا يادىكارلىقلارنى قولغا
چۈشۈرۈۋالدى. چەتئەللىكلەر تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن
يادىكارلىقلار سان جەھەتتە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. مەسىلەن،
گېرمانىيىنىڭ 2 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بىر قېتىمدىلا
284 ساندۇق يادىكارلىقنى 80 نەچچە تۆگىگە ئارتىپ ئېلىپ
كەتكەن، نۇسخا سانى 16 مىڭغا يېتىدۇ. غەربىي گېرمانىيە
گامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، قەدىمقى زامان
تۈركشۇناسى **گابائىن** خانىم (A. Von Gabain) نىڭ مەلۇماتىغا
قارىغاندا، گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ 7 چوڭ ئىشكاۋى
گېرمانىيىنىڭ 4 قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قېزىۋالغان

قەدىمقى تۈركى تىلى قوليازمىلىرى ۋە ئويما خاتىرىلەر بىلەن تولغان. بۇلاردىن باشقا يەنە كوپ ساندا شۇ دەۋرنىڭ تام سۈرەتلىرى ۋە باشقا بويۇملار بار ئىكەن. قىسقىسى، دىنىي ئۇرۇش ۋە دىنىي قاراش تۈپەيلىدىن ئاز قالغان يادىكارلىقلار چەتئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. هازىر بۇ يادىكار - لىقلىرىمىز موسكۋا، لېنىنگراد، بېرلىن، لوندون، توكيو، پارىژ قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەشھۇر مۇزېيلار، كۇتۇپخانىلاردا ساقلانماقتا.

مەدىنى يادىكارلىقلارنىڭ (جۇملىدىن يازما يادىكارلىقلارنىڭ) كوپ قىسمى چەتئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىر نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان، شۇ ئەللەردىكى ئالىملار چوڭقۇر تەتقىق ئېلىپ بېرىپ، هەر خىل تىللاردا ئوز تەتقىقاتلىرىنى، نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. مەسىلەن، قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىغا دائىر تۇنجى ئىلمىي خەۋەر 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېلان قىلىندى. 1730 - يىلى شۋېتسىيىلىك ستىرالېنبېرگ (F. J. Stralenberg) ستوكهولمدا «ياۋروپا ۋە ئاسىيانىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمى» (Das Nord - und ostliche Theil von Europaund - Asiya) دىگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇرۇپ، كىتابنىڭ ئاخىرىدا يېنىسەي دەريا ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ سۈرىتىنى بەردى.

1793 - يىلى، پ. س. پاللاس (P. S. Pallas) ئوزىنىڭ «سىبىرىيىدىن تېپىلغان نامسىز مەڭگۈ تاش يېزىقى توغرىسىدا» (Von einer in Sibirien gefundenen onbekannlen steinschriff) دىگەن ئەسىرىدە بۇ مەڭگۈ تاشلار رەسىملىرىنىڭ

بىر قىسمىنى ئېلان قىلدى.

1818 - يىلى، گ. سپاسسكى (G .Spasskiy) «سىبىرىيە خەۋەرلىرى» دېگەن ژورنالدا ئۇزۇن ماقالا ئېلان قىلدى. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ ماقالا لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، سۈرەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، دەرھال غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى كىشىلەر بۇ تېپىشماقتەك ھېچكىم بىلمەيدىغان يېزىقنى تەتقىق قىلدى ۋە يېشىپ ئوقۇشقا ئۇرۇنۇپ باقتى.

1884 - يىلى فىنلاندىيىلىك ئاسپېلىن (J. R. Aspelin) مەڭگۈتاش تېكىستىدىكى بارلىق ھەرپ، بەلگىلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېزىق 38 — 40 بەلگىدىن تەركىب تاپقان، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ، دەپ توغرا ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بەلگىلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى بېكىتىشتە يەنىلا ئامالسىز قالغان.

1892 - يىلى فىنلاندىيە ۋە روسسىيە ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئىككى دولەت ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تارتقان مەڭگۈ تاشلارنىڭ سۈرەتلىرىنى نەشر قىلدى. بۇ، ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ بۇ نامسىز يېزىقنى تەتقىق قىلىشىنى ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە فىنلاندىيە نۇسخىسىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىر قەدەر يۇقىرى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن روسسىيىلىك ئاتاقلىق تىلشۇناس رادلوف ۋە دانىيىلىك مەشھۇر تىلشۇناس ۋ. تومسېن بىر ۋاقىتتا مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى يېشىپ ئوقۇش ئىشى بىلەن پائال شۇغۇللاندى.

1893 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋ. تومسېن دانىيە ئوردا پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يىغىنىدا، ئۆزىنىڭ قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىنى غەلىبىلىك ھالدا يېشىپ ئوقۇغانلىقى توغرىسىدا ئىلمىي دوكلات بەردى. دوكلاتنىڭ تېمىسى «ئور-

شۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاش يېزىقىنى يېشىپ ئوقۇشتىن دەسلەپكى نەتىجە» بولۇپ، 1894 - يىلى كوپېنھاگېندا فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىندى. تومسېننىڭ بۇ ئىشى ناھايىتى چوڭ كەشپىيات ئىدى.

1894 - يىلى رادلوف «كول تېگىن» ۋە «بىلگە خاقان» مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى لاتىن ۋە سىلاۋيان يېزىقىدا ترانسكرىپسىيىسىنى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا يەنە بىر مۇنچە ئالىملار ئىلگىرى - كېيىن قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئىلمىي تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلدى. كېيىنكى يىللاردا يەنى 1936 - يىلى تۈركىيىلىك ئالىم ھۈسەيىن نامىق ئورخۇن ئىستانبۇلدا «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (ESKI TÜRK YAZITLARI) دېگەن كىتاۋىنى تۈركىيە دۆلەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇپ، بۇنىڭدا كول تېگىن، بىلگە خاقان، تونيۇقۇق، ئونگىن قاتارلىق مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن ھازىرقى تۈركچە تەرجىمىسىنى بەردى.

ئازاتلىقتىن كېيىن ئېلىمىز ئالىملىرىدىن چېن جۇڭمىيەن، ماچاڭشۇ قاتارلىق كىشىلەر تۈرك تارىخى ۋە قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ھەققىدە مۇھىم ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. بولۇپمۇ چېن جۇڭمىيەن ئۆزىنىڭ 2 توملۇق «تۈرك تارىخىدىن توپلانما» (突厥集史) دېگەن ئەسىرىنى 1958 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلدۇرۇپ، ئۇ كىتابىدا «تونيۇقۇق»، «كول تېگىن» ۋە «بىلگە خاقان» قاتارلىق مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تولۇق تونۇشتۇردى.

بۇلاردىن باشقا دۇڭخۇاڭ، تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپان ۋادىسىدىن تېپىلغان سانسىزلىغان مەدىنى يادىكارلىقلار (بۇنىڭ

Altun0q

ئۈچىدە يەنە ھەرخىل تىللاردىكى نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلار بار) تۇغرىسىدا چەتئەللىك ئارخېئولوگ، تىلشۇناسلاردىن د. كلېمېنتز (D·Klementz)، ئا.ۋ.لېكوك (A·V·Lecoq)، ئا.گرۇنۋېدېل (A·Grunwedel)، ستەيىن، گ.ج.رامستېد(G. J·Ramstedt)، ۋ. باڭ (W.Bang)، ف.ۋ.مۇللېر، مالوۋ، ئا.ۋ. گابائىن (A. V. Gabain)، تۈركىيىلىك ئالىملاردىن ھۈسەيىن نامىق ئورخۇن، رېشىد رەھمەتى ئارات، سائادەت چاغاتاي، شىناسى تېگىن، بېسىم ئاتالاي، ياپونىيىلىك خويافۇ قاتارلىق بىر مۇنچە كىشىلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بەزىلىرى تارىخ نۇقتىسىدىن، كۆپىنچىلىرى تىل نۇقتىسىدىن ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھازىر- غىچە كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىشتى. بۇ يازما يادىكارلىقلار شەكلىنىڭ پۇختىلىقى، تىلىنىڭ ساغلاملىقى، قوللىنىلغان ئاتالغۇلىرىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئېنىقلىقى، تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچاملىقى جەھەتلىرىدە نۇرغۇن ئالىملارنى ھەيران قالدۇرماقتا. بولۇپمۇ غەربىي گېرمانىيىلىك قەدىمقى زامان تۈركشۇناسى گابائىن خانىم ۋە رادلوف، مالوۋ، ھۈسەيىن نامىق ئورخۇن، رېشىد رەھمەتى ئارات، ب. ئاتالاي، شىناسى تېگىن قاتارلىق ئالىملارنىڭ قەدىمقى تۈرك ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا ھازىرغىچە خەلقارادا ۋە ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلاردا يەنىلا ئۇلارنىڭ تونۇشتۇرغان ئەسەرلىرى، ئىلمىي تەجرىبىلىرى ئاساس قىلىنماقتا.

3

ھازىرغىچە چەتئەللەردە ساقلىنىۋاتقان ۋە چەتئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ھەممە ھازىرچە ئۆزىمىزدە

بار ماتېرىياللارغا ئاساسەن، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىم تىزىملىكىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

I. قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىدىكىلەرى

1. **چورىن مەڭگۈ تېشى** — 1971 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چورىن دېگەن جايدىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 686 — 687 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئورنىتىلغان.

2. **تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى** — 1897 - يىلى، ئۇلانباتۇردىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بايىن چوقتۇ دېگەن جايدىن تېپىلغان. مىلادىنىڭ 716 - يىلى ئورنىتىلغان.

3. **كول تېگىن مەڭگۈ تېشى** — 1889 - يىلى ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىكى خوشو - سايدام دېگەن جايدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئورنىتىلغان.

4. **بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى**— بۇ كول تېگىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر جايدىن تېپىلغان. مىلادىنىڭ 735 - يىلى ئورنىتىلغان.

5. **بايانچور (I) مەڭگۈ تېشى**— 1909 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى سېلېنگا دەرياسى بىلەن شىنە - ئۇسۇ كولى ئارىلىقىدىكى جايدىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759 - يىلى ئورنىتىلغان.

6 **بايانچور (II) مەڭگۈ تېشى** — 1957 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالىياتىي دېگەن جايدىن تېپىلغان.

7. **توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى** — 1890 -

يىلى ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمقى قارا بالغاسۇن (ئوردۇ بالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن تېپىلغان.

8. **سۇجى مەڭگۇ تېشى** — 1909 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سۇجى داۋان يېنىدىن تېپىلغان (بۇلاردىن باشقا يەنە يېقىنقى يىللارغىچە موڭغۇلىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلىۋاتقان بىر نەچچە مەڭگۇ تاشلار بار).

9. **ئىرق بىتىگ** (پالنامە، جەمى 104 بەت) — ئەنگلىيىلىك ئارخېولوگ ستەيىن دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيلىرىدىن تاپقان.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۇ تاش يادىكارلىقلىرى مەملىكىتىمىزدىكى تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىنى، تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

كۆك تۈرك تىلى — ئادەتتە ئورخۇن - يېنسەي دەرياسى ۋادىسىدىكى مەڭگۇ تاشلاردىكى تىل بولۇپ، باسكاكوۋنىڭ تۈرلەرگە ئايرىشى بويىچە، بۇ تىل تۈركىي تىللارنىڭ شەرقىي ھۇن تارمىقىنىڭ ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىدىكى ئۇيغۇر - تۈرك بولىمىگە كىرىدۇ.

II. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلەرى

1. قوچۇ ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ تۇھپە مەڭگۇ تېشى
2. ئالتۇن يارۇق
3. ئوغۇزنامە
4. چاستانى ئىلىگ بەگ
5. ئىككى تىگىننىڭ ھېكايىسى

6. شۆەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى
7. كۇانشىئىم پۇسار
8. ئابىدارم كۇشاۋاردى شاستىر
9. سەككىز يۇكمەك (تولۇق ئاتىلىشى: تەڭرى تەڭرىسى بورخان يارلىقامىش، تەڭرىلى يىرلىدە سەككىز يۇكمەك يارۇمىش يالتىرمىش، ئىدۇق دارنى تەك ۋدىپ ئاتلىغ سودۇرنوم بىتىگ — تەڭرىلەر تەڭرىسى بورخان ئېيتقان يەر - جاھاندىكى سەككىز خىل نۇرلۇق نەرسە دىگەن مۇقەددەس نوم)
10. ئاۋاتامساكا سۇترا
11. ئامىتابا سۇترا
12. لەنخۇا چەچەك ئۆزەكى ئىتگى ياراتىغى ئاتىلىغ سو - دۇرنوم بىتىگ
13. ئاريارا جاۋاداكا سۇترا (پانى ئالەمدە ئۇلۇغ بولۇپ يارىلىش توغرىسىدىكى سۇترا)
14. مائىترى — سىمىت (مائىترىنىڭ ئۇچرىشىشى)
15. كىشانتى قىلىغۇلۇق نوم بىتىگ (بۇددىستلارنىڭ تۋۋا ئىستىغپارى)
16. كىمقوقى (ۋاجرا چىتىسكا سۇترا)
17. يىتىكەن سۇترا
18. ئامىتايۇس سۇترا (ئۆزۈن ئۆمۈر تىلەش سۇترىسى)
19. ئىككى يىلتىز نوم
20. ئاگاماس
21. مىڭ قوللۇق مىڭ كوزلۇك بۇددا ھەققىدىكى ھىكايە
22. ساجاپاندىشانىڭ نەسىھەتلىرى («چوڭقۇر يول»)
23. مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۈۋەنامىسى
24. سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى
25. ئىرسوپ تەمسىللىرىنىڭ قالدۇغى

26. پانچا تانترا قالدۇغى (بەش توملۇق چوچەك)
27. بادا ماۋاتى قىزنىڭ ھېكايىسى
28. دانىشپالا بەگنىڭ ھېكايىسى
29. مۇقەددەس توشقان ھېكايىسى
30. قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلار

1. مانى دىنى مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار:
1) ئىلاھىيە (تاڭ تەڭرى)
2) ئىلاھىيە (پارلاق، كۈچلۈك بىلگە تەڭرى)
3) مەدھىيە
4) شېئىر
5) ئۇلۇم تەسۋىرى
6) جەھەننەم تەسۋىرى
7) بۈيۈك ئىلاھىيە
2. بۇددا مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار:
1) شۇنداق يەرلەردە
2) ئون تۈرلۈك ياخشىلىقلا مەدھىيە
3) ئوتتۇز بەش بورخانغا ھۆرمەت
3. ھەرخىل پارچىلار:
1) ئون تۈرلۈك نىياز ئۇسۇلى
2) ھەرە ھەققىدە پارچە
3) جانۋارلارغا پايدىلىق بولماق
4) توغرا يول
5) ياخشى تىلەك
ئايرىم پارچىلار:
1) ئىشەنچ

Altunoq

2) ياخشى نىيەت

4. تۇۋا ئىستىغپار بىلەن مۇناسىۋەتلىك شېئىرلار:

1) خاتىمە دۇئاسى

2) خاتىمە دۇئاسى

3) خاتىمە دۇئاسى

5. ئىسلام مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار:

1) ئاغىت

2) ئايرىلىش

3) يولداشلىق

4) بىلىم

5) پەزىلەت

6) ياخشىلىق ۋە توغرىلىق

6. نەزىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك پارچىلار:

1) ماقال ـ تەمسىللەر

2) پال كىتاۋى

7. باشقا ئەسەرلەردىن:

1) ئىجتىمائى ـ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت ھوججەتلەر

2) تەقۋىملەر (كالىندارلار)

3) ئىككى تىللىق سېلىشتۇرما سوزلۇكلەر

4) تىبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەر

يۇقۇرىدىكىلەردىن باشقا خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى — ئىسلا ـ مىيەتنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ، باسكاكوۋنىڭ تۇرلەرگە ئايرىشى بويىچە، بۇ تىل تۇركى تىل ـ لارنىڭ غەربىي ھون تارمىقىدىكى ئۇيغۇر قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

بۇ تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەر:

1. «تۇركى تىللار دىۋانى»

2. «قۇتاتقۇبىلىك»

3. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاتارلىقلار.

بۇ ئەسەرلەردە ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئائىت مەزمۇنلار بول-سىمۇ، لېكىن ئۇلاردا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى يۇنۇنلەي دىگىدەك ساقلانغان.

يۇقۇرىدىكى تىزىملىكتە كورسىتىلگەن يازما يادىكارلىقلارنى مەزمۇن جەھەتتىن تۈرگە ئايرىغاندا تۆۋەندىكى بەش تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ:

1) ئەدىبى ئەسەرلەر
2) تارىخقا دائىردىلىرى
3) ھەر خىل دىنلارغا دائىردىلىرى
4) تىلشۇناسلىققا دائىردىلىرى
5) باشقا مەزمۇندىكىلىرى، مەسىلەن، تىبابەتچىلىك، رەمـ-باللىق (ئىرق بىتىگ قاتارلىقلار) ۋە زور تۈركۈمدىكى ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھوججەتلەر

مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا، يازما يادىكارلىقلارنىڭ خولـلۇق قىسمىنى ئوز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر ئاپتورلار يازغان ۋە رەتلىگەن، يەنە بىر قىسمىنى، بولۇپمۇ دىنغا دائىر (دىنىي ئەدەبىياتقا دائىر) يازما يادىكارلىقلارنىڭ كوپ قىسمى قەدىمقى قارا شەھەر، قەدىمقى كۇچا ۋە خەنزۇ تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان.

ئومۇمەن، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئۇيغۇر-لارنىڭ (جۈملىدىن تۈركى تىلىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ) تارىخىنى، ئەدەبىياتىنى، تىلى ۋە ئورپ-ئادىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك، ئىشەنچلىك ماتېرىيال بولۇپ، بىزنىڭ قېتىقنىپ ئۆگىنىشىمىزگە، ئەستايىدىل رەتلىشىمىزگە ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

ئازاتلىقتىن بۇيان، پارتىيىمىزنىڭ مىللى سىياستىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى رەتلەش

ۋە ئۇ ئۆگىنىش جەھەتتە بىرمۇنچە ئەھمىيەتلىك ئىشلار قىلىندى، مەسىلەن، پىروفېسسور فېڭ جياشېڭ ئەپەندى 60 - يىللاردىن ئىلگىرى ۋە كېيىن قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن بەزىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. لېكىن كېيىنكى مەزگىللەردە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىيانە تېررورلۇق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىي - مەدەنىي مىراسلىرىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىشقا ۋە يوقىتىشقا ئۇرۇنۇشى، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان تونۇشنىڭ يېتەرسىز ۋە بۇ جەھەتتىكى كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشىغا ئوخشاش سەۋەبلەر ئارقىسىدا، بۇخىل يازما يادىكارلىقلارنى رەتلەش، ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرى قولغا ئېلىنمايكەلدى. خەلقنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىدى.

مىللىي مەدەنىيەتنى ۋەيران قىلغۇچى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" يوقىتىلغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى رەتلەش، ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى ھەرساھە، ھەر كەسىپتىكى خىزمەتلەرگە ئوخشاشلا يېڭى تۈس ئالدى. 1976 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قەدىمقى تۈركىي تىل سىنىپىنى (ئوقۇش مۇددىتى 3 يېرىم يىل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار - نىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بارغان ئۇيغۇر ۋە قىسمەن قازاق پەرزەنتلىرى بار) ئېچىپ بۇ ساھەگە كېرەكلىك خادىملارنى تەربىيىلىدى. 1976 - يىلدىن بۇيان «شۇەنجاڭنىڭ تەرجىمالى. 7 - جىلد»، «قۇتادغۇبىلىك» (خەنزۇچە تەرجىمىسى) قاتارلىق مۇھىم يازما يادىكارلىقلار ئېلان قىلىندى. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 - يىلى نەشىر قىلىندى. «ئوغۇزنامە» ئېلان قىلىندى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇداتقۇبىلىك» قاتارلىق

مەشھۇر ئەسەرلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەندى.

يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، قەدىمى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ كوپ قىسمى چەتئەللىكلەرنىڭ قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار 70-80 يىلدىن بۇيان مەخسۇس ئورگان ۋە ئىلمىي جەمىيەتلەرنى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس كىتاپ ۋە ژورناللارنى چىقىرىپ، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى ئېلان قىلدى ۋە داۋاملىق ئېلان قىلماقتا. چەتئەللىك ئالىملار ئېلان قىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئەلۋەتتە ئۆز ئىگىسىنىڭ قولىدىن ئۆتۈشى كېرەك، يەنى بىز ئۇلارنى قايتىدىن ئىشلىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز، ئۆز قولىمىزدىكىنى رەتلەپ، تەتقىق قىلىپ، داۋاملىق ئېلان قىلىشىمىز كېرەك. بۇ جەھەتتە بىزنىڭ زىممىمىزگە چۈشكەن ۋەزىپە ناھايىتى مۇشكۈل ۋە شەرەپلىك.

بىز «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دىگەن بۇ كىتاۋىمىزدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەر خىل مەزمۇندىكىلىرىدىن بىر قىسمىلىرىنى (جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى) تاللاپ، چەتئەللىك ئالىملار ۋە ئېلىمىزدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدىكى ئەسلى تېكىستى (تىرانسكرىپسىيىسى)دىن، بۇنىڭغا زىچ مۇناسىۋەتلىك باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ (پايدىلانغان ماتېرىياللار تىزىملىكى ئايرىم كورسىتىلدى)، ئۇلارنى كۈچىمىزنىڭ يېتىشىچە تەرجىمە قىلىپ چىقتۇق. بەزىلىرىگە زورۇر بولغان ئايرىم ئىزاھاتلارنى بەردۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مەلۇم قىسمىنى خەلق بىلەن تېزرەك يۈز كۆرۈشتۈرۈش تەقەززاسى بىلەن ئىشلەپ چىققان بولساقمۇ، لېكىن سەۋىيىمىزنىڭ تۆۋەنلىكىدىن، دەسلەپكى ئەمگىكىمىزنىڭ مىۋىسى بولغان بۇ كىتاپىتا ھەر خىل خاتالىق، نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىي. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇستازلارنىڭ،

كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ ۋە كوپچىلىكنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى قىز-
غىن قارشى ئالىمىز.

ئاخىردا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويماقچىمىزكى، تەلەپ بويىچە كىتاپتا تونۇشتۇرۇلغان يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلى تېكىست ترانسكرىپسىيىسى خەلقارا تاۋۇش بەلگىسى ياكى بولمىغاندا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى بويىچە بېرىلىشى لازىم ئىدى، لېكىن، نەش-رىيات، مەتبە ئورۇنلىرىنىڭ تەلىۋى ۋە كەڭ كىتاپخانلارنىڭ ۋاق-تىنچە قىيىنچىلىقىنى كوزدە تۇتۇپ، بىز ئۇلارنى يەنىلا كونا يې-زىق بويىچە بېرىپ تۇردۇق.

ھورمەت بىلەن: ئابدۇقەييۇم خوجا
تۇرسۇن ئايۇپ
ئىسراپىل يۇسۇپ

ئىزاھلار

① قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى ئەڭ دەسلەپكى يازما يادىكارلىقلار-نىڭ يېزىلغان دەۋرى گەرچە 5 - 6 - ئەسىرگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر ئىتنىك تەركىۋى بولغان تارىم تارمىقىدىكىلەر مىلادىدىن ئىلگىرىلا يېزىق قوللانغان. شۇڭا ئۇيغۇرلارنى 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق يېزىق تارىخىغا ئىگە دەپ قاراش ئاساسسىز بولمىسا كېرەك. — ئاپتور

② قەدىمقى تۈرك يېزىقى 38 دىن 40 قىچە ھەرىپ بەل-گىلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئاتىلىشى ھەر خىل. بۇ يېزىقتا ئويۇلغان مەڭگۈ تاشلار موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن - يېنسەي دەريا ۋادى-سىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن ئورخۇن - يېنسەي يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ يېزىقنىڭ شەكلى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلغان رونىك يېزىقىغا ئوخشايدىغانلىقىغا قاراپ، بەزىلەر ئۇنى رونىك يېزىقى ياكى تۈرك - رونىك يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ، يەنە بەزىلەر ئىسلامدىن بۇرۇنقى

AltunOq

يېزىق دەپمۇ ئاتايدۇ.

③ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى 23 ھەرپلىك سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان بولۇپ، ئورخۇن دەريا ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 744 — 840 - يىللار) دەۋرىدە قوللىنىشقا باشلاپ، قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقى (تەخمىنەن مىلادى 850 — 1250 - يىللار) دەۋرىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. جەنۇبىي شىنجاڭغا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، شىمالىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا تاكى 15 - ئەسىرگىچە، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ھىساپلانغان گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بولسا 18 - ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن ئىدى. ئورخۇن - يېنسەي دەريا ۋادىلىرى دۆڭخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تارتىپ تاكى تۇرپان، قۇمۇل، بېشبالىق، كۇچا، مارالۋېشى (بارچۇق) دىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ تولىسى قەدىمقى تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

④ خەنزۇ يېزىقى — قەدىمدە تۇرپان ۋادىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خەنزۇ يېزىقىنى تەڭ قوللانغان ئەھۋاللارمۇ بولغان ئىدى. خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، تۇرپان (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى خەنزۇچە خەت ئارقىلىق ئۆز مىللىي تىلىنى خاتىرىلىگەن، بۇ خۇددى ھازىرقى ياپونىيىلىكلەر بىلەن چاۋشيەنلىكلەر خەنزۇچە خەت ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگىنىگە ئوخشاش. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلىۋاتقان بۇخىل يېزىقلار بۇنى ئىسپاتلىماقتا.

⑤ ھون ئىمپېرىيىسى — مىلادىدىن ئىلگىرىكى 204 - يىلى باتۇر تەڭرىقۇت باشچىلىقىدا قۇرۇلغان.

⑥ جاڭچيەن — غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق دىپلومات. ئېلىمىز بىلەن غەرب ئەللىرى مۇناسىۋىتىگە تۇنجى يول ئاچقۇچى شەخس. ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى ھون ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، ھونلار نەۋەلىگىدە 10 يىل

ئەزەربەيتلىكتە ياشىغان.

⑦ كوك تۈرك خانلىقى — مىلادىنىڭ 552 - يىلى تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئاشنا ئۇرۇغى كۈچىيىپ، ئۆز ئۇرۇق ئاقساقىلى تۈمەن (مەڭگۈ تاشلارغا بۇمىن دەپ يېزىلغان) نىڭ رەھبەرلىكىدە كۈچلۈك تۈرك خانلىقىنى قۇردى. تۈمەن ئۆزىگە "ئىلىك قاغان" دەپ نام بەرگەن. بۇ خانلىق "كوك تۈرك خانلىقى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

6 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا (تۈرك خانلىقىنىڭ 3 - قاغانى مۇقان قاغان دەۋرى) تۈرك خانلىقى كۈچەيدى. زېمىنى شەرقتە لياۋخې دەرياسى، غەربتە كاسپى دېڭىزى، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالى (موڭغۇلىيە چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار كوزدە تۇتۇلىدۇ)، شىمالدا سىبىرىيە تاغلىرىغىچە بولغان زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئاسىيا تارىخىدا چوڭ رول ئوينىغان.

مىلادىنىڭ 582 — 583 - يىللىرى تۈرك خانلىقى ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش كۆرىشى كەسكىنلىشىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دىگەن ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ پايتەختى ئورخۇن دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىكى "ئۆتۈكەن تېغى" دا بولۇپ، خاقانى مۇقان قاغان ئىدى. غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى چوڭ يۇلتۇز ۋادىسىدا، يەنە بىر پايتەختى تاشكەنت ئەتراپىدىكى مىڭ بۇلاق دىگەن جايدا بولۇپ، خاقانى ئىستەمى قاغان ئىدى.

⑧ ئۇيغۇر خانلىقى — مىلادىنىڭ 744 - يىلى ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەرياسى بويىدا كۈچلۈك ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلىگەن. ئۇ زاماندا ئاسىيا رايونىدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئىككى چوڭ خانلىق ھېساپلىناتتى.

ئۇيغۇر خانلىقى ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش كۆرىشى كەسكىنلەشتى، يەنە تەبىئى ئاپەت ۋە كېسەللىكلەر يۈز بەردى. ئۇيغۇرلاردىن بولغان كول بۇقا دىگەن سەركەردە يېنىسەي دەرياسى بويىدىكى قىرغىزلاردىن 100 مىڭغا يېقىن ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇر

خانلىقىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى ۋەيران قىلدى. نەتىجىدە مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھوكۇمران تائىپىسى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلىلەر غەربكە قاراپ كېلىشكە باشلىدى. تۇرپان ۋادىسى ھونلار دەۋرىدىلا يېزا ئىگىلىك رايونى ئىدى. ئۇز زامانىسىدا مۇشۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان قاڭقىل قەبىلىلىرى — قارلۇق-لارنىڭ 3 چوڭ قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. تۈرك خانلىقى دەۋرىدىمۇ تۇرپاندا توققۇز ئوغۇز (يەنى ئۇيغۇرلار) ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا ئورخۇن ۋادىسىدىن غەربكە كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىشىدىكى سەۋەپ بۇ جايلار ئۇلارنىڭ قەدىمقى ماكانى بولغانلىقىدىن ئىدى.

⑨ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى — مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىن كېيىن ئورخۇن ۋادىسىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن تۇرپان ۋادىسىدا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى تىلدىكى خەلق بىرلىشىپ قۇرغان خانلىق (تەخمىنەن مىلادى 850 — 1250 - يىللار) بۇ خانلىقنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)، قىشلىق پايتەختى تۇرپان (ئىدىقۇت قەدىمقى شەھرى) ئىدى. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ خانلىقنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ قارا شەھەر، كۇچالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئىسلام دىنى بۇ خانلىق تەۋەسىدە 15 - ئەسىردە ئومۇملاشقان. ئۇنىڭغىچە قاراخانىلار خانلىقى بىلەن كۆپ قېتىم دىنىي ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ تۇرغان. بۇ دەۋرلەردە قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان بولۇپ، مىلادىنىڭ 981 — 983 - يىللىرى تۇرپانغا كەلگەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى ئۆزىنىڭ «قوچۇغا قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتاۋىدا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھاياتى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئالاھىدە توختالغان.

⑩ قاراخانىلار خانلىقى — 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 13 - ئەسىرگىچە ئۇيغۇر قارلۇق قاتارلىق تۈركى قەبىلىلەر قۇرغان خانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ زېمىنى مەمۇرى جەھەتتىن 3 چوڭ قىسىمغا بولۇنەتتى.

بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم "خاقانىيە ئۆلكىسى" دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم. بۇ مەمۇرى بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم "ئىلىك خانلىق" دەپ ئاتىلاتتى. قارا-خانىلار خاندانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنىش بىلەن بىللە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ يېڭى بىر دەۋرنى — ئۇيغۇر ئىسلام ئەدەبىياتى دەۋرىنى ئاچقانلىقى ئۈچۈن بۇ دەۋرگە خاس ئەدەبىيات «قاراخانىلار ئەدەبىياتى» ياكى «خاقانىيە ئەدەبىياتى» دەپ نام ئالغان. قاراخانىلار دەۋرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار، ئەدىپلەر ۋە نۇرغۇنلىغان داڭلىق ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن.

⑪ سوغدىلار — تۈركى خەلقلەر ئۇلارنى سوغداق دەپ ئاتىغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا ئۇلارنىڭ توپلىشىپ ئولتۇرغان جايلىرىنى بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارلىقىدا بولغان دەپ كۆرسىتىدۇ. بىر قىسىم سوغدىلار 11 - ئەسىردە بالاساغۇن ئەتراپىغىمۇ كوچۈپ كەلگەن، شۇنداقلا ئۇلار تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئىككى خىل تىلدا (سوغ-دىچە ۋە تۈركى تىللىرىدا) ئوخشاش سۆزلىگەن. بېشبالىق ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا سوغدىلارنىڭ كەنتلىرى بولغان. يەتتەسۇ ۋە تىيانشاننىڭ ھەرقايسى مۇھىم ئۆتكەللىرى، لوپنۇر رايونى، خېشى يولىگى (كارىدورى) ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) دىمۇ سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ كەنتلىرى بولغان. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى — سوغدى يېزىقىدىن كەلگەن.

⑫ توخارلار — ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى بەلخ بىلەن بەدەخ-شان ئارلىقىدىكى جايلار (ئامۇ دەريانىڭ شىمالىي ئېقىمىدىكى جايلار) غا جايلاشقان بولۇپ، مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرى گرېك باكتىرىيە ئىمپېرىيىسىنى ئىشغال قىلىپ "كوشان" دۆلىتىنى قۇرغان.

ئەرەپ، پارس تارىخلىرىدا بۇ دولەت "توخارىستان" دەپ ئاتىلىدۇ.

⑬ ئېفتالىتلار ـــ مىلادىنىڭ 49 ـ يىلى ھـون قۇلدارلىق دو ـ لىتى خەن سـۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمى ۋە ئىچكى جەھەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى سەۋەبىدىن جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلار دەپ ئىككىگە بولۇنگەن. جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن تەسلىم قىلىنى ـ غان. شىمالىي ھونلار غەرپكە كوچـۈپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئافغا ـ نىستان ۋە ئىران چېگرىسىدا پاشايدىغان قەدىمقى ئىران تىل سىس ـ تېمىسىدىكى خەلقلەر بىلەن ئاسمىلاتسىيە بولۇپ، نەتىجىدە ئېفتالىتلار دولىتىنى قـۇرغـان. بـۇلار تـارىختا "ئـاق ھـون دولىتى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مىلادىنىڭ 5 ـ ئەسىردە كوشـان (تـوخارىستان) دولىتىنى ئېفتالىتلار بېسىۋالدى. بۇلارنى ئەرەپ تارىخچىلىرى خاتتال (ئابدال) دەپ ئـاتـىغـان. مىلادىنىڭ 563 ـــ 567 ـ يىللىرى توخارىستاننى كوك تۈركلەر ئىشغال قىلدى.

⑭ ساقلار ـــ خەنزۇچە تارىخنامىلاردا 塞 دەپ ئاتالغان بۇ مىللەت، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىن ئالدى بىلەن ھازىرقى ئافغا ـ نىستان تەرەپلىرىگە، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوزلىرىنىڭ ئۇلۇغ خانى ئاسۇكانىڭ ھوكۇمرانلىقىدا يەنە ئۇ يەردىن ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىغا قاراپ كېچىكىگەن. ئىككىنچى بىر تەرەپتە، تارىم ئويمانلىقى ـ نىڭ جەنۇبىي قىسمىغا قاراپ كېچىكىگەن. مىلادىنىڭ 10 ـ ئەسىرىگە كەلگەندە، ئۇلار يەنىلا دۆڭخۇاڭدىن تارتىپ خوتەن دولىتىگىچە بولغان جايلارغا ھوكۇمرانلىق قىلغان. خوتەندىكى ساقلار دۆڭخۇاڭ ئارقىلىق گەنسۇ (كەڭ سـۇ) ۋە شۇ يەردىكى تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن قويۇق ئالاقە قىلاتتى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، خوتەننىڭ "ئارسلان خانى" قارا ـ خانىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، خوتەندە ئىسلام دىنى ھوكۈمران ئورۇنغا ئوتتى. ساق تىلىدىكى يادىكارلىقلار خوتەن رايونىدىن باشقا يەنە دۆڭخۇاڭ، مارالۋېشى (بارچۇق) لاردىنمۇ تېپىلغان.

Altun0q

«قەدىمقى ئۇيغۇر يازمايادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دا تونۇشتۇرۇلغان ئەسەرلەر

1. قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىدىكىلىرى

1) تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)
2) كۇل تېگىن مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)
3) بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)
4) بايانچور (I) مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)

2. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلىرى

1) ئوغۇزنامە
2) «ئالتۇن يارۇق» تىن پارچە
3) «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى 7 - جىلد»
4) ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى
5) چاستانى ئىلىگ بەگ
6) «مائىترى سىمىت» ئۇچىنچى بولۇمىنىڭ 1 — 5 - ياپراقلىرى
7) نەستورىيان دىنىغا دائىر ھېكايىنىڭ پارچىسى
8) قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلاردىن نەمۇنە

9) ئىجتىمائىي ئىقتىساتقا ئائىت ھۆججەتلەردىن بىر نەچچە پارچە

10) تىبابەتچىلىككە دائىر ھۆججەتلەردىن پارچىلار

قوشۇمچە: كىتاپنىڭ بېشىدا قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە قەدىمقى تۈرك، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى، قەدىمقى قارا شەھەر، قەدىمقى كۇچا، سوغدى يېزىقلىرى قاتارلىقلارنىڭ فوتو رەسىم نۇسخىلىرى كىرگۈزۈلدى.

I

قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

«قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى يادىكار-لىقلار» ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات

قەدىمقى تۈرك (ئورخون) يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار، ئادەتتە، مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە قولىيازما يادىكارلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى يادىكارلىقلارنى تېپىلغان رايونلىرى بويىچە تۆۋەندىكى 7 رايونغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. شىمالىي موڭغۇل دالىسىدىن تېپىلغانلىرى.
2. يېنسەي دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغانلىرى.
3. لېنا دەرياسى — بايقال كولى رايونىدىن تېپىلغانلىرى.
4. ئالتاي رايونىدىن تېپىلغانلىرى.
5. شىنجاڭ (تۇرپان ۋە چاقىلىقتىكى مىرەن قاتارلىق جايلار) ۋە گەنسۇدىكى دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغانلىرى.
6. ئوتتۇرا ئاسىيا (يەتتە سۇ ۋادىسى، پەرغانە ئويمانلىقى) دىن تېپىلغانلىرى.
7. شەرقىي ياۋروپا (دوناي دەرياسى ۋادىسى)دىن تېپىل-غانلىرى.

مەزمۇنى بويىچە تۆۋەندىكى 6 تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىدىكىلىرى.
2. قەۋرە تەزكىرىسى.
3. تاش ۋە تاملارغا ئويۇلغان خاتىرىلەر.
4. دىنىي خاراكتېرىدىكىلىرى.
5. ھۆكۈمەت خاتىرىلىرى.

6. تۈرمۈش بويۇملىرىغا ئويۇلغان ئويما قاتارلىقلار.

قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى، ئاساسەن، موڭغۇل داللىرىدىن تېپىلغان، تۈرك خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىدىكى بىر قانچە چوڭ مەڭگۈ تاش، موڭغۇلىيىدىكى ئونگىن دەرياسى ۋادىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان بىر قانچە مەڭگۈ تاشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېنسەي دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان، قەدىمقى قىرغىزلارغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار 70 تىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ كۆپى قەۋرە تەزكىرىسى بولۇپ، سۆز - جۈملىلەر ئىخچام، كۆپىنچە "ئاھ! مەن بۈگۈن قەبىلەمدىن، خوتۇنۇمدىن، بالىلىرىمدىن ۋە ئەلدىن ئايرىلدىم ... مەن ... يېشىمدا سەندىن ئايرىلدىم" دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر يېزىلغان، بۇلاردىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىشلىرى ھەققىدىمۇ توختالغان. ئومۇمەن، بۇلارنى بىر خىل مەرسىيە دېيىشكە بولىدۇ.

يەنتە سۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىن تەخمىنەن 10 نەچچىسى بار. بۇلار غەربىي تۈرك خانلىقىغا مەنسۇپ.

قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ مەنبەسى ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ خىل يېزىقنى قايسى دەۋردىن باشلاپ قوللانغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەردە نۇرغۇنلىغان ئالىملار ھەر خىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە بۇ مەسىلىلەر ئېنىقلانغىنى يوق①.

---

① يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى جايلار ۋە تەكلىماكان دىكى «ئاق سېپىل» دېگەن قەدىمى خارابىدىن قەدىمقى تۈرك

Altun0q

قىسقىسى، قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپ قوللى-
نىلغان ۋاقتى، جايى مەسىلىسىدە تېخى ئېنىق ۋە ئىلمىي خۇلاسە
چىقىرىلمىدى.

تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ
تاش يادىكارلىقلىرى ئۆزىنىڭ قەدىملىكى بىلەنلا مەشھۇر بولۇپ
قالماستىن، بەلكى ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي رىياللىقىدىن گۇۋالىق
بەرگۈچى مۇھىم ھۆججەت، شۇنداقلا شۇ دەۋرلەردىكى تىل - ئەدە-
بىياتنىڭ يېگانە ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى غەز-
نىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق ھېساپلىنىدۇ.

مەڭگۈ تاشلاردا، كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە
ھالاكىتى سۆزلەنگەن بولۇپ، كۆل تېگىن، تونيۇقۇق، بىلگە خاقان،
قۇتلۇق بىلگە خاقان (بايانچور)لارنىڭ ھەربى يۈرۈشلىرى، ئۇلار-
نىڭ مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تېچلاندۇرۇش ۋە كۈچەي-
تىش يولىدا ياراتقان تۆھپىلىرى بىر خىل نازۇك شائىرانە تىل
بىلەن تەسۋىرلەنگەن. ئۇلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە — پارچىلى-
نىپ كەتكەن ئۇششاق قەبىلىلەرنى قۇدرەتلىك ھەربى كۈچ ئاس-
تىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلگەن، كۈچلۈك
فېئوداللىق دۆلەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئۆز دەۋرىنىڭ
ئارزۇ - تەلىۋىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بۇ خىل ئىنتىلىش ئاساسىدا
كۆك تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بارلىققا
كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە
ئىلگىرى سۈرۈپ، جەمئىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە ئىلغار رول ئوينىغان.

يېزىقىغا ئوخشايدىغان يېزىق (بەلگە)لەر تېپىلدى.

قىزىقارلىق يېرى شۇكى، «ئاق سېپىل» خارابىسىدىن تېپىلغان
يېزىق - بەلگىلەر سېپىلغا ئىشلىتىلگەن كېسەكلەرگە ئويۇلغان. ئادەتتە
ھەر بىر كېسەكتە بىردىن، بەزىلىرىدە ئىككىدىن بەلگە - خەتلەر بار.
«ئاق سېپىل» خارابىسى 2 مىڭ نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە.

مەڭگۈ تاشلار — كوك تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى خاقانلارنىڭ نەسەبنامىسى، خوشنا دولەتلەر بىلەن بولغان سىياسى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر، قەبىلىلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاتلىرى، ئورپ-ئادەتلىرى، قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى، ياشىغان ئورۇنلىرى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرى ھەققىدە بىزنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قىسقىسى، بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى كوك تۈرك ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىنىڭ بىرىنچى تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلىرى، ئۇلارنى يازغۇچى شەخسلەرنى ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق ئەدىپلىرى دەپ باھالاشقا تامامەن ھەقلىقمىز.

قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى

No	ھەرپلەر	تاۋۇشى		No	ھەرپلەر	تاۋۇشى	
1	𐰀	a, ə	ئا، ئە	20	𐰘	y^2	$ي^2$
2	𐰃	ı, i	ئى	21	𐰪	ny(~ñ)	ني
3	𐰆	o, u	ئو، ئۇ	22	𐰭	ng	ڭ
4	𐰇	ө, ü	ئۆ، ئۈ	23	𐰣	n^1	$ن^1$
5	𐰴	k	ق	24	𐰤	n^2	$ن^2$
6	𐰶	k, ik, ki	ق، ئىق	25	𐰢	m	م
7	𐰸	ok, uk, ko, ku قو، قۇ، ئوق، ئۇق		26	𐰺	r^1	$ر^1$
				27	𐰼	r^2	$ر^2$
8	𐰍	ɣ	غ	28	𐰞	l^1	$ل^1$
9	𐰚	k	ك	29	𐰠	l^2	$ل^2$
10	𐰜	ək, ük, kə, kü كۆ، كۈ، ئۆك، ئۈك		30	𐰲	q	چ
11	𐰏	g	گ	31	𐰱	iq	ئىچ
12	𐱃	t^1	$ت^1$	32	𐰽	s^1	$س^1$
13	𐱅	t^2	$ت^2$	33	𐰾	s^2	$س^2$
14	𐰑	d^1	$د^1$	34	𐱁	x	ش
15	𐰓	d^2	$د^2$	35	𐰔	z	ز
16	𐰯	p	پ	36	𐰦	nt	نت
17	𐰉	b^1	$ب^1$	37	𐰨	nq	نچ
18	𐰋	b^2	$ب^2$	38	𐰡	lt	لت
19	𐰖	y^1	$ي^1$	39	[illegible]	ax	ئاش
				40	𐱈	bax	باش

قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئاساسلىق ئىملا قائىدىسى

1. سوزۇق تاۋۇش جەھەتتە:

قەدىمقى تۈرك يېزىغىدا 8 سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئومۇمەن، 4 ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

𐰀 بەلگىسى a, ə نى؛ 𐰃 بەلگىسى ï, i نى؛

𐰆 بەلگىسى o, u نى؛ 𐰇 بەلگىسى ɵ, ü نى

ئىپادىلەيدۇ.

سوز بېشى ۋە سوزنىڭ 1-بوغۇمىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ كەينىدە كەلگەن “a, ə” ئومۇمەن يېزىلمايدۇ.

مەسىلەن:

[t¹] 𐱃 —— at (ئات)
[t²] 𐱅 —— ət (ئەت)
[L] 𐰞 —— al (ئال)
[L] 𐰠 —— əl (ئەل)

سوز ئاخىرىدا كەلسە يېزىلىدۇ.

مەسىلەن:

[KR'A] 𐰴𐰺𐰀 Kara (قارا)

[T'MOIA] 𐱃𐰢𐰆𐰍𐰀 Tamoꞁa (تامغا)

سوزۇق تاۋۇش [ï،i] ۋە 𐰃 [o,u, ɵ, ü] . 𐰆 ، 𐰇

لار سوز بېشى ۋە 1 - بوغۇمدا كەلسە، ئومۇمەن يېزىلىدۇ.
مەسىلەن:

𐰃𐱅𐰃	[ïtʼï]	ئىتتى
𐰶𐰑𐰃	[ïd,K]	ئىدۇق
𐰆𐰍𐰞𐰢	[ooɪL,M]	ئوغلۇم

سوزۇق تاۋۇش 𐰆 [o, u] ۋە 𐰇 [ɵ, ü] لار، ئۈزۈك

تاۋۇش 𐰶 [K] ۋە 𐰸 [K] لارنىڭ ئالدى - كەينىدە

كەلسە، ئادەتتە يېزىلمايدۇ. قوشۇمچىلاردا سوزۇق تاۋۇش
[u, ü] لار يېزىلىدىغان ئەھۋال كوپ كورۈلىدۇ.

2. ئۈزۈك تاۋۇش جەھەتتە:

قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىگى شۇكى،
"b, d, l, n, r, s, t, y" دىن ئىبارەت 8 ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ
ھەر بىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.
مەسىلەن:

𐰉 [b¹]، 𐰑 [d¹]، 𐰞 [l¹]، 𐰣 [n¹]، 𐰺 [r¹]،

𐰽 [s¹]، 𐱃 [t¹]، 𐰖 [y¹] لار پەقەت تىل كەينى

سوزۇق تاۋۇشلار a, ï, o, u لار بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ؛

𐰋 [b²]، 𐰓 [d²]، 𐰠 [l²]، 𐰤 [n²]،

𐰼 [r²]، 𐰾 [s²]، 𐱅 [t²]، 𐰘 [y²] لار پەقەت

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ə, i, ɵ, ü لەر بىلەنلا بىرىكىپ
كېلىدۇ.

AltunOq

ئۇندىن باشقا، هازىرقى زاماندىكى كوپچىلىك تۈركى تىللە-
رىدىغا ئوخشاش، 𐰸 [K] 𐰜 [OI] ھەرپلىرى پەقەت
تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ؛
𐰚 [k] 𐰏 [g] تاۋۇشلىرى پەقەت تىل ئالدى سوزۇق
تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ.
تۈۋەندىكى ئۈچ بەلگە قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ؛

𐰦 [nt]

𐰡 [lt]

𐰨 [nq]

بۇنىڭ ئىچىدە، 𐰡 [lt] ئاساسەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار
بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

𐰡𐰃 [LTI]—altï (ئالتە).

𐰡𐰢 [LTM]—altïm (ئالدىم).

تۈۋەندىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىدىغان ۋارىيانتلىرى
يوق. مەسىلەن:

𐰢 [m]، 𐰪 [ñ]، 𐰭 [ng]، 𐰴 [q]

𐱁 [x]، 𐰔 [z]

بۇنىڭدىن باشقا، تۈۋەندىكى ئۈزۈك تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ
قوللىنىلىشى بىر قەدەر ئالاھىدىرەك:

𐰸 [K] پەقەت سوزۇق تاۋۇش o, u نىڭ ئالدى-كەينىدىلا
كېلىدۇ؛

[K] پەقەت سوزۇق تاۋۇش θ, ü نىڭ ئالدى-كەي-
نىدىلا كېلىدۇ؛

𐰶 (𐰶) [ïK,K] پەقەت "ï" نىڭ ئالدىدىلا قوللىنىلىدۇ؛

𐰪 [ny] پەقەت "a, o" نىڭ كەينىدىلا كېلىدۇ؛

𐰖 [y′] ئومۇمەن سوزۇق تاۋۇش "a, o" لارنىڭ كەينى-
دىلا قوللىنىلىدۇ بىرسوز ئاخىرىدا بولسا، كوپىنچە، "ay" دىگەن
تاۋۇش بىرىكمىسىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن:

𐰉𐰖 [b′y′] —— "bay" دەپ يېزىلىدۇ. 𐰘 [y²] كو-
پىنچە سوز بېشىدا ئىشلىتىلىدۇ، سوز ئاخىرىدا ئىشلىتىلمەيدۇ.
سوز بېشىغا يېقىن جايدا بولسا، كوپىنچە، سوزۇق تاۋۇش "ï"
بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ، مەسىلەن:

𐰖𐰃𐰍 [yïx] —— (تاغ) دەپ يېزىلىدۇ.

[n¹]، 𐰾 [s¹] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى، كوپىنچە، تىل
كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. تەكرارلىنىدى-
غان ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ بىرى يېزىلمايدۇ. مەسىلەن:

𐰞𐱃𐰞 [lT′l] —— ïttï (ئەۋەتتى) ۋە باشقىلار.

قەدىمقى تۈرك يېزىغى، ئومۇمەن، ئوڭدىن سولغا قاراپ، توغرى-
سىغا يېزىلىدۇ. لېكىن يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا، سولدىن ئوڭغا يېزىلى-
غان، ئايرىم مەڭگۈ تاشلاردا ھەتتا "قوش يول" (يەنى بىر يولى
ئوڭدىن سولغا، بىر يولى سولدىن ئوڭغا) بويىچە يېزىلغان ئەھۋال-

لارمۇ بار. سوزلەر بىر بىرىدىن، ئۇمۇمەن، ئاسما چېكىت (:) ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزى سوز بىرىكمىلىرى (ئاساسەن، ئىنقىلاش — ئىنقىلانىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن سوز بىرىكمىلىك) بىر سوز قىلىپ يېزىلىدۇ. ئايرىم يادىكارلىقلاردا " ~ " سوز ئايرىش بەلگىسى قىلىپ قوللىنىلغان.

تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»غا ئىزاھات

بۇ مەڭگۈ تاش 1897 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتۇر شەھىرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى باين - چوقتو دېگەن جايدىن تېپىلغان، ھازىر ئۆز ئورنىدا. مەڭگۈ تاش تېكىستى 2 پارچە تاش مۇنارغا ئويۇلغان بولۇپ، جەمئى 62 قۇر، مىلادىنىڭ 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئورنىتىلغان.

تونيۇقۇق كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانلىرى ئىلتەرىش خاقان (682 — 691 - يىللار)، قاپاغان خاقان (716 - يىل) ۋە بىلگە خاقان (734 - يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلارغا باش مەسلىھەتچى بولغان ھەمدە يۇقۇرىدىكى خاقانلارنىڭ خانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىشىگە ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى تېكىستى تونيۇقۇق ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئاساسلىق ھالدا تونيۇقۇقنىڭ ئۆزىگە دائىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. ئۇنى تونيۇقۇقنىڭ تەرجىمىھالى دېيىشكە بولىدۇ. تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ مۇقەددىمە، ئاساسىي تېكىست ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

ئەسلى تېكىستكە ئاساسەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەر تۆۋەندىكىچە:

1. ۋ. رادلوف: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى» 2 - نەشرى، 1899 - يىل.

2. ۋ. تومسېن (V.Tomsen): «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمقى
تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۇ تاش تېكىستلىرى» (1924 - 1925)
Leipzig ZDMG • t. 78

3. هوسېيىن نامىق ئورخۇن: «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى»
(Eski Türk Yazitlari) ئىستانبۇل، 1936

4. Ross . E . Denisson «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى توغرىسىدا
تەتقىقات» (The Tonyukuk Inscription: BSOB .London,
t. VI, 1930—1932)

5. س. ئې. مالوۋ: «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى»
(ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕ ТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ. M,
L, 19, 1. C. 11 — 18)

6. گ. رامستېدت (G.S.Ramstedt): «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمقى
تۈرك يېزىغىدىكى ماتېرىياللار» JSFOU, 60, 1958

7. Giraud R: «باين - چوقتو مەڭگۇ تېشى — سېلىشتۇ -
رۇلغان نۇسخىسى» (L' inscription de Barin Tsokto.
Edition Critique, Paris, 1961)

8. تالات تېكىن: «ئورخۇن تۈرك تىلى گرامماتىكىسى»
(A Grammar of orkhon Turkic. 1968.)

9. شياۋيى چۈەنشىيۇمېي: «تۈرك مەڭگۇ تاش تېكىستلىرىغا
ئىزاھات» (突厥碑文译注，满，蒙史论丛第四)
(مانجۇ، موڭغۇل تارىخىغا دائىر ئەسەرلەر توپلىمىنىڭ 4 - سى)

AltunOq

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى

ئەسكەرتىش: بەزىبىر شەرتلىك بەلگىلەر

1. ئەسلى تېكىست ۋە تەرجىمىلەردە ئۇچرايدىغان "......" چېكىتلەر مەڭگۈ تاشتا ئۇپراپ بۇزۇلغان جايىنى كۆرسىتىدۇ.
2. مەڭگۈ تاشلاردىكى كۆپلىگەن قەدىمقى سۆزلەردىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ساقلانغانلىرىنى تەرجىمىدە ئامال بار قەدىمقى تىلنىڭ ئەسلى خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغان ھالدا ئالدۇق. بۇنىڭ تەتقىقاتتا پايدىسى كۆپ.
3. تەرجىمىدە ( ) ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەرنى ئۆزىمىز قوشتۇق.

غەرپ تەرىپى

(1) بىلگە تونيۇقۇق بەن ئۆزۈم تابغاچ ئىلىگە قىلىنتىم؛ تۈرك بودۇن تابغاچقا كۆرۈر ئەرتى.

(2) [تۈر]ك بودۇن قانىن بولمايىن تابغاچدا ئادىرىلتى قانلاندى قانىن قودۇپ تابغاچقا يانا ئىچىكدى. تەڭرى ئانچا تىمىس ئەرىنچ: قان بەرتىم.

(3) [قانىن] قودۇپ ئىچىكدىڭ ئىچىكدۈك ئۈچۈن تەڭرى ئۆلۈتمىس ئەرىنچ تۈرك بودۇن ئۆلتى ئالقىندى يوق بولتى. تۈرك سىر بودۇن يېرىنتە

(4) بود قالمادى ئىدا تاشدا قالمىسى قوبرانىپ يەتى يۈز بولتى. ئەكى ئۈلۈگى ئاتلىغ ئەرتى، بىر ئۈلۈگى ياداغ ئەرتى يەتى يۈز كىسىگ

ئىزاھ: مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدىكى (1) ... (2) ... (30) دىگەندەك نومۇرلار قۇر سانىنى كۆرسىتىدۇ.

(5) ئۇدىزىغما ئۇلۇغى شادئەرتى. ياغىل تىدى. ياغمىسى بەن
ئەرتىم بىلگە تونيۇقۇق، قاغانمۇ قىسايىن تىدىم. ساقىن-
تىم: تورۇق بۇقالى سەمىز بۇقالى ئىراقدا
(6) بوكسەر، سەمىز بۇقا تورۇق بۇقا تىيىن بىلمەز ئەرمىس
تىيىن ئانچا ساقىنتىم. ئانتاكسىرە تەڭرى بىلىگ بەرتۈك ئۈچۈن
ئۆزۈم ئۆك قاغان قىستىم. بىلگە تونيۇقۇق بويلا باغا تارقان
(7) بىرلە ئىلتەرىس قاغان بولايىن، بەرىيە تابغاچىغ ئۆڭرە
قىتانىيغ، يىرايا ئوغۇزۇغ ئۆكۈس (ئۆك) ئۆلۈرتى. بىلگەسى
چابىسى بەن ئۆك ئەرتىم. چوغاي قوزىن قارا قۇمۇغ
ئولۇرۇر ئەرتىمىز.

جەنۇپ تەرىپى

(8) كەيىك يىيۇ، تابىسغان يىيۇ ئولۇرۇر ئەرتىمىز. بودۇن
بوغزى توق ئەرتى. ياغىمىز تەگرە ئۈچۈقتەگ ئەرتى؛
بىز شەگ ئەرتىمىز. ئانچا ئولۇرۇر ئەرىكلى ئوغۇزدانتان
كورۈگ كەلتى.
(9) كورۈگ سابى ئانتاغ: توقۇز ئوغۇز بودۇن ئۈزە قاغان ئولۇرتى
تىر، تابغاچغارۇ قۇنى سەنگۈنۈگ ئىدمىس. قىتانيغارۇ توڭرا سە-
مىگ ئىدمىس: ساب ئانچا ئىدمىس: ئازقىنيا تۈرك بودۇن
(10) يورىيۇر ئەرمىس، قاغانى ئالپ ئەرمىس، ئايغۇچىسى بىلگە
ئەرمىس. ئول ئەكى كىسى بار ئەرسەر، سىنى تابغاچىغ ئولۇر
تەچى تىرمەن، ئۆڭرە قىتانيغ ئولۇرتەچى تىرمەن، بىنى ئوغۇزۇغ
(11) ئولۇرتەچى ئۆك تىرمەن. تابغاچ بەرىدەنيەن تەگ! قىتانيى
ئۆڭدەنيەن تەگ! بەن يىردانتايان تەگەيىن! تۈرك سىر بودۇن
يەرىنتە ئىدى يورىمازۇن! ئۇسار ئىدى يوققىسالىم!

(12) تىرمەن، ئول سابىغ ئەسىدىپ، تۈن ئۇدىسىقىم كەلمەدى، كۈنتۈز ئولۇرسىقىم كەلمەدى. ئانتا ئوترۇ قاغانىما ئۆتۈنتۈم، ئانچا ئۆتۈنتۈم: تابغاچ، ئوغۇز، قىتانى بۇ ئۈچەگۈ قابىسار

(13) قالتاچى بىز. ئۆزئىچى تاسىن تۇتمىس تەگ بىز. يۇپقا ئەرىكلىگ توپلاغالى ئۇچۇز ئەرمىس، يىنچكە ئەرىكلىگ ئۈزگەلى ئۇچۇز؛ يۇپقا قالىن بولسار، توپلاغۇلۇق ئالپ ئەرمىس. يىنچكە

(14) يوغان بولسار، ئۈزگۈلۈك ئالپ ئەرمىس. ئوڭرە قىتاندا، بەرىيە تابغاچدا، قۇرۇيا قۇرداندا، يىرايا ئوغۇزدا ئەكى ئۈچ بىڭ سۈمۈز كەلتەچىمىز بارمۇنە؟ ئانچا ئۆتۈنتۈم.

(15) قاغانىم بەن ئۆزۈم بىلگە تونيۇقۇق ئۆتۈنكەن ئۆتۈنچۈمىن ئەسىدۇ بەرتى. كوڭلۈڭچە ئۇدىز تىدى. كوك ئوڭۈن يوغۇرۇ ئۆتۈكەن يىسىغارۇ ئۇدىزتىم. ئىنگەك كولۈكىن توغلادا ئوغۇز كەلتى.

(16) سۈسى ئۈچ بىڭ ئەرمىس. بىز ئەكى بىڭ ئەرتىمىز. سۈڭىسىدىمىز. تەڭرى يارلىقادى ...... يايدىمىز. ئۆگۈزكە تۈسدى. يانىدۇق يولتا يەمە ئۆلتى كۆك. ئانتا ئوترۇ ئوغۇز قوپىن كەلتى.

(17) تۈ [رك قاغانىغ] تۈرك بودۇنۇغ ئۆتۈكەن يەركە، بەن ئۆزۈم بىلگە تونيۇقۇق ئۆتۈكەن يەرىگ قونمىس تەيىن ئەسىدىپ بەرىيەكى بودۇن، قۇرىياقى يىرياقى ئوڭرەكى بودۇن كەلتى.

شەرق تەرىپى

(18) ئەكى بىڭ ئەرتىمىز، ئەكىسى سۈمىز بولتى. تۈرك بودۇن قىلىنغالى تۈرك قاغان ئولۇرغالى، سانتۇڭ بالىققا، تالۇي ئۆگۈزكە تەگمىس يوق ئەرمىس. قاغانىما ئۆتۈنۈپ سۈلەتدىم.

(19) سانتۇڭ بالىققا، تالۇي ئۆگۈزكە تەگۈرتىم، ئۈچ ئوتۇز بالىق سىدى، ئۇسىن بۇنداتۇ يۇرتدا ياتۇ قالۇر ئەرتى. تابغاچ قاغان ياغىمىز ئەرتى، ئون ئوق قاغانى ياغىمىز ئەرتى.

(20) ئار [تۇق قىرقىز] كوچىلىگ ... ياغىمىز بولتى. ئول ئۈچ
قاغان ئۆگلەشىپ ئالتۇن يىش ئۆزە قابىسالىم تىمىس ئانچا
ئۆگلەشمىز: ئۆڭرە تۈرك قاغانغارۇ سۈلەلىم تىمىس. ئاڭارۇ
سۈلەمەسەر، قاچان نەڭ ئەرسەر ئول بىزنى

(21) قاغانى ئالپ ئەرمىس، ئايغۇچىسى بىلگە ئەرمىس، قاچان
نەڭ ئەرسەر، ئۆلۈرتەچى كۆك، ئۈچەگۈن قابىسىپ سۈلەلىم،
ئانى يوقىسالىم تىمىس، تۈرگەس قاغان ئانچا تىمىس بە-
نىڭ بودۇنۇم ئانتا ئەرۈر تىمىس.

(22) تۈرك بودۇنى يەمە بۇلغانىچ ئول، تىمىس. ئوغۇزى يەمە
تارقانچ ئول تىمىس؛ ئول سابىن ئەسىدىپ، تۈن يەمە ئۇدىسى-
قىم كەلمەز ئەرتى، كۈن يەمە ئولۇرسىقىم كەلمەز ئەرتى؛ ئانتا
ساقىنتىم:

(23) [ئىلك قىرقىز] قا [سۈلە] سەر يىگ ئەرمىس تىدىم. كوگمەن
يولى بىر ئەرمىس تۇمۇس تىيىن ئەسىدىپ بۇ يولىن يورىسار
ياراماچى تىدىم. يەرچى تىلەدىم. چولگى ئاز ئەرى بۇلتىم.

(24) ئەسىتتىم: ئاز يىر يو [لى] ئانى بىرلە ...... ئەرمىس. بىر
ئات ئورۇقى ئەرمىس، ئانىن بارمىس. ئاڭار ئايىتىپ بىر ئاتلىغ
بارمىس تىيىن. ئول يولىن يورىسار ئۇنچ تىدىم، ساقىنتىم.
قاغانىما

شىمال تەرىپى

(25) ئوتۇنتۇم سۇ يورىتتىدىم. ئاتلاتىن تىدىم. ئاق تەرمەلكەچە
ئوغراقلاتدىم، ئات ئۆزە بىنتۇرە قارىغ سوكدىم، يوقارۇ ئات
يەتە، ياداغىن ئىغاچ تۇتۇنۇ ئاغتۇرتۇم. ئۆڭرەكى ئەر

(26) يوغۇرچا تەگۈرۈپ ئى بار باس ئاسدىمىز، يوبالۇ ئىنتى-
مىز. ئون تۈنكە يانتاقى تۇغ ئەبىرۇ باردىمىز. يىرچى يىر
ياڭىلىپ بوغۇزلانتى. بۇڭادىپ قاغان يەلۇ كورتىمىز

(27) ئانى سۇبقا باردىمىز. ئۇل سۇب قودى باردىمىز. سانا ـ
غالى تۇسۇرتىمىز، ئاتىغ ئىقا بايۇر ئەرتىمىز. كۈن يەمە
تۈن يەمە يەلۇ باردىمىز. قىرقىزىغ ئۇقا باسدىمىز.

(28) ... سۇڭۇگىن ئاچدىمىز. قانى سۇسى تىرىلمىس. سۇڭۇستىمىز ـ
مىز، سانچدىمىز؛ قانىن ئولۇرتىمىز. قاغانقا قىرقىز بودۇنى ئىچىكـ
دى، يۇكۇنتى، يانتىمىز. كوگمەن يىسىغ ئەبىرۇ كەلتىمىز.

(29) قىرقىزدا يانتىمىز. تۇرگەس قاغانتا كورۇگ كەلتى، سابى
ئانتاغ: ئوڭدۇن قاغانغارۇ سۇ يورىلىم تىمىس. يورىماسار
بىزنى، قاغانى ئالپ ئەرمىس، ئايغۇچىسى بىلگە ئەرمىس،
قاچان ندك ئەرسەر

(30) بىزنى ئولۇرتەچى ـ كۈك تىمىس. تۇرگەس قاغانى تاسىقـ
مىس تىدى، ئون ئوق بودۇنى قالىسىز تاسىقمىس تىر. تابغاچ
سۇسى بار ئەرمىس. ئول سابىغ ئەسىدىپ، قاغانىم بەن ئەبـ
گەرۇ تۇسەيىن تىدى.

(31) قاتۇن يوق بولمىس ئەرتى. ئانى يوغلاتايىن تىدى. سۇ
بارىلڭ تىدى. ئالتۇن يىسىدا ئولۇرۇڭ تىدى. سۇباسى ئىنەل قاـ
غان، تاردۇش شاد بارزۇن تىدى. بىلگە تونيۇقۇقا باڭا ئايدى:

(32) بۇ سۇگ ئەلت تىدى. قىيىنىغ كوڭلۇڭچە ئاي، بەن ساڭا
نە ئاياين تىدى. كەلىر ئەرسەر، كۇ ئەر ئوكۇلۇر، كەلمەز ئەر ـ
سەر، تىلىغ سابىغ ئالى ئولۇر تىدى. ئالتۇن يىسىدا ئولۇرتىمىز.

(33) ئۇچ كورۇگ كىسى كەلتى، سابى بىر: قاغانى سۇ تاسىقدى،
ئون ئوق سۇسى قالىسىز تاسىقتى تىر. يارىس يازىدا تىرىلەلىم
تىمىس. ئول سابىغ ئەسىدىپ، قاغانغارۇ ئول سابىغ ئىتتىم،
قانتايىن. سابىغ يانا

(34) كەلتى: ئولۇرۇڭ تىيىن تىمىس. يەلمە قاراغۇ ئەدگۇتى
ئۇيغىل، باستىما، تىمىس. بوگ (ۇ) قاغان باڭارۇ ئانچا ئايىدـ
مىس. ئاپا تارقانغارۇ ئىچرە ساب ئىدمىس: بىلگە تونيۇقۇق
ئانيغ ئول، ئۇز ئول

AltunOq

(35) سۇ يۇرىلىم تىدەچى ئۇناماڭ! ئۇل سابىغ ئەسىدىپ، سۇ يۇرتىدىم. ئالتۇن يىسىغ يولسۇزۇن ئاسدىمىز، ئەرتىس ئۆگۈزۆگ كەچىگسىزىن كەچدىمىز، تۇن قاتدىمىز، بۇلچۇقا تاڭ ئۇنـ تۇرۇ تەگدىمىز.

غەرپ تەرپى

(36) تىلىغ كەلۇرتى، سابى ئانتاغ: يارىس يازىدا ئون تۇمەن سۇ تەرىلتى تىر. ئول سابىغ ئەسىدىپ، بەگلەر قوپىن
(37) ياناليم! ئارىغ ئوبۇتى يىگ تىدى. بەن ئانچا تىرمەن، بەن بىلگە تونيۇقۇق: ئالتۇن يىسىغ ئاساكەلتىمىز، ئەرتىس ئۆگۈزۆگ
(38) كەچە كەلتىمىز. كەلمىسى ئالىپ تىدى، تۇيمادى. تەڭرى ئۇماي، ئىدۇق يەر سۇب باسا بەرتى ئەرىنچ. نەكە تەزەر بىز(؟)
(39) ئۆزكۈس تىيىن، نەكە قورقۇربىز؟ ئاز تىيىن نەباسىنالىم؟ تەگەلىم تىدىم. تەگتىمىز، يايىدىمىز. ئەكىنتى كۈن كەلتى.
(40) ئورتچە قىزىپ كەلتى. سۈڭۈسدۈمىز. بىزىنتە ئەكى ئۇچى سىڭارچە ئارتۇق ئەرتى. تەڭرى يارلىقادۇق ئۇچۇن ئوكوس تىيىن بىز
(41) قورقمادىمىز، سۈڭۈسدۈمىز. تاردۇس شاد ئارا بادى. يايىـ دىمىز، قاغانىن تۇتدىمىز. يابغۇسىن شادىن
(42) ئانتا ئولۇرتى، ئەلىگچە ئەر تۇتدىمىز. ئول ئوق تۇن بوـ دۇنىن سايۇ ئىتتىمىز. ئول سابىغ ئەسىدىپ، ئون ئوق بەگـ لەرى بودۇنى قوپ
(43) كەلتى، يۈكۈنتى. كەلىگمە بەگلەرىن بودۇنىن ئىتىپ يىغىپ ئازچا بودۇن تەزمىس ئەرتى، ئون ئوق سۈسىن سۇلەتدىم.
(44) بىز يەمە سۇلەدىمىز، ئانى ئىرتىمىز. يەيىنچۇ ئۆگۈزۆگ كەچە، تىنىسى ئوغلى ئايىتىغما بەڭلىگەك (؟) تاغىغ ئەرتۇ

جەنۇپ تەرىپى

(45) تەمىر قاپىغقا تەگى ئىرتىمىز. ئانتا يانتۇرتىمىز. ئىنەل قاغانقا.
ساقا تەزىك توقرىسىن

(46) ئانتا بەرۇكى ئاسۇق باسلىغ سوغداق بودۇن قوپ كەلتى
يۇكۇنتى ... تۇرك بودۇن تەمىر قاپىغقا

(47) تىنسى ئوغلى ئايتىغما تاغقا تەگمىس ئىدى يوق ئەرمىس.
ئول يەركە بەن، بىلگە تونيۇقۇق تەگۇرتۇك ئۇچۇن

(48) سارىغ ئالتۇن، ئورۇڭ كۇمۇس، قىز قۇدۇز ئەگرىتەبى ئاغى
بۇڭسۇز كەلۇرتى. ئىلتەرىس قاغان بىلگەسىن ئۇچۇن

(49) ئالپىن ئۇچۇن تابىغاچقا يەتى يىگىرمە سۇڭۇستى، قىتانىقا
يەتى سۇڭۇسدى، ئوغۇزقا بەس سۇڭۇسدى. ئانتا ئايغۇچى (سى)

(50) يەمە بەن ئوك ئەرتىم. ياغىچىسى [يەمە بەن] ئەرتىم،
ئىلتەرىس قاغانقا، تۇرك بوگۇ قاغانقا، تۇرك بىلگە قاغانقا...

شەرق تەرىپى

(51) قاپاغان قاغان يەتى ئوتۇز ياسقا ... ئاندا ... ئەرتى قاپاغان
قاغان ئولۇرتدىم. تۈن ئۇدماتى

(52) كۇنتۇز ئولۇرماتى، قىزىل قانىم توكۇلتى، قاراتەرىم يۇگۇر-
تى ئىسىگ كۇچىگ بەرتىم ئوك. بەن ئوزۇم ئۇزۇن يەلمەگ يەمە
ئىتتىم.

(53) ئارقۇي قاراغۇغ ئۇلغارتدىم ئوق، يارىغما ياغىغ كەلۇرۇر
ئەرتىم، قاغانىمىن سۇ ئەلتدىمىز. تەڭرى يارلىقازۇ!

(54) بۇ تۇرك بودۇن ئارا يارىقلىغ ياغىغ يەلتۇرمەدىم، توگۇن-
لىگ ئاتىغ يۇگۇرتمەدىم؛ ئىلتەرىس قاغان قازغانماسار

(55) ئۇدۇ بەن ئوزۇم قازغانماسار، ئىل يەمە، بودۇن يەمە يوق

ئەرتەچى ئەرتى. قازغاندۇقىن ئۇچۇن، ئۇدۇ ئۇزۇم قازغان-
دۇقىم ئۇچۇن

(56) ئىل يەمە ئىل بولتى، بودۇن يەمە بودۇن بولتى. ئۇزۇم
قارى بولتىم، ئۇلۇغ بولتىم. نەڭ يەردەكى قاغانلىغ بودۇنقا

(57) بۇنتەگى بار ئەرسەر، نە بۇڭى بار ئەرتەچى ئەرمىس؟

(58) تۇرك بىلگە قاغان ئىلىگە بىتىتدىم بەن بىلگە تونيۇقۇق.

شىمال تەرىپى

(59) ئىلتەرىس قاغان قازغانماسار، يوق ئەرتى ئەرسەر، بەن
ئۇزۇم بىلگە تونيۇقۇق قازغانماسار، بەن يوق ئەرتىم ئەرسەر،

(60) قاپاغان قاغان تۇرك سىر بودۇن يېرىنتە بود يەمە، بودۇن
يەمە، كىسى يەمە ئىدى يوق ئەرتەچى ئەرتى.

(61) ئىلتەرىس قاغان، بىلگە تونيۇقۇق قازغانتۇق ئۇچۇن قا-
پاغان قاغان تۇرك سىر بودۇن يورىدۇق (بۇ...)

(62) تۇرك بىلگە قاغان تۇرك سىر بودۇنۇغ، ئوغۇز بودۇنۇغ
ئىگىدۇ ئولۇرۇز.

تونيۇقۇق مەڭگۇ تىشىدىن ئورنەك

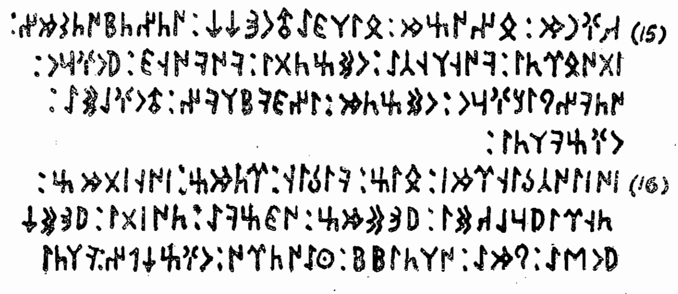

(15) قاغانىم بەن ئۆزۈم بىلگە تونيۇقۇق ئۆتۈنتۈك ئۆتۈنچۈمىن
ئەسىدۇ بەرتى. كۆڭلۈڭچە ئۈدىز تىدى، كوك ئۆكۈگ يوغارۇ ئو-
تۇكەن يىسغارۇ ئۈدىزتىم. ئىنگەك كولۈكىن توغلادا ئوغۇزكەلتى.
(16) سۈسى ئۈچ بىڭ ئەرمىس. بىز ئەكى بىڭ ئەرتىمىز. سۈ-
ڭۈسدىمىز، تەڭرى يارلىقادى، يانىيدىمىز. ئۈگۈزكە تۈستى. يانىي-
ۋۇق يولتا يەمە ئولتى كوك. ئانتائوترۇ ئوغۇز قوپىن كەلتى.

تەرجىمىسى

(1) بىلگە① تونيۇقۇق مەن ئۆزۈم تابغاچ② ئېلىدە ئوس-
تۇم. (ئۇزامانلاردا) تۈرك خەلقى تابغاچقا قارايتتى. (2) تۈرك
خەلقىنىڭ خانى بولمىغانلىقى ئۈچۈن تابغاچتىن ئايرىلدى ۋە
(ئۆزلىرىگە) خان تىكلىدى. (كېيىن) خاقانىنى تاشلاپ يەنە تابغاچقا
تەۋە بولۇپ قالدى. تەڭرى مۇنداق دېگەن ئىكەن: سىلەرگە خان
بەردىم، (3) خانىڭلارنى تاشلاپ، تابغاچقا يەنە تەۋە بولغانلىقىڭ-
لار ئۈچۈن تەڭرى سىلەرگە ئۆلۈم بەردى. (شۇڭا) تۈرك خەلقى
ئۆلدى، هالاك بولدى، يوقالدى. تۈرك سىر③ خەلقى يېرىدە
(4) بوي ئادەم قالمىدى، ئورمانلىق ۋە تاغ-داللاردا قالغانلى-

---

① بىلگە — دانىشمەن، ئەقىلدار دېگەن مەنىدە.

② تابغاچ — هەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە هەرخىل مەنىلەرگە
ئىگە بولۇپ كەلدى. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بۇ
ئاتالغۇ خاس تاڭ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ.

③ سىر — "ДРЕВНЕ ТЮРКСКИЙ СЛОВАРЬ" دېگەن كىتابتا،
"تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى دېيىلگەن."
"An Eytmological Dictionary of pre-Thirteenth-
Century Turkish" دېگەن كىتابتا، "سوغدى تىلى S̄yr
(شىر) — ياخشى، گۈزەل دېگەندىن كەلگەن سۆز بولسا كېرەك" دەپ
كۆرسەتكەن.

ري يىغلىپ يەتتە يۈز بولدى. بۇلارنىڭ ئىككى ئۈلۈشى ئاتلىق ئىدى. بىر ئۈلۈشى پىيادە ئىدى. بۇ يەتتە يۈز كىشىنى باشلاپ يۈرگۈچى (5) قوشۇن ئۈلۈغى شاد① ئىدى. ئۇ ماڭا: (قوشۇنەمىزغا) قوشۇلغىن، دېدى. قوشۇلغان كىشى مەنكى بىلگە تونيۇقۇق ئىدىم. مەن ئۇنى خاقان قىلاي دېدىم. مەن مۇنداق ئويلىدىم: ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا (6) ئۈسۈشسە، ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ. مەن ئاشۇنداق ئويلىدىم. شۇندىن كېيىن تەڭرى (ماڭا) ئەقىل بەرگەنلىكى ئۈچۈن، مەن (ئۇنى) خاقان (بولۇشقا دەۋەت) قىلدىم. بىلگە تونيۇقۇق بويلاباغا تارقان (7) ئىلتەرىس قاغان بىلەن بىرلىكتە، جەنۇپتا...... شەرقتە قىتانلار②، شىمالدا ئوغۇزلاردىن كۆپ ئۆلتۈردۇق. بىلگەسى لەشكەر باشلىغى مەنلا ئىدىم. بىر چوغاي قوزى③ ۋە قاراقۇمدا④ ئولتۇراقلاشقان ئىدۇق. (8) كىيىك يەپ، توشقان يەپ كۈن كەچۈرەتتۇق. خەلقىنىڭ قارنى توق ئىدى. دۈشمەنلىرىمىز ئەتراپىمىزدا قۇشلاردەك كۆپ ئىدى. بىر جاسۇسىمىز ھايىۋاندەك ئىدۇق. شۇنداق ئولتۇرغىنىمىزدا، ئوغۇزلاردىن چارلىغۇچى كەلدى. (9) چارلىغۇچىنىڭ سۆزى مۇنداق ئىدى: توققۇز ئوغۇز (خەلقى) ئۈستىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ، ئۇ تابغاچقا قۇنى سەنگۇنىنى⑤ قىتانغا، تۇڭراسەمنى (ئەلچىلىككە) ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار مۇن-

---

① شاد — مەنسەپ - ئەمەل نامى.

② قىتان — مىللەت نامى. خەنزۇچە 契丹 دەپ ئاتىلىدۇ. قىتان سۆزى كېيىنچە "خىتاي" غا ئۆزگەردى. لياۋ سۇلالىسىنى قىتانلار تىكلىگەن.

③ چوغاي قوزى — يەر نامى.

④ قاراقۇم — يەر نامى.

⑤ سەنگۈن (سانغۇن) — قەدىمقى تۈركى تىلىدا جياڭجۈننى شۇنداق ئاتىغان.

AltunOq

داق سوزنى ئېلىپ بېرىپتۇ: ئازغىنا تۈرك خەلقى (10) ھەركەتلىنىپ يۈرۈۋېتىپتۇ، ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر ئىكەن، مەسلىھەتچىسى دانىشمەن ئىكەن. ئۇ ئىككىسىلا بولىدىكەن سەن تابغاچلارنى قىرىپ تاشلايدۇ، شەرقتە قىتانلارنى قىرىپ تاشلايدۇ، بىز ئوغۇزلارنى (11) قىرىپ تاشلايدۇ، تابغاچلار، سىلەر جەنۇپتىن تېگىڭلار! قىتانلار، سىلەر شەرقتىن تېگىڭلار! مەن شىمالدىن تېگەي! تۈرك سىر خەلقى يېرىدە خان يولاتمايلى، مۇمكىن بولسا، ئۇلارنى يوقىتايلى! (12) ئۇ سوزنى ئىشىتىپ تۈنى ئۇيقۇم كەلمىدى، كۈندۈزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. ئاندىن كېيىن خاقانىمدىن ئۆتۈندۇم: تابغاچ، ئوغۇز، قىتان بۇ ئۈچى بىرلىشىۋالسا، (13) بىز تايانچىسىز قالىمىز، ئىچكى-تاشقى جەھەتتىن دۈشمەنگە تۇتۇلىمىز. يۇقا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئوڭاي؛ يۇقا قېلىن بولۇپ كەتسە، ئۇنى ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە (14) توم بولۇپ كەتسە ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ؛ شەرقتە قىتانلاردىن، جەنۇپتا تابغاچتىن، غەرپتە قۇردانىدىن، شىمالدا ئوغۇزلاردىن بولۇپ ئىككى-ئۈچ مىڭ كىشىلىك قوشۇن كېلىشى مۇمكىن. مەن (خاقانىمغا) شۇنداق دېدىم. (15) خاقانىم مەن ئوزۇم-بىلگە تونيۇقۇقنىڭ ئۆتۈنگەن ئۆتۈنچۈمگە قوشۇلدى. "ئوز كوڭلۈڭچە ئىش قىلغۇر" دېدى. كوك ئوڭدىن① يۇقۇرىلاپ قوشۇننى ئۆتۈكەن تاققا② باشلىدىم. ئوغۇزلار ئىنەك كۆلۈكلىرى بىلەن توغلا (دەرياسى) دىن كەلدى. (16) (ئۇلارنىڭ) ئەسكىرى ئۈچ مىڭ ئىكەن، بىز ئىككى مىڭ ئىدۇق. سوقۇشتۇق، تەڭرى ساقلىدى...... تار مار قىلدۇق. (ئۇلار) دەرياغا چۈشتى. قايتىش

---

① كوك ئوڭ — يەرنىڭ نامى.

② ئۆتۈكەن تاغ — تۈرك خەلقى ئەزەلدىن چوقۇنۇپ كەلگەن مۇقەددەس تاغلارنىڭ بىرى. ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىغا توغرا كېلىدۇ.

يولىدا يەنە (ئۇلارنىڭ) نۇرغۇنى ئۆلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز-
لارنىڭ ھەممىسى كەلدى. (17) تۈرك خاقانىنىڭ، تۈرك خەلقىنىڭ
ئوتۇكەندە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، مەنكى بىلگە تونيۇقۇقنىڭ ئوتۇكەندە
تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، جەنۇبتىكى خەلقلەر ۋە غەربتىكى، شىمال-
دىكى، شەرقتىكى خەلقلەرنىڭ بارلىقى كېلىشتى. (18) بىز ئىككى
مىڭ ئىدۇق، ئىككى قوشۇن بولدى. تۈرك خەلقى خەلق بولغاندىن،
تۈرك خاقانى تەختكە ئولتۇرغاندىن بۇيان سەندۇڭ شەھەرلىرىگە،
دەريا — دېڭىزلارغا تېگىپ باقمىغان ئىدى. خاقانىمغا ئوتۇنۇپ قو-
شۇن تارتتىم. (19) لەشكەرلىرىمنى سەندۇڭ شەھەرلىرىگە ۋە دەر-
يا - دېڭىزلارغا ھۇجۇم قىلدۇردۇم. (ئۇلار) يىگىرمە ئۈچ شەھەرنى
ۋەيران قىلدى. بۇ يۇرتلار خارابىلارغا ئايلاندى. تابغاچ خاقانى
دۈشمىنىمىز ئىدى. ئون ئوق خاقانى① دۈشمىنىمىز ئىدى. (20)
بۇنىڭدىن باشقا قىرغىز كۈچلۈك ...... خاقانىمۇ دۈشمىنىمىز بولدى.
ئۇ ئۈچ خاقان مەسلىھەتلىشىپ، ئالتۇن (ئالتاي) تېغىدا ئۇچراش-
ماقچى بوپتۇ. ئۇلار مۇنداق مەسلىھەتلىشىپتۇ: بىز شەرقتىن تۈرك
خاقانىغا قوشۇن چىقىرايلى، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقارمىساق، (21)
ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر، ئەقلدارى دانىشمەن ئىكەن، ئاخىر بىر
كۈنى بىزنى بەربىر يوقىتىدۇ. ئۈچەيلەن (بىللە) قوشۇن چىقىرايـ
لى، ئۇنى يوقىتايلى، دېيىشىپتۇ. تۈركەش② خاقانى مۇنداق دەپـ
تۇ: مېنىڭ خەلقىم ئۇيەرگە بارىدۇ. (22) تۈرك خەلقى ھەققە-
تەن بۇلغىنىپ (قالايمىقانلىشىپ) كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغۇز-
لارمۇ تارقىلىپ كەتتى. ئۇ گەپنى ئاڭلاپ تۈنى ئۇيقۇم كەل-
مىدى، كۈندۈزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. شۇ چاغدا، مەن: (23)
...... ئالدى بىلەن قىرغىزلارغا ئۇرۇش قىلساق ياخشىراق بولى-
دىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدىم. كوگمەن (تېغى)غا بارىدىغان

① ئون ئوق خاقانى — غەربىي تۈرك خاقانىنى كۆرسىتىدۇ.
② تۈركەش — تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

يول بىرلا ئىكەن، ئۇنى (قار) قاپلىۋاپتۇ دەپ ئاڭلاپ، بۇ يولدا ماڭساق بولماسمىكىن دېدىم. يولچى ئىزدىدىم. چولگەدىكى ئاز① يۇقراسىدىن بىرىنى تاپتىم. (24) ئاز يېرىگە بارىدىغان يولنىڭ ئانى② دەرياسىغا (يېقىن) ئىكەنلىگىنى، پەقەت بىرلا ئات بىلەن مېڭىشقا بولىدىغان تار يول ئىكەنلىگىنى ئاڭلاپ، مەن ئۇنىڭدىن (يەنە) سورىسام، ئۇ بۇرۇن بىر ئاتلىق كىشىنىڭ بۇ يول بىلەن ماڭغانلىغىنى ئېيتتى. ئۇ يول بىلەن ماڭساق بولىدىكەن دېدىم، ئويلاندىم، خاقانىمدىن (25) ئۆتۈندۈم. قوشۇن چىقارتتىم. ئات بىلەن دەريادىن ئۆتتۈڭلار، دېدىم. ئاق تەرمەل دەرياسىغىچە يۇرۇش قىلدۇردۇم. ئاتلارغا مىنىپ، قارلارنى بوسۇپ ماڭدۇق. ئاتلارنى يېتىلەتكۈزۈپ، تايانغۇزۇپ پىيادە (تاققا) چىقارغۇزدۇم. سەركەرلەر (26) (قار ـ مۇزلارنى) ئاچتى، بىز ئورمانلىق چوققىلاردىن ئاشتۇق. ناھايىتى مۇشكۇلدە تاغدىن چۈشتۇق. ئون كېچە كۈندۈز (تاغ) يېنىدىكى توسالغۇلارنى ئەگىپ يۇرۇپ ماڭدۇق. يولچى ئاداشقاچقا بوغۇزلاندى. خاقانىمىز ئەنسىرەپ تېز مېڭىڭلار، دېدى. (27) بىز ئانى دەرياسىغا يېتىپ باردۇق. ئۇ دەريانى بويلاپ تۆۋەنگە ماڭدۇق. يولدا قوشۇننى ساناش ئۈچۈن ئاتتىن چۈشۈردۇق، ئاتلارنى دەرەخلەرگە باغلاپ قويدۇق...... تۈننى تۈن دېمەي، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي شامالدەك تېز يۈردۇق. قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. (28) بىز نەيزە بىلەن.........نى ئاچتۇق. ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ خاقانى ۋە لەشكەرلىرى توپلىنىپ بوپتىكەن. ئۇرۇشتۇق، سانجىشتۇق، خاقانىنى ئولتۇردۇق. قىرغىز خەلقى خاقانىمىزغا بوي سۇندى، يۈكۈندى. بىز ياندۇق. كوگمەن

① ئاز ــ خەلق نامى. ئاز خەلقىنى ۋ. ۋ. بارتولد 8 ـ ئەسىردە يەتتە سۇ ئەتراپىدا ياشىغان تۈركەشلەرنىڭ بىر قەۋمى دەپ قارايدۇ.

② ئانى ــ سايان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تارمىغىدىكى بىر دەريانىڭ نامى،

تېغىنى ئەگەپ، (29) قىرغىزلارنىڭكىدىن ياندۇق. تۈركەش خا-قانىدىن چارلىغۇچى كەلدى. ئۇنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى: بىز شەرقتىن (تۈرك) خاقانىغا لەشكەر چىقارمىساق، ئۇلارغا يۈرۈش قىلمىساق، (ئۇلار) بىزنى ئولتۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر، ئەم-قىلدارى دانىشمەن ئىكەن، ئاخىر بىر كۈنى (30) بىزنى ئولتۇ-رىدۇ، دەپتۇ. تۈركەش خاقانى يولغا چىقىپ بوپتۇ، ئون ئوق خەلقى پوتۇنلەي قوزغىلىپ بوپتۇ، (بۇلارنىڭ ئىچىدە) تابىغاچ ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىكەن. بۇ گەپلەرنى ئىشتىپ، خاقانىم: "مەن ئويىگە بېرىپ كېلەي، (31) خوتۇنۇم قازاقىپتۇ، ئۇنى دەپنە قى-لىۋېتەي، سىلەر قوشۇننى باشلاپ ئىلگىرىلەۋېرىڭلار، ئالتاي تېغىغا ئورۇنلىشىڭلار، ئىنەل خاقان بىلەن تاردۇش شاد لەشكەر بېشى بولۇپ ئىلگىرىلىسۇن" دىدى. ئۇ مەنىكى بىلگە تونيۇقۇققا مۇنداق دىدى: (32) "سەن بۇ قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىل. قىيىن (ئىشلاردا) ئوز كوڭلۇڭچە قارار چىقىرىۋەرگىن! مەن ساڭا (يەنە) نىمە دەي؟ ئەگەر ئۇلار كېلىپ قالسا، خەۋەرچىلەرنى كوپەيتكىن، كەلمىسە، "تىل" (ئەسىر) تۇتۇپ سوزىنى توپلاپ تۇرغىن، دىدى. بىز ئال-تۇن (ئالتاي) تېغىدا ئولتۇراقلاشتۇق. (33) ئۇچ پايلاقچى قايە-تىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ سوزلىرى ئوخشاش ئىدى: ئون ئوق خا-قانى قوشۇن چىقىرىپتۇ، ئون ئوق قوشۇنلىرى پۇتۇنلەي قوزغىلىپ-تۇ. ئۇلار بىر يارىس تۇزلەڭلىگىدە توپلىنايلى، دىيىشىپتۇ. بۇ سوزلەرنى ئىشتىپ خاقانىغا مەلۇم قىلدىم. قانداق قىلسام بولار؟ (دەپ تۇرغىنىمدا) يەنە جاۋاپ كەلدى: (34) "ئورنىڭلاردا تۇرۇ-ۋېرىڭلار، ئاتلىق قاراۋۇللارنى ياخشى ئويۇشتۇرۇڭلار① دىگەن گەپلەرنى بوگۇ خاقان ماڭا ئەۋەتىپتۇ. لېكىن ئۇ ئاپا تارقانغا②

① بۇ جۇملە ـــ "ياخشى مۇداپىئە كورۇڭلار" دىگەن مەنىدىمۇ كېلىدۇ.

② تارقان ـــ مەنسەپ - ئەمەل نامى.

يەنە: "بىلگە تونيۇقۇق يامان ئادەم، قارانىيىتى بار (35) ئەگەر
ئۇ قوشۇن چىقىرىمەن، دىسە ئۇنىماڭلار" دەپ مەخپى گەپ ئەۋە-
تىپتۇ. بۇ سوزلەرنى ئىشتىپ، قوشۇن چىقاردىم. بىز ئالتۇن (ئالتاي)
تاغىنىڭ يولسىز جايلىرىدىن ئاشتۇق، ئېرتىش دەرياسىنىڭ كېچىك-
سىز جايلىرىدىن كېچىپ ئوتتۇق، بىز تۈن بويى ئىلگىرىلىدۇق،
بولچۇ① غا تاڭ يورۇغاندا تەگدۇق. (36) "تىل" (ئەسىر) كەل-
تۇرۇلدى، ئۇ يارىس تۇزلەڭلىكدە ئون تۇمەن ئەسكەر توپلاندى،
دىدى. بۇ سوزنى ئىشتكەندىن كېيىن، بەگلەرنىڭ هەممىسى: (37)
يانايلى! ساپ نومۇس ئەلا (شەرەپلىك مەغلۇپ بولغان ياخشى"
دىگەن مەنىدە)! دىدى. مەنكى بىلگە تونيۇقۇق ئۇلارغا: بىز ئال-
تۇن (ئالتاي) تېغىنى ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن (38) ئوتۇپ،
(بۇ يەرگە) كەلدۇق. كەلمىگىمىز قىيىنغا چۇشتى. كەلگىنىمىزنى
ئۇلار تۇيمىدى. تەڭرى، ئۇماي، مۇقەددەس يەر - سۇ بىزگە مە-
دەت بېرىدۇ. بىز (يەنە) نىمىشقا تېزىپ كېتىمىز؟! (39) ئۇلار -
نىڭ ئادىمىنىڭ كوپلىگىدىن نىمە ئۇچۇن قورقۇپ كېتىمىز؟ ئادى-
مىمىزنىڭ ئازلىغى تۇپەيلى ئۇلاردىن يېڭىلىپ قالاتتۇقمۇ؟ تېگەيـ-
لى! دىدىم. تەگدۇق، يېڭىپ چىقتۇق. ئىككىنچى كۇنى ئۇلار
يەنە كەلدى. (40) ئۇلار ئوتتەك قىزىپ كەلدى. سوقۇشتۇق. ئۇ-
لارنىڭ ئىككى قاناتتىكىلىرى بىزنىڭكىلەردىن شىكارچە (يېرىم
هەسسە) كوپ ئىدى. تەڭرى ساقلىغانلىغى ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ
كوپلىگىدىن (41) قورقۇپ كەتمىدۇق. سوقۇشتۇق. تاردۇش شاد
جەڭگە قاتناشتى. بىز يەڭدۇق. خاقانىنى تۇتتۇق. يابغۇسى ۋە
شادى (42) شۇ يەردە ئولتۇرۇلدى. ئەللىكچە ئادىمىنى تۇتتۇق.
شۇ كېچىسى هەر قايسى قەبىلىلەرگە (ئەلچى) ئەۋەتتۇق. بۇ خە -
ۋەرنى ئىشتىپ ئون ئوق بەگلىرى ۋە خەلقى پۇتۇنلەي (43)
كەلدى، يۇكۇندى. ئەل بولغان بەگلەر ۋە خەلقلەرنى تەشكىللە-

---

① بولچۇ — يەر نامى.

Altunoq

ۋاقتىنىمدا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قېچىپ كەتتى. ئۇلارنى قوغ-
لاشقا ئون ئوق ئەسكەرلىرىنى چىقارتتىم. (44) بىزمۇ ئەسكەر
چىقاردۇق، ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ ماڭدۇق، يىنچۇ
(ئۈنچە) دەرياسىدىن① ئۆتۈپ، "تىنسى ئوغلى" ② دەپ ئاتىلى-
دىغان مۇقەددەس ئاق تاغدىن ئاشتۇق. (45) تاكى تۆمۈر قاپ-
قىغىچە③ باردۇق. قوشۇننى شۇ يەردىن ياندۇردۇق. ئىنەل خا-
قان ...... ساقا④، تەزىك⑤، توقرى⑥ (46) ۋە شۇ يەردە تۇراتتۇ-
راقلاشقان ئاسۇق باشچىلىقىدىكى سوغداق خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى
ئەل بولدى، يۈكۈندى ...... تۈرك خەلقى تۆمۈر قاپىقىغا (47) ۋە
"تەڭرى ئوغلى" دەپ ئاتىلىدىغان تاققا ئەزەلدىن تېگىپ باقمى-
غان ئىدى. مەنكى بىلگە تونيۇقۇق ئۇ يەرگە يۈرۈش قىلدۇرغانلى-
غىم ئۈچۈن (48) ئۇلار (سوغداقلار) سانسىزلىغان سېرىق ئالتۇن،
ئاق كۈمۈش، قىز-ئاياللارنى، ئېسىل ئىگەر-جابدۇق ۋە ئۈنچە-
مەرۋايىتلارنى كەلتۈردى. ئىلتەرىس خاقان دانا بولغانلىقى ئۈ-
چۈن، (49) باتۇر بولغانلىقى ئۈچۈن تابغاچ بىلەن ئون يەتتە
قېتىم سوقۇش قىلدى، قىتانلار بىلەن يەتتە قېتىم سوقۇشتى.

① يىنچۇ (ئۈنچە) دەرياسى — ئا. ن. ئارىستوۋنىڭ پەرىزىچە ھازىرقى چۇ دەرياسىنى، ئى. ماركۋارتنىڭ ئىسپاتلىشىچە، سىر دەرياسىنى ۋە بارتولدنىڭ قارىشىچە موڭغۇلىيىدىكى ئورۇنگۇ دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

② تىنسى — خەنزۇچە "天子" (تەڭرى ئوغلى) دىن كەلگەن.

③ تۆمۈر قاپىغ (قاپقا) — سەمەرقەند بىلەن بەلخ ئارىسىدىكى بوزقالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم ئۆتكەل.

④ ساق — قەدىمقى ساقلار (خوتەن ساقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نى كۆرسەتسە كېرەك.

⑤ تەزىك — تاجىكلار (پامىر تاجىكلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نى كۆرسەتسە كېرەك.

⑥ توقرى — بەزى قەدىمى يازمىلاردا توخرى، توقرىسىن، تۇخار دەپمۇ يېزىلغان، بۇ قەدىمقى تۇخارلارنى كۆرسەتسە كېرەك.

ئوغۇزلار بىلەن بەش قېتىم ئۇرۇش قىلدى. شۇ چاغدىمۇ ئەقىل-
دارى (50) يەنىلا مەن ئىدىم، ياغىچىسى (تەشكىللىگۈچىسى) يە-
نىلا مەن ئىدىم. ئىلتەرىس خاقانغا، تۈرك بوگۈ خاقانغا، تۈرك
بىلگە خاقانغا... (51) قاپاغان خاقان يىگىرمە يەتتە ياش ۋاق-
تىدا، مەن قاپاغان خاقانغا ياردەملىشىپ، ئۇنى تەختكە ئولتۇر-
غۇزدۇم. تۈنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم، (52) كۈندۈزى خا-
تىرجەم ئولتۇرالمىدىم. قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم، قارا تەرلىرىمنى
ئاقتۇردۇم. مەن (دولەت) ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم.
مەن ئۆزەم يەنە ئاتلىق قوشۇن چىقاردىم. (53) مەن ئوردا قا-
راۋۇللىرىنى(؟) كېڭەيتتىم. يېنىپ-يېنىپ تۇرغان دۈشمەنلەرنى
بويسۇندۇردۇم. خاقانىم بىلەن بىرگە (كوپ قېتىم) جەڭگە قات-
ناشتىم. تەڭرى ساقلىدى. (54) مەن تۈرك خەلقى زىمىنىدە تو-
لۇق قوراللانغان دۈشمەنلەرنى ماڭدۇرمىدىم. بەلگىسى بار ئاتلار-
نىڭ ھەممىلا يەردە چېپىپ يۈرۈشىگە يول قويمىدىم. ئىلتەرىس
خاقان تىرىشمىغان بولسا، (55) ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىش-
مىغان بولسام، دولەت ۋە خەلق يوق بولغان بولاتتى. ئۇ تىرىش-
قانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن،
(56) دولەت يەنىلا دولەت بولدى، خەلق يەنىلا خەلق بولدى.
ئۆزەم قېرىدىم. ئۇلۇغ بولدۇم. ھەرقانداق يەردىكى خاقانلىق
خەلقلەردە (57) مەندەك ئادەم بولسىدىكەن، ئۇلاردا نىمە غەم
بولسۇن. (58) تۈرك بىلگە خاقان ئېلىگە، مەنكى بىلگە تونيۇقۇق
(بۇ مەڭگۈ تاشتىكى سوزلەرنى) يازدۇردۇم. (59) ئىلتەرىس خا-
قان تىرىشمىغان بولسا، مەن ئۆزەم — بىلگە تونيۇقۇق تىرىشمىغان
بولسام، مەن بولمىغان بولسام، (60) قاپاغان خاقان ۋە تۈرك
سىر خەلقى تۇپرىقىدا خەلق ئادەم-ئىنسان بولمىغان بولاتتى.
(61) ئىلتەرىس خاقان ۋە مەنكى بىلگە تونيۇقۇق تىرىشقانلىقى-
مىز ئۈچۈن، قاپاغان خاقان ۋە تۈرك سىر خەلقى مۇشۇنداق يا-
شاپ قالالىدى. (62) تۈرك بىلگە خاقان تۈرك سىر خەلقىنى،
ئوغۇزلارنى باقماقتا.

كول تېگىن مەڭگۈ تېشى

«كول تېگىن مەڭگۈ تېشى»غا ئىزاھات

بۇ مەڭگۈ تاش 1889 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كوكشىن ئورخۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خو - شو - سايدام (Hoxo - saydam)دىن تېپىلغان. مەڭگۈتاش ھازىر ئەسلى ئورنىدا بولۇپ، مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرى چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلغان. قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى تېكىست قىسمى جەمئى 66 قۇر. كىچىك مەرمەر تاشنىڭ بىر تەرىپىگە 13 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ، مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ باشلىنىش قىسمى ھېساپلىنىدۇ. قالغانلىرى چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئالدى تەرىپى ۋە يان تەرىپىگە ئويۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئارقا يۈزىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنزۇڭ خانى مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن تەزىيە - نامە ئويۇلغان (خەنزۇچە 12 قۇر).

بۇ ھەقتە «كونا تاڭنامە»نىڭ 194 - جىلدىدا تۆۋەندىكىچە خاتىرىلەر پۈتۈلگەن: "كول تېگىن ۋاپات بولغاندا (شۈەنزۇڭ خان) جىن ۋۇجياڭجۇن ئۇنۋانلىق جاڭچۈيى ۋە دۇگۇەن لاڭجۇڭ ئۇنۋانلىق لۈي شياڭلارنى خانىنىڭ موھرى بېسىلغان تەزىيەنامە بىلەن (تۈرك خانلىقىغا) ئەۋەتتى ھەمدە مەڭگۈ تاش تىكلىدى. مەڭگۈ تاشقا خاننىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامى - سى ئويدۇرۇلدى. تاۋاپخانا ياسالدى ۋە تاش ھەيكەل تىكلەندى. تاۋاپخانىنىڭ تۆت تېمىغا كول تېگىننىڭ ھەربى يۈرۈشلىرىدىكى توھپىلىرى تەسۋىرلەنگەن سۈرەتلەر ئويدۇرۇلدى."

يۇقۇرىدىكى خاتىرە «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 215 - جىلدىدا
پۈتۈلگەن خاتىرىلەر بىلەن ئوخشاش، لېكىن «يېڭى تاڭنامە»دە
قوشۇمچە مۇنداق خاتىرە بار: "(شۈەنزۇڭ خان) ماھىر نەققاشتىن
6 كىشىنى (تۈرك خانلىقىغا) ئەۋەتتى. ئۇلار تۈرك خانلىقىدا
ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان، ھەيران قالارلىق سۈرەت - نەقىش -
لەرنى ئويدى. بىلگە خاقان بۇنى كۆرۈپ تەسىرلەنگەنلىكىدىن
تېخىمۇ قايغۇردى" دېيىلگەن.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە پۈتۈلگەن يۇقۇرىدىكى خاتىرىلەر
بىلەن كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى تۈرك يېزىقىدىكى تېكىستىدا
بايان قىلىنغان بەزى ئەھۋاللار پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشايدۇ.

كۆل تېگىن كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە خاقان
(مىلادىنىڭ 734 - يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ ئىنىسى بولۇپ، ئۇ
ھايات ۋاقتىدا ئاكىسى بىلگە خاقانىنىڭ خانلىق ھوكۇمرانلىقىنى
مۇستەھكەملىشىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەملىشىپ زور تۆھپە
كۆرسەتكەن، كۆل تېگىن مىلادىنىڭ 731 - يىلى 47 يېشىدا
ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ نامىغا ئورنىتىلغان "كۆل تېگىن مەڭگۈ تې -
شى" مىلادىنىڭ 732 - يىلى كۆل تېگىن ۋە بىلگە خاقانىنىڭ جىيەنى
يوللۇغ تېگىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاشتا كۆل تېگىننىڭ
ياراتقان تۆھپىلىرى ۋە باشقا ئەھۋاللار نەپىس شائىرانە تىل
بىلەن تەسۋىرلەنگەن.

بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ماتېرىياللىرى تىزىم -
لىكى «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» ئىزاھاتىدىكى پايدىلىنىش كىتاپ -
لىرى تىزىملىكى بىلەن ئوخشاش.

«كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ تېكىستى

جەنۇپ تەرەپى

(1) تەڭرىتەگ تەڭرىدە بولمىش تۈرك بىلگە قاغان بۇئۇدكە ئولۇرتىم. سابىمىن تۈكەتى ئەشىدگىل: ئۇلايۇ ئىنىيگۈنىم، ئوغلانىم، بىرىكى ئوغۇشۇم، بودۇنۇم. بىرىيە شاداپىت بەگلەر، يىرايا تارقات بۇيۇرۇق بەگلەر، ئوتۇز (تاتار) ......

(2) توقۇز ئوغۇز بەگلەرى بودۇنى بۇسابىمىن ئەدگۈتى ئەشىد قاتىغدى تىڭلا. ئىلگەرۈ كۈن تۇغسىقا، بىرىگەرۈ كۈن ئورتۇ سىڭارۇ، قۇرىغارۇ كۈن باتسىقىڭا، يىرغارۇ تۈن ئورتۇسىڭارۇ، ئانتا ئىچرەكى بودۇن قوپ ماڭا كورۇر. ئانچا بودۇن

(3) قوپ ئىتدىم. ئول ئەمتى ئانىيىغ يوق. تۈرك قاغان ئۆتۈكەن يىش ئولۇرسار، ئىلتە بۇڭ يوق. ئىلگەرۈ شانتۇڭ يازىقا تەگى سۇلەدىم. تالۇيقا كىچىگ تەگمەدىم. بىرگەرۈ توقۇز ئەرسەنكە تەگى سۇلەدىم، تۈپۈتكە كىچىگ تەگمەدىم. قۇرىغارۇ يىنچۇ ئۆگۈز

(4) كەچە تەمىر قاپىغقا تەگى سۇلەدىم، يىرغارۇ يىر بايىرقۇ يىرىڭە تەگى سۇلەدىم، بۇنچا يىركە تەگى يورىتدىم ئۆتۈكەن يىشدا يىگ ئىدى يوق ئەرمىس. ئىل تۇتسىق يىر ئۆتۈكەن يىش ئەرمىس. بۇيىردە ئولۇرۇپ، تابغاچ بودۇن بىرلە

(5) تۈزەلتىم. ئالتۇن كۈمۈش ئىشىگتى بۇڭسۇز قۇتاي ئانچا بىرۈر؛ تابغاچ بودۇن سابى سۇچىگ ئاغىسى يىمشاق ئەرمىس، سۇچىگ سابىن يىمشاق ئاغىن ئاراپ ئىراق بودۇنىغ

ئانچاياغىتى ئەرمىس. ياغارۇ قونتۇقتا كىسرە ئانىيىغ بىلىگ ئانتا ئويۇر ئەرمىس.

(6) ئەدگۈ بىلىگ كىسىگ ئەدگۈ ئالىپ كىسىگ يورۇتماز ئەرمىس. بىركىسى ياڭىلسار ئوغۇسى، بودۇنى بىسۇكىڭە تەگى قۇد- مازئەرمىس، سۇچىگ سابىڭا، يىمشاق ئاغىسىڭا ئارتۇرىپ ئوكۇس تۈرك ئۆلتىگ. تۈرك بودۇن ئۆلسىكىڭ بىريە چوغاي يىش تۈگۈلتۈن

(7) يازى قونايىن تىسەر تۈرك بودۇن ئۆلسىگ ئانتا ئانىيىغ كىسى ئانچا بوشغۇرۇر ئەرمىس. ئىراق ئەرسەر يابلاق ئاغى بىرۇر، ياغۇق ئەرسەر ئەدگۈ ئاغى بىرۇر تىپ، ئانچا بوشغۇرۇر ئەرمىس. بىلىگ بىلمەز كىسى ئول سابىغ ئالىپ ياغىرۇ بارىپ ئوكۇش كىسى ئۆلتىگ.

(8) ئول يىرگەرۇ بارسار تۈرك بودۇن ئۆلتەچىسەن. ئۆتۈكەن يىر ئولۇرۇپ ئارقىش- تىركىش ئىسەر نەڭ بوڭۇغ يوق. ئۆتۈكەن يىش ئولۇرسار، بەڭۇ ئىل تۇتا ئولۇرتاچىسەن. تۈرك بودۇن توقۇرقاقسەن. ئاچىسىق، تودسىق ئومەزسەن؛ بىر تودساڭ ئاچسىق ئومەزسەن. ئانتاغىنىڭ

(9) ئۈچۈن ئىگىدمىش قاغانىڭىن سابىن ئالماتىن، يىرسايۇ باردىغ، قوپ ئانتا ئالقىنتىغ ئارىلتىغ. ئانتا قالمىشى يىر- سايۇ قوپ تورۇ ئولۇ يورىيۇر ئەرتىگ. تەڭرى يارلىقا دۇقىن ئۈچۈن، ئۆزىم قۇتىم بار ئۈچۈن، قاغان ئولۇرتىم. قاغان ئولۇرىپ

(10 يوق چىغانى بودۇنىغ قوپ قۇبراتىدىم، چىغانى بودۇنىغ باي قىلتىم، ئاز بودۇنىغ ئۈكۈش قىلتىم. ئازۇ بۇسابىمدا ئىگىد بارغۇ (؟) تۈرك بەگلەر بودۇن بۇنى ئەسىدىڭ. تۈرك بودۇنىغ تىرىپ ئىل تۇتىسىقىڭىن بۇنتا ئۇرتىم، ياڭىلىپ ئۆلسىكىڭىن يەمە

(11) بۇنتا ئۇرتىم. نەڭ نەڭ سابىم ئەرسەر بەڭگۈ تاشقا ئۇرتىم؛

ئاڭار كورۈ بىلىڭ تۈرك ئەمتى بودۇن بەگلەر: بودكە
كورىگمە بەگلەرگۈ ياڭىلتاچىسىز. بەن بەڭگۈ تاش ... تابغاچ
قاغانتا بەدىزچى كەلۈرتىم، بەدىزەتتىم. بەنىڭ سابىمىن
سىمادى:

(12) تابغاچ قاغاننىڭ ئىچرەكى بەدىزچىگ ئىتتى. ئاڭار ئادىنچىغ
بارق ياراتۇرتىم. ئىچىن تاشىن ئادىنچىغ بەدىز ئۇرتۇر-
تىم. تاش توقىتدىم. كوڭۈلتەكى سابىمىن ئۇ ... (ئون ئوق)
ئوغلىڭا تاتىڭا تەگ، بۇنى كورۈ بىلىڭ؛ بەڭگۈ تاش

(13) توقىتدىم (بۇئەرىگ) ئەرسەر ئانچاتاقى ئەرىگ يىرتە ئىر-
سەر ئانچا ئەرىگ يىرتە بەڭگۈ تاش توقىتدىم، بىتىدىم
ئانى كورۈپ ئانچا بىلىڭ ئول تاش ... دىم، بۇ بىتىگ
بىتىگمە ئاتىسى يوللىغ تىگىن.

شەرق تەرىپى

(1) ئۆزە كوك تەڭرى ئاسرا ياغىز يىر قىلىنتۇقتا، ئەكىن ئارا
كىسى ئوغلى قىلىنمىس. كىسى ئوغلىنتا ئۆزە ئەچۈم ئاپام،
بۇمىن قاغان، ئىستەمى قاغان ئولۇرمىس، ئولۇرىپان تۈرك
بودۇنىڭ ئىلىن تورۇسىن تۇتۇبىرمىس ئىتى بىرمىس.

(2) تورت بولۇڭ قوپ ياغى ئەرمىس، سۇ سۇلەپەن، تورت
بولۇڭداقى بودۇنىغ قوپ ئالمىس قوپ باز قىلمىس، باش-
لىغىغ يۇكۇنتۇرمىس، تىزلىگىگ سۇكۇرمىس. ئىلگەرۇ قادىر-
قان يىشقاتەگى، كىرۇ تەمىر قاپىغقا تەگى قونتۇرمىس.
ئەكىن ئارا

(3) ئىدى ئوقسىز كوك تۈرك (ئىتى) ئانچا ئولۇرۇر ئەرمىس.
بىلگە قاغان ئەرمىس، ئالپ قاغان ئەرمىس، بۇيۇرۇقى يەمە
بىلگە ئەرمىس ئەرىنچ، ئالىپ ئەرمىس ئەرىنچ؛ بەگلەرى
يەمە بودۇنى يەمە تۈز ئەرمىس. ئانى ئۈچۈن ئىلىگ

ئانچا تۇتمىس ئەرىنچ، ئىلىگ تۇتىپ، تورۇگ ئىتمىس.

(4) ئۆزىنچە كەرگەك بولمىس. يۇغچى سىغىتچى ئوڭرە، كۈن توغسىقتا بوكلى چولىگ ئىل، تابغاچ، تۇپۇت، ئاپار، پۇرۇم، قىرقىز، ئۈچ قۇرىقان، ئوتۇز تاتار، قىتانى. تاتابى بونچا بودۇن كەلىپەن سىغىتامىس يوغلامىس. ئانتاغ كولىگ قاغان ئەرمىس. ئانتا كىسرە ئىنىسى قاغان

(5) بولمىس ئەرىنچ، ئوغلى‌تا قاغان بولمىس ئەرىنچ. ئانتا كىسرە ئىنىسى ئەچىسىن تەگ قىلىنمادۇق ئەرىنچ، ئوغلى قاڭىنتەگ قىلىنمادۇق ئەرىنچ، بىلىگسىز قاغان ئولۇرمىس ئەرىنچ يابلاق قاغان ئولۇرمىس ئەرىنچ بۇيۇرۇقى يەمە بىلىگسىز ئەرىنچ يابلاق ئەرمىس ئەرىنچ.

(6) بەگلەرى بودۇنى تۈزسىز ئۈچۈن ... ئىنلى ئەچىلى كىڭشۇر-تۇكىن ئۈچۈن، بەگلى بودۇنلىغ يوڭشۇرتۇقىن ئۈچۈن، تۇرك بودۇن ئىللەدۇك ئىلىن ئىچغىنۇ ئىدمىس

(7) قاغانلادۇق قاغانىن يىتۇرۇ ئىدمىس؛ ... تۇرك بەگلەر تۇرك ئاتىن ئىتتى، تابغاچغ بەگلەر تابغاچ ئاتىن تۇتىپان، تاب-غاچ قاغانقا

(8) كورمىس، ئەلىگ يىل ئىسىگ كۈچىگ بىرمىس. ئىلگەرۇ كۈن توغسىقتا بوكلى قاغانقا تەگى سۇلەيۇ بىرمىس. قۇرى-

(٥)

غارۇ تەمىر قاپىغقاتەگى سۇلەيۇ بىرمىس، تابغاچ قاغانقا ئىلىن تورۇسىن

(9) ئالى بىرمىس. تۇرك قارا قاماغ بۇدۇن ئانچاتىمىس: ئىللىگ بۇدۇن ئەرتىم، ئىلىم ئەمتى قانى؟ كىمكە ئىلىگ قازغانۇر-مەن؟ تىر ئەرمىس. قاغانلىغ بۇدۇن ئەرتىم، قاغانىم قانى؟ نە قاغانقا ئىسىگ كۈچىگ

(10) بىرۇرمەن تىر ئەرمىس. ئانچاتىپ تابغاچ قاغانقا ياغى بولمىس. ياغى بولۇپ ئىتىنۇ ياراتىنۇ ئۇمادۇق يانا ئىچىكى-

مىس. بۇنچا ئىسىگ بىرتۈكگەرۈ ساقىنماتى، تۈرك بۇدۇن
ئۆلۈرەيىن، ئۇرۇغ سىراتايىن تىرئەرمىس. يوقادۇ بارىر
ئەرمىس. ئۇزە تۈرك تەڭرىسى تۈرك ئىدۇق يىرى

(11) سۇبى ئانچا تىمىس: تۈرك بودۇن يوق بولمازۇن، تىيىن.
بودۇن بولچۇن تىيىن. قاڭىم ئىلتەرىس قاغانىغ، ئۆگىم
(ɵ)
ئىلبىلگە قاتۇنىغ تەڭرى تۆپەسىنتە تۇتىپ يوگەرۈ كوتۈرمىس
ئەرىنچ. قاڭىم قاغان يىتى يىگىرمە ئەرىن تاشىقمىس.
تاشرا

(12) يورىيۇر، تىيىن، كۈئەسدىپ. بالىقتاقى تاغىقمىس، تاغداقى ئىنە-
مىس، تىرىلىپ يەتمىس ئەر بولمىس. تەڭرى كۈچ بەرتۈك ئۈچۈن
قاڭىم قاغان سۈسى بورىتەگ ئەرمىس، ياغىسى قونى تەگ
(ɵ) (ü)
ئەرمىس؛ ئىلگەرۈ قورىغارۇ سۈلەپ تىرمىس قوبرات-
(مىس) (قا)مۇغى

(13) يەتى يۈز ئەر بولمىس. يەتى يۈز ئەر بولىپ، ئەلسىرەمىس قاغان-
سىرامىس بودۇنىغ، تۈرك تورۇسۇن ئىچغىنمىس بودۇنىغ
(ɵ)
ئەچۇم ئاپام تورۇسىنچە ياراتمىس، بوسغۇرمىس، تولىس،
تاردۇش (بودۇنىغ ئانتا ئەتمىس)

(14) يابغۇغ شادىغ ئانتا بەرمىس. بىرىيە تابغاچ بودۇن ياغى
ئەرمىس، يىرايا باز قاغان توقۇز ئوغۇز بودۇن ياغى ئەر-
مىس، قىرقىز، قۇرىقان، ئوتۇز تاتار، قىتان، تاتابى قوپ
ياغى ئەرمىس. قاڭىم قاغان بۇنچا ......

(15) قىرق ئارتۇقى يىتى يولى سۈلەمىس. يىگىرمە سۈڭۈس
(ü)
سۈڭۈسمىس، تەڭرى يارلىقادۇق ئۈچۈن ئىلىگ ئىلسىرە-
تمىس قاغانلىغىغ قاغانسىراتمىس، ياغىغ باز قىلمىس.

تىزلىگىگ سوكۇرمىس، پاشلىغىغ يۈكۈنتۈر (مىس قاڭىم قاغان) ئىنچە ئىلىگ
(16) تورۇگ قازغانىپ، ئۇچا بارمىس. قاڭىم قاغانقا باشلايۇ
(ө)
باز قاغانىغ بالبال تىكمىس. ئول تورۇدە ئۆزە ئەچىم
(ө)
قاغان ئولۇرتى، ئەچىم قاغان ئولۇرىپان، تۈرك بودۇنىغ يىچە ئىتتى، ئىگىتتى، چىغانىغ (باي قىلتى، ئازىغ ئۆكۈس قىلتى).
(17) ئەچىم قاغان ئولۇرتۇقتا، ئۆزىم تاردۇش بودۇن ئۈزە شاد
(ө)
ئەرتىم. ئەچىم قاغان بىرلە ئىلگەرۇ ياشىل ئۆگۈز شانتۇڭ يازىقا تەگى سۇلەدىمىز، قۇرىغارۇ تەمىر قاپىغقا تەگى سۇ-لەدىمىز، كوگمەن ئاشا قىرقىز يىرىڭە تەگى سۇلەدىمىز).
(ө)
(18) قامۇغى بىس ئوتۇز سۇلەدىمىز. ئۈچ يىگىرمە سۇڭۇشدىمىز. ئىللىگىگ ئىلسىرەتىمىز، قاغانلىغىغ قاغانسىراتدىمىز تىزلىگىگ سۇكۇرتىمىز، باشلىغىغ يۈكۈنتۈرتىمىز. تۈرگىش قاغان تۈر-كىمىز (بودۇنىم ئەرتى بىلمەدۇكىن).
(19) ئۈچۈن، بىزىڭە ياڭىلدۇقىن ئۈچۈن قاغانى ئولتى. بۇيۇرۇ-قى بەگلەرى يەمە ئولتى. ئون ئوق بودۇن ئەمگەك كورتى. ئەچۇمىز ئاپامىز تۇتمىس يىرسۇب ئىدىسىز بولمازۇن تىيىن. ئاز بودۇنىغ ئىتىپ ياراتىپ ...
(20) بارس بەگ ئەرتى. قاغان ئات بۇنتا بىز بىرتىمىز. سىڭلىم قۇنچۇيۇي بىرتىمىز؛ ئۆزى ياڭىلتى، قاغانى ئولتى، بودۇنى
(ө)
كۇڭ قۇل بولتى. كوگمەن يىرسۇب ئىدىسىز قالمازۇن، ... تىيىن، ئاز قىرقىز بودۇنىغ ياراتىپ (كەلتىمىز، سۇڭۇشتىمىز ئىلىن)

Altunoq

(21) يانا بىرتىمىز. ئىلگەرۈ قادىرقان يىشىغ ئاشا، بودۇنىغ ئانچا
قونتۇرتىمىز، ئانچا ئىتدىمىز؛ قۇرىغارۇ كەڭۈ تارمانقا تەگى
تۇرك بودۇنىغ ئانچا قونتۇرتىمىز، ئانچا ئىتدىمىز. ئول ئودكە
(ө)
قۇل قۇللىغ بولمىس ئەرتى (كۈڭ كۈڭلىگ بولمىس ئەرتى،
ئىنىسى ئەچىسىن بىلمەز ئەرتى، ئوغلى قاڭىن بىلمەز ئەرتى).
(22) ئانچا قازغانمىس ئىتمىس ئىلىمىز تورۇمىز ئەرتى. تۇرك
(ө)
ئوغۇز بەگلەرى بودۇن ئەسىدىڭ (!) ئۈزە تەڭرى باسما-
سار، ئاسرا يىر تەلىنمەسەر، تۇرك بودۇن ئىلىڭىن تورۇۋڭىن
كەم ئارتاتى (؟) (ئۇداچى ئەرتى تۇرك بودۇن)
(23) ئوكۈن! كورگۈنىن ئۈچۈن ئىگىدمىس بىلگە قاغانىڭا،
(ө)
ئەرمىس بارمىس ئەدگۈ ئىلىڭە كەنتۈ ياڭىلتىغ، يابلاق
كىگۈرتىگ. يارىقلىغ قانتان كەلىپ ياناىئەلتدى؟ سۈڭۈگ-
لىگ قانتان كەلىپەن سۈرەئەلتدى (؟) ئىدۇق ئوتوكەن
يىش (بودۇن بارىدىغ، ئىلگەرۈ بارىغما)
(24) بارىدىغ قۇرىغارۇ بارىغما بارىدىغ؛ بارىدۇق يىردە ئەدگۈ
ئول ئەرىنچ: قانىڭ سۈبچا يۈگۈرتى، سوڭۈكۈڭ تاغچا
ياتدى، بەگلىك ئۇرى ئوغلىڭ قۇل بولتى، سىلىك قىز
ئوغلىڭ كۈڭ بولتى! بىلمەدۈك ئۈچۈن (يابلاقىڭىڭ ئۈچۈن
(ü)
ئەچىم قاغان ئۇچا باردى)
(25) باشلايۇ قىرقىز قاغانىغ بالبال تىكدىم. تۇرك بودۇنىغ
ئاتى كۈسى يوق بولمازۇن تىيىن قاڭىم قاغانىغ، ئوگىم
(ө) (ü)
قاتۇنىغ كوتۇرمىس تەڭرى، ئىل بىرىگمە تەڭرى، تۇرك
بودۇن ئاتى كۈسى يوق بولمازۇن تىيىن، ئوزىمىن ئول
تەڭرى

(26) قاغان ئولۇرتىدى ئەرسىنچ. نەڭ يىلسىغ بودۇنقا
ئولۇرمادىم، ئىچرە ئاشسىز، تاشرا تونسىز يابىز يابلاق بودۇ-
نتا ئۈزە ئولۇرتىم. ئىنىم كول تىگىن بىرله سوزلەسدىمىز.
قاڭىمىز ئەچىمىز قازغانمىش بودۇن ئاتى كۈسى يوق
(ü)
بولمازۇن

(27) تىيىن، تۈرك بودۇن ئۈچۈن تۈن ئۇدىمادىم، كۈنتۈز ئولۇر-
مادىم؛ ئىنىم كول تىگىن بىرله، ئەكى شادبىرله ئولۇ يىتۇ
(ɵ)
قازغانتىم؛ ئانچا قازغانىپ، بىرىكى بودۇنىغ ئوت سۈب
قىلمادىم؛ مەن (ئۆزىم ئولۇرتۇقىما يىرسايۇ) بارمىش
(28) بودۇن ئولۇ يىتۇ ياداغىن يالاڭىن ياناكەلتى. بودۇنىغ
(ɵ)
ئىگىدەيىن تىيىن، يىرغارۇ ئوغۇز بودۇن تاپا، ئىلگەرۈ
قىتانى تاتابى بودۇن تاپا بىرىگەرۈ (تابغاچ تاپا) ئۇلۇغ
سۈ ئەكى يىگىرمە ... (سۈڭۈشتۇم، ئانتا)
(ü)
(29) كىسرە، تەڭرى يارلىقازۇ، قۇتىم بار ئۈچۈن ئۇلۇگىم بار
ئۈچۈن ئولتەچى بودۇنىغ تىرىگرۇ ئىگىتىم، يالاڭ بودۇنىغ
(ɵ)
تونلىغ، چىغانى بودۇنىغ باي قىلتىم. ئاز بودۇنىغ ئۈكۈش
قىلتىم. ئىغار ئەللىگدە (ئىغار قاغانلىغدا يەگ قىلتىم،
تورت بۇلۇڭداقى)
(30) بودۇنىغ قوپ باز قىلتىم، ياغىسىز قىلتىم. قوپ ماڭا
كورتى. ئىسىگ كۈچىگ بىرۈر. بۇنچا تورۇگ قازغانىپ
ئىنىم كول تىگىن ئوزىنچە كەرگەك بولتى. قاڭىم قاغان
ئۈچدۇقتا، ئىنىم كول تىگىن (يىتى ياشدا قالتى ....)
(31) ئۇماي تەگ ئوگىم قاتۇن قۇتىڭا ئىنىم كول تىگىن ئەرئات
(ɵ)

بولتى، ئالتى يىگىرمى ياشىغا ئەچىم قاغان ئىلىن تۇرۇ-
(ɵ)
سىن ئانچا قازغانتى. ئالتى چۇب سوغداق تاپا سۈلەدىمىز،
بۇزدىمىز. تابغاچ ئوڭ تۇتۇق بەس تۇ (مەن سۇ كەلتى،
سۇڭۇسدىمىز).

(32) كول تىگىن ياداغىن ئوپلايۇ تەگدى، ئوڭ تۇتۇق يورچىن
ياراقلىغى ئەلىگىن تۇتدى، ياراقلىغدى، قاغانقا ئانچۇلادى،
ئول سۇگ ئانىتا يوقىشدىمىز. بىر ئوتۇز ياشىڭا چاچا
(o)
سەنگۇنكە سۇڭۇسدىمىز. ئەڭ ئىلكى تادىقىن چۇرىڭ بوز
(ئاتىغ بىنىپ تەگدى. ئول ئات ئانتا)

(33) ئولتى. ئەكىنتى ئىشبارا يامتار بوز ئاتىغ بىنىپ تەگدى،
ئول ئات ئانتا ئولتى؛ ئۇچىنچ يەگىن سىلىگ بەگىنىڭ
كەدىملىگ تورىغ ئات بىنىپ تەگدى، ئول ئات ئانتا
ئولتى. ياراقىنتا يەلمەسىنتە يۈز ئارتۇق ئوقۇن ئۇرتى يۈزىگە
باشقابىر (تەگۇرمەدى)......................

(34) تەگدۈكىن، تۈرك بەگلەر، قوپ بىلىرسىز. ئول سۇگ ئانتا
يوقىشدىمىز. ئانتا كىسرە يىر بايىرقۇ ئۇلۇغ ئىركىن ياغى
بولتى. ئانى يانىپ تۈرگى يارغۇن كولتە بۇزدىمىز؛ ئۇلۇغ ئىركىن
(ɵ) (ü)
ئازقىنيا ئەرىن تەزىپ باردى. كول تىگىن (ئالتى ئوتۇز)

(35) ياشىڭا قىرقىز تاپا سۈلەدىمىز؛ سۇڭوگ باتىمى قارىغ سوكىپەن،
(ɵ)
كوگمەن يىشىغ توغا يورىپ، قىرقىز بودۇنىغ ئۇدا باسدىمىز؛
قاغانىغ بىرلە سوڭا يىشىدا سۇڭۇشدىمىز؛ كول تىگىن بايىرقۇ(نىغ
ئاق ئادغىرىغ)

(36) بىنىپ ئوپلايۇ تەگدى؛ بىر ئەرىگ ئوقۇن ئۇردى، ئەكى
ئەرىگ ئۇدىشرۇ سانچدى؛ ئول تەگدۈكتە بايىرقۇنۇڭ ئاق
ئادغىرىغ ئۇدلىقىن سىيۇ ئۇرتى. قىرقىز قاغانىن ئولۇرتىمىز،

ئۆلىن ئالتىمىز. ئۇل يىلقا تۇر - (گىس تاپا ئالتۇن يىشىغ)
(37) توغا ئەرتىسى ئۆگۈزنىڭ كەچە يورىدىمىز. تۈرگىس بودۇنىغ ئۇدا
باسدىمىز؛ تۈرگىس قاغان سۈسى بولچۇدا ئوتچا بورچا كەلتى،
(ü)
سۈڭۈشدىمىز، كول تىگىن باشغۇ بوزئات بىنىپ تەگدى. باشغۇ
بوز ...
(38) ... ئەكسىن ئۆزى ئالتىزدى. ئانتا يانا كىرىپ تۈرگىس
(θ)
قاغان بۇيۇرۇقى ئازتۇتۇئۇغ ئەلىگىن تۇتدى. قاغانىن ئانتا ئۆلۈر-
تىمىز، ئىلىن ئالتىمىز؛ قارا تۈرگىس بودۇن قوپ ئىچىكدى؛ ئول
بودۇنىغ (تابادا قوندۇرتىمىز) يانا يورىپ
(39) سوغداق بودۇن ئىتەيىن تىيىن، يىنچۈ ئۆگۈزنىڭ كەچە تە-
مىر قاپىغقا تەگى سۈلەدىمىز. ئانتاكىسرە قارا تۈرگىس بو-
دۇن ياغى بولمىش كەنگە رەس تاپا باردى. بىزنىڭ سۈ ئاتى
تورۇق، ئازۇق يوق ئەرتى، يابلاق
(ü)
كىسى ئەر...
(40) ئالپ ئەر بىزىڭە تەگمىس ئەرتى. ئانتاغ ئۆدكە ئوكۈنىپ، كول
تىگىننىڭ ئاز ئەرىن ئىرتۇرۇ ئىتتىمىز، ئۇلۇغ
(θ)
سۈڭۈس سۈڭۈشمىس، ئالپ شالچى ئاق ئاتىن بىنىپ تەگمىس،
قارا تۈرگىس بودۇنىغ ئانتا ئۆلۈرمىس، ئالمىس يانا يورىپ......

شمال تەرىپى

(1) ... بىرلە قۇشۇ تۇتۇق بىرلە سۈڭۈشمىس، ئەرىن قوپ ئۆلۈر-
مىس، ئەبىن بارىمىن قالىسىز قوپ كەلۈرتى. كول تىگىن
يىتى ئوتۇز ياشڭا، قارلۇق بودۇن ئەرۈر بارۇر ئەرىكلى
ياغى بولتى. تاماغ ئىدۇق باشدا سۈڭۈشدىمىز.
(2) (كول) تىگىن ئول سۈڭۈشدە ئوتۇز ياشايۇر ئەرتى؛ ئالپ
شالچى (ئاق-ئا) تىن بىنىپ ئوپلا يۈ تەگدى؛
ئەكى ئەرىگ ئۇدىشرۇ سانچدى. قارلۇقوغ ئۆلۈر-

ئىمىز، ئالتىمىز؛ئاز بودۇن ياغى بولتى؛ قارا كولتە سۈڭۈسدىمىز، كول تىگىن بىر قىرق ياشايۇر ئەرتى؛ ئالپ شالچى ئاقىن بىنىپ
(3) ئۆپلا يو تەگدى؛ ئاز ئەلتەبەردىگ تۇتدى؛ ئاز بودۇن ئانتا يوق بولتى. ئەچىم قاغان ئىلى قامشاق بولتۇقىنتا، بودۇن ئىلىگى ئىكەگۈ بولتۇقىنتا ئىزگىل بودۇن بىرلە سۈڭۈسدىمىز. كول تىگىن ئالپ شالچى ئاقىن بىنىپ
(4) ئۆپلا (يو تەگدى). ئول ئات ئانتا تۇس - (دى) ئىزگىل بودۇن ئۆلتى. توقۇز ئوغۇز بودۇن كەنتۈ بودۇنىم ئەرتى؛ تەڭرى يىر بۇلغاقىن ئۈچۈن ياغى بولتى؛ بىر يىلقا بىس يولى سۈڭۈسدىمىز؛ ئەڭ ئىلكى توغۇ بالىقدا سۈڭۈسدىمىز.
(5) كول تىگىن ئازمان ئاقىغ بىنىپ، ئۆپلا يۇ تەگدى. ئالتى ئەرىگ سانچدى. سۇ تەگىسىنتە يىتىنچ ئەرىگ
(ü)
قىلىچلادى؛ ئەكىنتى قۇشلاغاقدا ئەدىز بىرلە سۈڭۈسدىمىز، كول تىگىن ئاز ياغىزىن بىنىپ ئۆپلايۇ تەگىپ، بىر ئەرىگ سانچدى.
(6) توقۇز ئەرىگ ئەگىرە توقىدى؛ ئەدىز بودۇن ئانتا ئۆلتى؛ ئۈچىنچ بو (لچۇ) دا ئوغۇز بىرلە سۈڭۈسدىمىز. كول تىگىن ئازمان ئاقىغ بىنىپ تەگدى، سانچدى؛ سۈسىن سانچدىمىز، ئىلىن ئالتىمىز؛ تورتىنچ چۇش باشىنتا سۈڭۈسدىمىز؛ تۈرك
(ü)
(7) بودۇن ئاداغ قامشادى. يابلاق بولتاچى ئەرتى؛ ئوزا كەلمىس سۈسىن كول تىگىن ئاغىتىپ، توڭرا بىر ئوغۇش ئالپا غۇئون ئەرىگ، توڭا تىگىن يوغىنتا، ئەگىرىپ ئۆلۈرتىمىز. بىشىنچ ئەز-گەنتى قادازدا ئوغۇز بىرلە سۈڭۈسدىمىز. كول تىگىن
(8) ئازياغىزىن بىنىپ تەگدى. ئەكى ئەرىگ سانچدى، بالىققا باسىقتى. ئول سۇ ئانتا
(ü)
ئۆلتى. ئامغى قورغان قىشلاپ بازىڭا ئوغۇز غارۇ سۇ تاشىقدىمىز.
(ü)
AltunOq
(ɵ)

كۆل تىگىن ئەبىگ باشلايۇ ئاقىتتىمىز. ئوغۇز ياغىسى ئوردۇغ
باسدى. كول تىگىن
(9) ئوگسىز ئاقىن بىنىپ توقۇز ئەرىن سانچدى، ئوردۇغ بەر-
مەدى. ئوگىم قاتۇن ئۇلايۇ ئوگلەرىم، ئەكەلەرىم، كەلىنگۈنىم،
(ɵ)
قۇنچۇيلارىم بۇنچا يەمە تىرىگى كۇڭ بولتاچىئەرتى. ئولۇگى
(ü)
يۇرتدا يولىتا ياتۇ قالتاچى ئەرتىگىز (!)
(10) كول تىگىن يوق ئەرسەر، قوپ ئۇلتەچى ئەرتىگىز (!) ئىنىم كول
تىگىن كەرگەك بولتى، ئۆزىم ساقىنتىم؛ كورۇر كوزىم كورمەستەگ،
(ɵ)
بىلىر بىلىگىم بىلمەز تەگ بولتى. ئۆزىم ساقىنتىم. ئود تەڭرى
(ɵ)
ياسار، كىشى ئوغلى قوپ ئولگەلى تورۇمىس
(ɵ)
(11) ئانچا ساقىنتىم؛ كوزدە ياس كەلسەر تىدا، كوڭۇلتەسىغىت
كەلسەر، يانتۇرۇ ساقىنتىم؛ قاتىغدى ساقىنتىم ئەكى شاد ئۇلايۇ
ئىنيىگۈنىم بەگلەرىم، بودۇنىم كوزى قاشى يابلاق بولتاچى تىپ،
ساقىنتىم. يوغچى، سىغىتچى، قىتان، تاتابى بودۇن باشلايۇ
(12) ئۇدار سەنگۈن كەلتى؛ تابغاچ قاغانتا ئىسىيى لىكەڭ كەلتى.
بىر تۇمەن ئاغى، ئالتۇن، كۇمۇش كەرگەكسىز كەلۇرتى؛ تۇبۇت
قاغانتا بولون كەلتى. قۇرىغا كۇن باتىسقىداقى سوغد، بەرچەكەر،
بۇقاراق ئولۇس بودۇنتا نەڭ سەنگۈن ئوغۇل تارقان كەلتى.
(13) ئون ئوق ئوغلىم تۇرگىس قاغانتا ماقراچ تامغاچى،
(ɵ)(ɵ)
ئوغۇز بىلگە تامغاچى كەلتى؛ قىرقىز قاغانتا تاردۇش
ئىنانچى چۇر كەلتى؛ بارق ئىتگۈچى، بەدىز ياراتىغما
بىتىگ تاش ئىتگۈچى تابغاچ قاغان چىقانى چاڭ سەنگۈن كەلتى

شەرقى شىمال تەرىپى

كول تىگىن قونىي يىلقا يېتى يىگىرمەكە ئۈچدى. توقۇزىنچ ئاي يەتى ئوتۇزقا يوغ ئەرتۈرتىمىز. بارقىن بەدىزىن بىتىگ تاشىن بىچىن يىلقا يېتىنچى ئاي يېتى توقۇزقا قوپ ئالقادىمىز. كول تىگىن ئۆلۈپ قىرق ئارتۇقى يېتى ياشىلىغ بولتى تاش... بۇنچا بەدىزچىنگ تويغۇن ئەلتەبەر كەلۈرتى.

شەرقى جەنۇپ تەرىپى

بۇنچا بىتىگ بىتىگمە كول تىگىن ئاتىسى يوللۇغ تىگىن بىتىدىم.

يىگىرمى كۈن ئولۇرۇپ بۇ تاشقا بوتامقا قوپ يوللۇغ تىگىن بىتىدىم. ئىغار ئوغلانىڭىزدا تايغۇنىڭىزدا يېگەدى ئىگەدۇر ئەرتىنىم. ئۇچا باردىڭىز تەڭرى(دە) تىرىگدە كىچە①...

غەربى جەنۇپ تەرىپى

كول تىگىننىڭ ئالتۇنىن، كۈمۈشىن، ئاغىسىن، بارىمىن، تورت مىڭ يىلقىسىن ئايىغما تويغۇت بۇ... بەگىم تىگىن يۈگەرۈ تەڭرى...... تاش بىتىدىم يوللۇغ تىگىن.

غەرپ تەرىپى

قۇردان سوغد ئورتى ئىنىم كول تىگىن...... ئىسىگ كۈچىگ بىرتۈك ئۈچۈن تۈرك بىلگە قاغان ئايۇقىقا ئىنىم كول تىگىننىڭ كۈزەدۈ ئولورتىدىم... ئىنانچۇ ئاپا يارغان تارقان ئاتىغ بىرتىم، يانى ئوگتۈرتۈم.

---

① تومسىن بۇ قۇرنى: «تەڭرى تىرىگ ئەتكۈچى» دەپ ئوقۇغان.

«كول تىگىن مەڭگۈ تېشى» دىن ئۆرنەك

(31) ئۇماي تەگ ئۆگىم قاتۇن قۇتىڭا ئىنىم كول تى-
گىن ئەر ئات بولتى، ئالتى يىگىرمى ياشىڭا ئەچىم قاغان ئىلىن
تورۇسىن ئانچا قازغانتى. ئالتى چۇب سوغداق تاپا سۇلەدىمىز،
بۇزدىمىز. تابغاچ ئوڭ تۇتۇق بەس تۈمەن سۇ كەلتى، سۈڭۈشدىمىز.

(32) كول تىگىن ياداغىن ئوپلايۇ تەگدى. ئوڭ تۇتۇق
يۇرچىن ياراقلىغى ئەلىگىن تۇتدى، ياراقلىغدى، قاغانقا ئانچۇلا-
دى. ئول سۈگ ئانتا يوققىشدىمىز. بىر ئوتوز ياشىڭا چاچا
سەنگۈنكە سۈڭۈشدىمىز. ئەڭ ئىلكى تادىقىن چۇرىڭ بوز ئاتىغ
بىنىپ تەگدى. ئول ئات ئانتا

تەرجىمىسى

جەنۇپ تەرىپى

(1) مەنكى تەڭرىدەك، تەڭرىدىن تورەلگەن تۈرك بىلگە خاقان
بۇ ۋاقىتتا (تەختتە) ئولتۇردۇم. سوزۇمنى تولۇق ئاڭلاڭلار: ئالدى
بىلەن ئىنىلىرىم ۋە ئوغۇللىرىم، ئاندىن قالسا، ئۇرۇقلىرىم ۋە خەلقىم،
ئوڭ تەرەپتىكى شاداپىت بەگلەر، سول تەرەپتىكى تارقانلار،

بۇيرۇق بەگلەر، ئوتتۇز (تاتار) ... (2) توققۇز ئوغۇز بەگلىرى، خەلقلىرى، سىلەر بۇ سۆزلىرىمنى ياخشى ئىشتىڭلار، قاتتىق تىڭلاڭلار، ئالدى (شەرق) تەرەپتىن كۈن چىقىشىغىچە، ئوڭ (جەنۇب) تەرەپتىن كۈن ئوتتۇرىسىغىچە، ئارقا (غەرپ) تەرەپتىن كۈن پېتىشىغىچە، سول (شىمال) تەرەپتىن تۈن ئوتتۇرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا قارايدۇ. مۇشۇنداق كۆپ (3) خەلقنى مەن ئۇيۇشتۇردۇم. ئەمدى ئۇلارغا يامانلىق يوق، تۈرك خاقانى ئۆتۈكەن تاغدا ئولتۇرۇۋەرسە، ئەلدە مۇڭ-قايغۇ بولمايدۇ. ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن سەندۇڭ تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتتىم. دېڭىز (ساھىلى) غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم، ئوڭ (جەنۇپ)تىن توققۇز ئەرسەنگىچە قوشۇن تارتتىم، تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئارقا تەرەپ (غەرپ)تىن يىنچۇ دەرياسىنى (4) كېچىپ ئۆتۈپ، تۆمۈر قاپىقىغىچە قوشۇن تارتتىم. سول (شىمال)دىن بايىرقۇ زېمىنىگىچە قوشۇن تارتتىم. مەن شۇنچىلا كۆپ جايلارغىچە قوشۇن تارتىپ باردىم، (لېكىن) ئۆتۈكەن تېغىدىن ياخشى جاي زادى يوق ئىكەن. ئەلنى ئىدارە قىلىدىغان يەر ئۆتۈكەن تېغى ئىكەن. بۇ يەردە ئولتۇرۇپ، تابغاچ خەلقى بىلەن (5) ياراشتىم. (ئۇلار) ئالتۇن-كۈمۈش، ھاراق-شاراپ، يىپەك (ماللار)نى غەم قىلمايلا بېرىدۇ؛ تابغاچ خەلقىنىڭ گېپى چۈچۈك، سوغىلىرى ① ئىسىل ئىكەن، تاتلىق سۆزى ئىسىل سوغىلىرى ئارقىلىق يىراقتىكى خەلقلەرنىمۇ ئۆزلىرىگە شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. (ئۇلارغا) يېقىنلاشقاندىن كېيىن (ئۆزلىرىنىڭ) يامان ھىيلىلىرىنى چىقىرىدىكەن، (6) ياخشى ئەقىللىق كىشىلەرنى ناھايىتى باتۇر كىشىلەرنى ئىلگىرى كەلتۈرمەيدىكەن، بىر كىشى خاتالاشسا (ئۇنىڭ) ئۇرۇغى، قەۋمى ۋە بوشۇگىدىكىگىچە

① ئەسلى تېكىستتە بۇ سۆز "ئاغىسى يىمشاق" دېيىلگەن بولۇپ، "يۇمشاق تاۋارلىرى" دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

روناق تاپقۇزمايدىكەن. (ئۇلارنىڭ) چۈچۈك سوزىگە، ئىسسىل سوۋغىلىرىغا ئىشىنىپ، نۇرغۇن تۈرك خەلقى ئۆلدۈڭلار. تۈرك خەلقى هالاك بولغاندىن كېيىن (قالغانلىرى) جەنۇپتىكى چوغاي تېغىغا توپلىنىپ (7) يايلاقتا ئولتۇراقلىشايلى دىسە، يامان نىيەتلىك كىشىلەر تۈرك خەلقىنى شۇيەردە ئۆلسۇن دەپ: (ئەگەر تابغاچقا) يىراق بولساڭلار، ناچار سوغا بېرىدۇ، يېقىن بولساڭلار، ياخشى سوغا بېرىدۇ، دەپ قۇتراتقۇلۇق قىپتۇ؛ بۇ هىلىنى بىلمىگەن كىشىلەر ئۇ سوزگە ئىشىنىپ، تابغاچقا يېقىن بېرىپ، (نەتىجىدە) نۇرغۇن كىشى ئۆلدۈڭلار. (8) ئۇ يەرگە بارساڭلار، تۈرك خەلقى ئۆلىسىلەر، ئۆتۈكەن زېمىنىدا ئولتۇرۇپ، (ئۇلارغا) كارۋان ۋە ئەلچىلەرنىلا ئەۋەتسەڭلار (ئەلدە) هېچقانداق غەم-قايغۇ بولمايدۇ. ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرۇۋەرسەڭلار، ئەلنى مەڭگۈ تۇتۇپ تۇرالايسىلەر.

... تۈرك خەلقى، سىلەر قانائەتچانسىلەر، ئاچ-توق قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، تويغان ۋاقتىڭلاردا ئاچ قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، شۇنداق قىلغانلىقىڭلار (9) ئۈچۈن، ئوزەڭلارنى بېقىۋاتقان خاقانىڭلارنىڭ سوزىنى ئالماي، هەر تەرەپكە پىتىراپ كەتتىڭلار، (نەتىجىدە) ئۇ يەرلەردە هالسىزلاندىڭلار، جىنىڭلاردىن ئايرىلدىڭلار. قالغانلىرىڭلار سەرگەردان بولۇپ، ئۆلۈم گىرداۋىغا كېلىپ قالدىڭلار، تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئوزەمنىڭ بەختىم بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقانلىققا ئولتۇردۇم. خاقان بولۇپ (10) يوقسۇل خەلقنى يىغدىم، يوقسۇللارنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كوپ قىلدىم، مېنىڭ بۇ سوزلىرىمدە يالغانچىلىق بارمۇ؟ تۈرك بەگلىرى ۋە تۈرك خەلقى، بۇ گەپلەرنى ئاڭلاڭلار! مەن بۇ يەرگە تۈرك خەلقىنى يىغىپ، ئەل تۇتقانلىقىڭلارنى ئويدۇردۇم، سىلەرنىڭ يېڭىلىپ (خاتالىشىپ) ئۆلگەنلىكىڭلارنىمۇ (11) بۇ يەرگە ئويدۇردۇم، قانداق سوزۇم بولسا (هەممىسىنى) مەڭگۈ تاشقا ئويدۇردۇم؛ بۇنى كورۇپ بىلىڭلار، هازىرقى تۈرك خەلقى ۋە بەگلىرى، تەختكە قارايدىغان بەگلەر، سىلەر (يەنە) خاتالىشامسىلەر؟!

مەن (مەڭگۈ تاش ...تابغاچ) خاقانىدىن نەققاشچى كەلتۈردۈم، (ئۇلار-
غاقەۋۇرنى) نەقىشلەتتىم، (ئۇلار) مېنىڭ سوزۇمنى ياندۇرمىدى.
(تابغاچ خاقانى) (12) تابغاچ خاقانىنىڭ ئوردا نەققاشچىلىرىنى ئە-
ۋەتتى. (مەن) ئۇلارغا ھەيۋەتلىك بىنا سالدۇردۇم، ئىچى، تېشىغا
كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان نەققاشلەرنى ئويدۇردۇم. مەڭگۈ تاش
ياساتتىم. كوڭلۈڭدىكى سوزلىرىمنى (ئويدۇردۇم.) (ئون ئوق)
ئەۋلاتلىرى ۋە يات ئۇرۇق پۇقرالىرىغىچە ھەممىڭلار بۇنى كو-
رۇپ بىلگەيسىلەر؛ مەڭگۈ تاش (13) ئورناتتىم. (بۇيەر) ئادەم-
لەر ئوتىدىغان مۇھىم يەر بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى
تۇرغۇزدۇم، (سوزلىرىمنى ئۇنىڭغا) يازدۇردۇم، ئۇنى كورۇپ
بىلىۋېلىڭلار. ئۇ تاش ... مەن ... دىم. بۇ مەڭگۈ تاشقا خەت
يازغۇچى جىيەن ئوغلى يوللۇغ تېگىن.

شەرق تەرىپى

(1) ئۈستىمىزدىكى كوك. ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر
تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپ-
تۇ. ئىنسان بالىسى ئۈستىدە ئاتا-بوۋام بۇمىن خاقان، ئىستەمى
خاقان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى
قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن-تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ. (بۇ چاغدا)
(2) توت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەن.
قوشۇن چىقىرىپ، توت ئەتراپتىكى خەلقنىڭ ھەممىسىنى قولغا
كەلتۈرۈپتۇ، ئۇزىگە بويسۇندۇرۇپتۇ. بېشى بارلىرىنى باش ئۇر-
دۇرۇپتۇ، تىزى بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتۇ، ئۇلارنى شەرقتىن تاكى قا-
دىرقان ① تاغلىرى، غەرپتىن تا تومۇر قاپىقىغىچە بولغان جايلارغا
ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ. ئىككىسى ئارىسىدا (3) ئىگىسىز قالغان

① قادىر قان تېغى — ھازىرقى شىنگەنلىڭ (ھىنگان تېغى)نى كورسىتىدۇ.

كوك تۈركلەرگە ھوكۈمرانلىق قىپتۇ. ئۇلار دانا خاقان ئىكەن. باتۇر خاقان ئىكەن. بۇيرۇقلىرىمۇ① ئېھتىمال دانا بولسا كېرەك، باتۇر بولسا كېرەك، بەگلىرى ۋە خەلقىمۇ سادىق ئىكەن. شۇڭا ئۇلار دولەتكە ئەنە شۇنداق ھوكۈمرانلىق قىلىپتۇ. ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قانۇنىي تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ. (4) كېيىنچە، ئۇلار قازا تېپىپتۇ. تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەر، قايغۇ بىلدۈرگۈچىلەر كۈن چىقىشتىكى بوكلى چوللۇك ئېلىدىن، تابغاچلاردىن، تۈبۈتلەردىن، ئاپارلاردىن، پۇرۇملاردىن، قىرغىزلاردىن، ئۈچ قۇرىقانلاردىن، ئوتتۇز تاتارلاردىن، قىتانلاردىن، تاتابىلاردىن بولۇپ شۇنچە كوپ ئادەم كېلىپ، ئۇلارغا قايغۇسىنى ئىپادىلەپتۇ. تەزىيە بىلدۈرۈپتۇ. ئۇلار ئەنە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بولغان ئىكەن، ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى خاقان (5) بوپتۇ. ئوغۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتۇ. ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ. بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ، بۇزۇق خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. (6) بەگلىرىدە، خەلقىدە ساداقەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن... ئىنى بىلەن ئاكىنى ئۇچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغاقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دولىتىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ، (7) خاقان دەپ نام ئالغان خاقانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ؛ ...... تۈرك بەگلەر تۈرك دېگەن نامدىن ۋاز كېچىشىپ تابغاچ پەرەس بەگلەر تابغاچناملىرىنى قوللىنىپ، تابغاچ خاقانىغا (8) بېقىنىپتۇ. ئۇلار ئۈچۈن ئەللىك يىل كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپتۇ. ئۇلار ئالدى تەرەپ كۈن چىقىشتىن تا بوكلى خاقان يۇرتىغا، غەربتىن تومۇر قاپقىغىچە قوشۇن تارتىپ ئۇلارنىڭ دولىتى ۋە ھاكىمىيىتىنى تابغاچ خاقانىغا (9) ئېلىپ بې-

① بۇيرۇق ــ مەنسەپ - ئەمەل نامى.

رىپتۇ. بارلىق تۈرك بۇقرالىرى: ئېلى بار خەلق ئىدۇق، ئەمدى
ئېلىمىز قېنى؟ كىمگە ئەل قۇرغۇزىمىز؟ خاقانلىق خەلق ئىدۇق،
خاقانىمىز قېنى؟ قايسى خاقانغا خىزمەت قىلىمىز؛ كۈچىمىزنى (10)
چىقىرىمىز؛ دەپتۇ. مۇشۇنداق دېيىشىپ تابغاچ خاقانغا دۈشمەن بوپتۇ.
دۈشمەن بولۇپ، (ئىچكى جەھەتتە) قائىدە-تۈزۈملىرىنى يولغا قو-
يالمىغانلىقتىن يەنە (تابغاچقا) بېقىنىپتۇ. (تابغاچ خاقانى ئۇلار-
نىڭ) شۇنچىۋالا ئىشلەپ بەرگەنلىكى ۋە كۈچ چىقارغانلىقىغا قارىماي
تۈرك خەلقىنى ئۆلتۈرەي، ئۇرۇغىنى قويماي، دەپتۇ (ۋە ئۇلار-
نى) يوقىتىشقا ئاتلىنىپتۇ. (لېكىن) ئۈستىمىزدىكى تۈرك تەڭرىسى،
(تۆۋەندىكى) تۈرك مۇقەددەس يەر (11) سۈيى① مۇنداق دەپتۇ:
"تۈرك خەلقى يوقالمىسۇن! ئۇلار خەلق بولسۇن!" (شۇنىڭ بىلەن)
ئاتام ئىلتەرىش خاقاننى، ئانام ئېلبىلگە خاتون (خانىش)نى
تەڭرى تۇپىسىدىن تۇتۇپ ئېگىز كۆتىرىپتۇ. ئاتام خاقان ئون
يەتتە ئەر بىلەن سىرتقا چىقىپتۇ. (ئۇلارنىڭ) سىرتتا (12) يۈر-
گەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شەھەردىكىلەر تاغقا چىقىپ-
تۇ، تاغدىكىلەر تۆۋەنگە چۈشۈپتۇ، (بۇلار) يىغىلىپ يەتمىش ئەر
بوپتۇ. تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتام خاقاننىڭ
ئەسكەرلىرى بۆرىدەك، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى قويدەك ئىكەن؛ شەرق-
تىن غەرپكىچە يۈرۈش قىلىپ توپلىغان كىشى (13) يەتتە يۈز
بوپتۇ. يەتتە يۈز كىشى بولغاندىن كېيىن، (ئاتام خاقان) ئاتا-
بوۋامىنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى بويىچە دۆلىتىدىن، خاقانىدىن ئاي-
رىلغان خەلقلەرنى، دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلقلەرنى
تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيىلەپتۇ. ئۇ يەردە تۆلىس، تاردۇش خەل-
قىنى تەشكىللەپتۇ. (14) ھەمدە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىغا يابغۇ ۋە
شاد (ئۇنۋانىنى) بېرىپتۇ. ئوڭ تەرەپ (جەنۇپ)تە تابغاچلار دۈش-
مىنى ئىكەن، سول تەرەپ (شىمال)تە باز خاقانى ۋە توققۇز

① مۇقەددەس يەر-سۇ — ئىلاھ دېگەن مەنىدە.

ئوغۇزلار دۈشمىنى ئىكەن، قىرغىزلار، قۇرىقانلار، ئوتتۇز تاتارلار،
قىتانلار، تاتابىلارنىڭ ھەممىسى دۈشمىنى ئىكەن. ئاتام خاقان
مۇنچە... (15) ئۇ قىرىق يەتتە قېتىم ئەسكەر چىقىرىپتۇ، يى-
گىرمە قېتىم جەڭ قىپتۇ. تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن،
دۆلىتى بارلارنى دۆلەتتىن مەھرۇم قىپتۇ، خاقانلىرى بارلارنى
خاقاندىن مەھرۇم قىپتۇ، دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپتۇ، تىزى
بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتۇ، بېشى بارلارنى باش ئۇردۇرۇپتۇ. ئاتام
خاقان ئاشۇنداق قىلىپ دۆلەت قۇرغان (16) ۋە قانۇن-تۈزۈم
ئورناتقاندىن كېيىن بۇ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ①. ئاتام خاقاننى خا-
تىرىلەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن باز خاقاننى بالبال② قىلىپ
تىكلەپتۇ. كېيىن قانۇن-تۈزۈمگە ئاساسەن، تاغام خاقان بولۇپ
ئولتۇرۇپتۇ. تاغام خاقان بولغاندىن كېيىن تۈرك خەلقىنى قاي-
تىدىن تەشكىللىدى ۋە بېقىپ تەربىيىلىدى. يوقسۇللارنى باي قىل-
دى، ئازنى كۆپ قىلدى. (17) تاغام خاقانلىقتا ئولتۇرغاندا،
مەن تاردۇش خەلقى ئۈستىدىكى شاد ئىدىم. مەن تاغام خاقان
بىلەن بىللە، ئالدى تەرەپ (شەرق)تىن تا يېشىل دەريا ۋە
سەندۇڭ تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتتۇق ئارقا تەرەپ
(غەرپ)تىن تا تۆمۈر (قاپىقىغىچە) قوشۇن تارتتۇق. ھەمدە كۆگ-
مەن تېغىدىن ئېشىپ قىر-(غىزلار زېمىنىغىچە قوشۇن تارتىپ
باردۇق). (18) جەمى يىگىرمە بەش قېتىم قوشۇن چىقاردۇق،
ئون ئۈچ قېتىم ئۇرۇشتۇق. دۆلىتى بارلارنى دۆلەتتىن مەھرۇم
قىلدۇق، خاقانى بارلارنى خاقاندىن ئايرىدۇق، تىزى بارلارنى
تىزلاندۇردۇق، بېشى بارلارنى باش ئۇردۇردۇق. تۈركەش خا-

---

① ئەينەن تەرجىمىسى: ئۆچۈپ كەتكەن ئىكەن.

② بالبال — قەدىمقى تۈركى خەلقلەر ئادەمگە ئوخشىتىپ ياسال-
غان تاش ھەيكەلنى شۇنداق ئاتىغان

قان تۈركلىرىمىزدىن ئىدى، ئۆز خەلقىمىز ئىگەللىگىنى بىلمىگەنلىكى (19) ئۈچۈن، بىزنىڭ ئالدىمىزدا خاتا ئىش قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ خاقانى ئۆلدى. بۇيرۇقلىرى، بەگلىرىمۇ ئۆلدى. ئون ئوق خەلقى زۇلۇم چەكتى. ئاتا-بوۋام ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەرلەر ئىگىسىز قالمىسۇن ئۈچۈن، ئاز خەلقىنى تەشكىللەپ... (20) (ئۇ ئەسلىدە) بارس بەگ ئىدى، بىز ئۇنىڭغا خاقان دىگەن نامنى بەردۇق، ھەمدە مەلىكە سىڭلىمنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدۇق؛ ئۆزى خاتالاشتى، خاقانى ئۆلدى، خەلقى دىدەك ۋە قۇلغا ئايلاندى. كوگمەن يەر-سۇيى ئىگىسىز قالمىسۇن ئۈچۈن ئاز ساندىكى قىرغىز خەلقىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن باردۇق، ئۇرۇش قىلدۇق، شۇنداقلا (دولىتىنى) (21) يەنە (ئۆزىگە) بەردۇق. شەرقتىن، قادىرقان تېغىدىن ئېشىپ، خەلقلەرنى ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق؛ غەربتىن، تا كەنگۈ تارمانغىچە① بېرىپ، تۈرك خەلقىنى ئاشۇنداق ئولتۇراقلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. ئۇ چاغدا، قۇللار قۇللۇق بولدى، دىدەكلەر دىدەكلىك بولدى. ئىنىسى ئاكىسىنى تونۇماس، ئوغلى ئاتىسىنى تونۇماس ئىدى. (22) بىز تىرىشىپ قۇرغان دولەتنىڭ قانۇنىي تۈزۈمى ئەنە شۇنداق ئىدى. تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى، خەلقى ئىشتىڭلار! ئۈستىمىزدىكى ئاسمان ئورۇلۇپ چۈشمىسە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلىپ كەتمىسە، دولىتىڭلارنى ۋە قانۇنىي تۈزۈمىڭلارنى كىم بىت-چىت قىلالايدۇ؟ تۈرك خەلقى سىلەر (23) (خاتالاشقانلىقىڭلارغا) ئوكۇنۇڭلار! سىلەر باشباشتاقلىق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن، ئۆزەڭلارنى بېقىۋاتقان دانا خاقانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دولىتىڭلار ئالدىدا جىنايەت ئۆتكۈزدۈڭلار. يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردىڭلار. (ئۇنداق بولمىسا) قوراللىقلار قاياقتىن كېلىپ (سىلەرنى) ھەيدىۋېتىدۇ؟ نەيزىلىكلەر قاياقتىن كېلىپ (سىلەرنى) سۈرۈپ توقاي قىلىۋېتىدۇ؟

---

① كەنگۈتارمان — يەرنىڭ نامى

مۇقەددەس ئۆتۈكەن تېغىدىكى خەلقلەر، كەتتىڭلار. شەرققە بارىدى-
غىنىڭلار شەرققە (24) كەتتىڭلار، غەرپكە بارىدىغىنىڭلار غەرپكە
كەتتىڭلار؛ سىلەرنىڭ بارغان يېرىڭلاردا كۆرگەن كۈنۈڭلەر مۇنداق
بولدى، قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى، سۆڭەكڭلار تاغدەك دۆۋىلەندى.
بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى، پاك (خانىش بولىدىغان) قىز-
لىرىڭلار دېدەك بولدى. بىلمەسلىكىڭلاردىن، ئەسكىلىكىڭلاردىن
تاغام خاقان دۇنيادىن ئۆتتى. (25) دەسلەپتە قىرغىز
خاقانىنى بالبال قىلىپ تىكلىدىم. تۈرك خەلقىنىڭ
نام-ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئاتامنى
خاقان، ئانامنى خانىش قىلىپ كۆتەرگەن تەڭرى، ئەل بەرگەن
تەڭرى، تۈرك خەلقىنىڭ نام-شۆھرىتى يوقاپ كەتمىسۇن دەپ،
(26) مېنى خاقان قىلىپ ئولتۇرغۇزدى. مەن روناق تاپقان
خەلق ئۈستىدە ئولتۇرمىدىم، (بەلكى) يېگىلى ئېشى يوق، كىيگىلى
كىيىمى يوق يوقسۇل بىچارە خەلقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم.
ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن سۆزلەشتۇق، ئاتام، تاغام قولغا كەلتۈرگەن
خەلقلەرنىڭ نام-ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن (27) تۈرك
خەلقى ئۈچۈن، تۈنلىرى (خاتىرجەم) ئۇخلىمىدىم، كۈندۈزلىرى (خاتىر-
جەم) ئولتۇرمىدىم، ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن بىللە، ئىككى شادبىلەن
بىللە، ئۆلە-تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشتىم؛ ئاشۇنداق تىرىشىپ يۈ-
رۈپ خەلقنى ئوت-سۇ قىلمىدىم، ئىناق قىلدىم. مەن خاقانلىقتا ئولتۇر-
غان ۋاقتىمدا، ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتكەن (28) خەلق ئۆلە-تىرى-
لىشىگە قارىماي پىيادە، يېلىڭ-يالىڭاچ ھالدا قايتىپ كەلدى. خەلقنى
باقاي دەپ، شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە قىتان، تاتابى خەلقى تەرەپ-
كە ... جەنۇپتا تابغاچقا زور قوشۇننى باشلاپ ئون ئىككى قېتىم يۈرۈش
قىلدىم. ئاندىن (29) كېيىن، تەڭرى مەدەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، بەختىم
بولغانلىقى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان
خەلققە جان كىرگۈزدۈم. يالىڭاچ خەلقنى تونلۇق، يوقسۇل خەلقنى باي

قىلدىم. ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم. (ئۇلارنى) كۈچلۈك دۆلىتى بار، كۈچلۈك خاقانى بار (خەلقلەردىمۇ) ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم. تۆت ئەتراپتىكى (30) خەلقنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. ياۋسىز (دۈشمەنسىز) قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قارىدى، ھەمدە (ماڭا) ئىش-كۈچىنى بەردى. ئىنىم كۆل تېگىن مۇشۇنچە قانۇنىي تۈزۈمنى تۇرغۇزۇپ، تۇيۇقسىزلا قازا تاپتى. ئاتام خاقان دۇنيادىن ئۆتكەندە، ئىنىم كۆل تېگىن يەتتە ياشتا ئىدى (31) ئۇمايدەك ئانام خانىشنىڭ دۆلىتىدە ئىنىم كۆل تېگىن ئەر ئاتالدى. ئۇ ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا تاغام خاقان دۆلەت ۋە قانۇنىي تۈزۈمنى ئەنە شۇنداق قولغا كەلتۈردى. بىر ئالتە چوپ① سوغداقلا يۈرۈش قىلدۇق، تارمار قىلدۇق. تابغاچنىڭ ۋاڭ تۇتۇقى بەش تۈمەن ئەسكەر باشلاپ كەلدى، (ئۇلار بىلەن) سوقۇشتۇق. (32) كۆل تېگىن پىيادە جەڭگە كىردى؛ ۋاڭ تۇتۇقنىڭ قېينى ئىنىسىنى قورالىق پېتى ئەسىرگە ئېلىپ، (ئۇنى) خاقانغا تەقدىم قىلدى. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتۇق. ئۇ يىگىرمە بىر ياش ۋاقتىدا، بىر چاچا سەنگۈن② (جياڭجۈن) بىلەن سوقۇشتۇق. دەسلەپتە، ئۇ (كۆل تېگىن) تادىقىن چۇرنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، بۇ ئات ئۇ يەردە ئۆلدى. ئىككىنچى قېتىم ئىشبارا ياماتارنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، بۇ ئات ئۇ يەردە ئۆلدى. ئۈچىنچى قېتىم يەگىن سىلىگ بەگنىڭ يوپۇقلۇق تورۇق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، بۇ ئات ئۇ يەردە ئۆلدى. ئۇنىڭ ساۋۇت ۋە دۇبۇلغىسى، يەلمەسىگە③ يۈزدىن ئارتۇق ئوق تەگدى (لېكىن) يۈز بېشىغا بىر تال ئوقنىمۇ تەككۈزمىدى...

---

① ئالتەچوپ — يەر نامى، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدە.

② سەنگۈن — قەدىمقى تۈرك تىلىدا خەنزۇچە جياڭجۈن شۇنداق ئاتىلىدۇ.

③ يەلمە — جەڭدە كىيىدىغان يېپىنچا، يوپۇق.

(34) ... تۈرك بەگلىرى (ئۇنىڭ مۇشۇنداق قىلغانلىقىنى) ھەممىڭلار بىلىسىلەر. بىز بۇ قوشۇننى ئۇ يەردە يوقاتتۇق. ئاندىن كېيىن، يەرباييرقۇنىڭ ئۇلۇغ ئىركىنى بىزگە دۈشمەن بولدى. ئۇنى چېكىندۈرۈپ، تۈرگى - يارغۇن كولىدە تار مار قىلدۇق. ئۇلۇغ ئىركىن ئازغىنا ئادەمى بىلەن قېچىپ كەتتى. كول تېگىن يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىدا (35) قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلدۇق، نەيزە بويى قېلىنلىقتىكى قارنى بوسۇپ، كوگمەن تېغىدىن ئېشىپ، قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. بىز ئۇلارنىڭ خاقانى بىلەن سۇڭا تېغىدا ئۇرۇش قىلدۇق. كول تېگىن بايىرقۇنىڭ ئاق ئايغىرىنى (36) مىنىپ جەڭگە كىردى. بىر ئەرنى ئوق بىلەن ئۆلتۈردى، ئارقا - ئارقىدىن ئىككى ئەرگە (نەيزە) سانچىدى. ئۇ جەڭ قىلىۋاتقاندا، بايىرقۇنىڭ ئاق ئايغىرىنىڭ يوتىسىنى چېپىپ تاشلىدى. بىز قىرغىز خاقانىنى ئۆلتۈردۇق. ئۇلارنىڭ ئېلىنى ئالدۇق. شۇ يىلى ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ (37) ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۈركەشلەرگە يۈرۈش قىلدۇق. تۈركەشلەرنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. تۈركەش خاقان قوشۇنى بولچۇدىن ئوتتەك، بوراندەك (شىددەت بىلەن) كەلدى. ئۇرۇشتۇق، كول تېگىن باشغۇ (دىگەن) بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. باشغۇ (دىگەن) بوز ... (38) ... ئىككىسىنى ئۆزى ئەسىرگە ئالدى. ئاندىن كېيىن يەنە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، تۈركەش خاقانىنىڭ بۇيرۇقىنى، ئازلارنىڭ تۇتۇقىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ يەردە ئۇلارنىڭ خاقانىنى ئۆلتۈردۇق، ئېلىنى ئالدۇق. ئاددى تۈركەش پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى (بىزگە) بوي سۇندى. بىز بۇ خەلقلەرنى تابارغا(؟) ئولتۇراقلاشتۇردۇق.

بىز يەنە (39) سوغداقلارنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن، يىنچۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تا تومۇر (قاپىقىغىچە) يۈرۈش قىلدۇق. ئاندىن كېيىن ئاددى تۈركەش خەلقى بىزگە دۈشمەن

بولۇپ، گەنگەرەسكە باردى. ئۇچاغدا بىزنىڭ ئاتلىرىمىز ئورۇق، ئوزۇغى يوق ئىدى. بۇزۇق ئادەملەر ... (40) بىرگە ھۇجۇم قىلغانلار باتۇر ئەرلەر ئىدى. ئۇ چاغدا بىز ئوكۇنۇپ، كول تىگىنگە ئاز ئادەمنى ئەگەشتۇرۇپ ئەۋەتتۇق. ئۇ چوڭ (بىر) ئۇرۇش قىپتۇ، ئۇ باتۇر شالچىنىڭ ئاق ئىپتىسنى مىنىپ، جەڭگە كىرىپتۇ، ئاددى تۇركەش پۇقرالىرىنى ئۇ يەردە ئولتۇرۇپتۇ ۋە ئەل قىپتۇ. يەنە يۇرۇش قىلىپ ... ①

شىمال تەرىپى

(1) ... بىلەن (ھەمدە) قوشۇ تۇتۇق بىلەن ئۇرۇش قىپتۇ. ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئولتۇرۇپتۇ. ئويى ۋە مال-مۇلۇكلىرى پۇتۇنلەي كەلتۇردى. كول تىگىن يىگىرمە يەتتە يېشىدا، قارلۇقلار ئوزىگە خوجا بولدى ۋە (بىز بىلەن) دۇشمەنلەشتى. بىز ئۇلار بىلەن تاماغ ئىدۇق دىگەن بۇلاق بېشىدا ئۇرۇشتۇق. (2) كول تىگىن بۇ قېتىمقى جەڭدە ئوتتۇز ياشلاردا ئىدى. ئۇ باتۇر شالچىنىڭ ئاق ئىپتىنى · مىنىپ، جەڭگە كىردى. ئارقا-ئارقىدىن ئىككى ئەرگە (نەيزە) سانچىدى. قارلۇق-لارنى ئولتۇردۇق، ئۇلارنى قولغا چۇشۇردۇق. ئاز خەلقى بىزگە دۇشمەن بولدى. (ئۇلار بىلەن) قارا كولدە جەڭ قىلدۇق. ئۇ (چاغدا) كول تىگىن ئوتتۇز بىرياشتا ئىدى. ئۇ باتۇر شالچىنىڭ ئاق ئىپتىنى مىنىپ (3) جەڭگە ئېتىلىپ كىردى. ئازلارنىڭ ئەلتەبەرىنى تۇتتى. ئاز خەلقى شۇ يەردە يوقىتىلدى. تاغام خاقانىنىڭ دولىتى قالايىمىقانلاشقان، خەلق ۋە ھوكۇمرانلىق قىلغۇچىلار ئىككىگە بولۇنۇپ كەتكەندە، بىز

① ...— ئەسلى تېكىستتە ئوچۇپ كەتكەن قۇر ۋە خەتلەرنى بىلدۇرىدۇ.

ئىزگىللار بىلەن ئۇرۇشتۇق. كول تېگىن باتۇرشالىچىنىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ (4) جەڭگە ئېتىلىپ كىردى. ئۇ ئات شۇ يەردە يىقىلدى. ئىزگىل خەلقى ئۆلدى. توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئۆز خەلقىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلاشقانلىقى ئۈچۈن، (بىز بىلەن) دۈشمەنلەشتى. بىر يىلدا بەش قېتىم ئۇرۇشتۇق. دەسلەپتە بىز توغۇ شەھرىدە ئۇرۇشتۇق. (5) كول تېگىن ئازمان دىگەن ئاق ئېتىنى مىنىپ، جەڭگە ئېتىلىپ كىردى. ئالتە ئەرگە (نەيزە) سانچىدى. قوشۇن ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، يەتتىنچى ئەرنى قىلىچلىدى. ئىككىنچى قېتىم قۇشلاغاقتا ئەدىزلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق، كول تېگىن ئازلارنىڭ قوڭۇر (ئېتىنى) مىنىپ، جەڭگە ئېتىلىپ كىرىپ بىر ئەرگە نەيزە سانچىدى. (6) توققۇز ئەرنى ئەگىپ يۈرۈپ چېپىپ تاشلىدى. ئەدىزلەر ئاشۇ يەردە يوقىتىلدى. ئۈچىنچى قېتىم، بولچۇدا ئوغۇزلار بىلەن سوقۇشتۇق، كول تېگىن ئازمان دىگەن ئاق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، نەيزە سانچىدى. قوشۇنىغا (نەيزە) سانچىدۇق. ئېلىنى ئالدۇق. تۆتىنچى قېتىم، بىز چۇش دىگەن بۇلاقتا سوقۇش قىلدۇق، تۈرك (7) خەلقى تەۋرىنىپ قالدى(؟)، ئەھۋال يامانلاشتى. كول تېگىن ئوزۇپ كەلگەن قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، تۇڭرا تېگىن مازىرىدا تۇڭرا قەبىلىسىنىڭ بىر ئۇرۇغىدىكى ئون نەپەر باتۇرنى ئۆلتۈردى. بەشىنچى قېتىم ئەزگەنتى قادازدا ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق. كول تېگىن (8) ئازلارنىڭ قوڭۇر ئېتىنى مىنىپ (دۈشمەنگە) تەگدى، ئىككى ئەرگە (نەيزە) سانچىدى ھەمدە ئۇلارنى پاتقاقا پاتۇردى. ئۇ قوشۇن ئاشۇ يەردە يوقىتىلدى. بىز ئامغى قورغاندا قىشلاپ، يازدا ئوغۇزلارغا ئەسكەر چىقاردۇق. كول تېگىننى ئويگە قاراشقا قالدۇردۇق (؟)①

---

① ھۈسەيىن نامىق ئورخۇن بۇ جۈملىنى ”كول تېگىننى باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ(؟) ئەۋەتتۇق“ دەپ تەرجىمە قىلغان.

AltunOq

دۈشمىنىمىز ئوغۇزلار ئوردىغا بېسىپ كەلدى. كول تىگىن (9) ئوگىسىز (دىگەن) ئاق ئېتىنى مىنىپ، توققۇز ئەرگە (نەيزە) سانچىدى. ئوردىنى بەرمىدى. (شۇنداق قىلمىغان بولسا) ئانام خاتۇن قاتارلىق ئانىلىرىم، ئاچىلىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكىلىرىمنىڭ تىرىكلىرى دىدەك بولاتتىڭلار، جەسەدىڭلار بولسا خارابىلىقتا، يولدا قالغان بولاتتى! (10) كول تىگىن بولمىغان بولسا، ھەممىڭلار ئۆلگەن بولاتتىڭلار! ئىنىم كول تىگىن قازاتاپتى، ئۆزەم ھەسرەت چەكتىم. كورەر كوزۇم كورمەستەك بولدى، ئەقىل ـ ھۇشۇمدىن ئاداشقاندەك بولدۇم. ئۆزەم ھەسرەت چەكتىم، زامان، تەڭرى ياشايدۇ (ئۆلمەيدۇ). ئىنسان بالىسى ئۆلۈش ئۈچۈن تورەلگەن. (11) شۇنداق ئويلىدىم، كوزۇمگە ياش كەلسە ئۆزەمنى تۇتۇۋالدىم، كوڭلۇم بۇزۇلسا ئۆزەمنى باستىم. مەن چەكسىز ھەسرەتلەندىم، ئىككى شاد ۋە ئىنىلىرىم، باللىرىم، بەگلىرىم، خەلقىم يىغلاۋېرىپ كوزلىرىدىن ئايرىلىپ قالارمۇ دەپ ئويلىدىم.

تەزىيە بىلدۈرۈش، ماتەم تۇتۇش ئۈچۈن قىتان ۋە تاتابى خەلقىگە (ۋاكالىتەن) (12) ئۇدار سانغۇن (سەنگۇن) كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن ئىسيىلىكەك كەلدى. (ئۇ) بىر تۈمەن ئىسىل سوغات، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى كەلتۈردى. تۈبۈت خاقانىدىن بولۇن كەلدى. غەرپتىن كۈن پېتىش تەرەپتىكى سوغدى، بەرچەكەر، بۇقاراق ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن نەڭ سانغۇن ۋە ئوغۇل تارقان كەلدى. (13) ئون ئوق ئوغلۇم تۈركەش خاقانىدىن ماقراچ تامغىچى، ئوغۇز بىلگە تامغىچى كەلدى. قىرغىز خاقانىدىن تاردۇش ئىنانچى چور كەلدى. ئىمارەت ياسايدىغان ئۇستىلار، نەققاشلار، پۈتۈك تاش ياسايدىغان ئۇستىلارنى (باشلاپ) تابغاچ خاقانىنىڭ جىيەنى چاڭ سانغۇن كەلدى.

شەرقىي شىمال تەرىپى

كول تىگىن قوي يىلىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ئۇلۇم رەسمىيىتىنى ئۆتكۈزدۇق. قەۋرىسى، نەقىشى، تاش پۈتۈگى (تاش مۇنارە) مايمۇن يىلى يەتتىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى پۈتۈنلەي ياسىلىپ بولدى. كول تىگىن قىرىق يەتتە يىل ئۆمۈر كوردى. تاش .... بۇ ئۇستىلارنى تويغۇن ئەلتەبەر كەلتۈردى.

شەرقىي جەنۇپ تەرىپى

بۇ خەتلەرنى كول تىگىننىڭ جىيەن ئوغلى، مەنكى يوللۇغ تىگىن يىگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ بۇ مەڭگۈ تاش ۋە تامدىكى (خەتلەرنىڭ) ھەممىسىنى يېزىپ چىقتىم. سىز (خەلقىڭىزنى) ئوز باللىرىڭىز ۋە ئەۋلادلىرىڭىزدىن ئارتۇق كورەتتىڭىز. سىز قازا تاپتىڭىز. تەڭرى (دە) .... تىرىك ۋاقتىڭىزغا ئوخشاش ....

غەربىي جەنۇپ تەرىپى

...كول تىگىننىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، گوھەر، مال-مۈلكى ۋە تۆت مىڭ يىلقىسىغا قارىغۇچى تويغۇت بۇ.........بىگىم تىگىن يوقۇرى تەڭرى .... (مەڭگۈ) تاشقا خەت پۈتتۈم. يوللۇغ تىگىن.

غەرب تەرىپى

غەربتىكى سوغدىلار ئاسىلىق قىلدى. ئىنىم كول تىگىن... كۆچىنى ماڭا بەرگەنلىكى ئۈچۈن، مەنكى تۈرك بىلگە خاقان ئىنىم كول تىگىننىڭ ئايىغىنى (مازارىنى) كۆزەت قىلدۇردۇم. مەن ئۇنىڭغا ئىنانچۇ ئاپا يارغان تارقان دىگەن نامنى بەردىم. ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇتتۇم.

بىلگه خاقان مەڭگۈ تېشى

«بىلگه خاقان مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاهات

بىلگه خاقان مەڭگۈ تېشى — كول تىگىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر جايدىن تېپىلغان. هازىرمۇ ئوز ئورنىدا. بۇ مەڭگۈ تاش چوڭ مەرمەر تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمقى تۈرك يېزىغىدا يېزىلغان جەمى 80 قۇر خەت بار. (ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بېتىدە خەنزۇچە خەتمۇ بار) ئۇ مىلادىنىڭ 735 - يىلى ئورنىتىلغان (بىلگه خاقان 734 - يىلى ۋاپات بولغان). بىلگه خاقان مەڭگۈ تېشىدا مەركەزلىك هالدا بىلگه خاقاننىڭ توهپىسىگه مەدهىيه ئوقۇلىدۇ.

تەتقىقات ماتېرىياللىرى: تونيۇقۇق، كول تىگىن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات بىلەن ئوخشاش.

«بىلگه خاقان مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى

شەرقىي يۈزى

(1) تەڭرىتەگ تەڭرى ياراتمىش تۈرك بىلگه قاغان سابىم قاڭىم تۈرك بىلگه قاغان... تى سىر توقۇز ئوغۇز... كۈلۈگ بەگلەرى بودۇنى... تۈرك تەڭرى...... (2) ئۈزە قاغان

ئۇلۇرتۇم. ئۇلۇرتۇقۇما ئۇلتەچچە ساقىنغىنىما تۈرك بەگلەر بودۇن
ئەگىرىپ سەبىنىپ تۇقتامىش كوزى يوگەرى كورتى. بونكە
ئوزۇم ئولۇرۇپ بۇنچا ئاغىر تورۇگ تورت بۇلۇڭداقى بودۇن
ئۇچۇن ...... ئىتىدىم. [(3) دىن (23) غىچە بولغان قۇرلارنىڭ
تېكىستى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ (1) دىن (30) گىچە بولغان
تېكىستى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش.]

(24) ئاز بودۇنۇغ ئۈكۈش قىلتىم. ئىغار ئىللىگدە ئىغار
قاغانلىغدايىگ قىلتىم. تورت بۇلۇڭداقى بودۇنۇغ قوپ باز
قىلتىم، ياغىسىز قىلتىم. قوپ ماڭا كورتى. يىتتى يىگىرمى
ياشىما تاڭۇت تاپا سۈلەدىم. تاڭۇت بودۇنۇغ بۇزدۇم. ئوغلىن،
يۇتۇزىن، يىلقىسىن، بارىمىن ئانتا ئالتىم. سەكىز يىگىرمى
ياشىما ئالتى چۇب سوغداق (25) تاپا سۈلەدىم بودۇنۇغ ئانتا
بۇزدۇم تابغاچ ئوڭ تۇتۇق بىس تۈمەن سۇ كەلتى. تاماغ
ئىدۇق باشدا سۈڭۈشدۈم ئول سۈگ ئاندا يوقىشتىم يىگىرمى
ياشىما باسمىل ئىدىقۇت ئوغۇشۇم بودۇن ئەرتى. ئارقىش ئىدماز
تىيىن سۈلەدىم .... ئىچگىرتىم. قالىڭ ... ئەبرۈكە لۈرتۈم،
ئىكى ئوتۇز ياشىما تابغاچ (26) تاپا سۈلەدىم. چاچا سانگۇن
سەكىز تۈمەن سۇ بىرلە سۈڭۈشدۈم. سۈسىن ئاندا ئۆلۈرتۈم.
ئالتى ئوتۇز ياشىما چىك بودۇن قىرقىز بىرلە ياغى بولىدى.
كەم كەچە چىك تاپا سۈلەدىم. ئورپەنتە سۈڭۈشدۈم. سۈسىن
سانچدىم. ئاز بودۇنۇغ ئالتىم ... ئىچگىرتىم. يىتتى ئوتۇز ياشىما
قىرقىز تاپا سۈلەدىم. سۈڭۈگ باتىمى (27) قارىغ سوكىپەن
كوگمەن يىشىغ توغا يورىپ قىرقىز بودۇنۇغ ئۇدا باسدىم. قاغانىن
بىرلە سوڭا يىشدا سۈڭۈشدۈم. قاغانىن ئۆلۈرتۈم. ئىلىن ئانتا
ئالتىم. ئول يىلقا تۈرگىس تاپا ئالتۇن يىشىنىگ ئاشا ئەرتىس
ئۆگۈزۈگ كەچە يورىدىم. تۈرگىس بودۇنۇغ ئۇدا باسدىم. (تۈر)
گىس قاغان سۈسى ئوتچا بورچا كەلتى. (28) بولچۇدا سۈڭۈشدۈمۈز.

Altun Oq

قاغانىن، يابغۇسىن، شادىن ئاندا ئۆلۈرتۈم. ئىلىن ئاندا ئالتىم. ئوتۇز ياشىما بىش بالىق تاپاسۇلادىم. ئاتى يىۋاي سۈڭۈشدۈم...... سۈسىن قوپ ئۆلۈرتۈم. ئاندا ئىچرەكى نە كىشى...... يوق بولداچى ئەرتى...... ئوقغالى كەلتى. بىش بالىق ئانى ئۈچۈن ئوزدى. ئوتۇز ئارتۇقى (29) بىر ياشىما قارلۇق بودۇن بۇڭسۇز ئەرۈر بارۇر ئەرىكلى ياغى بولدى. تاماغ ئىدۇق باشدا سۈڭۈشدۈم. قارلۇق بودۇنوغ ئۆلۈرتۈم. ئاندا ئالتىم. ئوتۇز ئارتۇقى ئىكى ياشىما...... قارلۇق بودۇن...... ئۆلۈرتۈم. توقۇز ئوغۇز مەنىڭ بودۇنۇم ئەرتى. تەڭرى يىر بۇلغانىقىن ئۈچۈن ئودىنىگە (30) كۈنى تەگتۈك ئۈچۈن ياغى بولدى. بىر يىلقا تورت يولى سۈڭۈشدۈم. ئاڭىلكى توغۇ بالىقدا سۈڭۈشدۈم. توغلا ئوگۈزۈگ يۈزەتى كەچىپ سۈسى...... ئىكىنتى ئاندارغۇدا سۈڭۈشدۈم. سۈسىن سانچدىم...... ئۈچۈنچ چۇش باشدا سۈڭۈشدۈم. تۈرك بودۇن ئاداق قامشاتتى، يابلاق (31) بولتاچى ئەرتى. ئوزا يانيا كەلىگمە سۈسىن ئاغىتتىم. ئوكۈس ئۆلتەچى ئاندا تىرىلتى. ئاندا توڭرا يىلپاغۇتى بىر ئوغۇشۇغ توڭا تىگىن يوغىنىدا ئەگىرە توقىدىم. تورتۇنچ ئەزگەندى قادازدا سۈڭۈشدۈم. سۈسىن ئاندا سانچدىم، يابىرتتىم...... يابىرتى.......... ياشىما ماغا قورغان قىشلا دوقىدا يوت بولدى. يازىڭا (32) ئوغۇز تاپا سۈلەدىم. ئىلكى سۈ تاشىقمىس ئەرتى. ئىكىن سۈ ئەبدە ئەرتى. ئۈچ ئوغۇز سۈسى باسا كەلتى. ياداغ يابىز بولدى تىپ ئالغالى كەلتى. سىڭار سۈسى ئەبىڭ بارقىغ يۇلغالى باردى. سىڭار سۈسى سۈڭۈشگەلى كەلتى. بىز ئاز ئەرتىمىز، يابىز ئەرتىمىز. ئوغۇز... ياغى...... تەڭرى كۈچ بىرتۈك ئۈچۈن ئاندا سانچدىم، (33) يانىدىم. تەڭرى يارلىقادۇق ئۈچۈن مەن قازغاندۇق ئۈچۈن تۈرك بودۇن قازغانمىش ئەرىنچ. مەن ئىنىلىگۈ بۇنچا باشلايۇ قازغانماسار تۈرك بودۇن ئۆلتەچى ئەرتى، يوق بولداچى

ئەرتى. تۈرك بەگلەر بودۇن ئانچا ساقىنىڭ، ئانچا بىلىڭ! ئوغۇز بودۇن ...... ئىدمايىن تىيىن سۈلەدىم (34) ئەبىن بارقىن بۇزدۇم. ئوغۇز بودۇن توقۇز تاتار بىرلە تىرىلىپ كەلتى. ئاغۇدا ئىكى ئۇلۇغ سۈڭۈس سۈڭۈشدۈم. سۈسىن بۇزدۇم. ئىلىن ئاندا ئالتىم. ئانچا قازغانىپ ...... تەڭرى يارلىقادۇق ئۈچۈن ئۆزۈم ئوتۇز ئارتۇقى ئۈچ ياشىما ئودىسىگ ئوتۇلۇگ كىشى(؟) (35) ئىگىدمىس ئالىپ قاغانىڭا ياڭىلدى. ئۈزە تەڭرى ئىدۇق يىر سۇب ئەچىم قاغان قۇتى تاپلامادى ئەرىنچ. توقۇز ئوغۇز بودۇن يىرىن سۇبىن ئىدىپ تابغاچغارۇ باردى. تابغاچ ...... بۇ يىرىدە كەلتى. ئىگىدە يىسىن تىيىن ساقىنىپ ...... بودۇن ...... (36) يازۇقلا ... بىرديە تابغاچدا ئاتى كۈسى يوق بولدى. بۇ يىرىدە ماڭا قۇل بولدى. مەن ئۆزۈم قاغان ئولۇرتۇقۇم ئۈچۈن تۈرك بودۇنۇغ ...... قىلمادىم. ئىلىگ تۇرۇگ يىگدى قازغاندىم ...... تىرىلىپ ...... (37) ئاندا سۈڭۈشدۈم. سۈسىن سانچدىم. ئىچىد-كىگمە ئىچكدى، بودۇن بولدى. ئۆلۈگمە ئۆلتى. سەلەنگە قودى يورىپان قاراغىن قىسىلتا ئەبىن بارقىن ئاندا بۇزدۇم ...... يىشقا ئاغدى. ئۇيغۇر ئىلتەبەر يۈزچە ئەرىن ئىلگەرۈ تەزىپ باردى ...... (38) ...... تۈرك بودۇن ئاچ ئەرتى. ئول يىلقىغ ئالىپ ئىگىتتىم. ئوتۇز ئارتۇقى تۆرت ياشىما ئوغۇز تەزىپ تابغاچقا كىرتى. ئوكۇنۇپ سۈلەدىم ...... ئوغلىن، يۇتۇزىن ئاندا ئالتىم. ئىكى ئىلتەبەرلىگ بودۇن ...... (39) ...... تاتابى بودۇن تابغاچ قاغانقا كورتى. يالاباچى ئەدگۈ سابى ئوتۇگى كەلمەز تىيىن يايىن سۈلەدىم. بودۇنۇغ ئاندا بۇزدۇم. يىلقىسىن ...... سۈسى تىرىلىپ كەلتى. قادىرقان يىش قونز...... (40) ......غا قىڭا يىرىنگە رۇسۇبىڭارۇ قوندى. بىردىيە قارلۇق بودۇن تاپا سۈلەتىپ تۇدۇن يامتارىغ ئىتتىم. باردى ...... قارلۇق ئىلتەبەر يوق بولمىش ئىنىسى بىر ...... (41) ... ئارقىشى كەلمەدى.

ئانى ئايىتايىن تىپ سۆلەدىم. قورىغۇ ئىكى ئۈچ كىشىلىگۈ
تەزىپ باردى. قارا بودۇن قاغانىم كەلتى تىپ ئۇڭدى... ئات
بىرتىم. كىچىگ ئاتلىغ......

جەنۇبىي يۈزى

(1) ... تابغاچ ئاتلىق سۈسى بىر تۈمەن ئارتۇقى يىتى بىلىڭ سۈگ ئىلكى كۈن ئۇلۇرتۇم. ياداغ سۈسىن ئىكىندى كۈن قوپ ئۇلۇرتۇم......... ئاشىپ بارد-......... (2) ... يولى سۆلەدىم ئوتۇز ئارتۇقى سەكىز ياشىما قىشىن قىتانيي تاپا سۆلەدىم. ئوتۇز ئارتۇقى توقۇز ياشىما يازىن تاتابى تاپا سۆلەدىم (3) ... مەن ... ئۇلۇرتۇم. ئوغلىن يۇتۇزىن يىلقىسىن بارىمىن...... (4) بۇ ... يۇتۇزىن يوق قىلدىم ... (5) يور-...... (6) سۈڭۈسدۈم...... (7) ...-تىم، ئالىپ ئەرىن ئۇلۇرۇپ بالبال قىلۇ بىرتىم. ئەلىگ ياشىما تاتابى بودۇن قىتانيدا ئادرىلتى ... تاغقا ... (8) قۈغ سەنگۈن باشادۇ تورت تۈمەن سۇ كەلتى. توڭكۇس تاغدا تەگىپ توقىدىم. ئۈچ تۈمەن سۈگ ئۇلۇرتۇم. بىر تۈمەن...... تاتابى ... (9) ئۇلۇرتى. ئۇلۇغ ئوغلۇم ئاغرىپ يوق بولچا قۈغ سەنگۈنۈگ بالبال تىكە بىرتىم. مەن توقۇز يىگىرمى يىل شاد ئولۇرتۇم. توقۇز يىگىرمى يىل قاغان ئولۇرتۇم. ئىل تۇتدۇم. ئوتۇز ئارتۇقى...... (10) تۈركۈمە بودۇنۇما يىگىن ئانچا قازغانۇ بىرتىم. بۇنچا قازغانىپ قاڭىم قاغان ئىت يىل ئونۇنچ ئاي ئالتى ئوتۇزقا ئۇچا باردى. لاغزىن يىل بىشىنچ ئاي يىتى ئوتۇز قايىغ ئەرتۈرتۈم ... تۇتۇق...... (11) قاڭى لىسۈن تاي سەنگۈن باشادۇ بىس يۈز ئەرىن كەلتى. توقىلىق...... ئالتۇن، كۈمۈس كەرگەكسىز كەلۈرتى. يوغ يىپارىغ كەلۈرۈپ تىكە بىرتى. چىندان ئىغاچ كەلۈرۈپ ئۆز...... (12) بۇنچا بودۇن ساچىن، قۇلقاقىن بىچدى. ئەدگۈ ئۆزلۈك ئاتىن قاراكىسىن كوك

ئەيەڭىن سانسىز كەلۈرۈپ قوپ قۇتتى (13) تەڭرىتەگ تەڭرى ياراتمىش تۈرك بىلگە قاغان سابىم، قاڭىم تۈرك بىلگە قاغان ئۇلۇر تۇقىندا تۈرك ئەمتى بەگلەر، كىسرە تاردۇش بەگلەر كۆل چور باشلايۇ ئۇلايۇ شاداپىت بەگلەر، ئوڭرە تولىس بەگلەر ئاپا تارقان (14) باشلايۇ ئۇلايۇ شاداپىت بەگلەر بۇ .... تامان تارقان تونيۇقۇق بويىلا باغا تارقان ئۇلايۇ بۇيىرۇق ...... بۇيىرۇق سەبەگ كۆل ئىركىن باشلايۇ ئۇلايۇ بۇيىرۇق بۇنچا ئەمتى بەگلەر قاڭىم قاغانقا ئەرتىنىگۈ ...... (15) ئەرتىنگۈتى ماغ ئىتدى. تۈرك بەگلەرىن بودۇنىن ئەرتىنىگۈتى ماغ ئىتدى، ئوگدى قاڭىم قاغان ...... ئاغىر تاسىغ يوغان ئىغ تۈرك بەگلەر بودۇن ...... ئىرتى. ئۆزۈم بۇنچا

[شىمالدى يۈزىنىڭ (1) دىن (8) گىچە بولغان قۇرلىرىنىڭ تېكىستى كۆل تىگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ جەنۇبىي يۈزىنىڭ (1) دىن (11) گىچە بولغان قۇرلىرىنىڭ تېكىستى بىلەن ئوخشاش]

(8) قاڭىم (9) قاغان ئەچىم قاغان ئۇلۇرتۇقىندا تورت بولۇڭداقى بودۇنۇغ بۇنچا ئىتمىس ...... تەڭرى يارلىقادۇق ئۈچۈن ئۆزۈم ئۇلۇرتۇقۇما تورت بولۇڭداقى بودۇنۇغ ئىتدىم، ياراتدىم ...... قىلدىم ... تۈرگىس قاغانقا قىزىمىن ئەرتىنگۈ ئۇلۇغ تورىن ئىدى بىرتىم. تۈرگىس قاغان (10) قىزىن ئەرتىنىگۈ ئۇلۇغ تورىن ئوغلۇما ئالى بىرتىم .... باشلىغىغ يۈكۈندۈرتۈم، تىزلىگىگ سوكۇرتۇم. ئۈزە تەڭرى، ئاسرا يىر يارلىقادۇق ئۈچۈن (11) كوزۈن كورمەدۈك، قۇلقاقىن ئەسىدمەدۈك بودۇنۇمۇن ئىلگەرۈكۈن توغۇسۇقىڭا، بىرگەرۈ ...... قا، قۇرىغارۇ ...... ئالتۇنۇن، ئۈرۈك كۈمۈشۈن، قىرغىغلىغ قۇتايىن، ئەكىنلىگ ئىسىگتىسىن، ئۈزلۈك ئاتىن ئادغىرىن، قاراكىسن (12) كوك تەيەڭىن، تۈركۈمە بودۇنۇما قازغانۇ بىرتىم، ئىتى بىرتىم ...... بۇڭسۇز قىلدىم. ئۈزە تەڭرى ئەرىكلىگ ...... (13) ...... ئىگىدىك ئەمگەتمەڭ، تولغاتماڭ.

تۈرك بەگلەر تۈرك بودۇنۇم ...... قازغانىپ ...... بۇ قاغانىڭدا بۇ

بەگلەرىگدە ...... سۇبىڭدا ئادرىلماسار تۈرك بودۇن (14) ئوزۇڭ ئەدگۇ كورتەچىسەن، ئەبىڭە كىرتەچىسەن، بۇڭسۇز بولداچىسەن ...... كىسرە تابغاچ قاغاندا بەدىزچى قوپ كەلۈرتۈم. مەنىڭ سابىمىن سىمادى. ئىچرەكى بەدىزچىگ ئىتتى. ئاڭار ئادىنچىغ بارق ياراتدىم. ئىچىن تاشىن ئادىنچىغ بەدىز ئۇرتۇرتۇم. تاش توقىتدىم. كوڭۇلتەكى سابىمىن ئۇرتۇرتۇم ...... (15) ئون ئوق ئوغلىڭا تاتىڭا تەگى بۇنى كورۇ بىلىڭ. بەڭگۇ تاش توقىتدىم ... توقىتدىم، بىتىددىم ...... ئول تاش بارقىن ......

غەربىي جەنۇبىي يۈزى

بىلگە قاغان بىتىگىن يوللۇغ تىگىن بىتىدىم. بۇنچا بارقىغ بەدىزىگ ...... قاغان ئاتىسى يوللۇغ تىگىن مەن ئاي ئارتۇقى تورت كۇن ئولۇرۇپ بىتىدىم، بەدىزتىم ......

شەرقىي جەنۇبىي يۈزى

.... كوك ئوڭۈگ يوغۇرۇ سۇ يورۇپ تۇنلى كۈنلى يىتى ئودۇشكە سۇبسۇز كەچدىم. چوراقىقا تەگىپ يۇلۇغچى ئەرىگ ...... كەچىنكە تەگى ......

غەربىي يۈزى

(1) تۈرك ئۇزە ئولۇرمىش قاغىم (2) بىلگە قاغان ئۇچدى (3) ياي بولىسار، ئۇزە تەڭرى (4) كوبرۈگەسى ئەتەرچە ئانچا تاقى (؟) (5) تاغداىسغۇن ئەتىسەر ئانچا (؟) (6) ساقىنۇرمەن. قاغىم قاغان (7) تاشىن ئوزۇم قاغان ......

AltunOq

تەرجىمىسى

شەرقىي يۈزى

(1) تەڭرىدەك تەڭرى ياراتقان تۈرك بىلگە خاقان مېنىڭ سۆزۈم. ئاتام تۈرك بىلگە خاقان ......-تى سىر، توققۇز ئوغۇز، ئىككى ئەدىز مەشھۇر بەگلىرى ۋە خەلقى... تۈرك تەڭرىسى... (3) ئۈستىدە مەن خاقان بولۇپ ئولتۇردۇم، مەن تەختكە ئولتۇر-غىنىمدا، ئۆلگىدەك ھەسرەتتە قالغان تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىنتايىن سۆيۈنۈپ ئۇلارنىڭ جانسىز كۆزلىرىگە جان كىردى. ئۆزۈم تەختكە ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەر ئۈچۈن نۇرغۇن مۇھىم قانۇنى تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ بەردىم.

[(3)—(23) گىچە يېزىلغان تېكىست كول تېكىن مەڭگۈ تېشىنىڭ (1) دىن (30) قۇرغىچە بولغان تېكىستى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش.] (24) ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم. (ئۇلارنى) قۇدرەتلىك دۆلىتى بار، كۈچلۈك خاقانلىقى بارلاردىن ياخشى ياشايدىغان قىلدىم. تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بوي سۇندۇردۇم. (ئۇلارنى) دۈشمەنسىز قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قارىدى. ئون يەتتە يېشىمدا، تاڭغۇتقا قوشۇن ئەۋەتتىم، تاڭغۇت خەلقىنى تار مار قىلدىم. (ئۇلارنىڭ) ئوغۇل-قىزلىرىنى ۋە مال-مۈلكىنى قولغا چۈشۈردۈم. ئون سەككىز يېشىمدا ئالتە چۇب سوغداققا (25) قوشۇن ئەۋەتتىم، سوغداق خەلقىنى تار مار قىلدىم، تابغاچتىن ۋاڭ تۇتۇق بەش تۈمەن ئەسكەر (باشلاپ) كەلدى. مەن تاماغ ئىدۇق دېگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. ئۇ قوشۇننى شۇيەردە يوقاتتىم. يىگىرمە يېشىمدا، باسمىل ئىدىقۇت ئۆز ئۇرۇغىمىزدىكى خەلق ئىدى. ئۇلار تارتۇقچىلارنى ئەۋەتمىدى دەپ ئۇلارغا يۈرۈش قىلدىم.

(ئۇلارنى) بوي سۇندۇردۇم، نۇرغۇنلىغان (ئولجىلارنى) ئۆيىگە كەلتۈردۈم. يىگىرمە ئىككى يېشىمدا تابغاچقا (26) يۈرۈش قىلدىم. چاچاجياڭجۇننىڭ سەككىز تۈمەن لەشكىرى بىلەن سوقۇشتۇم. قوشۇننى شۇيەردە ئۆلتۈردۈم. يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىمدا، چىك خەلقى قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە (بىرگە) دۈشمەن بولدى. كەم دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ چىكلارغا يۈرۈش قىلدىم. ئۆرپەندە سوقۇشتۇم، قوشۇننى نەيزىلىدىم. ئازخەلقىنى قولغا چۈشۈردۈم ... بوي سۇندۇردۇم. يىگىرمە يەتتە يېشىمدا قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلدىم. نەيزە بويى (27) قارنى بوسۇپ كوگمەن تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، قىرغىزلارنى ئۆيقۇدا باستىم. خاقانى بىلەن سوڭا تېغىدا سوقۇشتۇم. خاقانىنى ئۆلتۈردۈم. ئېلىنى ئالدىم. شۇ يىلى تۈرگەش خەلقىگە ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ يۈرۈش قىلدىم. تۈرگەش خەلقىنى ئۆيقۇدا باستىم. تۈرگەش خاقان قوشۇنى ئوت ـ بوراندەك كەلدى (28) بولچۇدا سوقۇشتۇق. خاقانىنى، يابغۇسىنى، شادىنى شۇ يەردە ئۆلتۈردۈم، ئېلىنى ئالدىم. ئوتتۇز يېشىمدا، بېشبالىققا① يۈرۈش قىلدىم. ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم ... قوشۇننى پۈتۈنلەي ئۆلتۈردۈم. شەھەر ئىچىدىكى ھەممە ئادەملەر يوقىتىلاتتى ...... (لېكىن) ئۇلار بىزنى تەكلىپ قىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بېشبالىق (ۋەيرانچىلىقتىن) ساقلىنىپ قالدى. ئوتتۇز (29) بىر يېشىمدا، قارلۇقلار غەم ـ قايغۇسىز، ئۆزدىگە ئۆزى خوجا بولغانلىقتىن بىزگە دۈشمەن بولدى. مەن تاماغ ئىدۇق دىگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. قارلۇق خەلقىنى ئۆلتۈردۈم، (ئېلىنى) ئالدىم. ئوتتۇز ئىككى يېشىمدا، قارلۇق خەلقى (يىغىلىپ بىزگە قارشى تۇردى). مەن ئۇلارنى ئۆلتۈردۈم. توققۇز ئوغۇزلار

① بېشبالىق — بۇ قەدىمقى شەھەرنىڭ خارابىسى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە.

مېنىڭ خەلقىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن (30) ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى. بىر يىل ئىچىدە توت قېتىم سوقۇشتۇم. دەسلەپتە توغۇ بالىقتا سوقۇشتۇم. (قوشۇنۇم) توغلا دەرياسىدىن ئۈزۈپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى يوقاتتى. ئىككىنچى قېتىم ئاندارغۇدا سوقۇشتۇم... قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدىم. ئۈچىنچى قېتىم چۇش دىگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. تۈرك خەلقى تەۋرىنىپ قالدى، ئەھۋال (31) يامانلاشقان ئىدى. مەن بوسۇپ كەلگەن (دۈشمەن) قوشۇنىنى چېچىۋەتتىم. جىنىدىن ئايرىلىشقا ئاز قالغان نۇرغۇن كىشىلەر قۇتقۇزۇۋېلىندى. شۇ چاغدا، توڭرا تىگىن مازىرىدا توڭرا باتۇرلىرىدىن (تەشكىل تاپقان) بىر ئۇرۇققا ئايلىنىپ يۈرۈپ زەربە بەردىم. توتىنچى قېتىم ئەزگەندى قادازدا سوقۇش- تۇم، قوشۇنىنى شۇ يەردە مەغلۇپ قىلدىم. يوقاتتىم...... بېشىمدا ماغاقورغاندا قىشلىغىنىمىزدا جۇت بولدى يازدا (32) ئوغۇزلارغا يۈرۈش قىلدىم. بىرىنچى قوشۇن تاشقىرىغا ئۇرۇشقا چىقىپ كەتكەن ئىدى. ئىككىنچى قوشۇن ئوردىدا ئىدى. ئۈچ ئوغۇز قوشۇنى بېسىپ كەلدى. ئۇلار (بىزنى) يایاق قالدى، قىيىن ئەھۋالدا قالدى دەپ (ئەسىرگە) ئالغىلى كەلدى. (ئۇلارنىڭ) قوشۇنىنىڭ يېرىمى ئوردىدىكى مال-بايلىقنى بۇلىغىلى ماڭدى، (قالغان) يېرىمى ئۇرۇشقىلى كەلدى. بىز ئاز ئىدۇق، قىيىن ئەھۋالدا ئىدۇق، ئوغۇز...... دۈشمەن... تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئاشۇ يەردە ئۇلارغا زەربە بەردىم. (33) مەغلۇپ قىلدىم، تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن مەن تىرىشقانلىغىم ئۈچۈن تۈرك خەلقى غەلىبە قازاندى، مەن ئىنىم بىلەن باشلامچىلىق قىلىپ تىرىشمىغان بولساق تۈرك خەلقى ئۆلگەن بولاتتى. يوقالغان بولاتتى. تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى سىلەر شۇنداق ئويلاڭلار ۋە شۇنداق بىلىڭلار! ئوغۇزلار (تارتۇقچىلارنى) ئەۋەتمىدى دەپ، ئۇلارغا قوشۇن چىقاردىم (34)

ئوي ۋاقىنى بۇزدۇم. ئوغۇزلار توققۇز تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. ئاغۇ دېگەن يەردە ئىككى قېتىم چوڭ ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدىم، ئېلىنى ئالدىم. مەن شۇنداق ئىرىشىپ ...... تەڭرى مەدەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئوزۇم ئوتتۇز ئۈچ يېشىمدا ...... ئودىسىگ ئوتۇلۇگ ...... (؟) (35) بېقىۋاتقان باتۇر خاقانى ئالدىدا خاتالىق ئوتكۈزدى. ئۈستىمىزدىكى تەڭرى، مۇقەددەس يەر - سۇ ۋە ئەجدادىم، خاقانىنىڭ روھى خۇشال بولمىغان بولسا كېرەك، توققۇز ئوغۇز خەلقى يەر - سۈيىنى تاشلاپ تابغاچقا باردى. ئۇلار تابغاچ ...... يەنە بۇ يەرگە قايتىپ كەلدى. مەن ئۇلارنى باقاي دەپ ئويلاپ، ...... خەلق ...... (36) جىنايەت ئوتكۈز - ...... جەنۇپتا تابغاچتا نام - شوھرىتى يوق بولدى. بۇ يەردە ماڭا قۇل بولدى. مەن ئوزەم خاقانلىقتا ئولتۇرغانلىقىم ئۈچۈن، تۈرك خەلقى ...... قىلمىدىم، مەن دولەتنى، قانۇنىي تۈزۈملەرنى ياخشى (باشقۇرۇشقا) تىرىشتىم ...... بىرلىشىپ ...... (37) ئۇيەردە سوقۇشتۇم. قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدىم. بوي سۇنغانلىرى بوي سۇندى، (مېنىڭ) خەلقىم بولدى، ئولگەنلىرى ئولدى. سېلىنگا دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ، قاراغىن دېگەن قىساڭدا ئوي - ۋاقىنى بۇزدۇم....... ئۇلار تاققا چىقىۋالدى. ئۇيغۇر ئىلتەبەر يۈزچە ئەر بىلەن شەرققە قېچىپ كەتتى ... (38) ... تۈرك خەلقى ئاچ ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، تۈرك خەلقىنى باقتىم. ئوتتۇز توت يېشىمدا، ئوغۇزلار قېچىپ بېرىپ تابغاچقا قوشۇلدى. مەن ئوكۇنۇپ ئەسكەر چىقاردىم ...... ئوغۇل - قىزلىرىنى قولغا چۈشۈردۈم. ئىككى ئىلتەبەرلىك خەلق .... (39) تاتابى خەلقى تابغاچ خاقانغا قاردى. ئەلچى ئەۋەتمىگەنلىكى، ھال - ئەھۋال سورىمىغانلىقى ئۈچۈن، يازدا ئۇلارغا قوشۇن چىقاردىم. خەلقىنى شۇ يەردە مەغلۇپ قىلدىم. يىلقىسىنى ...... قوشۇنى

يىغىلىپ كەلدى، قادىرقان① تېغىدا ...... (40) يەر سۇيىگە ماكانلاشتى. جەنۇپتىكى قارلۇق خەلقىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، يامىتار تۇدۇننى ئەۋەتتىم. ئۇ باردى ... (قارلۇق) ئىلتەبەر يوقىلىپتىمىش، ئىنىسى بىر ... (41) تارتۇقچىلار كەلمىدى. ئۇلارنى جازالاي دەپ يۈرۈش قىلدىم. مۇھاپىزەتچىلەر باشلىغى ئىككى-ئۈچ كىشىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. ئاددى خەلق خاقانىمىز كەلدى دەپ مەدھىيە ئوقۇدى ......-غا ئۇنۋان بەردىم. ئەملى كىچىكلەرنى ......

جەنۇپ تەرىپى

(1) بىرىنچى كۈنى تابغاچنىڭ ئون يەتتە مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى يوقاتتىم. ئىككىنچى كۈنى پىيادە ئەسكىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتىم ...... ئېشىپ، بارد...... (2) ... قىتىم ئەسكەر چىقاردىم. ئوتتۇز سەككىز يېشىمدا، قىشتا قىتانغا يۈرۈش قىلدىم ...... ئوتتۇز توققۇز يېشىمدا يازدا تاتابىلارغا يۈرۈش قىلدىم. (3) ...... مەن ...... ئۆلتۈردۈم. ئوغۇل-قىزلىرىنى ۋە مال-مۈلۈكلىرىنى ...... (4) بۇ ...... ئاياللىرىنى يوق قىلدىم ... (5) بار ...... (6) ئۇرۇش (7) قىلدىم .... باتۇرىنى ئۆلتۈرۈپ بالبال قىلىپ بەردىم. ئەللىك يېشىمدا، تاتابى خەلقى قىتاندىن ئايرىلدى. ...... (8) قوغ① جياڭجۈن تۇت تۈمەن ئەسكەر باشلاپ كەلدى. توڭگۇس تېغىدا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدىم. ئۈچ تۈمەن ئەسكىرىنى ئۆلتۈردۈم. بىر تۈمەن ئەسكىرى ...... تاتابى ...

---

① قادىرقان — ھىنگان تاغلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

① قوغ — خەنزۇچە "郭" (گو) پەمىلىسىنىڭ قەدىمقى تۈركچىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى.

AltunOq

(9) يوقىتىلدى. چوڭ ئوغلۇم ئاغرىپ ئۆلگەندە، قۇغ جىياگۇچۇننى
بالبال قىلىپ تىكلىدىم. مەن ئون توققۇز يىل شاد بولدۇم، ئون
توققۇز يىل خاقان بولدۇم. دۆلەتنى باشقۇردۇم. ئوتتۇز بىر...
(10) تۈركلىرىمگە، خەلقىمگە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ
بەردىم. مۇشۇنچىۋالا غەلىبىلەرنى قازىنىپ ئاتام خاقان ئىت
يىلى ئونىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى قازا تاپتى. چوشقا
يىلى بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى دەپنە مۇراسىمى
ئۆتكۈزدۈم. تۇتۇق... (11) ئاتىسى لىسۇن دىگەن چوڭ جىياگۇچۇن
بەش يۈز ئەرنى باشلاپ كەلدى. مىزىلىك...... ئالتۇن، كۈمۈش-
لەردىن ناھايىتى نۇرغۇن كەلتۈردى. دەپنە مۇراسىمى ئۈچۈن
(ئىشلىتىلىدىغان) ئىسرىقدان ۋە ئىپارلارنى كەلتۈرۈپ ھەممىسىنى
ئورنىتىپ بەردى. ساندال ياغىچىدىن كەلتۈرۈپ، ئۆز... (12)
مۇنچىۋالا كوپ خەلق چېچىنى كەستى، قۇلىغىنى تىلدى. (ئۇلار
مىنىشكە ئىشلىتىلىدىغان) نەسىللىك ئات، قارا بۇلغۇن، كوك
تېيىنلەرنى ھىساپسىز كەلتۈرۈپ قويدى. (13) تەڭرىدەك
تەڭرى ياراتقان تۈرك بىلگە خاقان مېنىڭ سوزۇم، ئاتام تۈرك
بىلگە خاقانلىقتا ئولتۇرغىنىدا تۈرك ھازىرقى بەگلىرى، ئاندىن
قالسا كۆلچور باشچىلىغىدىكى تاردۇش بەگلەر ۋە شاداپىت
بەگلەر، ئالدى تەرەپتە (شەرق تەرەپتە) ئاپا تارقان (14)
باشچىلىغىدىكى تولىس بەگلەر ۋە شاداپىت بەگلەر، ئوڭ تەرەپتە
(جەنۇپ تەرەپتە) تامان تارقان تونيۇقۇق بويلاباغا تارقان ۋە
بۇيرۇق...... بۇيرۇق سەبەگ كول ئىركىن باشچىلىغىدىكى ھەر
قايسى بۇيرۇقلار، ھازىرقى بەگلەر ئاتام خاقانغا ئىنتايىن...
(15) ئىنتايىن (كوپ) مەدھىيە ئوقۇدى (؟) تۈرك بەگلىرى
بىلەن خەلقى بىرلىكتە ئىنتايىن (كوپ) ھەدھىيە ئوقۇدى. ئاتام
خاقان (قازا تاپقاندا)، تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىبىغىرتاش
ۋە يوغان ياغاچلارنى ئەكەلدى. ئوزەم شۇنچە......

شىمالىي يۈزى

[(1) — (8) قۇرلىرى كول تىگىن مەڭگۈ تىبىشى جەنۇبىي يۈزىنىڭ (1) — (11) قۇرلىرى بىلەن ئوخشاش.]

(8) (ئاتام) خاقان، (9) تاغام خاقان تەختتە ئولتۇرغاندا، تۆت تەرەپتىكى شۇنچىلا كوپ خەلقنى تەشكىللىگەن ئىكەن...... تەڭرى مەدەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن، مەن (تەختتە) ئولتۇرغىنىمدا، تۆت تەرەپتىكى خەلقلەرنى تەشكىللىدىم، تەرتىپكە سالدىم...... قىلدىم...... ئىنتايىن داغدۇغىلىق تۈي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ قىزىمنى تۈرگەش خاقانغا ياتلىق قىلدىم. يەنە ئىنتايىن داغدۇغىلىق تۈي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ تۈرگەش خاقانىنىڭ (10) قىزىنى ئوغلۇمغا ئېلىپ بەردىم...... بېشى بارلارنى باش ئۇردۇردۇم، تىزى بارلارنى تىزلاندۇردۇم. ئۈستىمىزدىكى تەڭرى، ئاستىمىزدىكى يەر-زېمىن ساقلىغانلىغى ئۈچۈن (11) كوزى بىلەن كورۈپ باقمىغان، قۇلىغى بىلەن ئاڭلاپ باقمىغان خەلقلىرىمنى شەرقتە كۈن چىقىشقىچە، جەنۇبتا (تابغاچقىچە)، غەربتە (كۈن پېتىشقىچە، شىمالدا تۈن ئوتتۇرىسىغىچە بولغان مۇشۇنچە كەڭ زېمىندا ئولتۇراقلاشتۇردۇم)...... ئالتۇن، ئاق كۈمۈش، مەشۇتلىك يىپەك، ئاشلىقتىن ئىشلەنگەن ئىچىملىك، نەسىللىك يۈگۈرۈك ئات-ئايغىر، قارا بۇلغۇن (12) كوك تىيىنلەرنى تۈركلىرىمگە-خەلقىمغە قازىنىپ بەردىم، تېپىپ بەردىم...... (ئۇلارنى) غەمسىز قىلدىم. ئۈستىمىزدىكى تەڭرى كۈچلۈك...... (13)...... بېقىنغلار، ئازاپلىماڭلار، قىينىماڭلار. تۈرك بەگلىرى، تۈرك خەلقىم...... قازىنىپ...... (سىلەر) بۇ خاقانىڭلاردىن، بۇ بەگلىرىڭلاردىن، (بۇ يەر-) سۈيۈڭلاردىن ئايرىلمىساڭلار، تۈرك خەلقى (14) ئۆزەڭلار ياخشىلىق كورەلەيسىلەر، ئويۈڭلەرگە كىرەلەيسىلەر (ئىگە بولالايسىلەر) قايغۇسىز

بولالايسىلەر ...... شۇندىن كېيىن، تابغاچ خاقاندىن نۇرغۇن نەققاشلارنى كەلتۈردۈم. (ئۇلار) مېنىڭ سۆزۈمنى قايتۇرمىدى. (ئوردا) ئىچىدىكى نەققاشلارنى ئەۋەتتى. ئۇلارغا ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇش سالدۇردۇم. ئىچى-تېشىنى ئاجايىپ نەقىشلەتتىم. تاش تىكلەتتىم. كۆڭلۈمدىكى سۆزلىرىمنى ئويدۇردۇم ...... (15) ئون ئوق ئەۋلاتلىرىمدىن تارتىپ يات ئۇرۇقلارغىچە، بۇنى كۆرۈپ بىلىڭلار! مەڭگۈ تاش ياساتتۇردۇم ...... سۆزلىرىمنى ئويدۇردۇم ... ئۇ تاش قۇرۇلۇشنى ......

غەربىي جەنۇبىي يۈزى

بىلگە خاقان (مەڭگۈ تاش) تېكىستىنى مەنىكى يوللۇغ تېگىن يازدىم. بۇنچە كۆپ قۇرۇلۇش، نەقىش، ئىسىل (؟) ...... بىلگە خاقاننىڭ جىيەن ئوغلى مەنىكى يوللۇغ تېگىن بىر ئاي تۆت كۈن ئولتۇرۇپ يېزىپ چىقتىم، زىننەتلىدىم ......

شەرقىي جەنۇبىي يۈزى

.... كۆك ئۆڭنى بويلاپ يۈرۈش قىلىپ، كېچە-كۈندۈزلەپ (مېڭىپ)، يەتتە كېچە-كۈندۈزدە مەن سۇسىز (چۆللەرنى) كېسىپ ئۆتۈپ چوراققا يېتىپ باردىم. كەچىنكە تېگىپ ......

غەربىي يۈزى

تۈرك ئۈستىدە (ئولتۇرغان ئاتام) بىلگە خاقان (قازا تاپتى) (؟) ياز بولسا، ئۈستىمىزدىكى (تەڭرى) دۈمبىقى گۈلدۈرلىگەندەك، تاغدىكى بۇغىلار ۋاقىرىغاندەك (ھۆكۈرەپ يىغلاپ) ھەسرەت چېكىمەن. ئاتام خاقان تېشىنى ئۆزەم ئورناتتىم.

بايانچور مەڭگۈ تېشى

«بايانچور مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات

بۇ مەڭگۈ تاشنى 1909 - يىلى فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستېت (G.J.Ramstedt) موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سېلېنگا دەرياسى ۋە Xine — usu كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان. بۇ مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا. مەڭگۈ تاشقا جەمئى 49 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759 - يىلى تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستى ئۆز زامانىسىدا ئورخۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇرخاقانلىقىنىڭ تارىخى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ بىرمۇنچە قۇرلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزۇلغان. كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئەسلى تېكىستى بىلەن تەرجىمىسىگە ئايرىم قۇر سانى بېرىلمىدى. بۇ ھەقتە ئايرىم تەتقىق قىلغۇچىلار ئەسلى تېكىستى قۇرسانى بويىچە بېرىلگەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلانسا بولىدۇ. تېكىستتە يەنە بىرمۇنچىلىغان ئاتالغۇلار (يەر - جاي نامىلىرى، ئادەم، قەبىلە، مەنسەپ - ئەمەل نامىلىرى قاتارلىقلار) ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى، بۇ ھەقتە ئايرىم تەتقىق قىلىپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار:

1. G. J. Ramstedt: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر — رونىك يېزىقىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاش»
(Ramstedt G. J: Zwei Uigurische Rune - ninschriften in der Nord - Mongolei. JSFOU, × × ×, 3. 1913)

2. س. ئى. مالوۋ: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى»

3. ھۈسەيىن نامىق ئورخۇن: «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى»
(Eski Türk Yazitlari. 1936)

«بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى

تەڭرىدە بولمىش ئىل ئەتمىش بىلگە قاغان... تولىس...
(ә)

ئۇتۇكەن تەگرەسى ئىلى ئىكىن ئارا ئولۇرمىس سۈبى سەلەنگە ئەرمىس ئانتا ئىلى ...... ئەرمىس ...... بارمىس ....سۇ...... ئانتا قالمىس بودۇن، ئون ئۇيغۇر، توقۇز ئوغۇز ئۈزە يۈز يىل ئولۇرۇپ ...... ئورقۇن ئۈگۈز ....تۈرك قىپچاق ئەلىگ يىل ئولۇرمىس. تۈرك ئىلىگە ئالتى ئوتۇز ياشىما ...... بىرتى ئانتا بويلا .... يانا تۈشىدى، توقۇز ئوغۇز بودۇنىمىن ترۇ قوبراتى ئالتىم. قاڭىم كۈل بىلگە قاغان ...... سۇ يوردى، ئوزۇمىن ئوڭرە بىڭا باشى ئىتتى، كەيرەدە ئوڭدىن يانتاچى ...... ئىچگەرىپ يانا يوردىم. قەيرە باشىنتا، ئۈچ بىركۈدە، قان سۈسى (بىرلە) قاتىلتىم، ئانتا ...... ئىرتىم. قاراقۇم ئاسمىس كوگۈردە، كومۇرتاغدا، يار ئۈگۈزتە ئۈچ توغلىغ تۈرك

Altunoq

بودۇن ...... ئۆزمىش تىگىن قان بولمىس قونىي يىلقا
يورىدىم. ئىكىنتى سۆڭۈس ... ئاي ئالتى ياڭىقا توقىدىم
...... ئۆزمىش تىگىننىڭ ...... تۇتدىم. قاتۇنىن ئانتا ئالدىم. تۆرك
بودۇن ئانتا ئىناغارۇ يوق بولتى. ئانتاكىسرە تاقىغۇ يىلقا ......
بودۇن ...... تۇيۇپ، ئۈچ قارلۇق يابلاق ساقىنىپ تەزە باردى.
قۇردىيا ئون ئوقا كىردى. لاغزىن يىلقا توقىدىم ...... تاي
بىلگە تۇتۇقۇغ يابغۇ ئاتادى. ئانتاكىسرە قاڭىم قاغان ئۈچدى،
(u)
قارا بودۇن قىلىنمىس ...... سانچدىم. تۇتدىم ...... بىر ... (ئانتا)
بۆكەگۈككە يەتدىم. كىچە يارۇق باتۇر ئەرىنكلى سۆڭۈشدىم.
ئانتا سانچدىم. كۆك قاچىنىس، تۇن تىردىمىس. بۇ ئەگۈكتە
سەكىز ئوغۇز، توقۇز تاتار قالمادۇق. ئىكى ياڭىقا كۈن توغۇرۇ
سۆڭۈشدىم. ئۆلىم، كۆڭىم، بودۇنىغ تەڭرى يەر ئايۇ بەرتى.
ئانتا سانچدىم. يازىقلىغ ئاتلىغ ...... تەڭرى تۇتابىرتى. قارا
ئىگىل بودۇنىغ يوق قىلمادىم. ئەبىن، بارقىن، يىلقىسىن يۇلـ
مادىم. قىيىن ئايدىم، تۆرغۇرۇ قۇتىم: كەنتۇ بودۇنىم تىدىم.
ئۆدۆكەلىك تىدىم. قودۇپ باردىم كەلمەدى. يىنچە ئىرتىم
بۆرغۇدا يەتدىم سانچدىم. تورتۇنچ ئاي توقۇز ياڭىقا سۆڭۈشدىم.
يىلقىسىن، بارىمىن قىزىن قۇدۇزۇن كەلۈرتىم. بەسىنچ ئاي ئۆدۈ
كەلتى، سەكىز ئوغۇز، توقۇز تاتار قالماتى. كەلتى، سەلەنگە
كىدىن يىلۇن قۇل بىردىن سىڭارشىپ باشىڭا تەگى چەرىگ ئىتدىم.
كەرگۈن ساقىشىن شىپ باشىن يۈرەكەلتى ...... سەلەنگەكە
تەگى چەرىگ ئىتدى. بەشىنچ ئاي توقۇز ئوتۇزقا سۆڭۈشدىم.
ئانتا سانچدىم. سەلەنگەكە سىقا سانچدىم، يازى قىلتىم،
ئۆكۈسى سەلەنگە قودى باردى. بەن سەلەنگە كەچە ئۆدۈ
يورىدىم، سۆڭۈشدە تۇتۇپ ئون ئەر ...... ئىتتىم. تاي بىلگە
تۇتۇق يابلاقىن ئۈچۈن، بىر ئەكى ئاتلىغ يابلاقىن ئۈچۈن
قارا بودۇنىم ئۆلتىك يەتدىك، يانا ئىچىك، ئۆلمەچى

يەنىەچى سەن، ئىدىم. يىچە ئىسىگ كۆچىگ بىرگىل ئىدىم
ئەكى ئاي كۆتىدىم، كەلمەدى. سەكىزىنچ ئاي بىر ياغىقا سۈ
(ü)
يورىيسىن، ئىدىم، تۇغ تاشىقىر ئەركىلى يەلمە ئەرى كەلتى:
ياغى كەلۈر، ئىدى؛ ياغىن باشى يورىيۇ كەلتى. سەكىزىنچ
ئاي ئىكى ياغىقا ئاچىغ ئالتىر كولتە قاسۇي كەزە سۈڭۈسىدىم.
ئانتا سانچىدىم. ئانتا ئۇدۇ يورىدىم. ئول ئاي بىش يىگىرمەكە
كەيرە باشى ئۇچ ــ بىركۆدە تاتار بىرلە قاتى تۇقدىم. سىڭارى
بودۇن ئىچىكدى، سىڭارى بودۇن ... قا كىرتى، ئانتا يانا
تۈسدىم. ئوتۇكەن يىرىن قىشلادىم، ياغىدا بوشانالادىم.
ئىكى ئوغلۇما يابغۇشاد ئات بىرتىم. تاردۇش، تولىس بودۇنقا
بىرتىم. ئانچىپ بارىس يىلقا چىك تاپا يورىدىم، ئىكىنتى
ئاي تۆرت يىگىرمىكە كەمدە تۇقدىم. ئول يىل (ئوتۇكەن
كىدىن ئۇچىنتا تەز) باشىنتا قاسار قوردان ئورگىن ئانتا
ئىتىتدىم. چىت ئانتا تۇقىتدىم، ياي ئانتا يايلادىم، ياقا
ئانتا ياقالادىم. بەلگۈمىن، بىتىگىمىن ئانتا ياراتىتىم. ئانچىپ
ئول يىل كۈزۈن ئىلگەرۈ يورىدىم. تاتارىغ ئايىتدىم، تابىشقان
يىل بەشىنچ ئايىقا تەگى ...... (ئۇلۇ يىل)قا ئۆ(تۈكەن ئورتۇ) -
سىنتا (س) ۈڭۈز باش (قاز) تا ئىدۇق باش كىدىنە (تە) ياباش
تۇقۇش بەلتىرىنتە ئانتا يايلادىم. ئورگىن ئانتا ياراتتىم، چىت
ئانتا تۇقىتدىم. بىڭ يىللىق تۈمەن كۈنلىك بىتىگىمىن،
بەلگۈمىن ئانتا ياسى تاشقا ياراتىتدىم تولقۇ (تاشقا تۇقىتدىم)
توقۇز ئوغۇز ... ... بەگلەر كەلتى ...... ياغىدۇرمىش، ئوگۈن - بەگىگ
قارا بۇلۇقىغ ئانى ئولۇرمىش قىرقىزتاپا ئەر ئىدمىس. سىز تاشقىڭ
تىمىس، چىكىگ تاشقىرىڭ تىمىس، كور بود قال، ئىدا قابىشالىم
تىمىس. ئوتۇكەن ... تىمىس ...... توقۇز ياغىقا سۈ يورىدىم. تۇتۇق
(ü)
ياشىن چىك تاپا بىڭە ئىتتىم. ئىسى يەر تاپا ئاز ئەر ئىتتىم.

كور تىدىم. قىرقىز قانى كوگمەن ئىچىنتە، ئەب بارقىنتا
(θ)
ئەرمىس، يەلمەسىن ئىس يەردىگەرۈ ئىدمىش. يەلمەسىن مەنىن
ئەر ئانىتا باشمىش تىل تۈتمىس قاڭىڭا ئىسىنىگە ئەركەلتى
قارلۇق ئىسىگە كەلمەدۈك تىدى ...... قارلۇق ... كەم (؟) ......
ئەرتىش ئۈگۈزۈگ ئارقار باشى توشى ئانتا ئەر ـ قامىش ئالتىن
يانىتا سالالاپ كەچدىم. بىر يىگىرمىنچ ئاي سەكىز يىگىرمىكە
يولۇقدىم، بولىچۇ ئۈگۈزدە ئۈچ قارلۇقىغ ئانىتا توقىدىم.
ئانىتا يانا تۈسدىم. چىك بۇدۇنىغ بىڭىم سۈرە كەلتى ... سىز
باشى چىتىمىن يايلادىم. ياقا ئانىتا ياقالادىم. چىك بودۇنىقا
تۈتۇق بىرتىم. ئىشباراش تارقات ئانىتا ئانىچۇلادىم ...... (ئانتا)
ئەر كەلتى، قازلوق كولتە تاغدا كورتى، ياغ ... تىپ ئايۇ ئانىتا
كەلتى. بىس يىگىرمىكە ... تايغان كولتە تىرىلتىم. بىدگۈچى ئەرئانتا
ئىتتىم (ئەر كەل ـ) تى، قارا يوتالىق كەچىپ كەلىرتى. بەن ئۈترۈ
يورىدىم ... بولتى قارلۇق (تاپا) ئەر ئىدمىس ... تىمىس. ئىچرە
بەن بولغايىن تىمىس، تاشدىنتان قابىشايىن تىمىس، باسمىل ياغىدىپ
ئەبىمرۈ باردى، ئانى ئىچىگىرمەدىم. تاشدىنتان ئۈچ قارلۇق،
ئۈچ ئىدۇق، تا (تار) ...... تۈرگەس ...... ئوتۇكەنتە بەن ...
باشىنتا توقىدىم. بىشىنچى ئاي ئالتى ئوقۇزقا سۈڭۈسدىم،
ئانتا سانچدىم، ئىچۈي (كەچىپ) (كۈن) توغۇرۇ سانچدىم.
ئانىتا ئۈترۈ تۈرگەس قارلۇقىغ تابارىن ئالىپ ئەبىن يۈلىپ
بارمىس ئەبىمە تۈسمىس ...... ياغى بول ...... تۈرۈپ يەرىن
تاپا باردى. ئانى ئۈدۈ ... ئوغرۇ ... سەكىزىنچى ئاي بەن ئۈدۈ
يورىدىم. ئەبىمىن ئەرسەگۈنتە يۈلا كولتە قوتىم ئانتا ئىرتىم ...
باسمىلىغ قود(رۇپ) ... ئاي بىر ئوتۇزقا قارلۇقىغ ... يوغرا
يارشىدا سۈسىن ئانىتا سانچدىم. ئەبى ئوڭ كۈن ئوڭرە
(θ)
ئۈركۈپ بارمىش. ئانتا يانا يورىپ تۈسدىم ... بىر يىگىر ـ
مىكە ...... سانچدىم، كەنتۈ ... بۇدۇنىماكىرتىم. ئىرلۈن تەتالا ـ

قىمىنتا يەتدىم ئاشنۇقى تابغاچداقى ئوغۇز تۈرك تاشقىمىس
ئانتا قاتىلمىش، ئانتا بەگلەر ... مەنىڭ سۈم ئۈچ ...
توغ... ئەر بىس يۈز كەدىملىگ ياداغ بىر ئىكى شا-
شىپ كەلتى. كۈكشىم، قولىم بودۇنىغ تەڭرى يەر ئانتا
ئايۇ بىرتى، ئانتا سانچدىم ... ئانتا بودۇن ئىچىكدى ... قارلۇق
تاپا تەزىپ كىرتى. ئانتا يانا تۈسىپ ئورقۇن بالىقلىغ بەل-
تىردىنتە ئەل ئورگىنىن ئانتا ئورگىپەن ئىتتىم. ئەل ئەبىسن ...
بىر يىگىرمىنچ ئاي يىگىرمىكە قارا بۇلۇق ئوگدىن سوقاق
(٥)
يولى ئانتا چىگىل تۇتۇق ...... توغۇرغۇغ كەچۇرۇ ...... سانچدىم.
قارلۇق باسمىل...... تىرىلىپ .... تۇسدىم ...... باسمىلقا......
...... ئاپا ...... تۇمىس ...... بىلمەز بارچە تۈكۈپ تەزە......... بەن
ئىندىم. بۇنچا بىتىگىگ ...... بىتىگ بىتىدىم. كەلتى ......قارلۇق بود...
...ئانچىپ سەكىزىنچ ئاي ئۈچ ياگىقا يوربدىم ...... قارلۇق تىرىگى
بارى تۈرگىسكە كەلتى. يانا تۈسىپ ئونۇنچ ئاي ئەكى ياگىقا
باردىم ...... تىمىسى ئۈچ ...... توقىدىم ...... تۇسدىم. ئانتا ياقغارۇ
باسمىل قارلۇق يوق بولتى، قونى يىلقا ...... ياپىلادىم ......
تابغاچ ۋانى قاغان ...... بارمىس ... بىر قىز سەكىز (ئۈرى
ئوغلان) تۇتدىم ...... يانا (تۇسدىم) ...... ئەكى بودۇنىغ
ئالىپ ...... ئوتۇكەن ...... توقىدىم ئانتا ئولۇرۇپ بىگە ئىتتىم.
قۇت يارتاغ تۇغىن ئانتا ... بودۇنىغ ... ئەبىمە ئەكىنتى ئاي
ئالتى ياگىقا تۇسدىم. تاقىغۇ يىلقا ... (بىرمىس) ... يوق قىلمىس،
ئانچىپ كەلتى، ئەكى قىزىن تاپىغ بەرتى ...... بارمىش......
سوزىگە يازمايىن تىدى ياگىلمايىن تىدى ...... ئىچىكمەدى ......
سوغداق تابغاچقا سەلەنگەدە باي بالىق ياپىتى بەرتىم.

...... (يىگىرمىكە) ئانتا يانا ...... ئۈچ تۆغىن ...... قابىشىم ......

بىر ئوتۇزقا ئورگىن ...... ئۈچ ئوتۇزقا ئانتا سانچىدىم. يارىش
(ө)

ئاغۇلىغ ئارا ......

...... ئۈچ تۈمەن ...... سانچىدۇق يەردە ...... ساقىنمىش ......

ئەكىنتى ئاي ئالتى يىگىرمىكە ئۈچ تۇغلىغ تۈرك بودۇنىغ ......

(سەكىز) ئوغۇز توقۇز (تاتار) ...... قاتۇن يىگەنى ئۆز بىلگە ......

...... بىلك يونت قالمىس، تۈمەن قوني قالمىس سۇ باشى بەن......
(ü)

(ئەل-) تە بەر بىلك يونت تۈمەن قوني بەن تۈتدىم ...... (كە-)
لۈرتۈم.

تەرجىمىسى

تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان ...... تو-
لىس ...... ئوتۇكەن ئەتراپى ئېلى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا
ئولتۇرىدىكەن، سۇيى سېلىنگا (دەرياسى) ئىكەن. ئۇ يەردە
ئېلى ...... ئەركىن ياشايدىكەن ...... سۇ ...... ئۇ يەردە قالغان
خەلق — ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۈستىدە يۈز يىل ئولتۇ-
رۇپ، ...... ئورخۇن دەرياسى ...... تۈرك قىپچاق (خەلقى ئۈس-
تىدە) ئەللىك يىل ئولتۇرغان ئىكەن. تۈرك ئېلىگە يىگىرمە
ئالتە يېشىمدا ...... بەردى. ئۇ چاغدا بويلا ...... يەنە چۈشتى.
توققۇز ئوغۇز خەلقىنى تېرىپ - يىغىپ ئالدىم. ئاتام كول
بىلگە خاقان ...... قوشۇن ئەۋەتتى. مەن ...... قىلىپ ئەۋەتتى،

ئالدى (شەرق) تەرەپكە بېرىپ، كەيرە①نىڭ شەرقىدىن يانغۇچى، ...... بويسۇندۇرۇپ، يەنە يۈرۈش قىلدىم. كەيرە بېشىدا ۋە ئۈچ بەركۈ دېگەن (يەردە) خان قوشۇنى بىلەن قوشۇلدۇم. ئۇ يەر ... قوغلىدىم. قارا قۇمدىن ئۆتۈپ، كوگۈردە، كومۈرتاغدا، يار دەرياسىدا، ئۈچ تۇغلۇق تۈرك خەلقى ...... ئوزمىش تېگىن خان بولۇپتۇ، قوي يىل (743 - يىل) دا مەن يۈرۈش قىلدىم. ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشنى بىرىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى (كۈنى) قىلدىم ...... ئوزمىش تېگىننى ...... تۇتتۇم؛ خانىشىنى ئۇ يەردە قولغا چۈشۈردۈم. تۈرك خەلقى شۇندىن ئېتىۋارەن يوقالدى. شۇندىن كېيىن، توخۇ يىلى (745 - يىلى) دا ...... خەلق ...... تۆيۈپ ...... ئۈچ قارلۇق كۆڭلىدە يامانلىق ئويلاپ قېچىپ كەتتى. غەرىپتىكى ئون ئوق خەلقىگە (يەنى غەربىي تۈركلەرگە) قوشۇلدى. توڭگۇز يىل (747 - يىل) دا تارمار قىلدىم ...... تاي بىلگە تۇتۇقنى يابغۇ (دەپ) ئاتىدى، كېيىن ئاتام خاقان قازا تاپتى. ئاددى خەلق قىلىنغان ...... سانچىدىم (زەربە بەردىم) تۇتتۇم ...... بىر ...... (ئۇ چاغدا) بۆكەگۈكتە يېتىپ باردىم. كەچقۇرۇن — كۈن پاتقاندا ئۇرۇش قىلدىم. ئۇ يەردە سانچىدىم. ئۇلار كۈندۈزى قېچىپ كېتىپ، كېچىسى توپلاندى. بۆكەگۈكتە سەككىز ئوغۇز، توققۇز تاتارلارنى قالدۇرمىدۇق. ئىككىنچى كۈنى كۈن چىققاندا سوقۇشتۇم. قول - دىدەكلىرىم، خەلقىمنى تەڭرى ۋە زېمىن ساقلىدى. ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. گۇناكار موتىۋەرلىرى ...... تەڭرى تۇتۇپ بەردى. لېكىن ئاددى پۇقرالارنى يوقاتمىدىم. ئۆيىنى، مال - مۈلكىنى،

① كەيرە — يەر نامى.

يىلقىلىرىنى بۇلىۋالمىدىم. ئۇلارنى جازالىدىم. (لېكىن) ئۇلارنىڭ (بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشىگە) يول قويىدۇم. سىلەر ئوز خەلقىم دىدىم، ماڭا ئەگىشىپ كېلىۋېرىڭلار دىدىم. مەن (ئۇلارنى) قالدۇرۇپ قويۇپ كەتتىم. ئۇلار كەلمىدى، يەنە قوغلىدىم. بورغۇ①دا يېتىشىۋېلىپ زەربە بەردىم. تۆتىنچى ئاينىڭ توققۇزىنچى (كۈنى) سوقۇشتۇم، سانچىدىم. يىلقىلىرىنى، مال - مۈلۈكلىرىنى، قىزلىرىنى، خوتۇنلىرىنى كەلتۈردۇم. بەشىنچى ئايدا، ئۇلار ئەگىشىپ كەلدى. سەككىز ئوغۇز، توققۇز تاتارلارنىڭ ھەممىسى كەلدى. سېلېنگا دەرياسىنىڭ غەربى، يىلۇن قولىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ، شىپ بېشىغىچە چېرىك ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇلار كەرگۈن - ساقىش②ۋە شىپ بېشى ئارقىلىق كەلدى...... سېلېنگا دەرياسىغىچە چېرىك ئورۇنلاشتۇردى. بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى ئۇرۇش قىلدىم. ئۇ يەردە سانچىدىم. (ئۇلارنى) سېلېنگا دەرياسىغا قىستاپ زەربە بەردىم. ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. كوپچىلىگى سېلېنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنى بويلاپ قېچىپ كەتتى. مەن سېلېنگا دەرياسىدىن ئوتۇپ، داۋاملىق قوغلىدىم. ئۇرۇشتا ئون ئەرنى قولغا چۈشۈردۈم... ئېۋەتتىم. تاي بىلگە تۇتۇقنىڭ رەزىللىكى تۈپەيلىدىن بىر - ئىككى باشلىقنىڭ رەزىللىگى تۈپەيلىدىن، مېنىڭ ئاددى خەلقىم، سىلەر ھالاك بولدۇڭلار. ماڭا بېقىنساڭلار، ھالاك بولمايسىلەر، دىدىم. قايتىدىن ماڭا كۈچ بېرىڭلار دىدىم. ئىككى ئاي كۈتتۈم، كەلمىدى. سەككىزىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى قوشۇن

---

① بورغۇ ــ يەر نامى.

② كەرگۈن - ساقىش ــ يەر نامى.

چىقىراي ...... دىدىم. تۇغلۇق (قوشۇن) يولغا چىقىشۋاتقاندا، بىر ئاتلىق چارلىغۇچى كېلىپ: دۈشمەن كېلىشۋاتىدۇ دېدى؛ دۈشمەن باشلىقى بىلەن كەلدى. سەككىزىنچى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى ئاچىغ ئالتىر كولدە، قاسۇينى① كېزىپ، سوقۇشتۇم. ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەردىم. شۇ ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كەيرە باشى ۋە ئۈچ بىركۈ②دە تاتارلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدىم. سىڭار③خەلقى بويسۇندى، سىڭار خەلقى ...... غا كىردى. ئۇ يەردىن يەنە چۈشتۈم (كەلدىم). ئۆتۈكەن تېغىدا قىشلىدىم، دۈشمەندىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن تۇرمۇش كەچۈردۈم. ئىككى ئوغلۇمغا يابغۇ، شاد نامىنى بەردىم. (ئۇلارنى) تاردۇش، تولەس خەلقىگە (باش) قىلدىم. شۇنداق قىلىپ، يولۋاس يىلى (750 - يىلى) چىكلەرگە يۈرۈش قىلدىم. ئىككىنچى ئاينىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كەم دەرياسىدا (ئۇلارنى) تارمار قىلدىم. شۇ يىلى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي ئۈچىدا تەز④بېشىدا قاسار قوردان⑤ ئوردىسىنى ياساتتىم، ئوردا تېمى ياساتتىم. يازدا شۇ يەردە يازلىدىم. زىمىنىمنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەپ چىقتىم⑥. ئۇ يەردە بەلگەمنى، بۈ-

① قاسۇي — يەر نامى.

② ئۈچ بىركۈ — يەر نامى.

③ سىڭار — يېرىم، يېرىم ھەسسە.

④ تەز — يەر ئىسمى.

⑤قاسار قوردان: قاسار — ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى بىر قەبىلە، قوردان — خوتەننىڭ قەدىمقى تۈركچە ئاتىلىشى.

⑥ بۇ جۈملىنى مالوۋ "ئۇ يەردە تەگرىگە تاۋاپ قىلدىم" دەپ تەرجىمە قىلغان.

تۈگۈمىنى ئويدۇردۇم. شۇنداق قىلىپ، شۇ يىلى كۈزدە شەرققە يۈرۈش قىلدىم. تاتارلارنى سوراققا تارتتىم (جازالىدىم). توشقان يىلى (751 - يىلى) بەشىنچى ئايغىچە ...... ئەجدىها يىلى (752 - يىلى)ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۈڭۈز باش- قان① (دېگەن) مۇقەددەس چوققىنىڭ غەربىدە ياباش (ۋە) تۇقۇش② قوشۇلىدىغان جايدا يازلىدىم، ئۇ يەردە ئوردا سالدۇردۇم. ئوردا تېمى ياساتتىم. مەن مىڭ يىللىق تۈمەن كۈنلۈك (مەڭگۈ- لۈك دېگەن مەنىدە — ت) پۈتۈك ۋە بەلگەمنى يېسى تاشقا يازدۇردۇم. مۇستەھكەم تاشقا ئويدۇردۇم. توققۇز ئوغۇز ...... بەگ- لىرى كەلدى ...... دۈشمەنلىشىپتۇ. ئۈگۈنبەگ ۋە قارا بۇلۇقتا ئول- تۇراقلاشقان قىرغىزلارغا ئادەم ئەۋەتىپ "سىلەر قوشۇن تارتىپ چىقىرىڭلار، چىكلارنىمۇ چىقىرىڭلار"، دەپتۇ. "دىققەت قىلىڭلار، ئورمانلىقتا ئۇچرىشايلى!" دەپتۇ. ئۆتۈكەن ...... دەپتۇ. توققۇزىنچى (كۈنى) قوشۇن چىقاردىم ...... تۇتۇق بېشى بىلەن چىكلارغا مىڭ ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ يۇرتىغا ئاز سانىدىكى ئەرلەرنى ئەۋەتتىم. "سىلەر پەخەس بولۇڭلار!" دېدىم. قىرغىز خانى كۆگمەن تېغى ئىچىدىكى ئۆيىدە ئىكەن. ئاتلىق پايلاقچىسىنى ئىتتىپاقداشچىلىرىنىڭكىگە ئەۋەتىپتۇ. ئاتلىق پايلاقچىلىرىنى مېنىڭ يىگىتلىرىم يېڭىپ، "تىل" (ئەسىر) قىلىپ تۇتۇپتۇ. ئۇ (تۇتۇلغان "تىل"): خانغا ئىتتىپاقداشچىلىرى (ياردەمگە) كەلدى، لېكىن، قارلۇقلار ياردەمگە كەلمىدى. دەپتۇ. قارلۇق ...... كەم (دەرياسى) ...... ئېرتىش دەرياسىنىڭ

---

① سۈڭۈز باشقان — يەر ئىسمى.

② ياباش، تۇقۇش — يەر ئىسمى.

ئارقار باشى (دىگەن يېرى) نى مۇز قاپلاپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئارقامىشنىڭ تۆۋەن يېنىدىن سال سېلىپ ئۆتتۈم. ئون بىرىنچى ئاينىڭ ئون سەككىزىدە، (ئۇلارغا) ئۇچرىدىم. بولچۇ دەرياسىدا ئۈچ قارلۇقنى تار مار قىلدىم. ئۇ يەردىن قايتىپ كەلدىم. مېنىڭ ملك ئادىمىم چىك خەلقىنى سۈرۈپ كەلدى ...... سىز بېشىدىكى پاسلىم ئىچىدە (ئۆيۈمدە) يازلىدىم. ئۇ يەردە تەڭرىگە تاۋاپ قىلدىم①. چىك خەلقىگە تۇتۇق ئەۋەتتىم ۋە ئىشبارا ھەم تارقانلارنى ئەۋەتتىم ...... ئەركەلدى، قازلۇق كولدە، ئۇلار تاغدا دۈشمەن ...... دەپ چۇقان سېلىپ كەلدى. ئون بەشىنچى كۈنى ... تايغان كولدە (ئەسكەرلىرىنى) يىغدىم. ئالدىن يۈرەر قىسىملىرىنى ئەۋەتتىم. ئەرلەر كەلدى، قارايوتالىقتىن① ئۆتۈپ، (دۈشمەننى كېلىشكە) مەجبۇر قىلدى. مەن ئالدىدىن يۈرۈش قىلدىم ...... بولدى. (ئۇلار) قارلۇقلارغا ئادەم ئەۋەتىپتۇ ...... ۋە "ئىچكى (قىسمىنى قالايمىقانلاشتۇرايلى، سىرتتىن قاپسايلى" دەپتۇ. باسمىللار (بىز بىلەن) دۈشمەنلىشىپ ئۆيۈمگە بېسىپ كەلدى. ئۇلارنى بويسۇندۇرالمىدىم. سىرتتىن ئۈچ قارلۇق ئىدۇق، تاتار ...... تۈركەش ...... ئۆتۈكەندە، مەن ...... بېشىدا (ئۇلارغا) زەربە بەردىم. بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىسى سوقۇشتۇم، ئۇ يەردە سانچىدىم. ئىچۈي (دەرياسىدىن) ئۆتۈپ، كۈن چىققاندا سانجىشتىم. ئاندىن كېيىن تۈركەشلەر قارلۇقلارنى ۋە ئۇلارنىڭ

---

① Clauson بۇ جۈملىنى "مەن زېمىنىمنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەپ چىقتىم" دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇنى كىلياشتۇرنىمۇ قۇۋۋەتلەيدۇ.

① قارابوتالىق — يەر نامى.

مال - مۈلكىنى بۆلۈۋېلىپ، تۇرار جايلىرىغا قايتىپتۇ، مېنىڭ تۇرار جايىمغىمۇ بېرىپتۇ ...... دۈشمەن بولدى ...... تۇرۇپ، يېرىگە باردى. ئۇلارنى قوغلاپ ...... سەككىزىنچى ئايدا يولغا چىقتىم. مەن ئۆيۈمنى ئەرسەگۈندە يۇلا دىگەن كول بويىغا ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇ يەردىن قوغلاپ ماڭدىم ...... باسمىلارنى قالدۇرۇپ، ...... ئاينىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى، قارلۇقلارنى...... يوغرا تۇزلەڭلىگىدە ئەسكەرلىرىگە (نەيزە) سانچىدىم. ئۆيى ئون كۈن ئىلگىرى ئۈركۈپ قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ يەردىن قايتىپ كەلدىم. ...... ئون بىرى ... سانچىدىم. ئوز ...... خەلقىم ئارىسىغا قايتىپ كەلدىم. ئىرلۈن① ۋە تالاقىمىندا② قوغلاپ يېتىشىۋالدىم. بۇرۇن تابغاچىنىكى ئوغۇز ۋە تۈرك خەلقى (ئۇلاردىن ئايرىلىپ) يولغا چىقىپتۇ، ئۇ يەردە قوشۇلدى. ئۇ يەردە بەگلەر ...... مېنىڭ قوشۇنۇم ئۈچ ... تۈغ ... ... بەش يۈز كىشىلىك تولۇق قوراللانغان پىيادە ئەسكەر بىر - ئىككى قېتىم شىددەت بىلەن كەلدى. ئۇ چاغدا تەڭرى ۋە يەر - دىدەك - قۇللىرىمنى، خەل - قىمنى ساقلىدى، ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم ......
ئۇ يەردە، خەلقلەر (ماڭا) بويسۇندى ...... قېچىپ قارلۇقلارغا قوشۇلدى. ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ، ئورخۇن ۋە بالىقلىق دەرياسىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا، ئەل ئۆيى (خان ئوردىسى) سالدۇردۇم، ئەل ئۆيىنى ......

ئون بىرىنچى ئاينىڭ يىگىرمىسى، قارا بۇلاقنىڭ شەرقىدە سوقاق يولى③ دا چىگىل تۇتۇق

---

① ئىرلۈن ② تالاقىمىن — يەر نامى.

③ سوقاق يولى — مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» (تۈركچە II توم 287 - بەت) دا "سوقاق - ئوغۇزلارنىڭ پارسلارغا بەرگەن نامى" دەپ كورسىتىدۇ. شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، سوقاق يولى ئىرانغا بارىدىغان يولنى كورسەتسە كېرەك.

تۇغۇرغۇ (دەرياسىدىن؟) ئۆتۈپ ...... (نەيزە) سانچىدىم. قارلۇق، باسمىل ...... يىغىلىپ ...... چۈشتۈم ...... باسمىلغا .... ئاپا ...... تۇتسىلىپ قاپتۇ ...... بىلمەس ھەممىسى قېچىپ پىتىراپ ...... مەن سالدىم. مۇنچە كوپ پۈتۈكلەرنى ...... (مەڭگۈ تاش) پۈتۈكلىرىنى ئويدۇردۇم. كەلدى ... قارلۇق خەلقى ... شۇنداق قىلىپ، سەككىزىنچى ئاينىڭ ئۈچىدە، يۈرۈش قىلدىم ...... قارلۇقلارنىڭ تىرىكلىرىنىڭ ھەممىسى تۈركەشلەرگە كەلدى. قايتىپ كېتىپ، ئونىنچى ئاينىڭ ئىككىسى باردىم ...... دىگىنى ئۈچ ...... زەربە بەردىم ...... (قايتىپ) كەلدىم، شۇندىن نارتىپ، باسمىل ۋە قارلۇقلار يوقىتىلدى. قوي يىلى (755 - يىلى) ...... يازلىدىم ...... تابغاچ خانى خاقان ...... بىرىپتۇ ...... بىر قىـ زى، سەككىز ئوغلىنى ئەسىرگە ئالدىم ...... يېنىپ كەلدىم ...... ئىك كى (قىسىم) خەلقنى ئېلىپ ...... ئۆتۈكەن ...... زەربە بەردىم. ئۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ، مىڭدەك ئەسكەرنى(؟) ئەۋەتتىم. بەخت يارد - ىدىغان تۇغىنى① ...... ئۇ يەردە ...... خەلقنى ... ئىككىنچى ئاينىڭ ئالتىسى ئويۇمغە چۈشتۈم. توخۇ يىلى (757 - يىلى) دا ...... بىرىپتۇ ...... يوقىتىپتۇ، شۇنداق قىلىپ، كەلدى. ئىككى قىزىنى (سوغا قىلىپ) بەردى ... بىرىپتۇ ...... سوزىمىزنى بىر - ماي، دىدى. خاتا ئىش قىلماي، دىدى ...... بويسۇنمىدى ...... سوغداق ۋە تابغاچلارغا سېلىنگا دەرياسىدا باي - بالىقنى سال - دۇردۇم ......

(يېگىرمىسى)؟ ئۇ يەردىن قايتىپ ... ئۈچ تۇغنى ... بىر - لەش ...... يېگىرمە بىرى ئوردىسىنى ...... يېگىرمە ئۈچى ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. يارىش ۋە ئاغۇلىغ ئارد -

① ئەسلى تېكىستتە "قۇت يارتاغ تۇغ" دېيىلگەن.

لىغىدا ...... ئۈچ تۈمەن ...... نەيزىلىگەن يەردە ...... ئۈيى-
لاپتۇ ...... ئىككىنچى ئاينىڭ ئون ئالتىسى، ئۈچ تۇغلۇق تۈرك
خەلقى ...... سەككىز ئوغۇز، توققۇز (تاتار) ...... خوتۇن يىگەنى
ئۆز بىلگە ...... مىڭ يىلقىنى قالدۇرۇپتۇ، بىر تۈمەن قويىنى
قالدۇرۇپتۇ. قوشۇن قوماندانى مەن ...... ئەلتەبەر، مەن مىڭ
يىلقا، بىر تۈمەن قوينى تۇتتۇم. ...... كەلتۈردۈم.

II

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ھەرپلىرى

No	باش ھەرپ	ئوتتورا ھەرپ	ئاخىرقى ھەرپ	تاۋۇشى		No	باش ھەرپ	ئوتتورا ھەرپ	ئاخىرقى ھەرپ	تاۋۇشى	
1				a	ئا	13				d	د
2				ə	ئە	14				l	ل
3				i	ئى	15				m	م
4				o ، u	ئو ، ئۇ	16				n	ن
5				ö ، ü	ئۆ ، ئۈ	17				r	ر
6				b ، p	ب ، پ	18				ç	چ
7				w	ۋ	19				s	س
8				ɣ	غ	20				š	ش
9				q	ق	21				y	ي
10				h	خ	22				z	ز
11				k ، g	ك ، گ	23				ž	ژ
12				t	ت						

AltunOq

ئوغۇزنامە

«ئوغۇزنامە» توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھات

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۈلگىسى سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

ئوغۇزخان توغرىسىدىكى قىسسە — قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپىك داستان. ئۇ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ، ئۇزاق بىر تارىخىي جەرياننى بېشىدىن كەچۈرگەن، شۇنداقلا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ بېيىغان ۋە بەدىئىي جەھەتتىن پىشقان. ئوغۇزخان ھەققىدىكى قىسسە تارىخىي رىۋايەت سۈپىتىدە بىرمۇنچە تارىخىي كىتاپلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر كۆپ تارقالغانلىرى «تارىخىي رەشىدى»، «شەجەرەئى تۈرك» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى نۇسخىلىرى بولۇپ، بۇ نۇسخىلار شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئاپتورنىڭ خاھىشى بويىچە بىرمۇنچە ئۆزگەرتىلگەن ۋە قايتا ئىشلەنگەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمقى ۋە قىممەتلىك قولىيازمىسى 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخا پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

(بۇ نۇسخا جەمئى 42 بەت، ھەر بېتىدە 9 قۇردىن جەمئى 378 قۇر خەت يېزىلغان. ئاخىرقى ئىككى قۇر ئۇچۇپ كەتكەن).

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» — ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن ئۇزاق ئۆتمۈشتە يارىتىلغان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى داستان بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇز خاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىرى تارىختىكى پۈتۈن-پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى. داستان نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئۇزلەشتۈرگەن ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن.

«ئوغۇزنامە» نەسرى ئۇسۇل بىلەن يېزىلغان داستان لېكىن بۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكىگە ئوخشاش قاپىيىلىك جۈملىلەر ۋە شېئىرىي پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ قىسسە قەدىمقى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆرپ-ئادىتى، قائىدە-يوسۇنلىرى، ئېتنوگرافىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى، تىل-يېزىقى قاتارلىق بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» — مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ-خىللىقى بىلەن خېلى بۇرۇنلا تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە ئالاھىدە قىزىقىش قوزغىغان. نېمىس ئالىمى دېتس بىرىنچى قېتىم 1915-يىلى بۇ ئەسەردىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغانىدىن تارتىپ، تا ھازىرغىچە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بۇ ئەسەرنىڭ تۈرلۈك تىللاردىكى تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ توغرىدا نۇرغۇن تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى.

«ئوغۇزنامە» نىڭ تېكىستى

....

سوڭ سەۋىنچ تاپتىلەر. كەنە كۈنلەردەن بىر كۈن ئاي قاغانىنىڭ كوزۇ يارىپ بودادى. ئەركەك ئوغۇل تۇغۇردى. ئۇشۇل ئوغۇلنۇڭ ئوڭلۇگى چىراغى كوك ئەردى. ئاغىزى ئاتاش قىزىل ئەردى. كوزلەرى ئال، ساچلارى، قاشلارى قارا ئەردىلەر. ياقشى نەپىسكىلەردەن كورۈكلۈگرەك ئەردى. ئۇشۇل ئوغۇل ئاناسىنىڭ كوگۈزۈندۈن ئوغۇزنى ئىچىپ مۇندۇن ئارتىقراق ئىچمەدى. يىگ ئەت، ئاش، سۇرمە تىلەدى. تىلى كەلە باشلادى. قىرىق كۈندۈن سوڭ بەدۈكلەدى. يۈرۈدى، ئوينادى. ئاداغى ئۇد ئاداغى دەگ، بەللەرى بورى بەللەرى دەگ، ياغرى كىش ياغرىدەگ، كوگۈزۈ ئادۇغ كوگۈزۈدەگ ئەردى. بەدەنىنۈڭ قاماغى تۈگ تولۇكلۈگ ئەردى. يىلقىلار كۈتەيە تۇرۇر ئەردى. ئاتلارغا مىنە تۇرۇر ئەردى. كىيىك ئاۋ ئاۋلايۇ تۇرۇر ئەردى. كۈنلەردەن سوڭ، كەچەلەردەن سوڭ يىگىت بولدى. بۇ چاقتا بۇ يەردە بىر ئۇلۇغ ئورمان بار ئەردى. كوپ مۈرەنلەر ئوگۈزلەر بار ئەردى. بۇندا كەلگەنلەر كىيىك كوپ، بۇندا ئۇچقانلار قۇش كوپ ئەردى. ئۇشۇل ئورمان ئىچىندە بەدۈك بىر قىئات (؟) بار ئەردى، يىلقىلارنى، ئەلكۈنلەرنى يەر ئەردى. بەدۈك يامان بىر كىيىك ئەردى. بىر كە

ئەسكەرتىش: ياندىكى نومۇرلار ئەسلى تېكىستىنىڭ قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

ئەمكەك بىرلە ئەلكۈننى باسۇپ ئەردى. ئوغۇز قاغان بىر ئەرىز قاغاز كىشى ئەردى. بۇ قىئاتنى (؟) ئاۋلاماق تىلەدى. كۈنلەردە بىر كۈن ئاۋغاچىقتى. جىدا بىرلە، يا ئوق بىرلە، تاقى قىلىچ بىرلە، قالقان بىرلە ئاتلادى. بىر بۇغۇ ئالدى. شۇل بۇغۇنى تالىنۇڭ چۇبۇغى بىرلە يىغاچقا باغلادى، كەتتى. ئاندان سوڭ ئەرتە بولدى. تاڭ ئەرتە چاقتا كەلدى كوردى كىم، قىئات(؟) بۇغۇنى ئالۇپ تۇرۇر. يەنە بىر ئادۇغ ئالدى، ئالتۇنلۇغ بەلباغى بىرلە يىغاچقا باغلادى، كەتتى.

مۇندۇن سوڭ ئەرتە بولدى. تاڭ ئەرتە چاقتا كوردى كىم، قىئات (؟) ئادۇغنى ئالۇپ تۇرۇر. كەنە ئوشۇ ئادۇغ يىغاچىنىڭ تۇبىندە تۇردى. قىئات (؟) كەلىپ باشى بىرلە ئوغۇز قالقانىن ئۇردى. ئوغۇز جىدا بىرلە قىئاتنىڭ باشىن ئۇردى، ئانى ئولتۇردى. قىلىچ بىرلە باشىن كەستى، ئالدى، كەتتى. كەنە كەلىپ كوردى كىم، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچەگۇسىن يەمەكتە تۇرۇر. يابىرلە ئوق بىرلە شۇڭقارنى ئولتۇردى، باشىن كەستى. ئاندان سوڭ دەدى كىم، شۇڭقارنۇڭ ئاغاغۇ — سى ئوشبو تۇرۇر. بۇغۇ يەدى، ئادۇق يىدام ئولتۇردى، تەمۇر بولسا، قىئاتنى شۇڭقار يەدى يا ئوقۇم ئولتۇردى يەز بولسا، دەپ دەدى، كەتتى. تاقى قىئاتنىڭ ئانۇغۇسى ئوشبو تۇرۇر. كەنە كۈنلەردە بىركۈن ئوغۇز قاغان بىر يەردە تەڭرىنى يالبارغۇدا ئەردى. قاراڭغۇلۇق كەلدى. كوكتۇن بىر كوك يارۇق تۇشتى. كۈندۇن ئايان، ئايدان قۇغۇلغۇلۇغراق ئەردى. ئوغۇز قاغان يۇرۇدى، كوردى كىم، ئوشبۇ يارۇقنۇڭ ئاراسىندا بىر قىز بار ئەردى. يالغۇز ئول-

تۇرۇر ئەردى. ياخشى كورۈكلۈگ بىر قىز ئەردى. ئانۇڭ باشىندا ئاتاشلۇغ يارۇقلۇغ بىر مەڭى بار ئەردى. ئالتۇن قازۇق دەگ ئەردى. ئۇشۇل قىز ئانداغ

كورۈكلۈگ ئەردى كىم، كۈلسە، كوك تەڭرى كولە تۇرۇر. يىغلاسا، كوك تەڭرى يىغلايا تۇرۇر. ئوغۇز قاغان ئانى كوردۈكتە ئوزى قالمادى، كەتتى، سەۋدى ئالدى، ئانۇڭ بىرلە ياتتى، تىلەگۈسىن ئالدى. تول بوغاز

بولدى. كۈنلەردەن سوڭ، كەچەلەردەن سوڭ يارۇدى، ئۈچ ئەركەك ئوغۇلنى توغۇردى. بىرىنچىسىگە كۈن ئات قويدىلار، ئىكىنچىسىگە ئاي ئات قويدىلار، ئۈچۈنچۈسىگە يۇلدۇز ئات قويدىلار كەنە بىر كۈن

ئوغۇز قاغان ئاۋغا كەتتى. بىر كول ئاراسىندا ئالىندان بىر يىغاچ كوردى. بۇ يىغاچنۇڭ قابۇ چاغىندا بىر قىز بار ئەردى يالغۇز ئولتۇرۇر ئەردى. ياقشى كورۈكلۈگ بىر قىز ئەردى. ئانۇڭ

كوزۈ كوكتۈن كوكرەك، ئانۇڭ ساچى مورەن ئوسۇغى دەگ، ئانۇڭ تىشى ئۈنچۈدەگ ئەردى. ئانداغ كورۈكلۈگ ئەردى كىم، يەرنىڭ ئەلكۈنى ئانى كورسە، ئاي ئاي ئاھ ئاھ ئولەبىز دەپ، سۈتتەن

قومۇز بولا تۇرۇرلار. ئوغۇز قاغان ئانى كوردۈكتە ئوزى كەتتى، يۈرەكىگە ئاتاش تۈشتى، ئانى سەۋدى، ئالدى، ئانۇڭ بىرلە ياتتى تىلەگۈسۈن ئالدى. تول بوغاز بولدى. كۈنلەردەن سوڭ كەچەلەردەن سوڭ

يارۇدى. ئۈچ ئەركەك ئوغۇلنى توغۇردى. بىرىنچىسىگە كوك ئات قويدىلار، ئىكىنچىسىگە تاغ ئات قويدىلار، ئۈچۈنچۈسۈگە تەڭىز ئات قويدىلار. ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان بەدۈك

توي بەردى. ئەلكۈنى يارلىق يارلاب كەڭەشتىلەر، كەلدىلەر.

قىرىق شىرە، قىرىق بەندەڭ چاپتۇردى (ياپتۇردى). تۇرلۇگ
ئاشلار، تۇرلۇگ سۇرمەلەر، چۇبۇيانلار، قىمىزلار ئاشادىلار،
ئىچتىلەر تويدان سوڭ ئوغۇز
قاغان بەگلەرگە ئەلكۇنلەرگە يارلىق بەردى. تاقى دەدى
كىم: مەن سەنلەرگە بولدۇم قاغان، ئالالىڭ يا تاقى قالقان؛
تامغا بىزگە بولسۇن بۇيان؛ كوك بورى بولسۇنغىل ئۇران؛
تەمۇر يىدا -
لار بول ئورمان، ئاڭ يەردە يۇرۇسۇن قۇلان؛ تاقى تالۇي
تاقى مۇرەن، كۇن توغ بولغىل، كوك قۇرىقان دەپ دەدى.
كەنە ئادان سوڭ ئوغۇز قاغان تورت سارىغايارلىق يۇمشادى.
بىلدۇرگۇلۇك بىتىدى. ئەلچىلەرگە
بەرىپ يىبەردى. ئۇشبۇ بىلدۇرگۇلۇكتە بىتىلمىش ئەردى
كىم، مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانى بولامەن. كىم، يەرنىڭ تورت
بۇلۇڭىنۇڭ قاغانى بولسام كېرەك تۇرۇر. سەنلەردەن باش
چالۇڭغۇلۇق تىلەپ مەن تۇرۇر. ئوشۇل كىم مەنىڭ ئاغىز
ۇمغا باقار تۇرۇر بولسا، تارتىخ تارتىپ دوست تۇتارمەن
دەپ دەدى. ئۇشبۇ كىم ئاغىزۇمغا باقماس تۇرۇر بولسا،
چامات چاقىپ چەرىگ چەكىپ دۇشمان تۇتارمەن. تاغۇراق
باسىپ ئاستۇرۇپ يوق بولسۇنغىل
دەپ قىلۇرمەن دەپ دەدى. كەنە بۇ چاقتا ئوڭ ياڭاقتا
ئالتۇن قاغان دەگەن بىر قاغان بار ئەردى. ئۇشبۇ ئالتۇن
قاغان ئوغۇز قاغانغا ئەلچى يۇمشاپ يىبەردى. كوپ تەلىم
ئالتۇن كۇمۇش تارتىپ، كوپ تەلىم
قىزىل ياقۇت تاش ئالىپ، كوپ تەلىم ئەردەنىلەر يىبەرىپ
يۇمشاپ، ئوغۇز قاغانغا سويۇرقاپ بەردى، ئاغىزىغا باقىندى.
ياقشى بەلگۇ بىرلە دوستلۇق قىلدى. ئانۇڭ بىرلە ئامىراق
بولدى. چوڭ ياڭاقدا ئۇرۇم دەگەن
بىر قاغان بار ئەردى. ئۇشبۇ قاغاننۇڭ چەرىگى كوپ كوپ،

بالىقلارى كوپ كوپ ئەردىلەر ئەردى. ئوشۇل ئۇرۇم قاغان
ئوغۇز قاغاننۇڭ يارلىغىنى ساقلاماس ئەردى. قاتاغلاغۇ بار -
ماس ئەردى. مۇنى سوز سوز -
نى تۇتماس مەن تۇرۇرمەن دەپ يارلىقىقا باقمادى. ئوغۇز
قاغان چامات ئاتۇپ ئاڭا ئاتلاغۇ تىلەدى. چەرىگ بىرلە
ئاتلاپ تۇغلارنى تۇتۇپ كەتتى. قىرىق كۇندۇن سوڭ مۇزتاغ
دەگەن
تاغنۇڭ ئاداغىغا كەلدى. قۇرىقانىنى تۇشكۇردى. شۇڭ بولۇپ
ئۇيۇپ تۇردى. تاڭ ئەرتە بولدۇقتا ئوغۇز قاغاننۇڭ قۇرد -
قانىغا كۇن دەگ بىر يارۇق كىردى. ئول يارۇقتۇن كوك
تۇلۇكلۇگ، كوك ياللۇغ بەدۇك بىر ئەركەك بورى چىقتى.
ئوشۇل بورى ئوغۇز قاغانغا سوز بەرىپ تۇرۇر ئەردى. تاقى
دەدى كىم، ئاي ئاي ئوغۇز، ئۇرۇم ئۇستىگە سەن ئاتلار
بولاسەن،
ئاي ئاي ئوغۇز تاپۇغۇڭلارغا مەن يۇرۇر بولامەن دەپ
دەدى. كەنە ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان قۇرىقانىنى تۇرتۇردى،
كەتتى. كوردى كىم چەرىگنىڭ تاپۇغلارىدا
كوك تۇلۇكلۇگ، كوك ياللۇغ بەدۇك بىر ئەركەك بورى
يۇرۇگۇدە تۇرۇر. ئول بورىنىڭ ئارتلارىنى قاتاغلاپ يۇرۇگۇدە
تۇرۇر ئەردىلەر ئەردى. بىرنەچە كۇنلەردەن سوڭ كوك
تۇلۇكلۇگ كوك ياللۇغ بۇ بەدۇك ئەركەك بورى تۇرۇپ
تۇردى. ئوغۇز تاقى چەرىگ بىرلە تۇرۇپ تۇردى. مۇندا
ئىتىل مۇرەن دەگەن بىر تالاي بار ئەردى. ئىتىل مۇرەن -
نىڭ قىدۇغىدا بىر قارا تاغ تانىغىدا
ئۇرۇشغۇ تۇتۇلدى. ئوق بىرلە، يىدا بىرلە قىلىچ بىرلە
ئۇرۇشتىلار. چەرىگلەرنىڭ ئارالارىدا كوپ تەلىم بولدى
ئۇرۇشغۇ، ئەلگۇنلەرنىڭ كوڭۇللەرىدە كوپ تەلىم بولدى
قايغۇ. تۇتۇلۇنچ، ئۇرۇشۇنچ

(165) ئاندىاغ يامان بولدى گىم، ئىتىل مۈرەننىۈڭ سۈغى قىسىپ
قىزىل سىپىسىگىردەگ بولدى. ئوغۇز قاغان باستى، ئۇرۇم
قاغان قاچتى. ئوغۇز قاغان ئۇرۇم قاغاننىڭ قانلىغىن ئالدى،

(170) ئەلكۈنىن ئالدى. ئوردۇسىغا كوپ ئۆلۈق ئولۇگ بارغۇ، كوپ
تەلىم تىرىگ بارغۇ تۇشۇ بولدى. ئۇرۇم قاغاننىڭ بىر قا-
رۇنداشى بار ئەردى. ئۇرۇس بەگ دەگەن ئەردى. ئول ئو-
رۇس بەگ ئوغۇلۇن تاغ باشىدا

(175) تەرەك مۈرەن ئاراسىدا ياقشى بەرىك بالۇقىقا يۇمشادى.
تاقى دەدى كىم، بالۇقنى قاتاغلاغۇ كەرەك تۇرۇر. سەن تاقى
ئۇرۇشغۇلاردان سوڭ بالۇقنى بەنگە ساقلاپ كەلگىل دەپ
دەدى. ئوغۇز

(180) قاغان ئوشۇل بالۇققا ئاتلادى. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغۇلى ئاڭا
كوپ ئالتۇن كۈمۈش يىبەردى. تاقى دەدى كىم، ئاي،
مەنىڭ قاغانۇم سەن. مەنگە ئاتام بۇ بالۇقنى بەرۇپ تۇرۇر. تاقى
دەدى كىم بالۇقنى

(185) قاتاغلاغۇ كەرەك تۇرۇر. سەن تاقى ئۇرۇشغۇلاردان سوڭ
بالۇقنى بەنگە ساقلاپ كەلگىل دەپ دەدى. ئاتام چامات
ئاتۇپ ئەرسە مەنۇڭ تاپۇم ئەرۇرمۇ؟ سەندەن يارلۇق باغ-
لۇغ بەللۇگ بولامەن.

(190) بىزنىڭ قۇتى بىز سەنىڭ قۇتۇڭ بولمۇش، بىزنىڭ ئۇرۇغى
بىز سەنىڭ يىغاچۇڭنۇڭ ئۇرۇغى بولمۇش بولۇپ تۇرۇر.
تەڭرى سەنگە يەر بەرىپ بۇيۇرمۇش بولۇپ تۇرۇر. مەن
سەنگە

(195) باشۇمنى قۇتۇمنى بەرەمەن. بەرگۇ بەرىپ دوستلۇقتان چىقماس
تۇرۇمەن دەپ دەدى. ئوغۇز قاغان يىگىتنىڭ سوزۇن
ياقشى كوردى، سەۋىندى، كۈلدى تاقى ئايىتتى كىم، مەنگە
كوپ ئالتۇن يۇمشاپسەن،

(200) بالۇقنى ياقشى ساقلاپسەن دەپ دەدى. ئانۇڭ ئۇچۇن ئاڭا

ساقلاپ ئات قويدى، دوستلۇق قىلدى. كەنە چەرىگ بىرلە ئوغۇز قاغان ئىتىل دەگەن مۇرەنگە كەلتى. ئىتىل دەگەن بەدۇك بىرمۇرەن تۇرۇر. ئوغۇز قاغان ئانى كوردى - تاقى دەدى كىم، ئىتىلنىڭ سۇغىدان نەچۇك كەچەر بىز دەپ دەدى. چەرىگدە بىر ياقشى بەگ بار ئەردى. ئانۇڭ ئاتى ئۇلۇغ ئوردۇ بەگ ئەردى. ئۇزلۇغ (ئۇقغۇلۇغ) بىر ئەر ئەردى. كوردى كىم، قۇدۇغىدا كوپ تەلىم تاللار، كوپ تەلىم يىغاچلار بار ئەردى. ئۇشبۇ بەگ... ئوشۇل يىغاچلار ...... كەستى. يىغاچلاردا ياتتى، كەچتى. ئوغۇز قاغان سەۋىنچ ئاتتى، كۇلدۇ. تاقى ئايتتى كىم، ئاي ئاي، سەن مۇندا بەگ بولۇڭ، قىپچاق دەگەن سەن بەگ بولۇڭ دەپ دەدى. تاقى ئىلگەرۇ كەتتىلەر. ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان كەنە كوك تۇلۇكلۇگ كوك ياللۇغ ئەركەك بورى كوردى ئۇشبۇ كوك بورى ئوغۇز قاغانغا ئايتتى كىم، ئەمدى چەرىگ بىرلە مۇندۇن ئاتلاڭ. ئوغۇز ئاتلاپ ئەلكۇنلەرنى بەگلەرنى كەلدۇرگىل، مەن سەنگە باشلاپ يولنى كورگۇرۇرمەن دەپ دەدى. تاڭ ئەرتە بولدۇقتا ئوغۇز قاغان كوردى كىم، ئەركەك بورى چەرىگنىڭ تاپۇقلارىدا يۇرۇگدە تۇرۇر. سەۋىندى، ئىلگەرۇ كەتتى. ئوغۇز قاغان بىر چوقۇرتان ئايغىر ئاتقا مىنە تۇرۇر ئەردى. ئوشۇل ئايغىر ئاتنى بەك چوق سەۋەيۇر ئەردى. يولدائوشبو ئايغىر ئات كوزدەن يىتۇ قاچتى، كەتتى. مۇندا ئۇلۇغ بىر تاغ بار ئەردى. ئۇزە ئۇستۇندە توڭ تاقى مۇز بار تۇرۇر. ئانۇڭ باشى سوغۇقتان ئاپ ئاق تۇرۇر. ئانۇڭ ئۇچۇن ئانۇڭ ئاتى مۇز تاغ تۇرۇر. ئوغۇز قاغاننىڭ ئاتى مۇز تاغ ئىچىگە قاچىپ كەتتى. ئوغۇز قاغان مۇندان

كوپ چاغى ئەمگەك چەكۈپ تۇردى. چەرىگدە بىر بەدۇك قاغىسىز ئەر بەگ بار ئەردى. چالاك ــ بۇلاڭدان قورقماس تۇرۇر ئەردى. يۈرۈگۈدە سوغۇرغۇدا ئۇڭا ئەر ئەردى. ئوشۇل بەگ تاغلارغا كىردى،

يۈرۈدۇ. توقۇز كۈنىدۈن سوڭ ئوغۇز قاغانغا ئايىغىر ئاتنى كەلدۈردى. مۇز تاغلاردا كوپ سوغۇق بولۇپدان ئول بەگ قاغاردان سارۇنىمىش ئەردى. ئاپ ئاق ئەردى. ئوغۇز قاغان سەۋىنچ بىرلە كۈلدۈ، ئايىتتى كىم،

ئاي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىل باشلىغ. مەڭگۈ لەپ سەنگە ئات بولسۇن قاغارلىغ دەپ دەدى. كوپ ئەردەنى سويۇرقادى، ئىلگەرۈ كەتتى. كەنە يولدا بەدۈك بىرئوي كوردى. بۇئوينۇڭ تاغامى ئالتۇندان ئەردى، تۇڭلۇقلارى تاقى

كۈمۈشتۈن، قالىقلارى تەمۇردۈن ئەردىلەر ئەردى. قاپۇغلۇق ئەردى، ئاچقىچ يوق ئەردى. چەرىگدە بىر ياقشى چەبەر ئەر بار ئەردى. ئانۇڭ ئاتى تومۇردۇ قاغۇل دەگەن ئەردى. ئاڭا يارلىق قىلدى كىم، سەن مۇندا قال، ئاچ قالىق.

ئاچغۇڭدۇن سوڭ كەل توردۇغا دەپ دەدى. مۇندان ئاڭا قالىئاچ ئات قويدى. ئىلگەرۈ كەتتى. كەنە بىر كۈن كوك تۈلۈكلۈگ كوك ياللۇغ ئەركەك بورى يۈرۈمەيىن تۇردى. ئوغۇز قاغان تاقى تۇردى. قۇرىقان

تۇشكۈرە تۇرغان تۇردى. تارلاغۇسىز بىر يازى يەر ئەردى. مۇڭا جۇرجىت دەدۈرۈرلەر ئەردى. بەدۈك بىر يۇرت، ئەلگۈن ئەردى. يىلقىلارى كوپ، ئۇد-بۇزاغلارى كوپ، ئالتۇن-كۈمۈشلەرى كوپ، ئەردەنىلەرى كوپ ئەردىلەر ئەردى. مۇندا جۇرجىت

قاغانى ئەلگۈنى ئوغۇز قاغانغا قارشۇ كەلدىلەر. ئۇرۇش توقۇش باشلاندى. ئوقلار بىرلە، قىلىچلار بىرلە، ئۇرۇشتىلار. ئوغۇز قاغان باستى. جۇرجىت قاغانىنى باستى، ئولتۇردى، باشىن

كەستى. جۇرجىت ئەلگۈنىڭ ئۆز ئاغىزىغا باقىندۇردى. ئۇرۇشقۇدان سوڭ ئوغۇز قاغانىنۇڭ چەرىگىگە، نوكەرلەرىگە، ئەلگۈنىگە ئانداغ ئۇلۇغ ئولۇگ بارغۇ تۈشتى كىم، يۈكلەمەككە، كەلدۇرمەككە ئات، قاغاتىرى، ئۇد ئازلىق بولدى. ئاندا ئوغۇز قاغانىنۇڭ چەرىگىدە ئۇزلۇغ ياقشى بىر چەبەر كىشى بار ئەردى. ئانىڭ ئاتى بارماقلۇغ يوسۇن بىللىگ ئەردى. بۇ چەبەر بىر قانغا ياستى چاپتى. قانغا ئۈستۈنىدە ئولۇگ بارغۇنى قويدى، قانغا باشىدا تىرىگ بارغۇنى قويدى، تارتتىلار، كەتتىلەر، نوكەرلەر. ئەلگۈنۈنۈڭ قاماغى مۇنى كوردىلەر، شاشتىلار، قانغالار تاقى چاپتىلار. مۇنلار قانغا يۇرمەكتە قانغا سوز بەرە تۇرۇر ئەردىلەر ئەردى. ئانۇڭ ئۇچۇن ئانلارغا قانغا ئات قويدىلار. ئوغۇز قاغان قانغالارنى كوردى، كۈلدى. تاقى ئايتتى كىم، قانغا، قانغا بىرلە ئولۇگنى تىرىگ يۈرگۈرسۈن. قانغالۇغ سەنگە ئات بولغۇلۇغ قانغا بىلگۈرسۈن دەپ دەدى، كەتتى. ئاندان سوڭ كەنە بۇ كوك تۈلۈكلۈگ، كوك ياللۇغ ئەركەك بورى بىرلە سىندۇ، تاقى تاڭغۇت، تاقى شاغام ياڭغاقلارىغا ئاتلاپ كەتتى. كوپ ئۇرۇشقۇدان، كوپ توقۇشقۇدان سوڭ ئانلارنى ئالدى، ئوز يۇرتىغا بىرلەدى، باشاتى، باستى. كەنە تاشقارۇن قالماسۇن بىللۇگ بولسۇن كىم، كۈندۈنكى بولۇڭدا بارقان دەگەن بىر يەر بار تۇرۇر. ئۇلۇغ بارغۇلۇغ بىر يۇرت تۇرۇر. كوپ ئىسىغ بىر يەر تۇرۇر. مۇندا كوپ كىكلەرى، كوپ قوشلارى بار تۇرۇر. ئالتۇنى كوپ، كۈمۈشى كوپ، ئەردەنىلەرى كوپ تۇرۇر. ئەلگۈنلەرىنىڭ ئوڭلۇگى چىراغى قاپ-قارا تۇرۇر. ئوشۇل يەرنىڭ قاغانى

ماسار دەگەن بىر قاغان ئەردى. ئوغۇز قاغان ئانۇڭ ئۈستىگە ئاتلادى. ئانداغ يامان ئۇرۇشغۇ بولدى. ئوغۇز قاغان باش - (ا)تى، ماسار قاغان قاچتى. ئوغۇز ئانى باستى، يۇرتىن ئالدى، كەتتى. ئانۇڭ دوستلارى كوپ سەۋىنچلەر تاپتى، ئانۇڭ دۇشمانلارى كوپ قايغۇلار تاپتى. ئوغۇز قاغان ئانى باشاتى، ساناغولۇقسىز نەمەلەر، يىلقىلار ئالدى، يۇرتىغا ئويىگە تۈشتى، كەتتى. كەنە تاشقارۇن قالماسۇن كىم، بىللۈگ بولسۇن كىم، ئوغوز قاغانىنۇڭ ياندا ئاق ساقاللۇغ مۇز ساچلۇغ ئۇزۇن ئۇزلۇغ بىر قارت كىشى تۇرۇر بار ئەردى. ئۇقغۇلۇق تۇزۇن بىر ئەر ئەردى. تۈشمەل ئەردى. ئانۇڭ ئاتى ئۇلۇغ تۇرۇك ئەردى. كۈنلەردە بىر كۈن ئۇيقۇدا بىر ئالتۇن يا كوردى. تاقى ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى. بۇ ئالتۇن يا كۈن توقۇشىدان كۈن باتۇشىغاچا تەگكەن ئەردى. تاقى بۇ ئۈچ كۈمۈش ئوق تۈن ياڭاقا كەتە تۇرۇر ئەردى. ئۇيقۇدان سوڭ تۈشتە كورگەنىن ئوغوز قاغانغا بىلدۈردى، تاقى دەدى كىم، ئاي، قاغانۇم، سەنگە ياشاغۇ بولسۇنغىل ئۇزۇن. ئاي قاغانۇم سەنگە تۇرۇلۇك بولسۇنغىل تۈزۈن. بەنگە كوك تەڭرى بەردى تۈشۈمدە، كەلدۈرسۈن تالاي تۇرۇر يەرنى ئۇرۇغۇڭغا بەر - دۈرسۈن دەپ دەدى. ئوغوز قاغان ئۇلۇغ تۇرۇكنۇڭ سوزۇن ياقشى كوردى، ئوگۈدۈن تىڭلەدى. ئوگۈدۈگە كورە قىلدى. ئاندان سوڭ ئەرتە بولۇپدا ئاقالارنى ئىنىلەرنى چارلاپ كەلدۈردى. تاقى ئايىتتى كىم، ئاي، مەنىڭ كوڭلۇم ئاۋنى تىلەپ تۇرۇر. قارى بولغۇمدان مەنىڭ قاغىزلۇغۇم يوق تۇرۇر. كۈن، ئاي، يولدۇز تاڭ سارىغا سەنلەر بارۇڭ. كوك، تاغ، تەڭىز

تۇن سارىغا سەنلەر بارۇڭ دەپ دەدى. ئاندان سوڭ ئۇچەگۇسۇ تاڭ سارىغا باردىلار، تاقى ئۇچەگۇسۇ تۇن سارىغا باردىلار. كۇن، ئاي، يۇلدۇز كوپ كىكلەر، كوپ قۇشلار ئاۋلاغۇلاردىدان سوڭ يولدا بىر ئالتۇن يانى تاپتىلار، ئالدىلار، ئاتاسىغا بەردىلەر. ئوغۇز قاغان سەۋىندى، كۇلدى، تاقى ئانى ئۇچ بۇزغۇلۇق قىلدى. تاقى ئايىتتى كىم، ئاي ئاقالار يا بولسۇن سەنلەرنۇڭ، يادەگ ئوقلارنى كوككەچە ئاتۇڭ دەپ دەدى. كەنە ئاندان سوڭ كوك، تاغ، تەڭىز كوپ كىكلەر، كوپ قۇشلار ئاۋلاغۇلاردان سوڭ يولدا ئۇچ كۇمۇش ئوقنى تاپتىلار، ئالدىلار، ئاتاسىغا بەردىلەر. ئوغۇز قاغان سەۋىندى، كۇلدى. تاقى ئوقلارنى ئۇچۇگە ئۇلەشتۇردى. تاقى ئايىتتى كىم، ئاي ئىنىلەر، ئوقلار بولسۇن سەنلەرنىڭ. يائاتتى ئوقنى ئوقلاردەگ سەنلەر بولۇڭ دەپ دەدى. كەنە ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان ئۇلۇغ قۇرىلتاي چاقىردى. كەلىپ كەڭەشىپ ئولتۇردىلار. ئوغۇز قاغان بەدۇك ئوردۇدا .... ئوڭ ياغىدا قىرىق قۇلاچ يىغاچنى تىكتۇردى. ئانۇڭ باشىدا بىر ئالتۇن تاغۇق قويدى، ئاداغىدا بىر ئاق قويۇن باغلادى. چوڭ ياغىدا قىرىق قۇلاچ يىغاچنى تىكتۇردى، ئانۇڭ باشىدا بىر كۇمۇش تاغۇق قويدى، ئاداغىدا بىر قارا قويۇننى باغلادى. ئوڭ ياقتا بۇزۇقلار ئولتۇردى، چوڭ ياقتا ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى. قىرىق كۇن، قىرىق كەچە ئاشادىلار، ئىچتىلەر، سەۋىنچ تاپتىلار. ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان ئوغۇللارىغا يۇرتىن ئۇلەشتۇرۇپ بەردى تاقى دەدى كىم،

ئاي ئوغۇللار، كوپ مەن ئاشتۇم، ئۇرۇشقۇلار كوپ مەن كوردۇم، يىدا بىلە كوپ ئوق ئاتتۇم، ئايغىر بىرلە كوپ يۇرۇدۇم. دۇشمانلارنى يىغلاغۇردۇم، دوستلارۇمنى مەن كۇلدۇردۇم. كوك تەڭرىگە مەن ئوتەدۇم. سىزلەرگە بەرەمەن يۇرتۇم دەپ دەدى......

....

....

تەرجىمىسى

....

كۈنلەردىن بىر كۈن ئايخاننىڭ كوزى يورۇپ، بوشاندى، بىر ئوغۇل تۇغدى. بۇ ئوغۇلنىڭ ئوڭ-چىرايى كوك، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى هال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. پەرىلەردىنمۇ چىرايلىقراق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانىسىنىڭ كوكسىدىن ئوغۇز سۈتىنىلا ئىچىپ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۈت ئەممىدى. (ئۇ) خام گوش، ئاش-تاماق ۋە شاراپ تەلەپ قىلىدى. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن، چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى. (ئۇنىڭ) ئايىغى ئوكۈز ئايىغىدەك، بېلى بورىنىڭ بېلىدەك، يەلكىسى بۇلغۇن يەلكىسىدەك، كوكسى بولسا ئېيىق كوكسىدەك ئىدى، بەدىنىنىڭ هەممە يېرى تۈكلۈك ئىدى. (ئۇ) يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى. كۈنلەر ئوتۈپ، تۈنلەر ئوتۈپ ئۇ يىگىت بولدى.

ئۇ چاغدا بۇ يەردە بىر چوڭ ئورمان بولۇپ، (ئۇنىڭدا) كوپلىگەن دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى. بۇ ئورمانغا كوپلىگە هايۋانلار كېلىپ تۇراتتى، نۇرغۇن قۇشلار ئۇچۇپ يۇرەتتى. ئورماننىڭ ئى-

چىدە يوغان بىر قىئات ① بار ئىدى. (ئۇ) يىلقىلارنى، ئادەم-
لەرنى يەپ كېتەتتى. بۇ، ناھايىتى يامان بىر ھايۋان ئىدى. ئۇ
خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ-ھەسرەت كەلتۈرەر ئىدى. ئوغۇز خا-
قان جاسارەتلىك، قورقماس بىر كىشى ئىدى، (شۇڭا ئۇ) بۇ قى-
ئاتنى ئوۋلاشقا بەل باغلىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە (ئوغۇز خاقان) ئوۋغا چىقتى، نەيزە،
ئوقيا، قىلىچ ۋە قالقان ئېلىپ يولغا ئاتلاندى. (ئۇ) بىر بۇغا
ئوۋلىدى، بۇغىنى تالنىڭ چىۋىقى بىلەن دەرەخكە باغلاپ، قايتىپ
كەتتى. شۇندىن كېيىن، تاڭ ئاتتى. تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە كور-
دىكى، بۇغىنى قىئات ئېلىپ كېتىپتۇ. (ئوغۇز خاقان) يەنە بىر
ئېيىقنى ئوۋلاپ ئۇنى ئالتۇن بەلۋېغى بىلەن دەرەخكە باغلاپ،
قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە تاڭ ئاتتى. تاڭ سەھەردە
يەنە كېلىپ كوردىكى، قىئات ئېيىقنىمۇ ئېلىپ كېتىپتۇ. (ئوغۇز)
ئەنە شۇ دەرەخنىڭ تۈۋىگە كېلىپ تۇرغىنىدا، قىئات كېلىپ، بې-
شىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى. ئوغۇز نەيزىسى بىلەن قىئاتنىڭ
بېشىغا ئۇرۇپ، (ئۇنى) ئولتۇردى ۋە قىلىچ بىلەن بېشىنى كېسىپ
ئېلىپ كەتتى. كېيىن ئۇ، بۇ يەرگە كېلىپ كوردىكى، بىر شۇڭقار
قىئاتنىڭ ئىچ-قارنىنى يەۋەتاتتى. (ئوغۇز) ئوقيا بىلەن شۇڭقارنى
ئولتۇردى ۋە بېشىنى كەستى. ئاندىن كېيىن دېدىكى، "شۇڭقار-
نىڭ قىياپىتى مانا مۇشۇ. قىئات بۇغىنى يېدى، ئېيىقنىمۇ يېدى،
ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئولتۇر-
دى. قىئاتنى شۇڭقار يېدى. ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى" (ئۇ) شۇنداق دېدى-دە، قايى-
تىپ كەتتى. مانا بۇ قىئاتنىڭ قىياپىتى........

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز خاقان بىر جايدا تەڭرىگە سېغى-

---

① قىئات — ئەپسانىۋى ھايۋان بولۇپ، بەزى ماتېرىياللاردا ئۇنى
بىر مۈڭگۈزلۈك، تەلەتى قورقۇنچلۇق ۋەھشى ھايۋان دەپ ئىزاھلايدۇ.

AltunOq

ئۇۋاتاتتى، (ئەتراپ) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كوك نۇر چۈشتى. (بۇ نۇر) كۈندىن نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى. ئوغۇزخاقان (ئۇنىڭ قېشىغا) بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى كوردى. (ئۇ قىز) تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، بۇ مېڭى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا① ئوخشايتتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، (ئۇ) كۈلسە، كوك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا، كوك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇ قىزنى كوردى-دە، ئەس-ھوشىنى يوقاتتى ۋە ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى. (بۇ قىزنى) ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ، ئارمانغا يەتتى. بۇ قىز ھامىلدار بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كوزى يورۇدى ۋە ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كۈن دەپ، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي ۋە كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى.

يەنە بىر كۈنى ئوغۇزخاقان ئوۋغا چىقتى. ئۇ ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كوردى. شۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ، بەكمۇ چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ كوزى ئاسماندىن كوكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۇيىدەك، چىشلىرى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ، شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كىشىلەر ئۇنى كورسە، ”ھاي-ھاي، ئاھ-ئۇھ، جاننى ئالىدىكەن“ دېيىشەتتى. (ئۇنى) كورگەن سۈتمۇ قېمىزغا ئايلىناتتى. ئوغۇزخاقان ئۇنى كوردى-دە، ئەس-ھوشىنى يوقاتتى، يۈرىكىگە ئوت تۇتاشتى، ئۇنى سويۈپ قالدى ۋە ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ، تىلىكىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كوزى يورۇدى ۋە ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كوك (ئاسمان) دەپ ئات قويدى، ئوتتۇرانچىسىغا تاغ،

① قۇتۇپ يۇلتۇز — ئەسلى تېكىستتە «ئالتۇن قوزۇق» دېيىلگەن.

كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان كاتتا توي بەردى. خەلققە يارلىق چۇشۇردى، كىشىلەر مەسلىھەت بويىچە كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە، قىرىق بەندىڭ ياساتتى. كوپچىلىك ھەر خىل تائاملار، نازى-نېمەتلەرنى يېيىشتى ۋە تۈرلۈك مەي-شاراپلار، قىمىزلارنى ئىچىشتى. تويدىن كېيىن ئوغۇزخاقان بەگلەرگە، خەلققە يارلىق چۇشۇرۇپ مۇنداق دېدى:

"مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار قولغا يا ۋە قالقان.
بىزگە تامغا بولسۇن بۇيان①.
ھەم كوك بورى بولغاي ئۇران،②
تومۇر نەيزە بولغىن ئورمان!
دېڭىز-دەريا تۈرسۇن ئېقىپ،
ئوۋ يېردە يۈرسۇن قۇلان،
كۈن تۇغ بولغاي، ئاسمان قۇرىقان.③

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخاقان توت ئەتراپقا يارلىق چۇشۇردى ۋە مەكتۇپ يېزىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە شۇنداق يېزىلمىش ئىدى:

"مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن، مەن پۈتۈن جاھاننىڭمۇ خاقانى بولۇشۇم كېرەك! مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشۇڭلارنى سورايمەن. كىمكى بوي سۇنۇپ ئاغزىمغا باقسا، ئۇنىڭغا تارتۇق يوللاپ، ئۇنى دوست تۇتىمەن، كىمكى ماڭا بوي سۇنمىسا، غەزىۋىم تېشىپ، قوشۇن تارتىمەن، ئۇنى ئۇزەمگە دۇشمەن تۇتىمەن،

① بۇيان — بەخت-سائادەت، پاراغەت ساۋاپ.
② ئۇران — ھەربى بەلگە(؟) جەڭگىۋار شوئار.
③ قۇرىقان — بارگاھ، چېدىر.

دەرھال باستۇرۇپ بېرىپ، (دارغا) ئاستۇرۇپ، ئۇنى يوق قىلىمەن."

بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە ئالتۇن خاقان دېگەن بىر خاقان بار ئىدى. شۇ ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتتى. كۆپلىگەن ئالتۇن-كۈمۈش، ئىسىل ياقۇت، نۇرغۇن بايلىق ئىنئام قىلىپ، ئوغۇزخاقانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق ئورناتتى. ئۇنىڭ بىلەن بېقىن ئۆتتى.

سول تەرەپتە ئۇرۇم① دېگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقاننىڭ قوشۇنى ئىنتايىن كۆپ، شەھەرلىرىمۇ نۇرغۇن ئىدى. مۇشۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز خاقاننىڭ يارلىقىغا ئېتىۋار قىلماي، بىرلىشىشكە بارمىدى ۋە "بۇ سۆزلەرنى قوبۇل قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.

ئوغۇز خاقان غەزەپكە كېلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئاتلانماق بولدى. (ئۇ) قوشۇننى باشلاپ، تۇغلارنى كۆتىرىپ، (يولغا) ئاتلاندى. قىرىق كۈندىن كېيىن مۇزتاغ دېگەن بىر تاغنىڭ ئېتىكىگە يېتىپ كەلدى ۋە چېدىرلارنى چۈشۈرۈپ، جىمجىت ئۇخلاشتى.

تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇزخاقاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى. بۇ نۇر ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك، كۆك ياياللىق يوغان بىر ئەركەك بۆرى پەيدا بولدى. بۇ بۆرى ئوغۇز خاقانغا گەپ قىلىپ، مۇنداق دېدى: "ھاي-ھاي ئوغۇز، سەن ئۇرۇم ئۈستىگە ئاتلانماق بولۇپسەن، ھەي ئوغۇز، ئالدىڭلاردا مەن (يول باشلاپ ماڭىمەن.)

شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان چېدىر-بارگاھلارنى يىغدۇرۇپ،

① ئۇرۇم (urum) — بۇ نام ھەققىدە ھەر خىل كۆزقاراشلار بار. بەزىلەر ئۇنى قەدىمقى "رىم" ياكى "رۇم" ئىمپېرىيىسىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ.

(ئالغا قاراپ) يۈرۈپ كەتتى. قارىغۇدەك بولسا، قوشۇننىڭ ئالدىدا كوك تۈكلۈك، كوك يايىلدىلىق چوڭ بىر ئەركەك بورى كېتىپ باراتتى. (باشقىلار) بورىنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ بارماقتا ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن بۇ كوك تۈكلۈك، كوك يايىلدىلىق بوغان ئەركەك بورى توختاپ قالدى. ئوغۇزمۇ قوشۇنى بىلەن توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل① دىگەن چوڭ بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسى قىرغىقىدىكى بىر قارا تاغ باغرىدا ئۇرۇش باشلاندى. ئوقيا ۋە نەيزە، قىلىچلار بىلەن جەڭ قىلىشتى.

قوشۇنلار ئارا بولدى ئۇرۇش-جەڭ،
خەلق قەلبىنى باستى قايغۇ-غەم.

ئېلىشىش-چېلىشىش، جەڭ شۇنچىلىك قاتتىق بولدىكى، ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى قىپ-قىزىل بوياقتەك بولۇپ كەتتى. ئوغۇزخاقان يەڭدى. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇزخاقان ئۇرۇم خاقاننىڭ خاقانلىغىنى ئالدى ۋە ئادەملىرىنى ئوزىگە قاراتتى. (ئوغۇزنىڭ) ئوردىسىغا كوپلىگەن جانسىز ئولجا، نۇرغۇن جانلىق ئولجا چۈشتى.②

ئۇرۇم خاقاننىڭ بىر قېرىنىدىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئورۇس بەگ ئىدى. ئورۇس بەگ ئوز ئوغلىنى تاغ بېشىدىكى ئەتراپى چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان مۇستەھكەم (قەلئەلىك) بىر شەھەرگە ئەۋەتتى ۋە ئوغلىغا: "شەھەرنى قوغداش لازىم، ئۇرۇشتىن كېيىنمۇ شەھەرنى داۋاملىق ساقلىغىن!" دىدى.

ئوغۇزخاقان ئەنە شۇ شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئورۇس

---

① ئىتىل (ئىدىل مورەن)—بەزىلەر بۇنى هازىرقى ۋولگا دەرياسىنىڭ نامى دەيدۇ.

② جانسىز ئولجا ۋە جانلىق ئولجا—تېكىستە "ئولۇك بارغۇ" ۋە "تىرىك بارغۇ" بولۇپ، "جانسىز ئولجا"—غەنىمەت ئېلىنغان مال دۇنيانى، "جانلىق ئولجا" — ئەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

بەگنىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا كۆپلىگەن ئالتۇن-كۈمۈش ئەۋەتتى. يەنە ئېيتتىكى: "سەن مېنىڭ خاقانىم سەن! ئاتام ماڭا بۇ شەھەرنى بەرگەن ئىدى ۋە شەھەرنى قوغداش كېرەك، سەن شەھەرنى مۇداپىيە قىلىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنمۇ ساقلاپ قالغىن دىگەن ئىدى. ئاتام غەزەپلەنسە، مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟ سېنىڭ يارلىغىڭنى ئورۇنلاشقا تەييارمەن. بىزنىڭ بەختىمىز سېنىڭ بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز سېنىڭ شەجەرەڭنىڭ ئۇرۇغى ھېساپلىنىدۇ. تەڭرى ساڭا يەر-زىمىن ئاتا قىلغان ئىكەن، مەن ساڭا بېشىمنى، بەختىمنى بەخش ئېتىمەن. (ساڭا) سېلىق تولەپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن"دىدى.

ئوغۇزخاقان بەگنىڭ سوزلىرىنى ياقتۇردى، سۆيۈنۈپ كۈلدى ۋە "ماڭا كوپ ئالتۇن ئەۋەتىپسەن، شەھەرنى ئوبدان ساقلاپسەن" دىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ساقلاپ① دەپ ئات قويدى، (ئۇنىڭ بىلەن) دوست بولدى.

ئوغۇزخاقان ئەسكەرلىرى بىلەن ئېتىل دەرياسىغا كەلدى. ئېتىل دىگەن چوڭ بىر دەريا ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنى كورۇپ، ئېتىلنىڭ سۈيىدىن قانداق ئوتىمىز؟" دىدى.

قوشۇندا بىر ياخشى بەگ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئېتى ئۇلۇس ئوردۇ بەگ ئىدى. ئۇ ماھىر، پاراسەتلىك بىر ئادەم ئىدى. ئۇ، دەريا ياقىسىدا كوپلىگەن تال ۋە ياغاچلارنىڭ بارلىغىنى كوردىدە، ئاشۇ دەرەخلەرنى......كەستى، ئاشۇ تال-ياغاچلار ئۈستىدە ئولتۇرۇپ دەريادىن ئوتتى. ئوغۇزخاقان بۇنى كورۇپ، سۆيۈنۈپ ئېيتتىكى:

---

① ساقلاپ — قەبىلە نامى سۈپىتىدە بېرىلگەن. بەزى مەنبەلەردە كورسىتىلىشىچە، سلاۋىيان قەبىلىلىرى ۋە بۇلغار، فېنلار شۇنام بىلەن ئاتالغان. بۇ سوزنىڭ لۇغەت مەنىسى—ساقلاش، قوغداش.

AltunOq

"ئاي-هاي! سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ، قىپچاق ① ساڭا بولسۇن ئات". ئۇلار داۋاملىق ئالغا قاراپ كەتتى........

شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇزخاقان يەنە ھېلىقى كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق ئەركەك بورىنى كوردى. ئۇ بورى ئوغۇزخاقانغا: "ئەمدى قوشۇن بىلەن بۇ يەردىن قوزغال، ئوغۇز! ئادەملىرىڭنى، بەگلىرىڭنى باشلاپ ماڭۇەر، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن" دېدى. تاڭ ئاتقاندا ئوغۇزخاقان كوردىكى، ئەركەك بورى قوشۇننىڭ ئالدىدا يۈگۈرۈپ كېتىپ باراتتى. (ئوغۇز خاقان) شاتلاندى ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

ئوغۇزخاقان بىر چىپار ئايغىرغا مىنەتتى ۋە بۇ ئايغىرنى بەك ياخشى كورەتتى. يولدا مۇشۇ ئايغىر يوقىلىپ، قېچىپ كەتتى. بۇ يەردە چوڭ بىر تاغ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىدە قار، مۇز بولۇپ، چوققىلىرى سوغاقنىڭ (دەستىدىن) ئاپپاق تۇراتتى. شۇڭا ئۇ مۇز تاغ دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇزخاقاننىڭ ئېتى مۇز تاغ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئوغۇزخاقان ئۇزۇن ۋاقىت قايغۇ چەكتى. قوشۇندا بىر باتۇر بەگ بولۇپ، ئۇ ھېچنىمىدىن قورقمايتتى. ئۇ يول يۈرۈشكە، سوغاققا چىداملىق ئىدى. ئاشۇ بەگ تاغلار ئارىسىغا كىرىپ، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاقانغا ئايغىرنى ئەپكېلىپ بەردى. مۇز تاغدا قاتتىق سوغاق بولغانلىقتىن، ئۇ بەگ قارغا كومۈلۈپ ئاپپاق بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئوغۇزخاقان خوشاللىق بىلەن كۈلدى ۋە "ئەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق، مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق②" — دېدى ھەمدە ئۇنىڭغا كوپلىگەن مال-دۇنيا ھەدىيە قىلىپ، ئالغا يۈرۈپ كەتتى.

يولدا چوڭ بىر ئويىنى كوردى. بۇ ئويىنىڭ تاملىرى ئال-

① قىپچاق — قەدىمى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

② قارلۇق — تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرسىنىڭ نامى.

تۈندىن، تۈڭلۈكلىرى كۈمۈشتىن، ئىشىكلىرى تۆمۈردىن ئىدى (ئۆي) قۇلۇپلاغلىق بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى. قوشۇنىدا بىر چىۋەر ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى تۆمۈردۇقاغۇل① ئىدى. (ئوغۇزخاقان) ئۇنىڭغا "سەن بۇ يەردە قال، (ئىشىكنى ئاچ، ئاچقاندىن كېيىن، ئوردىغا كەل دەپ يارلىق قىلدى ئۇنىڭغا قالئاچ② دەپ ئات قويدى ۋە يەنە ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

بىر كۈنى كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى. ئوغۇزخاقانمۇ يولدىن توختاپ چېدىرلىرىنى تىكتى. بۇ يەر تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك ئىدى. بۇ يەرنى چۇرجىت③ دېيىشەتتى. ئۇنىڭ خەلقى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى، (بۇلارنىڭ) يىلقىلىرى، كالا-موزايلىرى، ئالتۇن-كۈمۈش، ئۈنچە-مەرۋايىتلىرى ئىنتايىن كوپ ئىدى. بۇ يەردە چۇرجىتنىڭ خاقانى ۋە خەلقى ئوغۇزخاقانغا قارشى چىقتى. ئۇرۇش-جەڭ باشلاندى، ئوقلار ۋە قىلىچلار بىلەن جەڭ قىلىشتى. ئوغۇزخاقان غالىپ كېلىپ، چۇرجىت خاقانىنى باستى، ئولتۇرۇپ بېشىنى كەستى. چۇرجىتنىڭ خەلقىنى ئۆزىگە بېقىندۇردى.

ئۇرۇشتىن كېيىن ئوغۇزخاقانىڭ ئەسكەرلىرى، نوكەرلىرى ۋە خەلقى شۇنچىلىك كوپ مال-مۈلۈك ئولجا ئالدىكى، (ئۇلارنى) ئارتىپ ئېلىپ كېتىشكە ئات، خېچىر، كالىلار ئازلىق قىلدى. ئوغۇزخاقانىڭ قوشۇنىدا بىر چىۋەر، ئىشچان، ئۇستا كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى يارماقلىغ يوسۇن بىلىلىگ④ ئىدى. بۇ چى-

① تۆمۈردۇ قاغۇل — تۆمۈردىن قاۋۇل.

② قالئاچ — تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

③ چۇرجىت (جۇرجىت) — تارىختىكى جوجانلار سۇلالىسىنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى. بۇ يەردە جاي ئىسمى بولۇپ كەلگەن. بەزىلەر "جۇرجىت"نى خوتەن بىلەن كەشمىر ئوتتۇرىسىدىكى گىرىت (گىلگىت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەبىلىلىرىنى كورسەتسە كېرەك دەپ قارايدۇ.

④ يارماقلىغ يوسۇن بىلىلىگ — يارماقلىقنىڭ ئىپپىنى بىلىدىغان.

ۋەر ئادەم بىر ھارۋا ياسىدى، ھارۋا ئۈستىگە مال-مۈلۈكنى قويى-
دى، ئۇنىڭ ئالدىغا تىرىك ئولجا—(ئەسىرلەر)نى قاتتى ۋە تار-
تىپ ئېلىپ كەتتى. نوكەرلەر كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇنى كۆرۈپ
ھەيران بولۇشتى ۋە ئالدىراش ھارۋا ياساشتى، بۇ ئىگىز ھارۋىلار
ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دەپ ئاۋاز چىقىراتتى. شۇڭا ئۇلارغا
"قانغا"، دەپ ئات قويىدى. ئوغۇزخاقان ھارۋىلارنى كۆرۈپ كۈل-
دى ۋە "قانغا بىلەن ئۆلۈك ئولجىلارنى تىرىك ئولجىلار يۈرگۈز-
سۇن. سېنىڭ ئېتىڭ قاڭغالۇق① بولۇپ، ھارۋىنى مەڭگۈ ئەس-
لەتسۇن" — دېدى ۋە ئالغا قاراپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە شۇ كۆك تۈكلۈك، كۆك ياللىق
ئەركەك بۆرى بىلەن سىندۇ②، تاڭغۇت ھەم شام تەرەپلەرگە
يۈرۈش قىلىپ باردى. نۇرغۇن ئۇرۇش، جەڭ-تۇقۇنۇشلاردىن
كېيىن ئۇلارنىمۇ ئالدى ۋە ئۆز ئېلىگە بىرلەشتۈردى.

(نەزەردىن) تاشقىرى قالماي مەلۇم بولسۇنكى، جەنۇپ تە-
رەپتە بارقان③ دېگەن بىر جاي بار ئىدى، ناھايىتى باي بىر
مەملىكەت، ئىنتايىن ئىسسىق يەر ئىدى. بۇ يەردە ھايۋاناتلار،
قۇشلار ناھايىتى كۆپ، ئالتۇن-كۈمۈش، دۇرى-مەرۋايىتلىرى نۇر-
غۇن ئىدى. خەلقىنىڭ رەڭگى-رويى قاپقارا ئىدى. بۇ يەرنىڭ

---

① قاڭغالۇق — يەنە بىر ئاتىلىشى قاڭقىل، تۈرك قەبىلىسىدىن بىرى.

② سىندۇ—ھىندۇ (ھىندىستان)نى كۆرسەتسە كېرەك.

③ "بارقان"—«دىۋان لۇغەتىت تۈرك»نىڭ 1-توم 378-بې-
تىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بار. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاھاتىغا
ئاساسلانغاندا، "بارخان" يەنىلا قەشقەرىيە ئەتراپىدىكى ئىسسىق بىر
جاينىڭ نامى ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇنىڭدىن قارىغاندا، "بارقان" چىرايى
قارا خەلق ياشايدىغان شىمالىي ھىندىستاننى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېھتى-
مالغا يېقىن.

خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار① ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندى. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى، ئوغۇزخاقان يەڭدى. ماسار خاقان قاچتى. ئوغۇزخاقان ئۇنى گۇمران قىلىپ، ئۇنىڭ يۇرتىنى ئالدى ۋە (ئالغا) كەتتى. ئۇنىڭ دوستلىرى خۇرسەن بولدى، دۈشمەنلىرى زار قاقشىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يېڭىپ، ھېساپسىز بايلىق ۋە مال-چارۋىغا ئىگە بولدى ھەممە ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.

يەنە (نەزەردىن) سىرتتا قالماي مەلۇم بولغانكى، ئوغۇزخاقاننىڭ يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق، قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى. ئۇ پاراسەتلىك، بىلەرمەن، چۈشكە تەبىر بەرگۈچى لىللا ۋەزىر ئىدى، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرك ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە تارتىلغان، ئۈچ كۈمۈش بولسا، شىمالنى كورسىتىپ تۇراتتى. (ئۇ) ئويغىنىپ، چۈشىدە كورگەنلىرىنى ئوغۇزخاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:

"ھەي خاقانىم، بولسۇن سىنىڭ ئومرىڭ ئۇزۇن،
ئەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل-نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
چۈشۈمدە ماڭا بەردى تەڭرى ئىشارەت.

ئىشغال قىلغان يەرلىرىڭنى ئۇرۇغىغا يولۇپ بەرسۇن دەپ
ئوغۇزخاقان ئۇلۇغ تۈركنىڭ سوزلىرىنى ئاڭلاپ، ياقتۇردى،

① ماسار (قاغان) — بۇ نام توغرىسىدىمۇ ھەرخىل قاراشلار بار. بەزىلەر ماسار — مىسىرنى كورسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر ماسار — قەدىمقى ماساگىت قەبىلىلىرىنى كورسىتىدۇ، ماساگىتلارنى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ساقلار" دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇلار قەدىمقى ھىندىستاندا ياشىغان، كېيىنرەك خوتەندە ھاكىمىيەت قۇرغان. قەدىمقى خوتەن تىلىنى "ساق تىلى" دەپ ئاتاشنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ يەردە دەپ قارايدۇ.

ھەمدە "ئىپىتقىنىڭ كەلسۇن،" دىدى.

ئەتىسى سەھەردە بالىلىرىنى چاقىرتىپ كەلتۈرۈپ ئۇلارغا ئىپىتتىكى: "ئوغۇللىرىم كوڭلۇم ئوۋنى تارتىپ تۇرىدۇ. (بىراق) ياشىنىپ قالغانلىقىمدىن ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. (ئوغۇل-لىرىم)—كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتار تەرەپكە① بېرىڭلار. كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە② بېرىڭلار."

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە، قالغان ئۇچەيلەن تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى. كۈن، ئاي، يۇلتۇز، (ئاتلىق ئوغۇللار) نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى، ئۇنى ئېلىپ كېلىپ، ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئوغۇزخاقان سۈيۈنۈپ كۈلدى، ئۇنى ئۇچ بولەككە بولدى ۋە ئىپىتتىكى:

"ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن.
ئاتقان ئوقۇڭلار پەلەككە يەتسۇن" دىدى.

كوك، تاغ، دېڭىز (ئاتلىق ئوغۇللىرى) نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن كېيىن، يولدىن ئۇچ كۈمۈش ئوق تېپىۋال-دى ھەمدە ئۇنى ئاتىسىغا ئەپكېلىپ بەردى. ئوغۇزخاقان شاتلاندى ھەمدە ئوقلارنى ئۇچىگە بولۇپ بەردى، ئىپىتتىكى: "ھەي ئىنىلار، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن، ئوقنى يا ئاتار، سىلەر ئوققا ئوخشاش ياغا بوي سۇنۇڭلار."

شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى، نو-كەرلىرىنى، خەلقنى چاقىرتىپ كەلدى ۋە كېڭەشتى......

ئوغۇزخاقان چوڭ چېدىردا......ئوڭ تەرەپكە قىرىق غۇلاچ ياغاچ قاداتتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى،

①، ② تاڭ ئاتار تەرەپ، كۈن قاراڭغۇسى تەرەپ—ئەسلى تېك-ىستە "تاڭ سارى"، "تۈن سارى" بولۇپ، جەنۇپ ۋە شىمال تەرەپنى كورسىتىدۇ.

AltunOq

تۈۋىگە بىر ئاق قويىنى باغلىدى. سول تەرەپكىمۇ قىرىق غۇلاچ- لىق ئۇزۇن بىر ئاق ياغاچ قاداتتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈ- مۈش توخۇنى ئاستى، تۈۋىگە بىر قارا قويىنى باغلىدى. ئوڭ تە- رەپتە بۇزۇق①لار ئولتۇردى. سول تەرەپتە ئۈچ ئوق②لار ئول- تۇردى. (ئۇلار) قىرىق كېچە- كۈندۈز توي بولدى، يەپ- ئىچىش- تى ۋە سۆيۈنۈشتى. شۇندىن كېيىن ئوغۇزخاقان ئوغۇللىرىغا يۇرت- نى بۆلۈپ بەردى ۋە شۇنداق دېدى:

"ئەي ئوغۇللار، مەن كۆپ ياشىدىم،
نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كۆپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كۆپ يوللارنى كەزدىم.

دۈشمەنلەرنى قان يىغلاتتىم،
دوستلارنى شات ئەيلەتتىم،
تەڭرى بۇرچىنى قىلدىم ئادا،
بېرەي سىزلەرگە يۇرتۇم مانا."...
....
....

①، ② "بۇزۇق" ۋە "ئۈچ ئوق" — ئەسلىدە "ئۈچ + ئوق" ۋە "بۇزماق" سۆزلىرىدىن ياسالغان بولۇپ، بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، ئوغۇز قەبىلىسى بۇزۇق ۋە ئۈچ ئوق دېگەن تائىپىگە بۆلۈنىدىكەن. «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن ئەسەردىمۇ، ئوغۇزنىڭ ئالتۇن يانى بۇزۇپ (سۇندۇرۇپ) بەرگەن چوڭ ئوغۇللىرى "بۇزۇق" تائىپىسى ئۈچ كۈمۈش ئوقنى تېپىپ كەلگەن كىچىك ئوغۇللىرى "ئۈچ ئوق" تائىپىسى بولىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«ئالتۇن يارۇق»تىن پارچە

«ئالتۇن يارۇق» ھەققىدە ئىزاھات

«ئالتۇن يارۇق» بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىگە ئائىت نوم بولۇپ، ھەجمى جەھەتتىن چوڭ ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدا بۇددا دىنى ھىكايىلىرى، رىۋايەتلىرى ۋە ئەقىدىلىرى سوزلىنىدۇ. «ئالتۇن يارۇق» گۈزەل ئەدەبىي تەسۋىرلەرگە باي بولغاندىن تاشقىرى، تىل تەتقىقاتى جەھەتتە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئالتۇن يارۇق»—قىسقارتىلما نام بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق نامى «ئالتۇن ئۆڭلۈگ يارۇق يالتىرىقلىغ قوپتا كۆترۈلمىش نوم ئىلىگى ئاتلىغ نوم بىتىگ» (ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاسى ئاتلىق نوم پۈتۈك.)

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق جۈملىلەر يېزىلغان:

"يەمە قۇتلۇغ ئۆكتۈن ئۇلۇغ تابغاچ ئىلىنتە
تايسىڭ سىۋشىڭ ئالقۇ شاستىرلارىغ
قاماغ نوملارىغ قالىسىز ئۆتكۈرمىش
بودىستۋ گىنتسو سامتسو ئاتلىغ ئاچارى
ئەنەتكەك تىلىنتىن تاۋغاچ تىلىنچە ئەۋرىمىش
يانا بۇ بىش چوبىك كەلىۋۈك بولغانىيۇق
ياۋىز ئۆتدە قولۇتا كىنكى بوشغۇتلۇغ بىشبالىقلىغ
سىڭقۇسەلى تۇتۇڭ تاۋغاچ تىلىنتىن تۈرك—
ئۇيغۇر تىلىنچە ئىكىلەيۇ ئەۋرىمىش ئالتۇن

ئۆگلۈگ يارۇق يالترىقلىغ قوپتا كۆترۈلمىش
نوم ئەلىگى ئاتلىغ نوم بىتىگ تۆكەدى.“

(قۇتلۇق شەرقتىكى ئۇلۇغ تاۋغاچ ئېلىدە ماھىيانا ھىنايانا (مەزھىبىنىڭ) بارلىق شاستىر①لىرىنى، ھەممە نوملىرىنى پۈتۈنلەي پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن، بۇدساتۋا گىئىسو سامتىسو ئاچارى② ئەنەتكەك③ تىلىدىن تاۋغاچ (خەنزۇ) تىلىغا تەرجىمە قىلغان. يەنە بۇ بەش تۈرلۈك پاسكىنچىلىق بىلەن بۇلغانغان ياۋۇز زامانىدا، كېيىن ئىلىملىك بولغان بېشبالىقلىق④ سىڭقۇسەلى تۇتۇڭ خەنزۇ تىلىدىن تۈرك — ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاسى ئاتلىق نوم پۈتۈك تاماملاندى).

يۇقۇرىدىكى جۈملىلەرگە ئاساسەن «ئالتۇن يارۇق»نى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى» دەۋرى (9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە)دە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى سىڭقۇسەلى⑤

---

① شاستىر — نومنىڭ ئىزاھى.

② سامتىسو ئاچارى — تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر راھىب شۈەنجۇاڭ - نى ھۆرمەتلەپ ئاتىغان نام.

③ ئەنەتكەك تىلى — قەدىمقى ھىندى تىلى.

④ بېشبالىق — بېشبالىق قەدىمقى شەھىرى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ”ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى“نىڭ يازلىق پايتەختى بولغان.

⑤ سىڭقۇسەلى تەرىپىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددادىنىنىڭ مەشھۇر نوملىرى يالغۇز «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىقلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بۇ ھەقتە ئېلىمىزدىكى ۋە چەتئەللەردىكى ئالىملار سىڭقۇسەلىنىڭ يەنە كونا خەنزۇچە، قەدىمقى كۇچا، قەدىمقى قارا شەھەر تىللىرىدىن ئوز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلغان بىرمۇنچە نوم ۋە ئەسەرلىرى بولۇشى مۇمكىن دىگەن ئىلمىي پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

قەدىمقى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان دەپ، ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەڭ تولۇق نۇسخىسىنى 1909 — 1911 - يىللاردا روسىيىلىك س. ئې. مالوۋ ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ يادىكارلىق ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا نۇسخىلىرىنىڭ پارچىلىرىنى غەربىي گېرمانىيىنىڭ «تۇرپان ئارخېولوگىيە ئەترىتى» (1913 - 1914 - يىللار) قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

1913 - 1917 - يىللاردا روسىيىلىك رادلوف بىلەن س. ئې. مالوۋلار «ئالتۇن يارۇق»نىڭ قوغۇشۇن ھەرپلىك باسما نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان. بۇلاردىن باشقا گېرمانىيىلىك تۈركولوگ ف. ۋ. ك. مۇللېر «Uigurica» (ئۇيگۇرىكا — ئۇيغۇرشۇناسلىق)نىڭ I تومىدا ۋە APAW (پىروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى، بېرلىن 1918 - يىل)دا ئۇزۇننىڭ «ئالتۇن يارۇق» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. تۈركىيىلىك ئالىم سائادەت چاغاتايى 1945 - يىلى ئەنقەرەدە «ئالتۇن يارۇقتىن ئىككى پارچە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلغان. گېرمانىيىلىك گابايىن خانىم 1950 - يىلى «قەدىمقى تۈركى تىلى گىرامماتىكىسى» دېگەن كىتاۋىنىڭ 270 - 285 - بەتلىرىدە بۇ ئەسەر ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. س. ئې. مالوۋ 1951 - يىلى «قەدىمقى تۈركى تىلى يازما ھۆججەتلىرى» دېگەن كىتاۋىنىڭ 145 - 199 - بەتلىرىدە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

يوقۇرىدا كۆرسىتىلگەنلەردىن باشقا، گېرمانىيىلىك نوبېل «ئالتۇن يارۇق»نىڭ ئەنەتكەك (سانسكرىت) تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە تىبەتچە نۇسخىلىرىغا ئاساسەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ياپونىيىلىك خويافۇ 60 - يىللاردا «شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژورنىلى»

دا «ئالتۇن يارۇق»نى مەخسۇس تونۇشتۇرغان.

«ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىقى» دەۋرىدە، قوچو (تۇرپان) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ھەر جەھەتتىن گۈللەپ ياشنىدى. جۈملىدىن بۇددا رىۋايەتلىرى ۋە ئەقىدىلىرىنى مەزمۇن قىلغان «ئالتۇن يارۇق»قا ئوخشاش زور بىر تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىللە بىر ئەدەبىي ئېقىم سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى نوقۇل بۇددا دىنى ئەقىدىسىنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر بەدىئىي تەجرىبە ۋە ئەنئەنە يارىتىپ بېرىشتىمۇ چوڭ رول ئوينىغان. شۇڭا «ئالتۇن يارۇق» گەرچە قەدىمقى خەنزۇچىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا دىنىنىڭ ئەپسانىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بىزنىڭ تارىخىي يازما يادىكارلىقىمىز بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تۆۋەندە «ئالتۇن يارۇق»نىڭ ئازغىنا بىر قىسمى (607 - قۇردىن 627 - قۇرغىچە) تونۇشتۇرۇلدى.

«ئالتۇن يارۇق» (607 — 627 - قۇر-لىرى) نىڭ تېكستى

....

(607) ئانتائوترۇ تەڭرى تەڭرىسى بۇرقان ئىنچاتىپ يارلىقادى:
ئانانتا! ئوڭرە ئەرتمىش ئۆتدە بۇ چامبۇدۋىپ ئۇلۇستا
ماخارادى ئاتلىغ ئىلىگ قان بار ئەرتى. ئول يىمە
ماخارادى ئىلىگ قان ئەرتىنگۈ ئۇلۇغ باي بارىملىغ
تىساڭلارى ئاغىلىقلارى ئى تارىغ ئەدتاۋار ئۈزە تولۇ،
ئالىپ ئاتىم سۈلۈگ كۆچەڭە تۈكەللىگ، تورتتىن سىڭارىيىر
ئۈرۈنۈغ ئىيمىش باسمىش، ئوكۇشكە ئاياتمىش ئاغىرلاتمىش،
ئۆرۈك ئۆساتى كۆنى نومچە تورۇچە باشلاتاچى، ئىمەرىگمە
قاماغ بودۇنىن قاراسىن ئاشمىش ئۆكلىتمىش، قوپتىن سىڭار
ياغىسىز ياۋلاقسىز ئەرتى. ئول ئانتاغ ئوشۇقلۇغ چوقلۇغ
يالىنلىق كۆچلۈگ، كۆسۈنلۈگ ئىلىگ قانىنىڭ ئۇلۇغى قاتۇ-
نىنتا تۇغمىش كۆرگەلى
(608) سەۋىگلىگ كۆركلۈگ مەڭزلىگ ئۈچ ئوغلانى ئەرتى. ئاڭ
ئىلكى ئوغلىنىڭ ئاتى ماخا بالى ئەرتى. ئىكىنتىسى ئور-
تۇن ئوغلىنىڭ ئاتى ماخادىۋى ئەرتى. ئۈچۈنچى ئاڭ كى-
چىگى ئوغلىنىڭ ئاتى ماخاستىۋى ئەرتى. بىر ئۇغۇرتا ئول
ئىلىگ قان ئۈچ ئوغلانى بىرلە تاشتىن تاغتا ئارىغتا
ئىلىنچۈكە بارتى. قاچان ئانتا تەگىپ ئىلىنچۇ مەڭى ئىشىن
ئەرتۈردۈكتە ئوترۇ ئول ئۈچ تىگىتلەر قۇۋا چەچەك تۈش

ئەسكەرتىش: ياندىكى نومۇرلار ئەسلى تېكستىنىڭ قۇر سانىنى كۆرسىتىدۇ.

يېتمىش ئىدىگەلى ئاتالارى ئىلىگ بەگكە ئۆتۈنۈپ ئايىتىپ
قالتىلار. ئانىتا مۆنتا ئىنارۇ بەرۇ يورىيۇ، بىر ئۇلۇغ قا-
مىشلىغ بەرك ئارىغقا كىرىپ، ئۆترۇ ئانتا تىنغالى ئولۇرتى-
لار. تىنغالى ئولۇرمىشتا، ئاڭ ئۇلۇغى تىگىن ئىكى ئىنىلەرد-
ڭـە ئىنچاتىپ تىدى: "ئاي، ئىنىلەرىم، مەنىڭ بۇكۇنكى
كۆن ئەرتىنگۇ قورقۇم بەلىگلەگۇم كەلىر. ئىنچا بولمازۇن،
قالتى بۇ ئارىغ سەمەك ئىچىنتە قادىر ياۋلاق كەيىكلەر بار
بولۇپ، بىز يوقاتىغۇلۇق ئەمگەنگۇلۇك بولماليم،"تىپ. ئىكىن-
تىسى تىگىن ئىنچا تىپ تىدى: "ئەشتۇ يارلىقازۇن، ئىچىمە!
(609) كىم مەنىڭ بۇ ئەت ئۆزۇمىن ئىسرگەكۇم ئىدى كەلمەز-
تەك بىر-ڭە نەچۇكىن ئەرسەر، ئامراقلاردىن ئادىرىلغۇلۇق
ئەمگەك بولمازۇن ئەرتى تىپ قورقارمەن." تىپ، بۇ ساۋىغ
ئەشىتىپ، ئۈچۈنچى ماخاساتۋى تىگىن ئىكى ئىچىلەرىڭە
ئۆترۇ ئىنچاتىپ ئۆتۈنتى: "بۇ ئەرسەر، ئارزىلار تۇرغۇلۇق
ئورۇن ئول. مەنىڭ ئىدى قورقىنچىم ئايىنچىم يوق. ئۆگى
ئادىرىلماقلىغ بۇسۇشۇم يمە يوق. ئىنچىپ ئەت ئۆزۇم تولۇ
ئۆگرۈنچ سەۋىنچ توغار. بولغاي ئەركى بىر يىگ ئادرىق
بۇيانىغ" تىپ تىدى.

ئول ئودۇن بۇ ئۈچ تىگىنلەر ئۆز كوڭۇللەرىنتەكى ساقىنمىش ساۋ-
لارىن سوزلەشىپ، ئۆترۇ ئورۇ تۇرۇپ، ئول ئارىغ ئىچىنتە تاقى
ئىچىگەرۇ كىرتىلەر. ئانچا يورىيۇ، ياگى ئەنۇكلەمىش بىرتىشى بارسىغ
كورتىلەر. ئول ئاچ بارس يمە ئەنۇكلەپ، يېتى كۆن ئەرتمىش ئەر-
تى. يېتى ئەنۇكلەرىڭە ئەگىرىتىپ، قاۋساتىپ، ئاچماق، سۇۋساماق
ئۆزە سىقىلىپ، تۇرمىش ياۋرىمىش سىنمىش ئەت ئۆزلەرى ئالانگۇ-
رۇپ، كۆچى كۆسۇنى ئۆزۈلۈپ ئوناقىنغا ئولگەلى ياتۇر ئەرتى. نە
(610) ئانى ئۇلۇغى ماخابالى تىگىن كورۇپ ئىنجاتىپ تىدى:
"ئاي ئىرىنچ تىشى بارس! ئەنۇكلەگەلى يېتى كۆن بولمىش
يېتى ئەنۇكلەرى ئىيىپ، مەڭ يۇمشاق تىلەگۇ ئوق تەگىنچ

بولما يۇققا، ئانىن ئاچماق، سۇۋساماق ئەمگەك ئۇزەسىقى-
لىپ، يانتۇرۇ يانا ئوز ئەنۈكلەرىن يىگەلى قىلىنۇر. مۇنتا-
داكەز ئىرىنچ تىنلىغ بولغايمۇ؟" تىپ تىدى. بۇساۋىغ
ئەشىدىپ ماخاساتۋى تىگىن ئوترۇ ئىچىسى تىگىنكە: "بۇ
بارس نەگۇ يىيۇر، ئۇزاتىقى ئاشى نەگۇئول؟" تىپ ئايىتتى.
ئىچىسى تىگىن ئىنچە تىپ كىگىنچ بىرتى: "بارسىنىڭ، ئىر-
بىزنىڭ، مانۇنىڭ، ئارسلاننىڭ، بورىنىڭ، تۈلكۈنىڭ ئاشى
ئەرسەر، يالاڭۇز يىنتەم ئىسىگ ئەت قان ئەرۇر. مۇنتادا
ئادىن تاقى ئوڭى ئاش ئىچگۇ يوق كىم بۇ ئالانگۇرمىش
ئاچ بارسىغ تىرگۇرگۇلۇك،" تىپ تىدى. بۇ سابىغ ئەشى-
تىپ، ئوترۇ ئىكىنتىسى ماخادىۋى تىگىن ئۇقۇنچ سوزىن
ئىنچاتىپ تىدى: "بۇ مۇنتاغ ئوسۇغلۇق تۇرۇمىش كۈچسى-
رەمىش ئالاڭۇرمىش ئاچ بارس ئاچماق سوۋساماق ئەمگە-
كىن ئەرتىنگۇ
(611) سىقىلىپ، ئوناقىنىئا ئولگەلى تۇرۇر. بىز نىتائادىن كىم بول-
غاي مۇڭا ياراغلىغ ئاش ئىچگۇ بەلگۈرتەچى. بۇ ئىرىنچ
تىنلىغ ئۇچۇن ئەت ئوزۇگ تىتىپ، مۇنۇڭ ئىسىگ ئوزىن
ئولاغالى ئۇداچى؟" تىپ تىدى. ئۇلۇغى تىگىن بۇ سابىغ
ئەشىتىپ، يانا ئورتۇن ئىنىسىڭا: "ئاي، ئىنىم، ئالىپ تىتى-
گۈلۈك تاۋار ئالىپ ئىش نەڭ ئىنچىپ ئىسىگ ئوزتەئەرتمەز"
تىپ تىدى. بۇ ساۋىنىڭ باسا سوڭىنتا ماخاساتۋى تىگىن
ئىنچا تىپ تىدى: "ئاي، ئىچىلەرىما! بىز قاماغۇن ئەتى
ئىسىگ ئوزۇمۇزكە ئەت ئوزۇمۇزكە ئەرتىنگۇ ئىلىنمىش ياپ-
شىنمىش بىز. ئىنچىپ يانا ئادىناغۇقا ئاسىغ تۇسۇ قىلغالى
بىلگە بىلىگلىگ يارۇق كوزۇمۇز يوق بولۇر ئەركى. يىمە
ئانتاغ بىرەر ئۇلۇغ يارلىقانچۇچى كوڭۇللۇگ قۇتلۇغ يالا-
ڭۇقلار ئۇرۇك ئۇزاتى ئوزئەت ئوزلەرىن تىتىپ ئىدالاپ،
تىنلىغلارقا ئاسىغ تۇسۇقىلۇرلار." تىپ تىدى. بۇمۇنىچا

ساۋىغ ئىچىلەرىدىگە سوزلەپ، ئوترۇ كەنتۇ كوڭۇلىنتە ئىنچا-
تىپ ساقىنتى: "قالتى بۇ مەنىڭ ئەت ئوزۇم يۇزماڭ ئازۇن-
لارتىن بەرۇ يوقسۇز ئاسىغسىز
(612) نەچە نەچە يىرۇدى ئارتادى. نەڭ يمە ئەتلىگسىز بو-
لۇپ، نەئەرسەر، ئاسىتقا توسۇقا كىرمەدى. نەچۇكىن بۇ-
كۇنكى كۇنتە مۇنتەگ كەرگەكلىگ ئىشلەتگۇلۇك يوڭلاغۇ-
لۇق ئورۇن تاپىپ، بۇ مۇنتاغ يىدىغ كەرگەكسىز ئەت
ئوزۇمىن ستىمىش كەمىشمىش يىلىڭ يارتەگ تىتىپ ئىدالاپ،
بۇ ئىرىنچ يارلىغ ئاچ بارسقا نەگۇلۇك ئۇمۇغ ئىناغ بول-
مازمەن؟" تىپ مۇنچۇلايۇ ساقىنىپ، ئىچىلەرى بىرلە سوز-
لەشكۇلۇك كىزىگىن تىزىگىن ئەرتتۇرۇپ، ئول بارس ئوزە
ئوڭىن ئوڭىن يارلىقانچۇچى كوڭۇل تۇرغۇرۇپ، ئىرىنچكە-
دىلەر تىسۇيۇرقادىلار. ئىنچىپ ئۇلارنىڭ ئاراسىندا ئاغلا-
دى. تاقى ماخاساتۋى تىگىن ئول بارسنىڭ ئاچىن، تو-
رۇقىن، ئەمگەكىن، تولغاقىن تىترۇ كورۇپ، تەگرە تەكزىنىپ،
كوزىن ئىدى ئاندىران كىتەرۇ ئۇماتىن، ئۇركىچ تىترۇ
كورۇتۇرۇپ، ئوترۇ قودۇپ ئوكى يورىپ بارتىلار. ئوترۇ
ئول ئودۇن ماخاساتۋى بودسىتۋ يورىيۇ، ئىنچاتىپ ساقىن-
تى. "چاق ئەمتى ماڭا ئوغرايۇ ئەت ئوزۇمىن، ئىسىگ ئو-
زۇمىن تىتگۇلۇك ئىدالاغۇلۇق ئودقولۇ سوقا كەلتى. نە
ئۇچۇن تىپ تىسەر، كىم مەن ئىلىكـــ
(613) سىزدىن بەرۇ بۇ يىدىغ، سارسىغ، قانلىغ، يىرىنلىگ،
سەۋگۇسىز تاپلاغۇسىز، يارسىنچىغ ئەت ئوزكە ئىنچىپ ئىنا-
نتىم. ئاش ئىچكۇ، تون كەدىم، ئورۇن توشەك، ئات ياڭا،
قاڭلى كولۇك، ئەردىنى يىنچۇ، ئەدتاۋار ئوزە تاپىنتىم.
ئارتاماق بوزۇلماق تورۇلۇگ ئۇچۇن ئۇرۇك ئۇزاتى ئارتا-
دى بۇزۇلتى. نەڭ يمە بۇ ئەت ئوزۇگ كويۇكۇزەتۇ ئايايۇ
تۇتۇپ، ئارتاتماغالى ئىدى ئۇمادىم. نەچە كەد ئۇزانىپ

ئىگتتىم ئەرسەر، يمە قىلتى ياۋلاق ياغى تورۇسىنچە،
يانتۇرۇ منى كەمشۇ ئىدىپ سەۋىنچسز ئۇتلىسز قىلتى
مەنىڭ كۆچۈمن. ئانى ئىنچا بىلمش كەرگەك: ئەت ئۆز
ئەرسەر، بىكسز مەڭگۈسز تىتر. ئۆزكە يانتۇرۇ ئاسىغ-
سزى ئۆزە ياۋلاق ياغىتەگ قورقىنچىغ ئەرۈر يارسىنچىغ كىرلىكى
ئۆزە تۇتسار، ئارىغسزلىق قىغ يۇكمەك تىتر. ئانى ئۈچۈن
ئەمتى مەن بۇكۈنكى كۈنتە بۇ ئەت ئۆزمن يوقلاپ مۇڭا-
دىنچىغ ئۇلۇغ ئىش كۈتۈگ قىلايىن. سانسارلىغ تالۇي ئۆگۈز
ئىچىنتەتار كەمىبولايىن. تۇغماق ئۆكمەكلىگ تەگزىنچىنى
تاسقارۇتارتىپ ئۇنتۇرەيىن." تىپ ساقىنتى. يانا ئوق ئىنچا
(614) تىپ ساقىنتى: "ئابام بىرۈك بۇ ئەت ئۆزمن تىتسارمەن
ئۆترۇ ئۇلگۈسۈز سانسز مۇن قاراغلارىغ قارتىغ بەزىگ
يىرىنىگ قانىغ ئىگىگ ئاغرىقىغ قورقىنچىغ ئايمانچىغ بار-
چانى تىتمش ئىدالامىش بولۇرمەن. تاقى يمە بۇ ئەت
ئۆز ئەرسەر، ئالتى قىرق تۈرلۈگ ئارىغسزلارىن تولۇ، سۆۋ
ئۆزەك كەرگۈتەگ بىكسز يارىپسز قاماغ قورتلارنىڭ قو-
ڭۇزلارنىڭ تىرگىنى، قاننىڭ يىرىننىڭ ئورناغى، سىڭىرىن
تامىرىن يورگەلمش سوڭۈكلەر ئۇلاغى ئۆزە تۇتۇشمش،
ئەرتىنگۈ يىرىنچىق يارسىنچىق ئەرۈر. ئانى ئۈچۈن تەگىم-
لىگ ئول ئەمتى ماڭا بۇ ئەت ئۆزۈمن تىتىپ ئىدالاپ
ئۆزەلىكسز ئۆستۈنكى يىگ ئابام-ئۇلۇغ مەڭگۈ نىرۋانىغ
تىلەگۈلۈك. بۇسۇش ساقىنچ ئەمگەك تولغاقىغ بىرتەم تار-
قارغۇلۇق، تۇغماق-ئۆلمەكلىگ تەگزىنچىگ ئەمرتقۇرغۇلۇق،
نىرۋانلىغ ئىلشىگ ئۆزگۈلۈگ، دىئان بىلگە بىلىگىگ كۆ-
چۈگ كۆچلەندۈرگۈلۈك، تولۇ تۈگەل بىشرۇنماقلىغ ئەدگۈگ
ئەكسۈكسۈز بۈتۈرگۈلۈك، يۈز بويانلىغ ئىتىگن ئىتىنگۈلۈك،
تولۇ تۈگەل بىلگە بىلىگىگ تۇپكەرگۈلۈك
(615) ئالقۇ بۇرقانلار ئۆزە ئوگتمش ئىدۇق نوملۇغ ئەت ئۆ-

Altun Oq

زۇگ تانۇقلاغۇلۇق، قاماغ بىش ئازۇن تىنلىغلار ئوغلانىن
نوم بۇشىلىغ مەڭى ئۆزە مەڭىلەتكۈلۈك" تىپ مۇنچۇلايۇ
ئادىرا ئودۇرە ساقىنىپ، ئوترۇ ماخاساتۋى تىگىن يىتى
قىنىغ تولۇكتە تۇرۇپ، ئۇلۇغ بەدۈك كوزۈشكە ئىنىپ، ئۇ-
لۇغ يارلىقانچۇچى كوڭۈل تۇرغۇرۇپ، كوڭۈلىن كوگۈزىن
ياغچىرتىپ، ئول ئىكى ئىچىلەرىن كوڭۈل كەرىپ، نەچۈكىن
ئەرسەر تۇيسار ئوڭارسار، ئوترۇ ئۇركۇپ بەلىڭلەپ تىدىغ
ئادا قىلىپ، كوزەمىش كۆسۈشۈمىن قانتۇرماغاي تىپ بوكۇ-
نۇپ، ئوترۇ ئىكى ئىچىلەرىڭە: "ئازقىا ئوڭرە يورىيۇ تۇر-
زۇنلار، من ئۇناباسا يىتىيدىم" تىپ ئوتۇنۇپ ئىچىلەرىن
ئىدىپ ماخاساتۋى تىگىن كەنتۇ ئۆزى يانتۇرۇ يانا ئول
ئارىغقا كىرىپ، ئاچ بارس ئۇسكىنتە تەگىپ، تەركىن
تاۋراتى تونىن سۇچۇلۇپ قامىش بۇتىقى ئۆزە ئاسىپ،
ئىنچا تىپ بىك قاتىغ ساۋ سوزلەتى: "من ئەمتى تولىپ
سانسارتاقى تىنلىغلار ئۇچۇن ئوزەلىكسىز ئۇستۇنكى يىگ
بۇرقان قۇتى كوسۇشىن
(616) تەبرىنچسىز ياپىلماقسىز ئۇلۇغ يارلىقانچۇچى كوڭۈل تۇر-
غۇرۇپ، بۇ مەنىڭ سەۋەر ئامراق ئەت ئۆزۈمىن تىدەرمەن،
ئىدالايۇرمەن بۇزۇلماقسىز، قولماقسىز بۇرقان قۇتىن تىلە-
يۇرمەن. كىم قاماغ بىلگەلەركە سەۋگۈلۈك تاپلاغۇلۇق
ئۇچ ئوغۇش يىرتىنچۇدەكى ئەمگەكلىگ تالۇيتاقى تىنلىغ-
لارىغ ئورۇ تارتىپ ئوز قۇرۇپ ئىنچ مەڭىلىگ قىلايىن" تىپ تىدى.
ئول ئودۇن تىگىن مۇنچا ساۋ سوزلەپ، ئول ئاچ
بارس ئۇسكىنتە سونا ياتتى. كەنتۇنىڭ ئۇلۇغ يارلىقانچۇ-
چى كوڭۈللۈگ چوغى يالىنى ئوغرىنتا، ئول ئاچ بارس يىگەلى
تىدىنمەتى، بودىسىتۋ ئانى كورۇپ، ئوترۇ ئىدىز تاغقا
ئاغدىنىپ، ئەت ئۆزىن قودى كەمىشتى. قاچان يىركە
تەگدۈكتە بودىستۋ يانا ئىنچا تىپ ساقىنتى: "ئىنچىپ بۇ
بارس تورۇغى كۈچسۈز ئوغرىنتا، ئانىن مىنى يىگەلى ئومازە."

تىپ، ئوترۇ بودىستۇ ئورۇ تۇرۇپ، ئىنارۇ بەرۇ كورۇپ بى بىچغۇ
تىلەپ بولماتى. ئوترۇ قۇرۇمىش قاتىغ قامىش ئالىپ، ئانى
ئۆزە ئومگەن تامىرىن سانچىپ قان ئوندۇرۇپ، ئاقۇرۇ ئاقۇرۇ
بارسقاياقىن بارتى. قاچان بارس ئۆسكىنتە تەگدۈكتە
(617) ئوترۇئول ئودۇن بۇ ئاغىر ئۇلۇغ ياغىز يىر ئالتى تۇرلۇ-
گىن تەبرەتى قابشاتى. ئىنچاقلتى ئۇلۇغ يىل كەلىپ،
كول سۇۋىن توقىپ يايمىشتەگ يوقارۇ قودى يايىلتى ياي-
قالتى، كوك قالىغ يۇۋزىنتەكى كۆن تەگرى راخۇقا سىگىرتى-
مىش تەگ يارۇقسۇز ياشۇقسۇز، ئوگسۇز ئولەز بولتى، بۇلۇڭ
يىڭاق بارچا بۇتۇرۇ قاراردى. قارا تومان ئۆزە ئورتۇلدى.
كوك قالىغتىن تەگرىتەم يىدىيپار قۇا-چەچەكلەر تۈشتى،
ياغدى. ئول ئارىغ سەمەك ئىچى قۇا-چەچەك ئۆزە تولۇ بولتى.
(618) ... ئول ئودۇن ئول ئاچ بارس قاچان بودىستۇنىڭ ئوم-
گەنىنتىن قان ئاقمىسىن كورتى. ئوترۇ ئول قانىغ يالغايۇ
ئەتىن بارچايىپ قودتى. يالاڭۇز قۇرۇغ سوڭۇكلەرى ئوك
تۇرۇ قالتى.
ئانچا-قىنچا بودىستۇ تىگىنىڭ ئۇلۇغى ئىچىسى يىر تەبرە-
مىسىن كورۇپ، ئىنىسگە ئىنچاتىپ تىدى: "ياغىز يىر بۇتۇرۇ تەب-
رەيۇر، ئوگۈزلەر-تاغلار بىرلە قالىسىز بۇلۇڭ يىڭاق قارارىپ ئولەز
بولتى كۆن تەگرى. كوكتىن تۈسەر تەگرىدەم قۇا-چەچەكلەر
بولغاشۇ. ئوتقۇراق ئەركى ئىنىمىزنىڭ ئەت ئوزىن تىدمەك بەلگۇ-
سى." تىپ تىدى، بۇ ساۋىغ ئەشىدىپ، كىچىگى ئىنىسى ئىنچا-
تىپ تىدى: "ئەستىنتىم مەن ماخاساتۇ-
(619) نىڭ تىسۇيۇرقايۇ سوزلەمىش چىن ساۋىن. تىمىن كىنيا
كورمىستە تورۇغ كۈچسۈز ئاچ بارسىغ ئەمگەككە ئە-
گىرتىپ ئەنۈكىن يىگەلى قىلمىسىن. ئانىن سىزنىتىم ئىنىم-
كە، ئەت ئوزىن تىتتى ئەركى مۇ تىپ." ئول ئودۇن ئول
ئىكى تىگىتلەر مۇنچۇلايۇ سوزلەشۇ ئاچىغلارى كەلىپ، يىد-

رىنگۈتىلەر يىغلادىلار. ئۇترۇ تەركىن يانتۇرۇ يانىپ، يىغلاسۇ
باياقى ئول بارس ياتۇر ئورۇنقا بارتىلار. قاچان ئانتا تەگ-
دۈكتە، ئۇترۇ ئىندەلەرى ماخاساتۋى تىگىنىنىڭ تونى قامىس
بۈتۈنى ئۈزە ئاسقىنتۇرۇپ تۇرۇردىن، سىنى-سوڭۈكى ساچى
بىرلە ئارقۇرۇ-تۇرقۇرۇ ياتمىسىن، ئاقمىس قانى تۇپراقتا
تىتىگ يوغرۇلۇپ، يىركە يۇقۇپ تۇرمىسىن كورتىلەر. نەئانى
كورۇپ ئۇك، ئەت ئۈزلەرىن ئول سوڭۈك ئۈزە كەمىشىپ،
ئۆگسىرەپ تىنسىراپ قامىلتىلار. نەچە تەكىن تىمىن ئۆگ-
لەنىپ، ئۇترۇ ئىلىگلەرىن ئورۇ كوتۇرۇپ، ئۇلۇغ ئۈنىن ئۆ-
لىدىلار سىقتادىلار، ئۇلىيۇ سىغدايۇ ئىنچاتىپ تىدىلەر:
"كوركلە كوۋسەك تۇقلىغ ئىنىمىز ئەرتىڭ كوۋەزئا! ئۆگ-
كە قاڭغا

(620) سەۋىتمىش ئەرتىڭ قاداشا! نەچۈكىن يانا بىرگەرۈ بىرلەۋكىيا
ئۇنۇپ ئۈچەگۈ؟ نەگۈلۈك تىتىلىڭ ئۆزۈڭىن بىزنى بىرلە بارما-
دىن؟ ئۆگۈمۈز بىزىڭە ئۇترۇ كورۇپ ئايىتسار، بىز ئىكەگۈ
نەگۈتىپ ئوتۇنەلىم سوزلەلىم؟ ئول يىمگ بولغاي ئۈچەگۈ بىرلەكىيا
ئۆلسەر بىز. نەڭ بىزىڭە كەرگەكسىز بۇ ئەت ئۆزۈمۈز تىرىگى." تىپ،
ئول ئىكى تىگىتلەر مۇنچۇلايۇ ياڭىن كەيىرگەنچىگ قىلىنۇ
ئۆلىيۇ سىغتايۇ تالىپ يۈگۈپ ئانچاتاكىن تىمىن ئاندىران
ئوڭى يورىپ بارتىلار.

ئول ئۇدۇن ماخاساتۋى تىگىنىنىڭ تاپىغچىلارى "تىگىنىمىز-
كەچتى" تىپ، "قاچان بارتى؟ يۈرىڭلار، قانتائول ئىسدە لىم!"
تىپ تىيىستىلار.

ئانچا قىنچا ئاناسى قاتۇن بالىقتا ئىدىز قالىقتا ياتىپ ئۇددى-
يۇر ئەركەن. ئەرتىنگۈ ياۋىز تۇل تۇسەدى: ئەمىگى توبۇرە بى-
چىلۇر بولۇر. ئازىغ تىسلارى ئاغزىنتا قوڭرۇلۇپ تۇسەر بولۇر.
ئۈچ كوگۈرچەكەن ئاتايى لاچىنقا قاۋىتۇر ئەركەن. بىرسى تۇتىسۇ-

قۇپ، ئىكەگۈسى قورقىنچلىغ ئۇزار بولۇر، تىپ. مۇنچۇلايۇ
تۇسەيۇ ياتار ئەركەن. يىر تەبرە مەكى
(621) ئۇزە بەلىگلەپ ئودۇنۇپ كەلتى. نە ئودۇنۇ بىرلە ئوك
ئانتا قورقىنچلىغ بۇسۇشلۇغىن ئىنچاتىپ تىدى: "نەگۇ ئەر-
كى ئەمتى تىلتاغى ياغىزيىر مۇنچۇلايۇ تەبرەيۇر، ئۇگۇزلەر-
كولەر يايىلىپ، ئى ئىغاچلار ئىرغالۇر. كۈن تەڭرىنىڭ يا-
رۇقى ئوڭسۇز بولتى ئورتمىس تەگ. كوزۇم ئەمگىم تەبرە-
يۇر، ئوڭرەكىنتە ئوكى شۇك. ئوقىن يۇرەكىڭە ئۇرسۇقمىس
تەگ سىقىلۇرمەن. ئەمگەكىن تولىپ ئەت ئوزۇم تىترەيۇر.
ئىنچىم ئىدى بەلگۇرمەز. تۇسەمىس ئول تۇلۇمىنۇڭ ياۋىز
تۇرۇر بەلگۇسى. ئوتقۇراق بار ئەركى ئەمردىملىگ ئارتاغ
ياۋىز ئادالار."—تىپ تىدى. ئانىڭ ئارا ئىكى ئەمگى ئە-
ۋدىنتىپ سۇت ئاقىپ كەلتى. نە ئانى كورۇپ، تاقى ئارتۇق-
راق ئويىر قانتى-يوغۇرقانتى. ئول ئودۇن ئول قاتۇنىنىڭ
بىر تاپىغچى قىزى تاستىن تۇرۇر ئەركەن. قايۇچە ئەرتەر
بولقى كىستىن "تىگىنىگ تىلەپ تاقى بولماز ئەرمىس" تىپ
ساۋ ئەستتى، نەمۇنى ئەستۇ بىرلە ئوك ئۇركىپ بەلىگلەپ،
ئوترۇ ئوردۇقا كىرىپ، قاتۇنقا ئىنچاتىپ ئوتۇنتى: "قاتۇن
(622) ئوقا يارلىقادىڭ ئەركى؟ تاستىن بىر ئانتاغ ساۋ تۇرۇر:
تىگىنىگ تىلەپ تاقى بولماز تىپ، بۇ نە ساۋ ئەركى؟ "تىپ
تىدى. ئول ئودۇن قاتۇن بۇ ساۋىغ ئەستىپ، ئۇلۇغ بۇ-
سۇشتا قادغۇتا تۇرۇپ، ئاچىغى كەلىپ كوزىنتە تولۇياشى
بىرلە تەركىن ئىلىگ بەگكە بارىپ: "ئاي ئۇلۇغ ئىلىگ
بەگ! مەن مۇنتاغ ساۋ ئەستتىم، بۇ نە ساۋ ئول؟ ئازۇ
بىزنىڭ ئامراق ئوگۇكۇمۇز ئاڭ كىچىگى ماخاساتۋىغ ئىچقىن-
مىس ئەرگەيۇ بىز؟"—تىپ تىدى. بۇ ساۋىغ ئىلىگ بەگ
ئەستىپ، ئۇركە بەلىگلەيۇ، ئاچىغى ئۇزە تىقىلىپ، ئاغىلايۇ

ئىنچاتىپ سۆزلەتتى: "ئاي ئەمگەك، ئاي ئەمگەك! بۈگۈنكى
كۈنتە ئامراق ئۆگۈكىمنى يىمە يىتتۇردۇم ئىچقىنىتىم ئەركى
مۇمەن؟" تىپ ياسىن يۈتۈنۈ قاتۇنىن ئوتلەيۇ ئىنچاتىپ تىدى:
"تۈزۈنۈمە! سەن نەڭ بوسما بۇسرۇلما! مەن ئەمتى قاماغۇن
ئۈنۈپ، ئامراق ئوگۈكلەرىمنى تىلەيىن، بارىن-يوقىن
بىلەيىن." تىپ، تەركىن بۇيرۇقلارى ئىنانچلارى بىرلە
يومقى بالىقتىن تاسقارۇ ئۈنۈپ ئوكى-ئوكى يادىلىپ ئو-
رۇن-ئورۇن سايۇ تىلەگەلى ئىستەگەلى
(623) باردىلار. ئانىڭ ئاراسىنتا، بۇ ساۋ تاقى كەچمەزكەن، بىر
بۇريۇق تەركىن تاۋراتى كەلىپ، ئىلىگ بەگكە ياقىن تە-
گىپ: "ئاي ئۇلۇغ ئىلىگ بەگ، بۇسانۇ يارلىقامازۇن! ئىكى
تىگىتلەر سۇ ئەسەن تەگىنۇر. ئاڭ كىچىگى ماخاساتۋى
تىگىن تاقى تاپىشۇ تەگىنمەز، تىلەيۇ تەگىنۇرلەر." تىپ
ئۆتۈنتى. ئىلىگ بەگ بۇ ساۋىغ ئەسىتىپ، ئۇلۇغ تىنىپ،
ئىنچاتىپ تىدى: "مۇڭ ئاي، مۇڭ ئاي! يىتتۇرمىسمەن
ئىسىگ سەۋەر ئامراق ئاتايىمىن! ئوغۇلۇم ياكى بولمىستا
ئوگرۈنچۈم سەۋىنچىم ئاز ئەرتى. كىنىندە ئوغۇلۇغ يىتتۇر-
دۇكتە بۇسۇشى ئەمگەكى ئۈكۈس تۇرۇر. بىرۈك ئوغۇلۇم
بۇ تۇستا تىرىگ ئەسەن قاۋشسار، ئولسەر مەنىڭ ئەت ئۆزۈم
ئەمگەنمەگەيمەن ئارتى." تىپ تىدى. قاتۇن بۇ ساۋىغ
ئەسىتىپ، ئوقىن ئۆرسۇقمىس كىسى تەگ، بۇسۇش قادغۇقا
كوڭۈلى كوگۈزى ئەگىرىتىپ، سىڭلەيۇ ئىنچا تىپ تىدى:
"ئۈچ ئوگۈكلەرىم بىرگەرۇ تاپىقچىلارى بىرلە قاماغۇن
يومقى باردىلار ئارىتقا ئىلىنچۇ مەڭى قىلغالى. قاماغىتا
(624) كىچىگى سەۋەر ئامراق ئوغۇلۇم يالاڭۇز قالىپ كەلمەسەر،
بولمىس بولغاي ئۈتۈقراق ئادىرىلغۇلۇق ئالىپ ئادا." تىپ
مۈنچۇلايۇ سىڭلەدى. ئانچا قىنچا ساپچا ئىكىنتى

بۆرىيۇقى كەلىپ، ئىلىگ بەگكە تەگدى. ئۇترۇ ئىلىگ بەگ
ئاڭا: "ئاي بۆرىيوق-ا! ئامراق ئاتايىم ماخاساتۋى قانتا
ئەرمىس؟" تىپ ئايىتۇ يارلىقادى. ئول بۆرىيۇقى بۇيارلىقىغ
ئەسىتىپ، كوزىنتە ئىسىگ ياشى توكۇلۇ بۇسۇشلۇغ قادغۇ-
لۇغىن يىغلايۇ ئاغزى قۇرۇپ، تىلى تامغاقى قاتىپ، ساۋ
سوزلەيۇ ئۇمادىن، كىگىنچ بىرمەدىن شۇك تۇردى. ئانى
كورۇپ، ئىلىگ بەگ قاتۇنى بىرلە ئاسۇقۇپ، ئىنچاتىپ
ئايىتتى: "تەركىن سوزلەك بۆرىيۇق-ا! كىچىگى ئوغۇلۇم قانتا
ئەرمىس؟ ئەت ئۆزۈم بوسانور-بۇسىرقانۇر ئوتقا ئورتەنىپ
كۆيەرتەگ، ئوگۈمىن كوڭۈلۈمىن ئىچقىنىپ، مۇڭقۇل بولۇپ
بىلىنمەزمەن. قىلماك مەنىڭ كوگۇزۇمىن يارىلغۇلۇق سىنى-
غۇلۇق." تىپ تىدى. ئول ئۇدۇن ئىكىنتى بۆرىيۇق ئوترۇ
بودىسىتۋ تىگىن ئەت ئۆزىن بۇشى بەرىپ، نەتەگ قىلمىس
ئىشلارىن ئىيىن كەزىگچە تۇرۇ تۇگەتى ئوتۇنتى.
(625) بۇساۋىغ ئىلىگ بەگلى قاتۇنلى ئەسىتىپ، ئاچىغلارىن،
ئەمگەكلەرىن ئۆزە ئۇمادىن، ئۇلىستىلار سىغتاستىلار. ئوغ-
لىنىڭ ئولمىس يىرىن كورۇگسەپ، تەركىن تاۋراتى يۇگ-
رۇك ئاتلارىن قوشۇقلۇغ قاڭلىتا ئولۇرۇپ، ئول قامىسلىغ
ئارىغقا تاۋراق بارتىلار. قاچان بودىستۋنىڭ ئەت ئۆزىن
بۇشى بىرمىس يىر ئورۇنقا تەگدىلەر ئەرسەر، ئانتا ئوترۇ
بودىستۋنىڭ ياس سوڭۇكلەرى ئىنارۇ بەرۇ ئانتا-مۇنتا
ساچىلىپ ياتمىسىن كورۇپ، ئەت ئۆزلەرىن بىرگەرۇ يەرگە
چالىپ، ئوگسىرەپ-تىنسىراپ، ئىنچا قىلتى ئۇلۇغ ئى ئىغاچ
كۆچلۈگ قاتىغ يىلكە توقىتىلىپ قامىلمىس تەگ تۇستىلەر
قامىلتىلار. ئوگلەرىن كوڭۇللەرىن ئىچغىنىپ، نە قىلىنمىسىن
ئارىتى بىلىنمەز بولتىلار. ئوترۇ ئول ئۇدۇن ئول بۆرىيۇقلار
باسىن تەگرەكى بەگلەر ئىنانچلار سوغاق سۇۋ يۇكۇرۇپ،
يىلپىگۇ ئۆزە يىلپىيۇ، ئىلىگ بەگىگ قاتۇنۇغ ئانچا تاكىن

ئىتىمىن ئانچاقىنىيا ئۆگلەنتۈردىلەر. ئۆگلەنۈ بىرلە ئۆك
(626) ئۆترۈ ئىلىگلەرىن ئۇرۇ كوتۇرۇپ، ئۈلىيۈ سىغتايۇ ئىنچاتىپ
تاقشۇردىلار: "نەئادا ئەرتى ئاتايىم، كوركلەكىيە ئۆگۈكۈم؟
ئۆلمەك ئەمگەك نەچۈكىن ئۆڭرە كەلىپ ئەرتتۈردى؟ سىنى-
تىدە ئۆڭرە ئۆلمەكىگ بولايىن، ئاي كۈنكيەم! كورمەيىن
ئەرتى مۇنىتەگ ئۇلۇغ ئاچىغ ئەمگەكىگ!" تىپ تىدى.
ئانتا ئۆترۈ ئىلىگ بەگ قاتۇنى ئانچاقىيا ئۆگسىرە مەكى
سەرىلىپ ساچى باسى يادىلىپ، ئىكى ئىلىگى ئۈزە كوكۈزىن
توقىيۇ قلتى بالىق سۇۋىنتىن ئادىرىلىپ، ئىسىگ قۇمتا ئاغىنا-
مىس تەگ يىردە ئاغىنايۇ ئىنچاتىپ يىغلادى: "كىم ئەرتى
ئەركى بىچتاچى ئۆگۈكيەم ئەت ئۆزىن؟ ئۆڭى ساچىلىپ
ياتۇر ئاي، قالمىس سوڭۈك يىرسايۇ ئىچغىنمىس مەن كەن-
چىمىن سەۋەر ئامراق ئاتايىمىن بۇسۇشقا ئەمگەككە باسىتىپ،
تەبرەنچسىز بولتۇم ئەرمەزمۇ؟ كىم ئەرتى ئەركى ئۆلۈرتە-
چى ئۆگۈكيەم چاق سىنى؟ تەگۈرتەچى مۇنىتەگ بۇسۇش
قادغۇ ئەمگەككە. قاتىغ ۋازىر ئەرمەزمۇ، كىم مەنىڭ بۇ
يۈرەكىم يارىلىپ بوكسىلىپ بارمادىن.
(627) نەچۈكىن تۇرۇر مۇنى تەگ؟ تۈلۈمتە مەن بىلگۈلۈگ
كورتۇم ئەرتى بۇ بەلگۈگ. ئىكى ئەمىگىم بىرگەرۈ توبۇرە
بىچىلۇر تۇسەتىم. ئازىغ تىسىم قوڭرۇلۇپ تۈسۈپ كەلىربولتى
ئەرتى. كورۇر ئەرمىس مەن ئۆتۈرۈراق بۇ ئەمگەككە تۈس-
ىغۇقا. ياناتۇسەدىم مۇنتادا ئادىن ئۈچ كوگۈرچكەن ئاتايىن
لاچىن تۇقۇپ، ئۈچەگۈنى بىرسىنى قابىپ ئىلتۇر بولۇر.
ئەمتى يىتۈردۈم ئاڭ كىچىگى سەۋەر ئامراق ئۆگۈكۈمىن
ياۋلاق بەلگۈ ئۆتلىسى ئىدى ئەزۈك بولماتى." تىپ مۇنچۇلايۇ
يىغلادى. ئۆترۈ ئول ئۆدۈن ئىلىگ بەگ ئۆلاتى ئىكى
ئۆغلانى بىرلە ئۆلىسۇ سىغتاسۇكىتەرمەيۈك يىۋىكلىگ تى-

ىزگلىگىن قاماغ بەگلەر بىرلە يۇمقى بودىستۋنىڭ قالمىسى
سوكۈكلۈگ شەرىرىن ئىتىندىلەر يىغدىلەر. ئۈلۈغ تۈرلۈگ
تورۇن - توغۇن ئاغىر ئاياغ تاپىغ ئۇدۇق قىلتىلار. قاچان
تاپىغ ئودۇق قىلغۇلۇق تورۇسىن ئەرتدۈر دۈكتە ئوتۈرۈ
ئەستۈپ ئىچىنتە بەكلەدىلەر.

تەرجىمىسى

....

(607) ئاندىن كېيىن تەڭرىلەرنىڭ تەڭرىسى بۇرخان مۇنداق دېدى: ئانانتا! ① بۇرۇن بۇ چامبۇدىۋىپ② ئېلىدە ماخارادى③ ئاتلىق ئېلىك خان بار ئىدى. ئۇ ماخارادى ئېلىك خان ناھايىتى كاتتا باي بولۇپ، ساڭلىرى ئاشلىق، غەزىنىلىرى مال - دۇنيا بىلەن تولغان ئىدى. ئۇ باتۇر، مەرگەن، قۇدرەتلىك قوشۇنغا ئىگە بولۇپ، تۆت ئەتراپتىكى يەر - زېمىننى بويسۇندۇرغان، ھەممىنىڭ ھۆرمەت - ئىززىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى. ئۇ دائىم توغرا يوسۇم بويىچە، قانۇن - تۈزۈملەر بويىچە ئەلنى باشقۇرۇپ، ئەتراپتىكى پۇخرالارنى ئاۋۇتقان. ھەممە ئەتراپنى دۈشمەنسىز قىلغان ئىدى. مۇشۇنداق ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك، كۈچ-قۇدرەتلىك ئېلىك خان چوڭ خوتۇنىدىن ئوماق (608) چىرايلىق، كوركەم ئۈچ ئوغۇل كۆرگەن ئىدى. تۇنجى ئوغلىنىڭ ئېتى ماخابالى④، ئوتتۇرانچى ئوغلىنىڭ ئېتى ماخادېۋى⑤،

---

① ئانانتا — ساكيامۇنىنىڭ ئەڭ قابىل شاگىرتى.

② چامبۇدىۋىپ — دۆلەت نامى، سانسكرىتچە [Jmabudvipa]

③ ماخارادى — سانسكرىتچە [Maharatha]

④ ماخابالى — سانسكرىتچە [Mahabala]

⑤ ماخادېۋى — سانسكرىتچە [Mahadeva]

كەنجى ئوغلىنىڭ ئېتى ماخاستىۋى ئىدى.

بىر قېتىم ئىلىك خان ئۈچ ئوغلى بىلەن سىرتتىكى تاغ-ئورمانلىقلارغا سەيلىگە چىقتى. ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ، سەيلىنى خۇشال-خۇرام تۈگەتكەندىن كېيىن ئۇ ئۈچ تىگىت① گۈل-چېچەك ۋە يەل-يېمىشلەرنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن ئاتىسى ئىلىك بەگدىن ئىجازەت سورىدى.

ئۇلار ئۇيان-بۇيان يۈرۈپ، (ئاخىرى) بىر چوڭ قومۇشلۇق جىلغىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئارام ئالغىلى ئولتۇرۇشتى. دەم ئېلىپ ئولتۇرغاندا، چوڭ تىگىن ئىككى ئىنىسىگە مۇنداق دېدى: هەي ئىنىلىرىم، بۈگۈن مېنىڭ ناھايىتى قورققۇم كېلىۋاتىدۇ، (مېنى) تەشۋىش بېسىۋاتىدۇ. بۇ ئورمانلىقتا ۋەھشى يىرتقۇچ هايۋانلار بار بولۇپ قالسا، بىزنى يوقىتىۋەتمىسۇن، ئازاپتا قالمايلى." ئوتتۇرانچى تىگىن مۇنداق دېدى: "سۆزۈمنى ئاڭلاڭ ئاكا، (609) مەن ئۆزەمنىڭ جېنىمنى پەقەت ئايىمايمەن. لېكىن، بىز ئامراق (قان-قېرىنداشلاردىن) ئايرىلىپ قالىدىغان ئازاپتا قالمىساق بولاتتى دەپ قورقىمەن". بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، كەنجى تىگىن ماخاستىۋى ئىككى ئاكىسىغا مۇنداق دېدى: "بۇ بولسا، ئەۋلىيالار تۇرىدىغان جاي. مېنىڭ پەقەت قورقۇنچۇم، ئەنسىزچىلىكىم يوق، ئايرىلىپ كېتەرمىزمۇ دەيدىغان غېمىممۇ يوق. شۇڭا ۋۇجۇدۇمدا تولۇپ تاشقان شاتلىق پەيدا بولماقتا. ئېھتىمال بىز ئالاھىدە بەختكە ئېرىشىشىمىز مۇمكىن".

شۇ چاغدا بۇ ئۈچ تىگىن ئۆز كۆڭۈللىرىدىكى ئويلىغان سۆزلىرىنى دېيىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئورمانلىق (جىلغا) ئىچىگە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىشتى. ئانچە ئۇزۇن يۈر-

① تىگىت — "تىگىن" نىڭ كۆپلۈك شەكلى بولۇپ، تىگىنلەر (شاھزادىلەر) دېگەن مەنىدە. تىگىن ئەسلىدە قۇل مەنىسىدە بولۇپ، كېيىن "شاھزادە" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولغان.

مەستىن (تېخى) يېڭى ئەنۈكلىگەن بىر چىشى يولۋاسنى كورۈشتى.
ئۇ ئاچ يولۋاس ئەنۈكلىگىلى يەتتە كۈن بولغان ئىدى. (ئۇ)
يەتتە ئەنۈكىنى① ئۆزىگە ئۇلاشتۇرۇپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق
دەستىدىن قىينىلىپ ئورۇقلاپ ئاجىزلىغان بولۇپ، هالسىزلىقتىن
بەدەنلىرى ئاجىزلىشىپ، كۈچ - ماغدۇرىدىن كېتىپ ئولەر هالدا
ياتقان ئىدى. (610) ئۇنى چوڭ تىگىن ماخابالى كورۇپ مۇن-
داق دېدى: هەي بىچارە چىشى يولۋاس! ئەنۈكلىگىلى يەتتە كۈن
بولغان بولسىمۇ، يەتتە ئەنۈكى ئەگىشىپ ئۆزۈقلۇق تېپىشقا مۇم-
كىن بولمىغانلىقتىن، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ئازاۋىدا قىينىلىپ قاي-
تىدىن يەنە ئۆز ئەنۈكلىرىنى يېيىشكە مەجبۇر بولۇپ تۇرۇپتۇ.
بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بىچارە جانلىق بولغايمۇ؟" بۇ سوزنى ئاڭلاپ
ماخاستۋى تىگىن ئاكىسىدىن: "بۇ يولۋاس نىمە يەيدۇ؟ ئۇنىڭ
دائىملىق تامىقى نىمە؟" دەپ سورىدى. ئاكىسى تىگىن مۇنداق
جاۋاپ بەردى: "يولۋاسنىڭ، يىلپىزنىڭ، چىلبورىنىڭ، ئارسلاننىڭ،
بورىنىڭ، تۈلكىنىڭ ئۆزۈغى — پەقەت ئىسسىق گوش بىلەن قاند-
دۇر. بۇ ئاجىزلىغان ئاچ يولۋاسنى قۇتۇلدۇرالايدىغان ئۇنىڭدىن
باشقا ئاش - ئۆزۈق يوق". بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ئوتتۇرانچى تىگىن
ماخادىۋى ئويلىماستىنلا مۇنداق دېدى: "بۇ ئورۇقلىغان، هالسىرى-
غان، ئاجىزلاشقان ئاچ يولۋاس ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ئازاۋىدا
ئىنتايىن (611) قىينىلىپ ئولۇش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. بىزدىن باشقا
كىممۇ ئۇنىڭغا كىرەكلىك ئۆزۈق بولالىسۇن. بۇ بىچارە جانىۋار
ئۈچۈن جاندىن كېچىپ، بۇنىڭ هاياتىنى ئۇزارتىش مۇمكىنمۇ؟"
چوڭ تىگىن بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ئوتتۇرانچى ئىنىسىگە: "هەي
ئىنىم، دۇنيادا ئەڭ قىيىن ئىش — ئادەمنىڭ ئۆز جېنىدىن ۋاز
كېچىشىدۇر" دېدى. بۇ سوزنىڭ كەينىدىنلا ماخاستۋى تىگىن

① ئەنۈك — قەدىمقى تۈرك — ئۇيغۇر تىلىدا يولۋاس بالىسىنى
شۇنداق ئاتايدۇ.

AltunOq

مۇنداق دېدى: ”ھەي ئاكىلىرىمەي! بىز ھەممىمىز ئۆزىمىزنىڭ
جېنىمىز ۋە تېنىمىزغا ئىسىلىۋالىمىز، يېپىشىۋالىمىز. شۇنداق
قىلىپ، بىزنىڭ باشقىلارغا پايدا - مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان ئەقىل-
پاراسەتلىك كوزىمىز يوقاپ كەتكەنمۇ؟ پەقەت ئۇلۇغ مېھرىۋان
كوڭۇللۇك بەختلىك ئىنسانلارلا ھەر دائىم ئۆز تېنىدىن ۋاز كېچىپ،
جانلىقلارغا پايدا - مەنپەئەت يەتكۈزەلەيدۇ“.

بۇ سوزلەرنى ئاكىلىرىغا ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆز كوڭ-
لىدە مۇنداق دەپ ئويلىدى: ”مېنىڭ بۇ تېنىم يۇزمىڭ ئازۇندىن①
بۇيان كېرەكسىز - پايدىسىز بولۇپ، (612) كوپ قېتىم بۇزۇلدى،
پايدىسىز بولۇپ ھېچقانداق پايدا - مەنپەئەت كەلتۇرمىدى.
نېمە ئۇچۇن بۇگۇنكى كۇندە، مۇشۇنداق كېرەكلىك ئىشلىتىدىغان
ئورۇن تېپىپ، بۇنداق سېسىق، كېرەكسىز تېنىمنى خۇددى يېرىڭ-
لىق يارىنى سىققاندەك تىتىپ تاشلاپ، بۇ بىچارە ئاچ يولۋاسقا
ياردەم قىلمايمەن“ (ئۇ) مۇشۇنچىۋالا ئويلاپ، ئۆز نوۋىتىدە
ئاكىلىرى بىلەن سوزلىشىدىغان (سوزلىرىنى) ئېيتىپ بولۇپ، ئۇ
يولۋاسقا ئاجايىپ مېھرىۋان كوڭۇل تۇرغۇزۇپ، ئىچىنى ئاغرىتتى.
شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئارىلىغىدا يېغىلدى، ماخاستىۋى تىگىن
ئۇ يولۋاسنىڭ ئاچلىقىنى، ئاجىزلىقىنى ۋە ئازاۋىنى كورۇپ،
ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ، كوزىنى ئۇنىڭدىن زادى ئۇزمەستىن
ئۇزاق ۋاقىت تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ، ئاخىر ئىلگىرى يۇرۇپ
كەتتى. شۇندىن كېيىن ماخاستىۋى بودىستىۋ كېتىۋېتىپ مۇنداق
ئويلىدى: ”دەل ئەمدى ئۆز تېنىمدىن - جېنىمدىن كېچىدىغان
پەيت كەلدى. نېمە ئۇچۇن دېگەندە مەن ئەزەلدىن (613)
سېسىق، قان - يىرىڭلىق، خوشاللىقى يوق، قەدىرسىز، يىرگىنىشلىك
تېنىمگە ئىشەندىم. يەمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئورۇن - تو -

---

① ئازۇن ـــ سوغدى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن
سوز بولۇپ، دۇنيا، ئالەم، ئومۇر دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.

شەك، ئات، پۇل، ھارۋا - ئۇلاق، ئۈنچە - مەرۋايىت، مال - دۇنيا-
دىن بەھرىمەن بولدۇم. (لېكىن) خاراپ بولماق، بۇزۇلماق قانۇ-
نىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىسى داۋاملىق بۇزۇلىدى، خاراپ
بولدى. (شۇنداقتىمۇ) مەن يەنىلا بۇ تېنىمنى ئاسراپ، ئاياپ
خاراپ قىلغىلى زادىلا ئۇنىمىدىم. ھەرقانچە ياخشى كۈتكەن بول-
سامۇ، ياۋۇز دۈشمەننىڭ قانۇنى بويىچە مېنى قايتىدىن تاشلىۋې-
تىپ، خۇشاللىقسىز، نەتىجىسىز قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىلىش
كېرەككى، تەن — مەڭگۈلۈك مۇستەھكەم نەرسە ئەمەس. ئۆزىگە
نىسبەتەن ئۇ پايدىسىز ھەم يامان دۈشمەندەك قورقۇنچلۇقتۇر.
(كىشىنى) سەسكەندۈرىدىغان مەينەتلىكى بىلەن تولسا، (ئۇنىڭ) مەي-
نەتلىكى قىغ دۆۋىسىدەكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمدى مەن بۇ تېنىمنى
ئىشلىتىپ، ھەيران قالارلىق ئۇلۇغ ئىش قىلاي، سانسارلىق①
دېڭىزى ئىچىدە سال - كېمە بولاي. تۇغۇلماق - ئۆلمەكنىڭ ئازاپ-
لىق قايىنىمىدىن ئاشقىرىغا تارتىپ چىقىراي“، يەنە مۇنداق (614)
دەپ ئويلىدى: ”ئەگەر مەن بۇ تېنىمدىن ۋاز كەچسەم، سان-
ساناقسىز گۇنالارنى، يارىنى، بەزنى، قان - يىرىڭنى، كېسەل - ئاغ-
رىقلارنى، قورقۇنچ - ئەيمىنىشلەرنى پۈتۈنلەي تاشلاپ پاكىزلىغان
بولىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تەن بولسا، ئوتتۇز ئالتە تۈرلۈك
پاسكىنىچىلىق بىلەن تولغان بولۇپ، گويا سۇ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك
مۇستەھكەم ئەمەس. (ئۇنىڭدا) بارلىق قۇرۇت - قوڭغۇزلارنىڭ
تۇپى، قان - يىرىڭنىڭ ئورنى، سىڭىر، تومۇرلار بىلەن يۆگەلگەن
ۋە سۆڭەكلەرنىڭ ئۇگىلىرى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، ئىنتايىن
يىرگىنىشلىك (ھەم) سەسكەندۈرەرلىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمدى
مەن بۇ تېنىمدىن ۋاز كېچىپ (ۋە ئۇنى) تازىلاپ، چەكسىز ئۈس-

① سانسار — بۇددا دىنىدا بۇ دۇنيانى ھايات - ماماتلىقنىڭ
قايناملىق ئازاپ دېڭىزى دەپ قارايدۇ. سانسار — قەدىمقى ھىندى
تىلىدا ئايلىنىش، قاينام دېگەن مەنىدە.

تۇرۇناۋكتىكى مەڭگۈلۈك نىرۋاننى① ئىزلىشىم لازىم. غەم - قايغۇ، جاپا - مۇشەققەتنى بىراقلا تارقىتىۋېتىشىم؛ تۇغۇلماق - ئۆلمەكنىڭ ئايلىنىشىنى توختىتىشىم؛ نىزۋانلىق② مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋشۇم؛ دىيانا ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچىنى كۈچلەندۇرۇۋشۇم؛ تولۇق مۇكەممەل تەربىيىلىنىشنى ياخشى كەم - كۈتىسىز پۈتتۈرۈۋشۇم؛ يۈز (تۈرلۈك) سائادەتلىك زىننەتلىرى بىلەن بېزىنىشىم؛ تولۇق - مۇكەممەل ئەقىل - پاراسەتنى ۋايىغا يەتكۈزۈۋشۇم؛ (615) بارلىق بۇرخانلار تەرىپىدىن مەدھىيىلەنگەن مۇقەددەس نوملۇق تەننى تونۇۋشۇم؛ بەش ئازۇندىكى جانلىقلار پەرزەنتلىرىنى نوم سەدىقىسى خوشال-لىقى بىلەن شاتلاندۇرۇۋشۇم لازىم." ماخاسىتۋى تىگىن شۇنچىۋالا تەپسىلى ئېنىق ئويلانغاندىن كېيىن يۈكسەك جاسارەتتە تۇرۇپ، ئۇلۇغ ئۈمىتلەرگە چۆمۈپ، ئۇلۇغ مېھرىۋان كوڭۈل تۇرغۇزۇپ، كوڭلى - كوكسىنى كەڭ تۇتۇپ، ئىككى ئاكىسى تۈيۈپ قالسا، چوچۇپ - قورقۇپ (مېنى) تەڭلىكتە قويۇپ، ئارزۇ قىلغان ئارمى-نىمغا يەتكۈزمەيدۇ دەپ ئويلاپ، ئىككى ئاكىسىغا: "(سىلەر) ئاۋال مېڭىپ تۇرۇڭلار، مەن دەرھال كەينىڭلاردىن يېتىمەن" دەپ، ئاكىلىرىنى ماڭغۇزۇۋەتتى. (شۇنىدىن كېيىن) ماخاستىۋى تىگىن يالغۇز ئۆزى قايتىدىن يەنە شۇ ئورمانلىق ئىچىگە كىرىپ، ئاچ يولۋاسنىڭ ئالدىغا كېلىپ، كىيىملىرىنى دەرھال يېشىپ قومۇشنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويۇپ، ناھايىتى قاتتىق ئاۋاز بىلەن: "مەن ئەمدى سانسارىدىكى پۈتۈن جانلىقلار ئۈچۈن يۈكسەك ئۈستۈناۋك-تىكى بۇرخان ئالدىلىرىنىڭ ئۈمىتى بىلەن (616) تەۋرەنمەس،

---

① نىرۋان — بۇددا دىنىدا ھايات - ماماتتىن خالى بولغان ھالەتكە ئېرىشىش توغرىسىدىكى خىيال.

② نىزۋان — سوغدى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سوز بولۇپ، دىلخەستىلىك، ئازاپلانماق دىگەن مەنىلەرگە ئىگە.

چىچىلماس ئۇلۇغ مېھرىۋان كۆكۈل تۇرغۇزۇپ، ئۇزەمنىڭ ياخشى كورىدىغان ئامراق تېنىمنى تىنىپ تاشلايمەن. بۇزۇلمايدىغان - يىمىرىلمەيدىغان بۇرخان بەختىنى تىلەيمەن. بارلىق دانىشمەنلەر ياخشى كورىدىغان، ياقتۇرىدىغان ئۈچ (خىل) دۇنيادىكى ئازاپ دېڭىزىدىن جانلىقلارنى يۇقۇرىغا تارتىپ چىقىرىپ، خاتىرجەم خوشال قىلاي" دېدى.

بۇ چاغدا تىگىن مۇشۇنچىۋالا سوزلەپ، ئاچ يولۋاسنىڭ ئالدىدا سوزۇلۇپ ياتتى. ئۇنىڭ ئۇلۇغ مېھرىۋانلىغى ۋە ھەيۋەتلىكلىكى تۈپەيلىدىن ئۇ ئاچ يولۋاس (ئۇنى) يېيىشكە پېتىنالمىدى. بۇدىستۋ ئۇنى كورۇپ، ئىگىز دوڭگە چىقىپ ئۇزىنى تووەنگە تاشلىدى، يەرگە چۈشكەندە بودساتۋا يەنە مۇنداق ئويلىدى: "بۇ يولۋاس ئورۇقلۇق، ھالسىزلىق تۈپەيلىدىن مېنى يېيەلمىدى."

ئاندىن كېيىن بودساتۋا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇياق - بۇياققا قاراپ پىچاق ئىزلەپ تاپالمىدى. ئاخىرى قۇرۇپ قالغان قاتتىق قومۇشنى ئېلىپ، ئۇنى بويۇن تومۇرىغا سانچىپ قان چىقاردى. قان ئاستا - ئاستا ئېقىپ يولۋاسقا يېقىن باردى. (قان ئېقىپ) يولۋاسنىڭ ئالدىغا يېقىن بېرىشى ھامان، (617) بۇ غايەت زور قوڭغۇر يەر ھەر تۈرلۈك تەۋرەپ كەتتى. خۇددى قاتتىق بوران چىقىپ كول سۈيىنى چايقىغاندەك سۇلار يۇقۇرى - تووەن داۋالغۇپ چايقالدى؛ ئاسماندىكى كۈن (گويا) تەگرى تورى چىرمىۋالغاندەك قاراڭغۇلىشىپ، نۇرسىزلىنىپ غۇۋالاشتى، توت ئەتراپنىڭ ھەممىسى قاراڭغۇ زۇلمەتكە ئايلاندى، قارا تۇمان بىلەن قاپلاندى. كوك ئاسماندىن تەڭرىنىڭ ئىپاردەك خۇشبۇي گۇل - چېچەكلىرى ياغدى. ئورمانلىقنىڭ ئىچى گۈل - چېچەكلەر بىلەن تولۇپ كەتتى.

بۇ چاغدا ئۇ ئاچ يولۋاس بودساتۋانىڭ بويىنىدىن قان ئېقىۋاتقانلىغىنى كوردى. ئاندىن ئۇ، قاننى يالاپ گوشلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەۋەتتى. (بودساتۋانىڭ) پەقەت قۇرۇق سوڭەكلىرىلا قالدى.

(دەل) مۇشۇ چاغدا بودساتۋا تىگىننىڭ چوڭ ئاكىسى يەر
تەۋرىگەنلىكىنى كورۇپ، ئىنىسىگە: "قوڭۇر يەر ناھايىتى قاتتىق
تەۋرەۋاتىدۇ. تاغلار (سىلكىنىپ)، دەريالار (تېشىپ)، ئالەمنى
قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، كۈن غۇۋالىشىپ كەتتى. ئاسماندىن گۈل-
چېچەكلەر يېغىۋاتىدۇ. بۇ چوقۇم ئىنىمىزنىڭ تېنىنى (تىتىپ)
تاشلىغانلىقىنىڭ بەلگىسى" دىدى. بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ، كىچىك
ئىنىسى مۇنداق دىدى: "مەن ماخاساتۋانىڭ (يولۋاسقا) (619)
ئىچ ئاغرىتىپ ئېيتقان چىن سوزىنى ئاڭلىدىم. ئۇ (ھىلىقى)
ئورۇق، ئاچ، ئاچ يولۋاسنىڭ ئاچلىق ئازاۋىدىن ئوز يېنىغا
ئولاشقان ئەنۇكلىرىنى يىگىلى تەمشىلىۋاتقانلىقىنى كورگەن. ئىنىم
ئوز جېنىدىن كەچكەنمىدۇ-يا؟ شۇنىڭدىن گۇمان قىلىۋاتىمەن."
شۇ چاغدا ئىككى تىگىن مۇشۇنداق سوزلىشىپ، ھەسرەت چېكىپ
قايغۇرۇپ يىغلاشتى. ئاندىن كېيىن دەرھال كەينىگە يېنىپ،
ھىلىقى يولۋاس ياتقان جايغا بېردىشتى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغان-
دىن كېيىن، ئىنىسى ماخاساتۋا تىگىننىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ
قومۇش پۇتىغىدا ئېسىغلىق تۇرغانلىقىنى، سوڭەك ۋە چاچلىرىنىڭ
ئۇيەر-بۇيەردە چېچىلىپ ياتقانلىقىنى، ئاققان قانلىرىنىڭ توپا
بىلەن يۇغۇرۇلۇپ لاي بىلەن تۇرغانلىقىنى كوردى. بۇنى كورۇش
بىلەنلا، ئوزلىرىنى سوڭەك ئۈستىگە تاشلاپ، ئاھ ئۇرۇپ ھۇشىدىن
كېتىشتى. خېلى ئۇزۇندىن كېيىن ھۇشلىرىغا كېلىپ، قوللىرىنى
ئېگىز كوتىرىپ، ئۇن سېلىپ يىغلاپ قايغۇردى، ئازاپلاندى.
(ئۇلار) يىغا-زارە قىلىشىۋېتىپ مۇنداق دېيىشتى: "ئەدەپ-قائىد-
دىلىك، پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان چىرايلىق ئىنىمىز ئىدىڭ! ئاھ،
غۇرۇرىمىز! ئاتا-ئانىمىزنىڭ (620) ئارزۇلۇق بالىسى ئىدىڭغۇ
قېرىنداش! نىمىشقىمۇ ئۇچىمىز بىللە يۇرمىگەن بولغىدۇق؟! نىمە
ئۈچۈن جېنىڭدىن كەچتىڭ، بىز بىلەن بىللە ماڭمىدىڭ؟! ئانىمىز
بىزنى كورۇپ (سېنى) سورىسا، ئىككىمىز نىمە دەپ جاۋاپ بېرى-
مىز؟ ئۇنىڭدىن كورە ئۇچىلىمىز بىللىلا ئولگەن بولساق خوپ

بولماسمىدى؟! ئەمدى بىزگە بۇ جېنىمىزنىڭ نىمە كېرىگى بار!" ئۇ ئىككى تىگىن مۇشۇنچىۋالا پۇشايمان يەپ، يىغا-زارە قىلىشىپ يەنە ھۇشىدىن كېتىشتى. خېلى ئۇزۇندىن كېيىن (ھۇشىغا كېلىپ) ئۇ يەردىن ئايرىلىپ مېڭىشتى.

بۇ چاغدا ماخاساتۋى تىگىننىڭ خىزمەتچىلىرى: "تىگىنىمىز كېچىكتى، قەيەرگە كەتكەندۇ؟ يۈرۈڭلار، نەدە بولسىمۇ ئىزلەپ تاپايلى!" دېيىشتى.

دەل شۇ چاغدا، (تىگىنلەرنىڭ) ئانىسى خانىش شەھەردىكى ئىگىز راۋاقتا يېتىپ، ئۇيقۇدا ناھايىتى يامان چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە، ئەمچىگى پۈتۈنلەي پىچىلىپ كېتىپتۇمىش، ئېزىق چىشلىرى قومۇرۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەنمىش. ئۈچ كەپتەر باچكىسىنى لاچىن قوغلاپ، بىرسىنى تۇتۇپ كېتىپتۇمىش. (قالغان) ئىككىسى قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇمىش. مۇشۇنداق چۈش كۆرۈپ ياتقان ئىكەن، يەر تەۋرىشى (621) بىلەنلا چوچۇپ ئويغىنىپ، غەم-ئەندىشە بىلەن (ئۆز-ئۆزىگە): "نىمە سەۋەپتىن يەر مۇنچىۋالا قاتتىق تەۋرەيدىغاندۇ؟ دەريا-كۆللەر تېشىپ، دەل-دەرەخلەر ئىغاڭلاپ، قۇياش خۇددى (بىر نەرسە يۈزىنى) توسۇۋالغاندەك نۇرسىزلاندى. كۆزۈم، كۆكسۈم تەۋرەپ باشقىچە بولۇۋاتىدۇ، يۈرىگىمگە ئوق ئاتقاندەك سىقىلىۋاتىمەن. ئازاپلىنىۋاتىمەن. پۈتۈن بەدىنىمنى تىترەك بېسىپ (كۆڭلۈم) زادىلا تىنجىمايۋاتىدۇ. كۆرگەن چۈشۈمنىڭ يامانلىقىغا قارىغاندا، جەزمەن ئىنتايىن يامان بىر بالايى-ئاپەت يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ" دىدى. شۇ ئارىدا ئىككى ئەمچىگى ئىششىپ سۈتى ئېقىپ كەتتى. ئۇنى كۆرۈپ تېخىمۇ بىئارام بولدى، ئەنسىرىدى. بۇ چاغدا بۇ خانىشنىڭ دىدەك قىزى سىرتتا تۇرغان ئىكەن، (ئۇ قىز) كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ: "تىگىننى تېخىچە ئىزلەپ تاپالماپتۇ" دىگىنىنى ئاڭلاپتۇ. دىدەك قىز بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، قورقۇپ ھودۇقۇپ، ئوردىغا كىرىپ خانىشقا: "خېنىم (622)

ئۇقتىلمىكىن، سىرتتا مۇنداق بىر سوزنى ئاڭلىدىم، تىگىننى تىخىچە ئىزلەپ تاپالماپتۇ. بۇ قانداق گەپتۇ؟" دەپتۇ. خاننىش بۇ سوزنى ئاڭلاپ قاتتىق غەم-ئەندىشىگە چوكۇپ، ئاچچىغى كېلىپ كوزىگە لىق ياش ئالغان ھالدا ئىلىك بەگنىڭ قېشىغا بېرىپ: "ئەي ئۇلۇغ ئىلىك بەگ، مەن مۇنداق بىر گەپ ئاڭلىدىم، بۇ نىمە دىگەن گەپ؟...ياكى بىز ئوزىمىزنىڭ ئەڭ ئامراق بالىمىز كەنجى تىگىن ماخاساتۇدىن ئايرىلىپ قالدۇقمۇ نىمە؟ دىدى. بۇ سوزنى ئىلىك بەگ ئاڭلاپ، ناھايىتى چوچۇپ-قورقۇپ، كوڭلى بۇزۇلۇپ پاراكەندە بولۇپ يىغلاپ: "ۋاي ئازاۋەي، ئاھ دەردىمەي! ئەمدى كېلىپ سويۇملۇك پەرزەنتىمنىمۇ يوقاتتىممۇ نىمە؟" دەپ، (ھەمدە) يېشىنى يۇتۇپ، خوتۇنىغا تەسەللى بېرىپ: "ھەي ئانىسى، سەن قايغۇرما. مەن ئەمدى بارلىق ئادەملەر بىلەن بېرىپ، ئامراق ئوغۇللىرىمنى ئىزلەي، (ئۇلارنىڭ) بار-يوقلۇغىنى بىلەي" دەپ، دەرھال بۇيرۇقلىرى①، ئىنانچىلىرى② بىلەن شەھەر سىرتىغا چىقىپ، تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىپ، ھەر-قايسى يەرلەرنى ئىزلىگىلى (623) مېڭىشتى. شۇ ئارىدا بۇ سوز تېخى تۈگىمەستىنلا بىر بۇيرۇق ئۇچقاندەك يېتىپ كېلىپ، ئىلىك بەگكە يېقىن تۇرۇپ: "ئەي، ئۇلۇغ بەگ، قايغۇرمىسىلا. ئىككى تىگىن ئامان-ئېسەن يېتىپ كەلدى. (لېكىن) ئەڭ كىچىك ماخاساتۇي تىگىننى تېخى تاپالمىدۇق (يانا) ئىزلەۋاتىدۇ" دىدى. ئىلىك بەگ بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ئۇلۇغ بىر تىنىپ مۇنداق دىدى: "ھەي پىشكەللىك، ھەي پىشكەللىك! جاندىن ئەزىز ئامراق تايىچىغىمدىن ئايرىلغان ئوخشايمەن. تايىچىغىم يېڭى تۇغۇلغاندا، ئازچە كويمەيتتىم، ئەمدى ئوغلۇمدىن ئايرىلغاندىن كېيىن قايغۇ-ھەسرىتىم ھەسسىلەپ ئاشتى. ئەگەر مۇشۇ تاپتا تىرىك-ئېسەن

① بۇيرۇق — ئەمەل نامى.

② ئىنانچى — ئىشەنچلىك ئەمەلدار، مەسلىھەتچى.

يۈزىنى كۆرسەم، ئۆلسەممۇ ھاياتىمدا ئارمىنىم قالمىغان بولاتتى."
خوتۇنى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئوق تەككەن ئادەمدەك (دەلدەڭشىپ)
كۆڭلى - كۆكسى قايغۇ - ھەسرەتكە چىرمىشىپ، يىغلامسىراپ: "ئۈچ
بالام كۈتكۈچىلىرى بىلەن بىللە ئورمانلىقتا سەيلى قىلغىلى كەت-
كەن ئىدى. (624) ھەممىدىن كىچىك سۆيۈملۈك، ئامراق ئوغلۇم
يالغۇز قېلىپ كەلمىدى. جەزمەن (ئۇنىڭدىن) جۇدا بولىدىغان
بەختسىزلىك بولغان ئوخشايدۇ" دەپ، كۆپ نالە - زارە قىلدى. ئۇ-
زۇن ئۆتمەي، رېتى بويىچە ئىككىنچى بۇيرۇغى ئىلىك بەگنىڭ
قېشىغا كەلدى. ئاندىن كېيىن ئىلىك بەگ ئۇنىڭدىن: "ھەي بۇي-
رۇغۇم، ئامراق تايچىغىم ماخاساتۋى قەيەردە ئىكەن؟" دەپ سو-
رىدى. بۇيرۇق بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، كۆزىدىن ئىسسىق ياش تۆكۈپ،
قاتتىق قايغۇ - ھەسرەت بىلەن يىغلاپ، ئاغزى قۇرۇپ، تىل - تا-
ماقلىرى قېتىپ گەپ قىلالماستىن، جاۋاپ بېرەلمەي شۈك تۇردى.
بۇنى كۆرۈپ، ئىلىك بەگ خوتۇنى بىلەن ئالدىراپ مۇنداق دەپ
سورىدى: "تېز سۆزلەڭ بۇيرۇقۇم! كىچىك ئوغلۇم (زادى) نەدى-
كەن؟ خۇددى ئوتتا ئورتىنىپ كۆيۈۋاتقاندەك بەدىنىم قىزىپ،
ئەقلى - ھۇشۇمنى يوقىتىپ، (كۆڭلۈم) پاراكەندە بولۇپ، (ئۆزەمنى)
بىلەلمەيۋاتىمەن. يۈرىگىمنى پارە - پارە قىلىپ سۇندۇرماڭ!"
دېدى. بۇ چاغدا ئىككىنچى بۇيرۇقچى بودساتۋا تېگىننىڭ ئۆز
تېنىنى سەدىقە قىلىپ، قانداق ئىشلارنى قىلغانلىقىنى سۆزلەپ
بەردى. (625) بۇ سۆزلەرنى ئىلىك بەگنىڭ خوتۇنى ئاڭلاپ،
ئاچچىق ھەسرەت ئازاۋىنى باسالماي ھۆكرەپ يىغا - زارە قىلىشتى.
ئوغلىنىڭ ئۆلگەن يېرىنى كۆرگىسى كېلىپ، دەرھال بۈگۈرۈك ئات-
لار قوشۇلغان ھارۋىغا ئولتۇرۇپ، ھېلىقى قومۇشلۇق جىلغىغا
تېزدىن يېتىپ باردى. بودساتۋا ئۆز تېنىنى سەدىقە قىلغان يەرگە
بارغاندىن كېيىن، بودساتۋانىڭ ياش سۆڭەكلىرىنىڭ چېچىلىپ
ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى بىراقلا يەرگە ئېتىپ، ھۇشسىزلى-
نىپ، خۇددى بىر زور دەرەخ قاتتىق بورانغا سوقۇلۇپ ئۆرۈلگەن-

دەك يېقىلىشتى. ئەس - ھوشىلىرىنى يوقىتىپ، نىمە قىلىشىنى بىلەلـ مىدى. ئاندىن كېيىن، بۇيرۇقچى بەگلەر بېگى بىلەن ئەتراپىدىكى بەگلەر ئىنانچىلار سوغاق سۇ پۈركۈپ، يەلپۈگۈچ بىلەن يەلپۈپ، ئىلىك بەگ بىلەن خوتۇننى خېلى ۋاقىتلاردىن كېيىن ئاران ھوشىغا كەلتۈرۈشتى. (ئۇلار) ھوشىغا كېلىشى بىلەنلا (626) قوللىرىنى ئىگىز كوتىرىپ، ھوكرەپ يىغلاپ مۇنداق قوشاق تو- قۇشتى:

نە بالا بولدى تايىچىغىم،
ئوماقىنا قوزام.
نە ئۆچۈن ئۆلۈمنىڭ زۇلمى،
ئالدى بىلەن ساڭا كەلدى.

سەندىن بۇرۇن ئۆلۈشكە،
رازى ئىدىم، ئەي، مېنىڭ قاياشىم!
مۇنداق قاتتىق ئازاپنى،
ئەمدى مەن زادى كورمەي.

ئاندىن ئىلىك بەگنىڭ خوتۇنى بىر ئاز ھوشىغا كەلدى. (ئۇ) چاچلىرى چۇۋۇلغان ھالدا ئىككى قولى بىلەن كوكسىگە ئۇرۇپ خۇددى بىلىق سۇدىن ئايرىلىپ قىزىق قۇمدا ئېغىنىغاندەك يەردە ئېغىناپ، مۇنداق دەپ يىغلىدى: "كىمدۇ ئۇ، قوزامنىڭ تېنىنى پىچقان؟ (ئۇنىڭ) قالغان سوڭەكلىرى ھەر يەردە چېچىلىپ ياتىدۇ. مەن كەنجەمنى سويۇملۇك ئامراق تايىچىغىمنى يوقىتىپ، چەكسىز قايغۇ - ھەسرەت (مېنى) بېسىۋېلىپ تەۋرىيەلمەي قالدىمغۇ؟! كىم ئولتۇردى مېنىڭ ئامراق قوزامنى؟ كىم ماڭا سالدى مۇنداق قاتـ تىق قايغۇ - ئازاپنى؟! مېنىڭ يۈرىگىم قاتتىق ئالماس ئەمەس، (ئۇ) قانداقمۇ يېرىلماي، پارە - پارە بولماي (627) بۇنداق تۇرالـ سۇن؟! چۈشۈمدە مەن بۇ ئالامەتنى كورگەن ئىدىم. چۈشۈمدە ئىككى ئەمچىگىم پۈتۈنلەي پىچىلىپ، ئېغىزدىن چىشلىرىم قومۇرۇلۇپ

چۈشۈپ كەتكەن ئىدى. چوقۇم مۇشۇ قايغۇ-ئەلەمنى كۆرگەن ئىكەنمەن. يەنە بۇنىڭدىن باشقا ئۈچ كەپتەر باچكىسىنى لاچىن قوغلاپ، بىرىنى تۇتۇپ كەتكەن ئىدى. ئەمدى كىلىپ ئەڭ كىچىك ئارزۇلۇق، ئامراق پەرزەنتىمنى يوقاتتىم. (چۈشۈمدىكى) شۇملۇق بەلگىسى يالغان بولمىدى."

شۇندىن كىيىن، ئىلىك بەگ ئىككى ئوغلى بىلەن يىغا-زارە قىلىشىپ، زىننەتلەنگەن، ئىپسىل (كىيىم-كىچەكلىرىنىمۇ) يىغىشتۇرماستىن بارلىق بەگلەر بىلەن بىرلىكتە بودىساتۋانىڭ قالغان سۆڭەك شەرىرىنى يىغىشتى.

(ئۇلار) ناھايىتى كاتتا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، (بودساتۋاغا) ناھايىتى زور ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلدۈردى. ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلدۈرۈش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كىيىن مۇنار① ئىچىگە دەپنە قىلىندى.

---

① مۇنار — تېكىستتە "ئەستۈپ" دېيىلگەن. بۇ سۆز سانسكرىتچە [stüpa] دىن كەلگەن بولۇپ، بۇددانىڭ جەسەت كۈلى (شەرىر) قويۇلىدىغان ئورۇن (مۇنار) نى كۆرسىتىدۇ.

ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى

«ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات

بۇ ھېكايىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى فرانسىيىلىك پېللىيوت (P.Pelliot) 1907 - 1908 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئېلىمىز دۇڭخۇاڭدىكى مىڭ ئۆيلەردىن ئېلىپ كەتكەن. بۇ كىچىك كىتابچە شەكىللىك قوليازما بولۇپ، بەت سانى 80، ھەر بىر بەتكە 7 - 8 قۇر خەت يېزىلغان. بۇ يادىكارلىق ھازىر پارىژدىكى دۆلەت مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

1) 1914 - يىلى كل. خۇئارت (Huart .Cl) «ئاسىيا ئىلمىي ژورنىلى» (JA) نىڭ 5 - 57 - بەتلىرىدە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

2) پېللىيوت TP (مەلۇمات) نىڭ 225 - 272 - بەتلىرىدە 1914 - يىلى ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

3) 1940 - يىلى ھۈسەيىن نامىق ئورخۇنى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

4) 1971 - يىلى فرانسىيىلىك خامىلتون (J.Hamilton) بۇ ھېكايە توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

«ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» نىڭ تېكىستى

(1) تاشغارۇ ئىلىنچۈكە ئاتلانتۇردى ئەرتى...بالىق تاشتىن تارىغچىلاراغ كورۇر ئەرتى (٠) قۇرۇغ يەرىگ سۇۋايۇ ئول يەرىگ (Θ)

تارىيۇ...قۇش قۇزغۇن سۇقار يورىيۇر (٠) سانسىز تۈمەن ئۈز-
لۈگ ئۇلۇرۇر (٠) تارىخ تارىيۇ ئامارى تىنلىغ-لارىغ...قۇش-
چى كەيىكچى بالىقچى ئاۋچى تور-چى تۇزاقچى

(2) بولۇپ ئايىغ قىلىنچ قىلۇر (٠) تىنلىغ-لاراغ ئۇلۇرۇر (٠)
ئامارى تىنلىغلار چىغارى ئەنگىرەر يۈك ئەنگىرەر كەنتىر ئەنگىرەر
بوز پاتاتۇ قارىش تۇقىيۇر (٠) تاقى يەمە ئادرۇق ئۈز-رلا
كەنتۇ كەنتۇ ئۈز ئىشىن ئىشلەيۇر (٠) ئادرۇق ئادرۇق ئەم-
گەك ئەمگەنۇر (٠) تاقى يىمە كوردى ئامارى تىنلىغ-لار...

(3) يۇنت ئۇد چوقار قوي لاغزىن ئۇلاتى تىنلىغ-لارىغ ئۇلۇرۇر
تەرىسىن سويار قان ئوگۈز ئاقىتار ئەتىن قانىن ساتار ئانىن ئۆز
ئىگىدۇر (٠) يىمە بودىساۋات تىگىن بۇ ئۇلۇش بودۇن ئايىغ
قىلىنچلار قىلمىشىن كورۇپ ئەرتۈنگۈ بۇسۇشلۇغ قادغۇ-لۇغ

(4) بولۇپ ئىغلايۇ بالىقا كىردى...ئول ئودۇن ماخارىت ئىلىگ
ئەدگۇ ئوگلى تەگىنىگ بوسۇش-لۇغ كورۇپ ئىنچە تىپ يارلىقادى.
ئامراق ئوغلۇم (،) نە ئۈچۈن بوسۇش-لۇغ كەلتىڭىز (٠) تىگىن
قاڭى قانقا ئىنچە تىپ ئۆتۈنتى ئىغلايۇ (٠) بۇ نە ئەمگەك-
لىگ يىر ئەرمىش (٠) نەگۈلۈك

(5) توغدۇم مەن (٠) قاڭى قان ئىنچە تىپ ئايىتتى (:) نەگە
ئىغلايۇ بوسۇشلۇغ كەلتىڭ (٠) تىگىن ئىنچە تىپ ئۆتۈنتى
(:) تاشتىن ئىلىنچۈكە ئۈنمىش ئەردىم (٠) ئۆكۈش يوق
چىغاي ئەمگەكلىگ تىنلىغلاراغ كورۇپ ئىغلادىم (٠) قاڭى
قان ئىنچە تىپ يارلىغ-قادى (:) ئامراق ئوگۈكۈم (،) يىر
تەڭرى تورۇمىشتە

(6) بەرۇ باي يىمە بار، يوق چىغاي يىمە بار (٠) قايۇسىڭا ئەم-
گەكتە ئوزغۇرغايىسىن (٠) تىگىن ئىنچە تىپ ئۆتۈنتى (:)
قاڭىم قۇتى (،) مىنى سەۋەرسۇسىز (٠) قاڭى ئىلىگ ئىنچە
تىپ يارلىغ-قادى (:) ئامراق ئوگۈكۈم، سىنى ئىنچە سە-

ۋەرمەن ئاياداقى يىنچۇ مونچۇق تەك كوز ـ دەكى

....

(7) كوڭۇلچە بىردى ئول (٠) ئەدگۈكۈ ئات تۇرت بولۇڭ ـ دا
يادىلتى (،) كۈنىنگە قولغۇچى ـ لار ئۇزۇلمەدى (٠) تاقى
ئادىن ئاغلىق قولتى (٠) يىمە بىر ـ دى (٠) كۈنىنگە ئايىغا
مۇنچۇلايۇ بىرىپ ئاغلىقتاقى باغى باردىم ئاز ـ قىنا قالتى..
ئول ئۇدۇن ئاغىچى ئۇلۇغى قانىقا ئىنچە ئۇتۇنتى (:) تەڭـ
رىم (،) ئاغلىق قۇرۇغ بوش (؟) قالىر (٠) ئاغى باردىم
ئالقىنـ ـسار

(8) ياز ـ ۇقىا تۇشە تەگدىمەگەي ئەرتىمىز تەڭرىم...يىمە قاڭى
قان ئىنچە تىپ يارلىغتادى (:) قالڭ قازغانسار ئوغلى ئۈچۈن
تىمەزمۇ (٠) كوڭۇلا (ا) ۋگ بىرز ـ ۋن كوڭلىن بەرتىمەڭلەر
(٠) ئۇترۇ كۈنىنگە تىدىغسىز بىردى...ئول ئۇدۇن ئىنانچلارى
بۇيرۇق ـ لارى ئىشدىپ قانقا ئىنچەتىپ

(9) ئۇتۇنتىـ ـلەر (؛) تەڭرىم (،) ئىلىگ تۇرۇگ ئاغى باردىم
تۇتار (٠) ئاغى باردىم ئالقىنسار ئىل تورۇ نەچۈك تۇتار بىز
تەڭرىم...ئول ئۇدۇن قاڭى قان ئىنچە يارلىغ ـ قادى (:)
ئامراق ئوگۈكۈم كوڭلىن نەچۈك بەر تەيىن مەن (٠) ئاغىـ
چى ـ لار بىرەر ئۇدۇن ئوكى

(10) بارز ـ ۋن (٠) كەنتۇ بىلىنگەي ئەرنىچ تىپ يارلىغقادى (٠)
ئانتا ئۇترۇ كىيە قولتغۇچىلار كەلسەر ئاغىچىلارىن بولمادى (٠)
بىرگۈ بولماتىن قولتغۇچىلار يىغلايۇ بارسار (،) تىگىن يىمە
ئىغلايۇ قالىر ئەرتى (٠) ئۇترۇ تىگىن ئىنچە تىپ ساقىنتى
(:) ئاغىچى ئەرسەر

(11) مەنىڭ ئول (:) قاڭىم قان بودۇن تىلىنگە قورقۇپ ئىنچە
يارلىغـ ـقادى ئەرنىچ (٠) كوزۇنۇر ئەت بۇرخان ئوگ قاڭ
تىتىر (٠) قايۇ كىشى ئوگ قان كوڭلىن بەرتىسەر ئول
تىنلىغ تامۇلۇغ بولۇر (٠) ئوغۇل قىز ـ قا سانماز (٠) مەن

ئەمتى ئوگ قاڭ كوڭلىن

(12) بەرتمەيىن (٠) قاڭىم ئىلىلىگ تىلكە كىرمەز - ۇن ئوزقاز -
غانچىم ئۇزە ئەدگۇ قىلىنچ قىلايىن تىپ ساقىنتى (٠) ئانتا
ئوترۇ ئاتلىغ يۇزلۇگ - كە ئىنچە تىپ ئايىتتى (:) نەچۇكىن
ئاغىى بارىم قاز - غانسار ئۇكۇش بولۇر (٠) ئاتلىغ - لار
ئىنچە تىپ ئوتۇن

(13) تى (٠) ئوڭى ئوڭى قازغانچ قىلماق ئايۇ بىردىلەر (٠)
بىرى ئايۇر (:) قازغانچ نەڭ تارىغ تارىماقدا ئەدگۇ يوق
كىم بىر تارسار مىڭ تۇمەن بولۇر (٠) بىرى ئايۇر (:) قوي
يىلقى ئىگىدسەر يىلىڭا ئاشلۇر (٠) باي بولۇر (٠) بىرى
ئايۇر ئوڭتىن كىدىن ساتىغقا

(14) يۇلۇغقا بارسار باي بولۇر (٠) يىمە بىر بىلگەنوم بىلىرئەر
ئىنچە تىپ تىدى (:) تاۋار قاز - غانماق نەڭ تالۇي ئوگۇز
كە كىرىپ كوڭۇل - تەكى كۇس - ۇشن قانتۇرغالى ساقىنسار
بولۇنچىسۇز چىد (ن) تەمەنى ئەردىنى بولسار قاماغ يەر
تۇنچۇدەكى

(15) تىنلىغ - لارنىڭ كۇسۇشىن قانتۇرۇر (٠) ئىنچىپ تىگىن
ئالقۇنى تاپلامادى (٠) نەك تالۇي ئوگۇز - كە كىرمىشىگ
تاپلادى (٠) ئوتتۇرۇ قاڭى ئىلىگكە ئوتۇگ بىردى تالۇي ئو-
گۇز - كە كىرەيىن تىپ (٠) ئول ئودۇن قاڭى قان بۇ ئوتۇگ
ساۋ ئىشدىپ نەڭ كىگىنچ بىرۇ ئۇمادى (٠) ئەرتىنگۇ

(16) بۇسۇشلۇغ بولتى (٠) ئوترۇ ئوغلى تەگىن - كە ئىنچە تىپ
يارلىغ - قادى (:) ئامراق ئوگۇكۇم (٠) مەنىڭ ئىلتە قازغان-
چىم سىز - دىڭ ئەرمەز - مۇ (٠) ئەمتى كوڭۇلچە ئالىڭ (٠)
بارچە بۇشى بىرىڭ (٠) نە ئۇچۇن ئولۇم يەركە بارىرسىز؟
بىش تۇرلۇگ

(17) ئادا بار (٠) بىر ئادا ئول ئەرۇر (:) تالىم بالىق ئودۇغ
ئەركەن ساقلانمادىن تۇشار ئالقۇنى كەمى بىرلە سىڭۇرۇر (٠)

ئىكىنتى سۈۋدا سۈۋ ئۈڭلۈگ تاغلار بار (٠) كەمى سۈسۈپ سىنۇر (،) كىشى ئالىقۇ ئۇلۇر (٠) ئۈچۈنچ سۈۋدا يەكلەر ئۈرۈپ (~ ئۈنۈپ) كەمى سۈۋقا چومۇرۇر (٠) تورتۈنچ ئۈلۈغ تەڭىز - دىنچ -

(18) كەكىگۈرۈر (٠) سۈۋ ئىگىرىكشەلۈرەيۈر سوقۇشۇر (٠) بىشىنچ تەڭرى توپىنار قورقىنچىغ يىل تۈرۈر (٠) كەمى ئاقتارىلۇر ئۇلۇر.. بۇ مۇنچە قورقىنچىغ ئاداقا كىرىپ ئۇلگەي سىز (٠) بىزنى ئىرىنچ قىلغاي سىز.. تىپ تىدى (٠) ئول ئودۇن بودساۋات تىگىن قاڭى قانتا بۇ يارلىغ ئىشدىپ (،) .

(19) يارلىغ بولىز - ۇن تىدماز - ۇن بارايىن تىپ ئۇتۇنتى (٠) ئۇترۇ قاڭى قان يارلىغ - قامادى (٠) بارماغاي سەن تىپ تىدى (٠) ئۇترۇ تىگىن باشىن تۈنگىتىپ ئىغلايۇ يەردە ياتىپ يوقارۇ تۇرغالى ئاش ئاشلاغالى ئۇنامادى (٠) ئىنچا - تىپ تىدى (٠) يارلىغ بولماز ئەرسەر (،) بۇ يەردە يۇقارۇ تۇرماز - مەن (،) ئاش ئاشانمازمەن (،) ئۇلگەي

(20) مەن تىپ تىدى (٠) قالتى ئالتى كۈن ئەرتىپ باردى (٠) ئۇگى قاڭى.. ئاتلىغى يۈز - لۈگى ئىغلايۇ.. بۇسانۇ تۇرغۇ - رۇپ نەڭ ئۇنامادى... ئول ئودۇن ئۈگى قاڭى ئىنچەتىپ تىدى.. بىز كەنتۇ - كە ئەدگۈكە ئۈتلەيۈر بىز (٠) ئۇناماسار

....

(21) ئاسىغى تۇز - ۇسى نە بار (٠) تىگىن ئىنچە تىپ ئۇتۇنتى (:) لۈۈ قانلارىنتا چىنتەمەنى ئەردىنى بار (٠) كىم ئۈلۈگ - لۈگ قۇتلۇغ كىشى ئول ئەردىنى بۇلسار قاماغ تى (:) لىغ - لارقا ئاسىغ تۇسۇ قىلۇر (٠) ئانى ئۈچۈن تالۇيقا كىرىگسە - يۈرمەن تىپ ئۇتۇنتى (٠) ئول ئودۇن قاڭى قان يارلىغ يارلىغقا -

(22) دى (:) كىم تالۇي - قا بارايىن تىسەر كىزىڭلار (!) ئوغلۇم تىگىنكە ئەش بولۇڭلار (!) نە كەرگەكىن بارچا بەرگەي

Altun0q

بىز (٠) كىم يىرچى سۈۋچى كەمىچى بار ئەرسەر يىمە
كەلىز-ۈن (!) تەگىنىگ ئەسەن تۈگەل كەلۈر ز-ۈن-لەر٠٠
ئۈترۈ بۈ يارلىغ ئەشىدىپ بىش يۈز

(23) ساتىغچى ئەرەن-لەر تىرىلىپ ئىچگەرۈ ئۈتۈگ بىردى-لەر
(:) قاماغى بارىر بىز (،) ئۈلسەر بىرلە ئۈلۈر بىز (،) كەل-
سەر بىرلە كەلىر بىز، تىپ ئۈتۈگ بىردى-لەر (٠) ئۈل ئۈ-
دۈن باراناس ئۈلۈشتا بىر ئەدگۈ ئەلىپ يىرچى سۈۋچى بار
ئەرتى (٠) قاچ

(24) قاتا تالۈي-قا كىرىپ بىشەر يۈز ئەرىن بارىپ ئەسەن
تۈگەل كەلمىش ئەرتى (٠) ئىنچىپ سەكىز ئۈن ياشايۈر
قارى ئەرتى (،) يەنە ئىككى كوز-ى كورمەز ئەرتى (٠)
ئۈل بىش يۈز ئەر قامۈغۈن ئۈل كورمەز يىرچىكە ئۈتۈنتى-
لەر٠٠ئۈل ئۈدۈن

(25) تىگىن ئۈز-ى بارىپ قولىن يىتىپ ئىچگەرۈ قاڭى قان
تاپا كىگۈردى (٠) قاڭى قان ئىنچە تىپ يارلىغ-قادى (:)
بىر كىيە ئامراق ئوغلۈمىن سىز-ىنگە تۈتۈز-ۈر مەن (٠)
ئەسەن تۈگەل كەلۈرۈك تىپ يارلىقادى (٠) ئۈترۈ ئۈل
ئاۋىچقا ئىغلايۈ قاز-قا ئىنچە تىپ تەگىرىم، نەمۈك تاق
بولتى كىم ئانتاغ تەگىرتەك ئۈتۈن-

(26) تى (:) ئەردىنى تەك ئۈگۈكۈگۈزنى ئۈلۈم يىرىنگە ئىدۈر-
سىز ئۈل تالۈي سۈۋى ئەرتىنگۈ قورقىنچىغ ئادالىغ ئۈل
(٠) ئۈكۈش تىنلىغلار بارىپ ئۈلۈگلى بار (٠) بارسار يارا-
غايمۈ تىپ ئۈتۈنتى٠٠

(27) ئۈلۈش بارچا تىگىن ئۈچۈن بۈسانۈر (٠) يىمە قان ئىنچە
تىپ يارلىغ-قادى (:) تىدۈ ئۈمادىم (،) ئەركىم تۈكەمەدى
ئەركسىز ئىدۈرمەن (٠) ئەمتى سىز قاتاغلا-نىڭ (،) بىرلە
بارىڭ يىرچى بولۈڭ تىپ يارلىغقادى (٠) ئاۋىچقا قاماغ
تاپالامىش ئۈچۈن يىرچى

(28) بولتى (.) ئول ئودۇن قاڭى قان تىگىنكە سەپتى (.) بىش
يۈز ئەرەنىنىڭ ئاشى سۈۋى كولۈكى تاقى نە كەرگەكىن
ئالقۇ تۈكەتى بىرىپ ئۈزاتىپ ئۈنتۈردى (.) ئول ئودۇن
ئايىغ ئوگلى تىگىن ئىنىسى ئىنچەتىپ ساقىنتى (:) ئوگۈم
قاڭىم ئىچىم تىگىن ـ كە
(29) سەۋەر مەنى ئاقلايۇر ئەرتى (.) ئەمتى ئىچىم تالۇي ـ قا
بارىپ ئەردىنى كەلۈرسەر (،) تاقى ئاغىرلىغ بولغاي (،)
مەن تاقى ئۈچۈز بولغايمەن تىپ ساقىنتى (.) ئەمتى
بىرلە بارايىن (.) ئوترۇ قاڭى قاذ ـ قا ئىنچە تىپ ئوتۈنتى
(:) ئىچىم تىگىن ئولۇم يىركە باردى ئول (،)
(30) نەگۈلۈك قالىرمەن (.) تەڭرىم (،) مەن يمە بارايىن (،)
ئەدگۈ ياۋلاق بولسار بىرلە بولالىم تىپ (.) يمە قاڭى
ئوغول قىلىنچى ياۋلاق ئۈچۈن سەۋمەز ئەردى (.) ئوترۇ
بارسار بارغىل تىپ يارلىغقادى .. ئول ئودۇن قاڭى قان ئۈلۈش
بودۇن ئىغلايۇ سىقى
(31) تايۇ ئەدگۈ ئوگلى تىگىننىڭ ئۈزاتى ئۈنتۈرۈپ تالۇي ـ قا
ئىدتىلار (.) قالتى تالۇي ئوگۈز ـ كە تەگىپ يىتى كۈن
تۈرۈپ كەمى ياراتتى (.) يىتى تەمىر سۇئا كەمى سولاپ
تۈرغۈردى (.) يىتىنچ كۈن تاڭ تاڭلايۇر ئەركەن (،) ئەد-
گۈ ئوگلى تىگىن ئۈلۈغ كوۋ-
(32) رۈگ توقىتىپ ئىنچە تىپ يارلىغقادى (:) تالۇي ئوگۈز ـ كە
كىرۈر سىز ـ لەر (،) كىم ئولۇم ـ ئاداقا قورقسار (،) ئاشنۇ-
راق يورۈڭلار (!) مەن سىز ـ لەرنى كۈچەپ ئىلتمەزمەن
(.) ئوترۇ يارلىغىن ئىشدىپ كىم نەڭ ئۈنمەدى ـ لەر (.) كۈنىنگە
(33) مۈنچۈلايۇ كوۋرۈگ توقىپ يارلىغ يارلىغتاپ كىم نەڭ ئوز-
(تە) ـ مەسەر (،) يىتىنچ كۈن تەمىر سۇئا ئاچتى تەمىر
ئىسىغ يوردى .. تىگىن قۇتى ئۈلۈگى ئۈچۈن ئاداسىز تۇدا ـ
سىز قاچ كۈن ئىچىنتە ئەردىنى ـ لىگ ئوترۇق ـ قا تەگدىلەر

(٠) يەتتى كۈن ئانتا

(34) تىنتىلار (٠) يەتتىنچ كۈن تاڭ ئادىنچىغ ئەردىنى بىشىچۇ
كەمد ـ كە تۈكەگۈچە ئۈرۈپ..تىگىن...ئىنچە تىپ يارلىغقادى
(؛) ئەمتى مەن بۇ ئەردىنى بىرلە بارسارمەن (٠) قاماغ
تىنلىغلارقا ئارتۇق ئاسىغ تۇسۇ قىلۇ ئۇماغاي مەن (٠)
سىز ـ لەر بارىڭلار (٠) مەن بۇ مۇنتۇ ـ

(35) دا يىگرەك چىنتەمەنى ئەردىنى ئاالغالى باراين كىم قايۇ
تىنلىغلارقا تۈزۈ تۈكەتى ئاسىغ تۇسۇ قىلۇ ئۇسارمەن ..ئوترۇ
قاداشى ئايىغ ئوگلى تىگىننگ ئوتلەپ كەمى تۈتۈزۈپ يانـ
تۇرۇ ئىدتى..تىگىن يىرچى ئاۋىچقا بىرلە

(36) ئىكەگۈ قالتى ـ لار....ئول ئودۇن ئەدگۈ ئوگلى تىگىن يىرچى
ئاۋىچقا قولىن بىستىپ يىتى كۈن بىلچە بوغۇزچا سۇۋدا
يورىپ كۈمۈشلۈگ ئوترۇق ـ قا تاغقا تەگدى..يىرى قۇمى
ئالتۇ كۈمۈش (٠) ئوترۇ تىنتۇرغالى ساقىنتى..ئىنچىپ

(37) ئاۋىنچقا ئارۇقى يەتتى (٠) كۈچى ئالكۈدى (٠) تەبىرەيۇ
يوريىۇ ئۇمادى (٠) ئوترۇ تىگىنكە ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (٠)
ئوغلۇم (٠) مۇنتادا ئىنارۇ ئوگتۇن يىگاق..ئالتۇن تاغ بار
(٠) كوز ـ ۈنۈرمۇ (٠) كورۇك تد (پ) تىدى..ئاۋىچقا ئىنچە
تىپ تىدى...ئول ئالتۇن

(38) تاغ ـ قاتەگسەرسىز (٠) كوك لەنخۇا كورگەي سىز (٠) ئول
لەنخۇا سايۇ بىرەر ئاغۇلۇغ يىلان بار (٠) ئاغۇ تىنى ئىراقـ
تىن ئانچۇلايۇ كوز ـ ۈنۈر..قالتى لەنخۇا سايۇ تۇتۇن تۇتەر ـ
چە ئول ئەرسەر ئەرتىنگۈ ئەاپ ئادا تىتىر..

(39) ئول لەنخۇا يولۇغ يوغۇرۇ ئۇسارسىز (٠) ئوترۇ لۇۋ قانى
ئەردىنلىگ بالىق ـ قا ئوردۇقا ـ تەگگەي سىز.. ئول بالىق تەگـ
رە يىمە يىتى قات قارام ئىچىنتە ئالتۇ ئاغۇ ـ لۇغ لۇۋ ـ لار
يىلانلار ياتۇر (٠) ئانى يوغۇرۇ ئۇسارسىز (٠) ئىچگەرۇ
بالىقفا كىرگەي سىز (٠) لۇۋ

(40) قانىڭا كوز ـ ۋۇنگەي سىز (٠) ئەردىنى بولغايىسىز..مەن ئەمنى
ئولۇرمەن (٠) سىز يالغۇس ـ قىيا قالىرسىز (٠) تەڭىرىم (،)
قورقىماك بۇسانىماك (!) ئەسەن تۇگەل تەگگەي سىز..
ئىنچىپ قايۇكۇن بۇرخان قۇتىن بۇلسار..مىنى تىتىماك (!)
ئەدگۇ كۇنى يولچى يىرچى بولۇپ

....

....

....

(41) ـ ىڭا (~ىنىگە) تەگدى قاپاغدا ئىكى ئارىغ قىز ـ لار
تۇرۇر (٠) ئىلگى ئەردىنىلىگ يىپ ئەنگىرەر.. ئوترۇتىگىن
كىم سىزلەر..تىپ ئايىتتى (٠) ئول قىزلار قاپاغچى بىز تىپ
تىدى..ئوترۇتىگىن بالىق ئىچىنگە كىردى (٠) ئوڭتۇن
(42) قاپاغقا تەگدى..ئوترۇ تورت كوركلە قىرقىن يورۇك كومۇش
يىپ ئەنگىرەر (٠) بۇ قاپاغ كۆزەدۇ تۇرۇر ـ لار..تىگىن ئايىت ـ
سار (،) قاپاقچى قىرقىن بىز تىدد ـ لەر.. ئوترۇ تاقى ئىچ ـ
گەرۇ كىردى (٠) ئوردۇ قاپاغ ـ قا تەگدى (٠) ئول قاپاغدا
سەكىز كوركلە
(43) تاك ئارىغ قىز ـ لار سارىغ ئالتۇن يىپ ئەنگىرەر ـ لەر (٠)
تىگىن كوركلەرىن تاڭلاپ سىز ـ لەر لۇۇلارقانى قۇنچۇيى مۇ
سىز ـ لەر ئايىتسار (،) بىز ئوردۇ قاپاغ كۆزەتچى بىز تىپ
تىدد ـ لەر (٠) ئوترۇ تىگىن ئىچگەرۇ ئىنچە ئوتۇگ
(44) بىردى (:) بۇ چىمبۇدىۋىپ يىرسۇۋ ـ داقى باراناس ئۇلۇش ـ
تاقى قان ئوغلى ئەدگۇ ئوگلى تىگىن كەلىپ قاپاغ ـ دا
تۇرۇر ئىچگەرۇ كوز ـ ۋۇنگەلى تىپ (٠) ئول ئودۇن ئول
قاپاغ ـ چى قىرقىن ـ لار ئىچگەرۇ كىرىپ ئوتۇنتى ـ لەر (٠)
(45) لۇۇ قانى ئىنچە تىپ ساقىنچ ساقىنتى (:) ئۇلۇغ كۇچلۇگ
قۇتلۇغ بودساۋات ـ لار ئەرمەسەر (،) بۇ يىركە نەك تەگمە ـ

گەي ئەرتى.. ئۇل بودساۋات ئەرىنچ (٠) كىرز ـ ۋُن تىسىپ
يارلىغقادى (٠) ئۇل ئۇدۇن تىگىن ئىچگەرۇ كىردى (٠)
لۇۇقانى..

(46) ئۇترۇ ئۇنتى (٠) ئەلگىن تۇتا كىگۇرۇپ ئەردىنى ـ لىگ ئۇ-
رۇنلۇق ئۇزە ئولغۇرتى (٠) لۇۇ قانىڭا تاتىغلىغ سوغانچىغ
نوم نوملادى (٠) ئۇلۇغ ئوگرۇنچۇلۇگ كوڭلىن بۇشى بىر-
مەك ئاسىغ (ن) نوملادى (٠) ئۇل لۇۇ قانى ئەرتىنگۇ

(47) سەۋىنتى سۇزۇلتى (٠) ئىنچە تىپ تىدى (:) نە كەرگەك
بولتى كىم ئانچە ئەمگەنىپ بۇ يىركە كەلتىڭىز (٠) بودسا-
ۋات تىگىن ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (:) بۇ يەرتىنچۇدە قاماغ
تىنلىغلار ئۇچۇن بۇرخان قۇتىن

(48) تىلەيۇ يوق چىغاي ئىرىنچ يارلىغ ـ تىنلىغلارغا ئاساغ تۇسۇ
قىلغالى چىنتەمەنى ئەردىنى قولۇ بۇشى ـ قا كەلتىم تىپ
ئوتۇنتى..لۇۇ قانى ئىنچە تىپ يارلىغقادى..ياراغاي (،) ئوڭرە
يىمە بودساۋاتلار مۇنچۇلايۇ

(49) ئەردىنى بۇشىقا كەلمىشى بار ئەرتى (٠) ئالقۇقا بىرىپ
ئىدتىمىز (٠) سىز ـ نىڭە يىمە بىرگەي بىز..يىتى كۇن مۇن-
تائىنىڭ (!) بىز ـ نىڭە نوم نوملاڭ (!) تاپىنالىم ئۇدۇنالىم
(٠) بىز ـ نىڭە ئاساغ تۇسۇ

(50) قىلىڭ (!) يىتىنچ كۇن ئەردىنى ئالىپ بارىڭ تىپ تىدى..
ئۇل ئۇدۇن ئەدگۇ ئوگلى تىگىن يىتى كۇن لۇۇلار قانى ناراتا
ئاتلىغ لۇۇقانى قۇلاغاقىنتاقى چىنتەمەنى ئەردىنى ئالىپ سوكۇپ

(51) تىگىنكە بىردى.. ئىنچەتىپ قۇت قولتى (:) مەن ئۇلۇغ
كۇسۇشىن بۇ چىنتەمەنى..ئەردىنى ئالىپ سىز ـ نىڭە بۇشى
بىرۇر مەن (٠) سىز قاچان بۇرخان قۇتىن بولسار (،) سىز
مىنى تىتمەڭ قۇتغارىڭ (٠) سىز ـ نىڭە قۇتۇڭۇز ـ تا بۇ سۇيى-
لىغ ئەت ئۇز ـ

(52) دە ئۇزالىم (!) قۇرتۇلماق بول ـ قا تەگىنەلىم..ئوترۇ لۇۇ

AltunOq

قانىلار قالتى ئىتى (٠) تالۇي ئۆگۈز ـ كە قىدىغىغا تەگۈر ـ
دى.. قالتى ئانىتا تەگدۆكتە ئىنىسى بىرلە قاۋىشتى..ئىكى
قاداش ئەسەن تۆگەل قاۋشىپ ئۆپۈشتى قۇچۇشتى

(53) ئىغلاشتى (٠) ئۆترۆ سىقتاشتىلار يەنە ئۆگۈردىلەر سەۋىنىشتى ـ
لەر..... ئو (ت) رۆ تىگىن ئىنىچەتىپ ئايىتتى (:) ئامىراق
قاداشىم (٠) ئەشىلىك تۆشۆك بىز ـ نىڭ بىش يۈز ئەرەن
قانچا باردى..ئەسەن تەگدى مۆ (٠) ئىنىسى ئايىغ ئۆگلى
تىگىن ئىنىچەتىپ تىدى (:) تالۇي ئىچىنتە

(54) يوقادتى (٠) قۇتسۇز قوۋىلار ئۈچۈن ئالقۇ يوقادتى ئالقۇ
ئۆلتى ـ لەر.. ئۆترۆ تىگىن ئەرتىنگۈ بۇسانتى ئىغلادى (٠)
سەن نەچۆك ئۆز ـ تۆك تىپ تىسەر..بىر كەمى سىيۇقىن
تۆتۆ ئۆنتۈم تىپ تىدى (٠) ئۆترۆ ئىچىسى تىگىنكە ئىنىچە
تىپ ئايىتتى (:) ئەردىنى

(55) بۆلتۆكۈز مۆ تىپ تىدى (٠) تىگىن كونى ساۋلىغ ئۈچۈن
بۆلتۈم ئۆگۈكۈم تىپ تىدى..ئۆترۆ ئىنىسى ئىنىچە تىپ تىدى
(:) سىز ئارۇق سىز (٠) ئاز ئۆدلىك (٠) ئەردىنى ماڭا بىـ
رىلىڭ مەن تۆتايىن (٠) ئۆترۆ ئەدگۈ ئۆگلى تىگىن باشىنتا ـ
قى ئەردىنىگ ئالىپ ئىنىسىنگە

(56) بىردى (٠) بەكىرۆ كىز ـ لەپ تۆت (٠) ئۆغىرۆ ئالمازـ ۆن
تىپ تىدى.. ئۆترۆ ئۆدىدى ئۆل (٠) ئۆل ئۆدۆن ئاياغ
ئۆگلى تىگىن كوڭلىنگە يەك ساقىنچى كىردى (٠) ئىنىچەتىپ
تىدى ساقىنچ ساقىنتى (:) ئۆگۈم قاڭىم سوندە بەرۆ مەنى
سەۋمەز ئەرتى (٠) ئىچىم تىگىنكە سەۋەر

(57) ئەرتى.. ئەمتى بۆ ئەردىنى بىرلە تەگدۆكتە (٠) ئىچىم كوك
تەگرىدكە يوقلاغاي.. مەن ئۆزۈم ئىتتا سانسىز يىر كورۆ
يورىمىش كەرگەك (٠) ئەمتى مۆنى ئىكى كوز تەگلەرىپ
سانچايىن (٠) بۆ قانچا بارغاي (؟) كەنتۆ ئۆلگەي تىپ
ساقىنتى (٠) ئۆترۆ تۆرۆپ ئىكى قامىش سىش قىيىپ

(58) ئىكى كوز - ىنگە سانچىپ تەزتى (،)......ئول ئودۇن ئەدگۈ ئوگلى تىگىن ئىنىسىن ئوقىيۇ ماڭرادى (:) ئىنىم قانتا سەن (؟) ئوغرى كەلىپ ئىكى كوزۇمىن تەگلەرۇ سانچتى تىپ ئىغلادى..سىقتادى بالىقچا ئاغنايۇ..

(59) ئوترۇ ئول يىر سۇۋ ئىزىسى تەڭرى بار ئەرتى... تىگىن ئەمگەكىن كورۇ ئۇماتىن تىگىنكە ئىنچە تىپ تىدى (:) ئوغرى تىپ تىدۇكۇڭۇز نەگۇ ئۇل (؟) ئوز ئىنىڭىز ئەرتى... سىزنى ئولىز - ۇن تىپ ئىنچە قىلتى (،) تەزىپ باردى (،)

(60) ئەمتى ئىغلاماڭ تۇرۇڭ (،) مەن يىرچىلەپ ئىلتگەي مەن (،) سىزنى بودۇنقا تەگۇرگەي مەن تىپ تىدى.. ئوترۇ ئەدگۇ ئوگلى تىگىن يوقارۇ تۇردى.. تەڭرىسى ئۇنتەيۇ يول ئايۇ بىردى (،) بودۇنقا تەگدى......

....

....

....

(61) تىرىگ ئوز - تۇم كەلتۇكۇم بۇ تىپ ئوتۇنتى.. ئول ئودۇن قاڭى قان بۇ ساۋ ئىشدىپ كوك تەڭرى تا - پا ئۇلىدى سىقتادى (،) يۇكسەك ئىدىز ئورۇنلۇقتىن قودى ئوز كەمىش - تى (،) ئوگسىرەدى تالتى (،) ئولۇگ تەك قامىلۇ تۇشتى (،)

(62) ئۇركىچ تىمىن ئوگلەنتى.... ئوترۇ ئول ئودۇن باراناس ئۇلۇش بودۇنى ئالقۇ بۇسانتى ئىغلادى - لار.... ئول ئودۇن قاڭى قان ئايىغ قىلىنچلىغ ئاق ئوغلىن ئىنچە تىپ سىز - ىنتى (:) ئامراق ئوغلۇم ئولتى ئەرسەر (،)

(63) مۇنۇڭ يۇزىن يمە كورمەيىن (،) ئوغلۇم ساۋى ئەدگۇ ياۋلاق بەلگۇرگىنچە قىلىنقىنتا ياتىز - ۇن تىپ يارلىغ بولتى (،) ئەلگىن ئاداقىن بەكلەپ قىلىنقتا ئۇردىلار (،) ئول ئودۇن

ئەدگۈ ئوگلى تىگىن

(64) كەنتۈ - نىڭ قۇتى ئۈلۈگى ئۈچۈن قۇتى ۋاخشىكى ئۈدۈزۈپ
ئوز قادىنى يېرىنگە تەگدى كىم قاڭى قان ئول ئىلىگ
قان قىزىن ئەدگۈ ئوگلى تىگىن - كە قولمىش ئەرتى (٠)
تۈنگۈر بۈشۈك بولمىش ئەرتى (٠) قالتى بالىق قاپاغدا

(65) ئۈلۈرۈر ئەركەن (،) قان ئۈدچىسى بىش يۈز ئۈد سۈرە
ئۈنتى.. بۈقاسى ئاشىنۇ ئۈنۈپ تىگىنىگ يۈمبۈرۈ ياتغۇرۇپ
تورت ئاداقىن ئىگلەيۈ كولىتىدى تۈردى (٠) سۈرۈگ ئۈد
قاماغ ئۈنتۈكتە تىلىن يالغاپ ئىكى كوز - ىنتەكى سىشىن
ئالىپ

(66) قودتى (٠) ئوترۇ قاپىغچى ئەر تۈرغۈرۇپ يولتا ئوڭى
ئولغۇرتى (٠) ئۈدچى ئەر كورۈپ ئىنچە تىپ ئايىتدى (:)
سىز كىشىدە ئادرۇق بەگرەك ئەر كور - ۈنۈرسىز (٠) سىز
نەگۈلۈك ئىنچە ئىرىنچ يارلىغ بولتۇڭۇز.. تىگىن ئىنچە تىپ
ساقىنچ ساقىـ

(67) نتى (:) تۇزۇمىن ئوغۇشۇمىن بەلگۈرتى سوزلە سەر (،)
ئىنىم ئولگەي.. ئوترۇ تىگىن توغا يوق چىغاي بۈشچى
مەن تىپ تىدى.. ئول ئودۇن ئۈدچى ئەر ئوز ئەۋىنگە
ئىلىتتى ئاچىنتى (٠) ئەۋىنتەكى ئۈلۈغ كىچىگكە تۈتۈزدى (٠)
ئارتۇق

(68) ئەدگۈ ئاچىنغلار تىپ بىر ئاي ئارتۇق ئاچىنتى (٠) ئانتا
كىن يېمە ئاغرۇق بولتى (٠) كەڭرەنۈ ئاش بىرۈر بولتى - لار..
قالتى تىگىن ئۈقتى كوڭلى يىرىنتى.. ئوترۇ ئۈدچى ئەركە
بارايىن تىپ تىدى.. ئۈدچى ئەر نەگۈلۈك بارغىسادىڭىز (،)
كوڭلۈڭۈزنى

(69) كىم بەرتدى (،) بارماڭ تىپ تىدى.. تىگىن ئىنچە تىپ
تىدى (:) كۈدەن ئۈر تۇرسار.. ياراماز (٠) سىز ماڭا قاداش

بولتۇڭۇز (٠) ماڭا ئەدگۈ ساقىنچىڭىز بار ئەرسەر (،) ماڭا
ئەمتى بىر قۇڭقاۋ تىلەپ كەلۈرۈڭ (٠)

(70) ئەلگىم ئەتىز-ۈ ئاغىز-ىم يەرلايۇ ئۇز ئىگىدەيىن (٠) ئانتا ئۈدچى ئەر بىر قۇڭقاۋ تىلەپ كەلۈردى بىردى (٠) ئانتا ئۈدۈزۈپ بالىق ئورتۇسىنتا بەلتىردە قالىن قۇۋراغ ئارا ئولغۇرتى (٠) تىگىن قوپۇز-قا ئەرتىنگۈ ئۆز ئەرتى..

(71) ئەلگى قوپۇز ئەتىز-ۈ ئاغىز-ى يەرلايۇ ئولۇردى (٠) ئۈلۈش بودۇن ئالقۇ قۇۋرادى يىرىغ تاڭلايۇ ئىسىركەيۇ ئىغلايۇ تەگرە تولى تۇرۇرلار ئەرتى (٠) كۈنىنگە تاڭ ئادىنچىغ تاتاغلىغ ئاش ئىچكۈ كەلۈرۈپ تاپىنۇر-لار ئەرتى(٠) تاقى ئول ئۈلۈشتا نەچە ئىرىنچ يارلىغ قولتىنۇچى-لار بار

(72) ئەرسەر (،) ئالقۇ ئانتا قۇۋرادى (٠) بىش يۈز قولتىغۇچى تىگىن ئانتا ئىگىدتى (٠) ئالقۇ مەڭى-لىگ بولتى-لار.... ئول ئودۇن قادىنى قان بورلۇقچىسى تىگىنىڭ كورۇپ ئىنچە تىپ ساقىنتى (:) ئىچگەرۈلۈگ ئەدگۈ يەمىشىگ قۇش-لار ئارتا-

(73) تىر ئۈچۈن تۇرقارۇ قىنقا تەگىنۈرمەن (٠) ئەمتى بۇ ئەرىگ ئىلتەيىن بورلۇ قۇمىن كۈزەدىز-ۈن ئانتا ئاچىنايىن تىپ (٠) ئوترۇ تىگىنىگ ئىلتگەلى سوزلەدى تىگىنىگ قىدىغىنتاقى

....

....

(74) تەگىر ئۈچۈن بۇسانىپ بالىق ئۈلۈشتا بىلگەلەركە ئايىتىپ كىم يىمە ئوتكۈرۈ ئۇمادى-لار.. ئۈكۈش بىلگە كىشى-لەر ئىنچە تىدى-لەر (:) ئول كوزسۆز كىشى ئايىغ بىلگە تىتىر (٠) ئاڭا ئايىتىڭ (٠) ئول بورلۇقچى ئەر كوزسۆز كىشى-

....

....

(75) ـگىتا ئىلتىك ئانتا ئال چەۋىش ئايۇ بەرگە (ي) مەن..
يەمشىگىن قۇش قوزغۇن ئارتاتىماغاي (٠) ئوترۇ يەمشىلىكچى
ئەر ئىلتەيىن تىپ تىدى (٠) ئوتىرۇ تىگىن ئول بىش يۇز
قولتغۇچىـلاراغ ئاشىن سۇۋىن
(76) تونى ئەتۇكى قوپى تۇكەتى قىلتى بارچا ـ قا خۇمارۇ ساۋ
قودتى ئىكىلەيۇ سىلەر ـ نى كورۇشەمەگەي مەن (٠) قاچان
بۇرخان قۇتىن بۇلسار مەن (،) سىلەرنى بارچا ئانتا
قۇتارغا (ي) مەن تىپ تىدى....
(77) ئول ئودۇن ئول بىش يۇز قولتغۇچىلار بۇ ساۋاغ ئىشىدىپ
ئولىدىـلار سىقىتادىـلار قالتى بۇزاغۇ ـ سىن يىتۇرمىس
ئىنگەك تەك ئۇلىيۇ ئىنچە تىپ ئوتۇنتىلەر (:) ئوگىسۇز ئوگى
قاڭسىز قاڭى سىز بولتۇڭۇز(٠) ئەمتى بىز ـ نى ئىرنىچ
(78) يارلىغ قىلىپ قانچا بارىرسىز.... ئول ئودۇن تىگىن ئىنچە
تىپ يارلىغقادى (:) بۇ يىرتىنچۇ تورۇسى ئانتاغ ئول (٠)
ئامراق يىمە ئادرىلۇر (،) سەۋىگ يىمە سەشىلۇر (؟) تىپ
تىدى.. ئوترۇ تەگىن ئول بورلاـ
(79) ۇقچى ئەر بىرلە باردى (٠) بورلۇقتا تەگمىشتە بورلۇقچى
ئەركە ئىنچە تىپ تىدى (٠) قاچ كەرەكلىگ يەمىش سۇگۇت
ئۇزە بىرەر چىڭراتغۇ ئاسىلىڭ (،) بىر سوگۇت ئۇزە بىرەر
چىڭراتغۇ ئاسىلىڭ (،)
(80) ئىسىغ باڭ (٠) قاماغ ئىشىغ باشىن بىرگەرۇ باپ مەنىڭ
ئەلىگدە ئۇرۇڭ (٠) قۇش قوزغۇن قونسار (،) ئىسىغ ـ اغ
تارتغاي مەن (٠) سوگەت تەبرەگەي قۇشلار قونماغاي (٠)
يەمىشگەز ئارتاماغاي تىپ تىدى......

تەرجىمىسى

(1) (ئاق نىيەت تىگىنىنى شەھەر) سىرتىغا سەيىلگە چىقارغان
ئىدى. (ئۇ) شەھەر سىرتىدا تىرىقچىلارنى كوردى. (ئۇلار)

قۇرۇق پەرلەرنى سۇغىرىپ، نەم يەرلەرنى (ئۇسا بولغان
يەرلەرنى) تېرىۋاتاتتى. قوش-قوزغۇنلار (قۇرۇت-قوڭغۇز-
لارنى تېرىپ) يەپ تۈمەنلىگەن جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈۋاتاتتى.
تېرىقچىلىق قىلىپ نۇرغۇن جانلىقلارنى...... قوشچى،
كېپەكچى، بىلىقچى، ئوۋچى، تورچى، تۇزاقچى
(2) ھەممىسى يامان ئىشلارنى قىلىپ جانلىقلارنى ئۆلتۈرەتتى،
نۇرغۇنلىغان كىشىلەر چاق بىلەن يۈك، كەندىر ئىگىرىپ
بوز قارس① توقۇۋاتاتتى، يەنە ھەرخىل (ھۈنەر) ئۇستى-
لىرى ئۆز ھۈنەر ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتاتتى.
(كىشىلەر) خىلمۇ-خىل جاپالار تارتىۋاتاتتى. (ئۇ) يەنە
نۇرغۇنلىغان كىشىلەر...
(3) ئات، كالا، چوقار②(؟)، قوي، چوشقا قاتارلىق ھايۋانلارنى
ئۆلتۈرۈپ قانلىرىنى دەريا (سۇيىدەك) ئېقىۋاتقانلىغىنى،
(ئۇلارنىڭ) تېرىسىنى سويۇپ، گوش، قانلىرىنى سېتىش
ئارقىلىق ئۆزلىرىنى بېقىۋاتقانلىغىنى كوردى. بودساتۋا تىگىن
بۇ ئەل-خەلقنىڭ يامان قىلمىشلار قىلىۋاتقانلىغىنى كورۈپ
ئىنتايىن غەم-قايغۇلۇق
(4) بولۇپ، يىغلىغىنىچە شەھەرگە قايتىپ كىردى. شۇ چاغدا
ماھارىت ئىلىگ ئاق نىيەت تىگىننىڭ قايغۇلۇق (قىياپىتىنى)
كورۈپ مۇنداق دىدى: "ئامراق ئوغلۇم، نىمە ئۈچۈن
ھەسرەت چېكىپ قايتىپ كەلدىڭىز؟" تىگىن ئاتىسى خانغا
يىغلاپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: "بۇ نىمە دىگەن ئازاپلىق
دۇنيا! (مەن) نىمىشقىمۇ
(5) تۇغۇلۇپ قالغاندىمەن!؟" ئاتىسى خان مۇنداق دەپ سو-
رىدى: "نىمىشقا يىغلاپ، ھەسرەت چېكىپ قايتىپ كەل-

① قارس — بىر خىل رەخت.

② چوقار — بىر خىل ھايۋان نامى بولسا كېرەك.

مدىڭ؟" تىگىن مۇنداق دەپ جاۋاپ بەردى: "تاشقىرىغا
سەيلىگە چىققان ئىدىم، ئۇرغۇنلىغان نامرات، جاپاكەش
جانلىقلارنى كورۇپ يىغلىدىم." ئاتىسى خان مۇنداق
دىدى: "ئامراق قوزام، يەر ـ جاھان تورەلگەندىن
(6) بىرى بايمۇ بار، گادايمۇ بار. سەن (ئۇلارنىڭ) قايسى
بىرىنى ئازاپتىن قۇتۇلدۇرسەن؟" تىگىن مۇنداق دىدى:
"ئاتام جاناپلىرى، مىنى سويەمسىز؟" ئاتىسى ئىلىگ
مۇنداق دىدى: "ئامراق قوزام، سىنى شۇنداق سويىمەنكى،
خۇددى ئالقىنىمدىكى ئۇنچە ـ مەرۋايىتتەك، كوزۇمنىڭ......"
(7) كوڭلىدىكىچە بەردى. (ئاق نىيەت تىگىننىڭ) ياخشى نام ـ
شوھرىتى ھەممە تەرەپكە تارقالدى. ھەر كۇنى تىلەمچىلەر ـ
نىڭ (ئايىغى) ئۇزۇلمىدى. (ئۇ ئاتىسى خاندىن) يەنە باشقا
غەزنىنى تەلەپ قىلىپ ئالدى. (تىلەمچىلەرگە) يەنە
(تارقىتىپ) بەردى. كۇنگە، ئىيغا مۇشۇنچىلا بىرىۋىرىپ
غەزنىدىكى مال ـ دۇنيا ئازغىنا قالدى. شۇ چاغدا غەز ـ
نىچىلەر باشلىغى خانغا مۇنداق دەپ ئوتۇندى: "تەڭرىم،
غەزنە قۇرۇپ قالغىلىۋاتىدۇ. مال ـ دۇنيا تۇگەپ كەتسە،
(8) بىز گۇناغا پېتىپ قالمايلى." ئاتىسى خان مۇنداق يارلىق
قىلدى: "ئاتا (مال ـ دۇنيا) يىغسا، ئوغلى ئۇچۇن دىمەمدۇ؟
(تىگىننىڭ) خالىغىنىچە بىرىڭلار، كوڭلىنى ئاغرىتماڭلار."
شۇندىن كىيىن كۇنگە توختاتماي بىرىۋەردى. شۇ چاغدا
(خاننىڭ) ئىنانچىلىرى، بۇيرۇقلىرى (بۇ ئەھۋالنى) ئاڭلاپ
خانغا مۇنداق دەپ
(9) ئوتۇندى: "تەڭرىم، دولەتنى، قانۇننى مال ـ دۇنيا تۇتۇپ
تۇرىدۇ. مال ـ دۇنيا تۇگەپ كەتسە، دولەتنى، قانۇننى
قانداقمۇ تۇتۇپ تۇرالايمىز؟" شۇ چاغدا ئاتىسى خان
مۇنداق يارلىق قىلدى: "ئامراق قوزامنىڭ كوڭلىنى نىمشقا
ئاغرىتىمەن. غەزنىچىلەر بىر مەزگىل باشقا (ياققا)

(10) كېتىپ تۇرسۇن. (ئوغلۇم) ئۇزى (ئەھۋالنى) چۈشىنىۋېلىشى
مۇمكىن." شۇندىن كېيىن تىلەمچىلەر كېلىپ غەزنىچىلەرنى
تاپالمىدى. تىلەمچىلەر سەدىقە ئالالماي يىغلىشىپ قايتىشسا،
تىگىنىمۇ يىغلىغىنىچە قالاتتى. شۇندىن كېيىن تىگىن
مۇنداق ئويلىدى: "غەزنىچىلەر بولسا،

(11) مېنىڭكى. ئاتام خان خەلق تىلىدىن قورقۇپ شۇنداق
يارلىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئاتا-ئانا كورۇنەر تەڭلىك
بۇرخان دېيىلىدۇ①. قايسى كىشى ئاتا-ئانىسىنىڭ كوڭلىنى
ئاغرىتسا، دوزاققا چۈشىدۇ، (ئاتا-ئانىسىنىڭ) پەرزەنتى
ھىساپلانمايدۇ. مەن ئەمدى ئاتا-ئانامنىڭ كوڭلىنى

(12) ئاغرىتماي. ئاتام ئىلگىرى (خەلقنىڭ) تىلىغا قالمىسۇن. ئۇز
تىرىشچانلىقىم بىلەن ياخشى ئىشلارنى قىلاي." شۇندىن
كېيىن (ئۇ) يۈزلۈك-ئابرويلۇق (كىشىلەردىن): "قانداق
قىلغاندا كوپ مال-دۇنيا يىغقىلى بولىدۇ؟" دەپ سورىدى.
ئابرويلۇقلار (مال-دۇنيا)

(13) تېپىشنىڭ خىلمۇ-خىل (ئۇسۇللىرىنى) ئېيتىپ بەردى. بىرى:
(مال-دۇنيا) تېپىشتا تىرىقچىلىق قىلىشتىن ياخشىسى يوق.
كىمكى بىر قېتىم زىرائەت تېرىسا، مىڭلاپ-تۇمەنلەپ
(ھوسۇل) ئالىدۇ" دېدى. بىرى: "قوي، يىلقا باقسا، يىلىغا
كوپىيىپ باي بولغىلى بولىدۇ" دېدى. بىرى "شەرق (ۋە)
غەرپ (ئەللىرى) ئوتتۇرىسىدا قاتناپ سودىگەرچىلىك

(14) قىلسا، باي بولغىلى بولىدۇ" دېدى. يەنە بىر دانىشمەن (ۋە)
نوم بىلىدىغان ئادەم مۇنداق دېدى: "(كىمكى) مال-
دۇنيا تېپىش ئۈچۈن دېڭىزغا كىرىپ كوڭلىدىكى ئارزۇ-

① بۇ جۈملىنىڭ مەنىسى "ئاتا-ئانا يەردىم خۇدا" دېگەنگە توغرا كېلىدۇ. ئاتا-ئانا سوزى ئەسلى تېكىستتە "ئوگ قاڭ" (ئانا-ئاتا) دەپ يېزىلغان.

سىنى قاندۇرۇشنى ئويلىسا (ۋە) بىباھا چىنتەمەنى ئەڭگۈش-
تىرىنى تاپسا، يەر يۈزىدىكى
(15) بارلىق جانلىقلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرالايدۇ.“ شۇنداق
قىلىپ، تېگىن باشقا ھەممە چارىلەرنى ماقۇل كورمەي،
پەقەت دېڭىزغا كىرىدىغان (چارىنى) لايىق كوردى. شۇندىن
كېيىن ئاتىسى ئىلىگىگە ”دېڭىزغا كىرەي“ دەپ ئىلتىماس
قىلدى. ئاتىسى خان (ئۇنىڭ) ئىلتىماسىنى ئاڭلىغان ۋاق-
تىدا نىمە دەپ جاۋاپ بېرىشنى بىلەلمىدى، ئىنتايىن
(16) قايغۇردى. كېيىن ئوغلى تېگىنگە مۇنداق دېدى: ”ئامىراق
قوزام، ئەلدە قازانغانلىرىمىنىڭ (ھەممىسى) سىزنىڭ ئەمەس-
مۇ؟ ئەمدى سىز خالىغىنىڭىزچە ئېلىڭ، ھەممىنى سەدىقە
قىلىپ بېرىڭ. نىمە ئۈچۈن ئولىدىغان يەرگە بارماقچى
بولىسىز؟ دېڭىزغا كىرسىڭىز بەش تۈرلۈك
(17) خەۋپ بار: بىر خەۋپ شۇكى، يىرتقۇچ بېلىقلار سەگەك
بولۇپ، ئېھتىيات قىلماي (دېڭىزغا) چۈشكەن ھەممىنى كېمە
بىلەن يۇتۇۋېتىدۇ. ئىككىنچى، سۇدا سۇ ئوڭلۇك تاغلار بار
(بولۇپ)، كېمە سوقۇلۇپ غەرق بولىدۇ، ھەممە كىشى
ئولىدۇ. ئۈچىنچى، سۇدىن جىنلار چىقىپ كېمىنى ئۇرۇپ
سۇغا چوكتۇرۇۋېتىدۇ. تۆتىنچى، زور قاينامىغا
(18) كىرگۈزۈۋېتىدۇ. سۇ دولقۇنلاپ (دولقۇنلار) سوقۇۋېتىدۇ.
بەشىنچى، بۇ يىل خۇددى ئاسمان يېرىلىپ كېتىدىغاندەك
قورقۇنچلۇق يەل تۇرىدۇ. كېمە ئاغدۇرۇلۇپ (ھەممە)
ئولىدۇ. سىز مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق خەۋپ ئىچىدە
ئولۇپ كېتىسىز، بىزنى بىچارە قىلىپ قويىسىز“. بودساتۋا
تېگىن ئاتىسى خاندىن بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ:
(19) ”ماڭا ئىجازەت بېرىڭ، (مېنى) توسماڭ، (مەن دېڭىزغا)
باراي“ دەپ ئوتۇندى. ئاتىسى خان ئۇنىمىدى، ”بارمايسەن“
دېدى. شۇندىن كېيىن تېگىن بېشىنى ساڭگىلىتىپ يىغلاپ،

يەردە يېتىۋېلىپ، ئورنىدىن تۇرغىلى، تاماق يېگىلى ئۇنى-
مىدى، "مېنى ئەۋەت" دېدى. "ئەگەر ماڭا رۇخسەت
قىلمىساڭ، بۇ يەردىن تۇرمايمەن، تاماقمۇ يېمەيمەن،
ئۆلۈۋالىمەن"
(20) دېدى. شۇنداق قىلىپ ئالتە كۈن ئۆتتى. ئاتا-ئانىسى،
(ئوردىنىڭ) يۈزلۈكلىرى، ئابرويلۇقلىرى يىغلاشتى-قاق-
شاشتى، (لېكىن ئۇ ئورنىدىن) تۇرغىلى زادى ئۇنىمىدى.
شۇ چاغدا ئاتا-ئانىسى مۇنداق دېدى: "بىز ئۆزىگە ياخشى
بولسۇن دەپ نەسىھەت قىلىۋاتىمىز. (ئۆزى) ئۇنىمىسا،
(21) نېمە پايدىسى بار". تېگىن مۇنداق دەپ ئۆتۈندى: "ئەجە-
دىلار خانىدا چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرى بار. قايسى بەخت-
تەلەيلىك كىشى شۇ ئەڭگۈشتەرنى تاپسا، بارلىق جانلىقلارغا
پايدا-مەنپەئەت يەتكۈزەلەيدۇ. (مەن) شۇنىڭ ئۈچۈن
دېڭىزغا كىرمەكچى بولۇۋاتىمەن." شۇ چاغدا ئاتىسى خان:
(22) "دېڭىزغا بارىمىز دېگىنىڭلار (ئوردىغا) كىرىڭلار، ئوغلۇمغا
ھەمرا بولۇڭلار، نېمە كېرەك بولسا، ھەممىسىنى بېرىمىز.
يەرچى①، سۇچى②، كېمىچى بولسا كەلسۇن. تېگىننى
(دېڭىزغا ئاپىرىپ) ئامان-ئېسەن قايتۇرۇپ ئېلىپ كەل-
سۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى. بۇ يارلىقنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن بەشيۈز
(23) سودىگەر يىغىلىپ (ئوردا) ئىچىگە: "ھەممىمىز (تېگىن بىلەن
بىللە) بارىمىز. ئۆلسەك بىللە ئۆلىمىز، كەلسەك بىللە
كېلىمىز" دەپ ئىلتىماس سۇندى. شۇ چاغلاردا باراناس③

---

① يەرچى — يول بىلگۈچى، يول باشلىغۇچى مەنىسىدە.
② سۇچى — دېڭىزچى، سۇ يولىنى بىلگۈچى.
③ باراناس — ئۆز زامانىسىدا، ھىندى يېرىم ئارىلىدىكى بىر دۆلەتنىڭ نامى.

دۆلەتتە ياخشى (ۋە) باتۇر يەرچى - سۇچى بار ئىدى. ئۇ
نەچچە
(24) قېتىم بەشيۈز كىشى بىلەن دېڭىزغا كىرىپ، ئامان - ئېسەن
قايتىپ كەلگەن ئىدى. (ئۇ) سەكسەن ياشلىق بوۋاي بولۇپ،
ئىككى كوزى كورمەيتتى. ئۇ بەشيۈز ئەرنىڭ ھەممىسى ئۇ
قارغۇ بوۋايغا ئوتۇندى. بۇ چاغدا
(25) تىگىن ئوزى (بوۋاينىڭ) يېنىغا بېرىپ، قولىدىن يېتىلەپ
ئاتىسى خان ئالدىغا ئېلىپ كىردى. ئاتىسى خان (بوۋايغا)
مۇنداق يارلىق قىلدى: "بىردىن - بىر ئامراق ئوغلۇمنى
سىزگە تاپشۇردىمەن. ئامان - ئېسەن قايتۇرۇپ ئېلىپ
كېلىڭ." ئۇ بوۋاي يىغلاپ تۇرۇپ خانغا مۇنداق دېدى:
(26) "تەڭرىم، نىمە ئۇچۇن تەڭرىدەك، گوھەردەك ئوغلىڭىزنى
ئولۇم يېرىگە ئەۋەتىسىز؟ ئۇ دېڭىزنىڭ سۈيى ئىنتايىن
تورقۇنچلۇق (ۋە) خەتەرلىك. نۇرغۇن جانلىقلار بېرىپ
ئولگەن. (تىگىن) بارسا مۇۋاپىق بولارمۇ؟
(27) خەلقلەرنىڭ ھەممىسى تىگىن ئۇچۇن قايغۇرۇۋاتىدۇ". ئاتىسى
خان يەنە مۇنداق دەپ يارلىق قىلدى: (تىگىنىنى) توسا-
ۋالالمىدىم، كوڭلۈم يەتمىدى، ئامالسىزلىقتىن ئەۋەتىۋاتىمەن.
ئەندى سىز غەيرەت قىلىڭ، يول باشلاپ بىللە بېرىڭ."
بوۋاي ھەممە ھورمەتلىگەنلىگى ئۇچۇن يەرچى
(28) بولدى. ئاتىسى خان تىگىننىڭ تەييارلىغىنى قىلدى.
بەشيۈز كىشىنىڭ توزۇق - تولۇگى، ئات - ئۇلىغى ۋە كېرەك-
لىك نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇق بېرىپ ئۇزىتىپ
قويدى. شۇ چاغدا (ئاق نىيەت تىگىننىڭ) ئىنىسى قارا
نىيەت تىگىن مۇنداق ئويلىدى: "ئاتا - ئانام ئاكام تىگىنگە
(29) ئامراق، مېنى ئوچ كورىدۇ. ئەمدى ئاكام دېڭىزغا بېرىپ
ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ كەلسە، تېخىمۇ قەدىرلىك بولۇپ
كېتىدۇ، مەن تېخىمۇ قەدىرسىز بولۇپ قالىمەن. ئەمدى

(ئاكام) بىلەن بىللە باراي.“ شۇندىن كېيىن (ئۇ) ئاتىسى
خانغا مۇنداق دەپ ئۆتۈندى: ”ئاكام تىگىن ئۆلۈم يېرىگە
كېتىۋاتىدۇ.

(30) مەن نىمە دەپ قېپ قالىمەن؟ تەڭرىم، مەنمۇ باراي.
ياخشى-يامان (ئەھۋاللار بولۇپ قالسا ئاكام بىلەن بىللە
بولاي“. ئاتىسى (بۇ) ئوغلىنىڭ قىلمىشى يامان بولغانلىقى
ئۈچۈن (ئۇنى) سۆيمەيتتى. شۇڭا ”بارساڭ بارغىن“ دىدى.
(شۇنداق قىلىپ) ئاتىسى خان (ۋە) خەلق يىغلىشىپ

(31) ئاق نىيەت تىگىننى دېڭىزغا ئۇزىتىپ قويىدى. (ئۇلار)
دېڭىزغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، (دېڭىز بويىدا) يەتتە
كۈن تۇرۇپ كېمە ياسىدى. يەتتە تومۇر قۇلۇپ بىلەن
كېمىلەرنى قۇلۇپلاپ قويدى. يەتتىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
ئاق نىيەت تىگىن چوڭ

(32) دۇمباق چالغۇزۇپ، مۇنداق دەپ يارلىق قىلدى: ”(ئەمدى)
دېڭىزغا كىرىسىزلەر. كىم ئۆلۈم خەۋپىدىن قورقسا، ئۆز يولىغا
كېتىۋەرسۇن. مەن سىلەرنى مەجبۇرلىمايمەن.“ تىگىننىڭ يارلى-
غىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھېچكىم ئايرىلىپ چىقمىدى. كۈنىگە

(33) مۇشۇنداق دۇمباق چېلىپ يارلىق قىلىپ، ھېچكىم ئۇنىدى-
مىگەندىن كېيىن يەتتىنچى كۈنى تومۇر قۇلۇپىنى ئاچتى،
تومۇر ئاغامچىلارنى يەشتى. تىگىن بەخت-تەلەيلىك
(بولغىنى) ئۈچۈن بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا مەرۋايىتلىق
ئارالغا خېيىم-خەتەرسىز يېتىپ باردى. يەتتە كۈن ئۇ
يەردە

(34) دەم ئالدى. يەتتىنچى كۈنى ئاجايىپ (ئېسىل) گوھەر،
مەرۋايىتلارنى كېمىگە توشقىچە قاچىلاپ، تىگىن مۇنداق
دەپ يارلىق قىلدى: ”ئەمدى مەن بۇ گوھەرلەر بىلەن
قايتسام، بارلىق جانلىقلارغا كوپ پايدا-مەنپەئەت يەتكۈ-

زەلەيمەن. سىلەر قايتىڭلار، مەن بۇنىڭدىنەۋ
(35) ياخشىراق بولغان چىننەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى ئالغىلى باراي.
جانلىقلارغا تەلتوكۇس پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان
بولاي". شۇندىن كېيىن قىرىندىشى قارا نىيەت تىگىنگە
نەسھەت قىلىپ (ۋە) ئۇنىڭغا كېمىلەرنى تاپشۇرۇپ قايـ
تۇردى. تىگىن بىلەن يەرچى بوۋاي
(36) ئىككىسىلا قالدى. شۇ چاغدا ئاق نىيەت تىگىن يەرچى
بوۋاينىڭ قولىدىن يېتىلەپ بەلگىچە، بوغۇزغىچە (كېلىدىـ
غان) سۇدا يەتتە كۈن مېڭىپ، كۈمۈشلۈك ئارال ـ تاقىقا
يېتىپ كەلدى. (ئۇ ئارالنىڭ) يېرى، قۇمى ھەممىسى
كۈمۈش (ئىدى). شۇندىن كېيىن ئۇلار دەم ئالماقچى
بولدى. شۇنداق قىلىپ،
(37) بوۋايغا ھاردۇق يەتتى، ماغدۇرى كەتتى، قىمىرلاشقىمۇ
ھالى يەتمىدى. شۇندىن كېيىن تىگىنگە مۇنداق دېدى:
"ئوغلۇم، بۇندىن نېرىدا شەرق تەرەپتە ئالتۇن تاغ
(ئارال) بار. كۆرۈنۈۋاتامدۇ، قاراپ بېقىڭ." بوۋاي (يەنە)
مۇنداق دېدى: "ئۇ ئالتۇن
(38) تاقىقا بارسىڭىز، كۆك نىلۇپەر گۈلىنى كۆرىسىز. ھەربىر
نىلۇپەر گۈلىدە بىردىن زەھەرلىك ئىلان بار (ئۇلارنىڭ)
زەھەرلىك نەپسى يىراقتىنلا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەگەر ھەرـ
بىر نىلۇپەر گۈلىدىن تۇتۇن چىقسا (ئۇ) ئىنتايىن يامان
خەۋپ دېيىلىدۇ.
(39) ئۇ نىلۇپەرلىك يولنى بېسىپ ئۆتەلىسىڭىز، ئەجدىھا خانىـ
نىڭ گوھەرلىك ئوردىسىغا يېتىپ بارىسىز. ئۇ ئوردا ئەتـ
راپىدىكى يەتتە قات خەندەك ئىچىدە زەھەرلىك ئەجدىھالار،
ئىلانلار ياتىدۇ. ئۇنى بوسۇپ ئۆتەلىسىڭىز، ئوردا ئىچىگە
كىرەلەيسىز، ئەجدىھا
(40) خانىغا كۆرۈنىسىز، ئەڭگۈشتەرگە ئىگە بولىسىز. مەن ئەمدى

ئۆلىمەن. سىز يالغۇزغىنا قالىدىغان بولىدىكەنسىز. تەڭرىم،
قورقماڭ، غەم قىلماڭ، ئامان-ئېسەن يېتىپ بارىسىز.
ئەگەر سىز قايسى كۈنى بۇرخان بەختىنى تاپسىڭىز مېنى
تاشلىۋەتمەڭ (ئۇنتۇپ قالماڭ)". بوۋاي ياخشى، پېشقەدەم
يولچى-يەرچى بولۇپ..............

(41) -غا (-گە) يېتىپ باردى. دەرۋازىدا ئىككى پاكىز قىز
تۇراتتى. (ئۇلار) قوللىرى (بىلەن) گۆھەرلىك يىپ ئىگىرى-
ۋاتاتتى. تېگىن (ئۇلاردىن): "سىلەر كىم (بولىسىلەر)؟" دەپ
سورىدى. قىزلار: "دەرۋازىۋەنمىز" دېدى. شۇنىدىن كېيىن
تېگىن شەھەر ئىچىگە كىردى (ۋە) شەرقى

(42) دەرۋازىغا باردى. (ئۇ يەردە) تۆت چىرايلىق دېدەك ئاق
كۈمۈش يىپ ئىگىرىۋاتاتتى ۋە بۇ دەرۋازىنى كۈزىتىپ
تۇراتتى. تېگىن سورىسا، (ئۇلار): "بىز دەرۋازىۋەن دېدەك-
لەرمىز" دېيىشتى. شۇنىدىن كېيىن تېگىن تېخىمۇ ئىچكى-
رىلەپ كىرىپ، ئوردا دەرۋازىسىغا يېتىپ باردى. ئۇ دەرۋا-
زىدا سەككىز چىرايلىق

(43) (ۋە كىشى) ھەيران قالغۇدەك پاكىز قىز سېرىق ئالتۇن
يىپ ئىگىرىۋاتاتتى. تېگىن ئۇلارنىڭ گۈزەللىكىگە ھەيران
قېلىپ: "سىلەر ئەجدىھالار خانىنىڭ مەلىكىلىرىمۇ؟" دەپ
سورىسا، ئۇلار: "بىز ئوردا دەرۋازىسى كۈزەتچىلىرىمىز"
دېيىشتى. شۇنىدىن كېيىن تېگىن (ئوردا) ئىچىگە مۇنداق
ئىلتىماس

(44) سۇندى: "بۇ چامبۇدۋىپ يېرىدىكى باراناس دۆلىتى خانى-
نىڭ ئوغلى ئاق نىيەت تېگىن دەرۋازا ئالدىدا ئىچكىرىگە
كورۈنگىلى (خانىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى) كۈتۈپ تۇرىدۇ."
دەرۋازىۋەن دېدەكلەر ئوردا ئىچىگە كىرىپ (تېگىننىڭ)
ئىلتىماسىنى (خانغا) مەلۇم قىلدى.

(45) ئەجدىھالار خانى مۇنداق ئويلىدى: "ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك
(ۋە) بەختلىك بودساتۋالاردىن بولمىسا، بۇ يەرگە ھەرگىز
كېلەلمىگەن بولاتتى. ئۇ (جەزمەن) بودساتۋا بولۇشى
مۇمكىن." ۋە "كىرسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. شۇ چاغدا
تىگىن (ئوردا) ئىچىگە كىردى. ئەجدىھالار خانى
(46) (ئۇنىڭ) ئالدىغا چىقتى (ۋە) قولىنى تۇتقىنىچە (ئوردىغا)
ئېلىپ كىرىپ، ئەگۈشتەرلىك تەخت ئۈستىگە ئولتۇرغۇزدى.
تىگىن ئەجدىھالار خانىغا لەززەتلىك، ئىسسىق نوم تەپسىر
قىلىپ بەردى. ئۇلۇغ شادمان كوڭۇل بىلەن سەدىقە بەر-
مەكنىڭ پايدىسىنى سۆزلىدى. ئۇ ئەجدىھالار خانى ئىنتايىن
(47) سۆيۈندى، (كوڭلى) سوزۇلدى (ئېچىلدى). (ئۇ) مۇنداق
دېدى: سىزگە نېمە كېرەك بولۇپ قالدى؟ نېمە ئۈچۈن
بۇنچىۋالا جاپا چېكىپ بۇ يەرگە كەلدىڭىز؟" بودساتۋا
تىگىن مۇنداق دېدى: "بۇ جاھاندىكى بارلىق جانلىقلار
ئۈچۈن بۇرخان بەختىنى
(48) تىلەپ، نامرات-بىچارە جانلىقلارغا پايدا-مەنپەئەت يەت-
كۈزۈش ئۈچۈن چىنتامەنى ئەگۈشتىرىنى تىلەپ سەدىقە
ئېلىشقا كەلدىم." ئەجدىھالار خانى مۇنداق دېدى: "(سىز-
لەرنىڭ) يارايدۇ. بۇرۇنمۇ سىزگە ئوخشاش بودساتۋالار
(49) ئەگۈشتەر تىلەپ سەدىقە ئېلىشقا كەلگەن ئىدى. ھەممى-
سىگە بېرىپ يولغا سالغان ئىدۇق. سىزگىمۇ بېرىمىز. بۇ
يەردە يەتتە كۈن تۇرۇڭ، بىزگە نوم تەپسىر قىلىپ بېرىڭ.
بىز سىزگە ئىخلاس قىلايلى، سىزنى ھۆرمەتلەيلى. بىزگە
پايدا-مەنپەئەت
(50) يەتكۈزۈڭ. يەتتىنچى كۈنى ئەگۈشتەرنى ئېلىپ قايتىڭ."
شۇنىڭ بىلەن ئاق نىيەت تىگىن يەتتە كۈن ئەجدىھالار
خانىنىڭ ھۆرمەتلەپ-قەدىرلەپ كۈتۈشىدىن بەھرىمەن

بولدى. يەتتىنچى كۈنى ئەجدىھالار خانى نارانا ئاتلىق
ئەجدىھالار خانىنىڭ قۇلىغىدىكى چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى
ئېلىپ سۇندۇرۇپ

(51) تىگىنگە بەردى (ۋە) مۇنداق دەپ بەخت تىلىدى: "مەن
ئۇلۇغ ئارزۇ بىلەن بۇ چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى ئېلىپ
سىزگە سەدىقە قىلىپ بېرىۋاتىمەن. سىز قاچان بۇرخان
بەختىنى تاپسىڭىز، مېنى تاشلىۋەتمەي قۇتقۇزۇۋېلىڭ.
سىزنىڭ شاراپىتىڭىز بىلەن بۇ گۇنالىق جىنىمدىن

(52) قۇتۇلاي، قۇتۇلۇش يولىغا ئېرىشەي". شۇندىن كېيىن
ئەجدىھالار خانى (تىگىننى) كۆتىرىپ دېڭىز قىرغىقىغا
چىقىرىپ قويدى. تىگىن قىرغاققا چىققاندىن كېيىن ئىنىسى
بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى قېرىنداش ئامان-ئېسەن كۆرۈ-
شۈپ سۆيۈشتى، قۇچاقلاشتى،

(53) يىغلاشتى، ھەسرەت چېكىشتى يەنە خۇشاللىققا چۆمۈشتى،
سۆيۈنۈشتى. شۇندىن كېيىن (ئاق نىيەت) تىگىن مۇنداق
سورىدى: "ئامراق قېرىندىشىم، سېنىڭ بەشيۈز ھەمراھىڭ
نەگە كەتتى؟ (ئۇلار) ئامان-ئېسەن يېتىپ باردىمۇ؟"
ئىنىسى قارا نىيەت تىگىن مۇنداق دېدى: "دېڭىز ئىچىدە

(54) (ھەممىسى) ھالاك بولدى، (ئۇلار) بەخت-تەلەيسىز بول-
غىنى ئۈچۈن ھالاك بولدى، ھەممىسى ئۆلدى." (ئاق
نىيەت) تىگىن (ئىنىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن) كېيىن
قاتتىق قايغۇرۇپ يىغلىدى. (ئىنىسىدىن): "سەن قانداق
قىلىپ قۇتۇلۇپ قالدىڭ؟" دەپ سورىسا (ئىنىسى): "بىر
پارچە كېمە سۇنۇقىغا ئېسىلىپ قۇتۇلۇپ چىقتىم" دېدى.
شۇندىن كېيىن ئۇ ئاكىسى تىگىندىن مۇنداق دەپ سورىدى:
"ئەڭگۈشتەرنى

(55) تاپتىڭىزمۇ؟" تىگىن راست سۆزلۈك بولغىنى ئۈچۈن تاپ-

تىم قەدىرلىگەم" دىدى. شۇندىن كېيىن ئىنىسى مۇنداق
دىدى: "سىز چارچاپ كەتتىڭىز، بىر ئاز ئۇخلىۋېلىڭ.
ئەڭگۈشتەرنى ماڭا بېرىڭ، مەن ساقلاي". ئاق نىيەت
تىگىن بېشىدىكى ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ ئىنىسىگە
(56) بەردى (ۋە): "ياخشى ساقلىغىن، ئوغرى ئېلىۋالمىسۇن"
دەپ تاپىلىدى. (ئاكىسى) ئۇخلاپ قالغاندىن كېيىن، قارا
نىيەت تىگىننىڭ كۆڭلىگە جىن كىردى. (ئۇ) مۇنداق
ئويلىدى: "ئاتا-ئانام ئەزەلدىنلا مېنى سۆيمەي ئاكام
تىگىننى سۆيەت-
(57) تى. ئەمدى ئاكام بۇ ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ بارسا، (قەدرى)
كۆككە يېتىدۇ، مەن خارلىنىپ يەردىن بېشىمنى كۆتىرەل-
مەي قالىمەن. ئەمدى بۇنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويۇۋېتەي،
(شۇندىن كېيىن نەگە بارالايدۇ، ئۆزى ئۆلىدۇ". شۇندىن
كېيىن ئۇ (ئورنىدىن) تۇرۇپ ئىككى تال قومۇش تىكەن
قىيىپ
(58) (ئاكىسىنىڭ) ئىككى كۆزىگە سانچىۋېتىپ قېچىپ كەتتى. شۇ
چاغدا ئاق نىيەت تىگىن ئىنىسىنى چاقىرىپ: "ئىنىم،
نەدىسەن؟ ئوغرى كېلىپ ئىككى كۆزۈمنى ئويۇۋەتتى" دەپ
ۋاقىراپ، (يەردە) بېلىقتەك ئېغىناپ قاتتىق يىغلاپ كەتتى.
(59) ئۇ يەردە بىر پەرىشتە بار ئىدى. (ئۇ) تىگىننىڭ ئاۋازىنى
كورۇپ چىدىيالماستىن، تىگىنگە مۇنداق دىدى: "ئوغرى
دىگىنىڭىز نېمە دىگىنىڭىز؟ (ئۇ) ئۆز ئىنىڭىز، (ئۇ) سىزنى
ئۆلسۇن دەپ شۇنداق قىلىپ قېچىپ كەتتى.
(60) ئەمدى يىغلىماي ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ. مەن سىزگە يول
باشلايمەن، سىزنى خەلققە يەتكۈزىمەن". شۇندىن كېيىن
تىگىن ئورنىدىن تۇردى. پەرىشتە ئۇنىڭغا يولنى ئېيتىپ
بەردى. تىگىن خەلق (ئارىسىغا) يېتىپ باردى
(61) (قارا نىيەت تىگىن ئاتىسى خانغا): "مەن مۇشۇنداق قىلىپ

تىرىك قۇتۇلۇپ كەلدىم" دېدى. شۇ چاغدا ئاتىسى
خان بۇ سۆزنى ئاڭلاپ كۆككە قاراپ ھۆكۈرەپ يىغلاپ،
ناھايىتى ئېگىز تەختتىن ئۆزىنى يەرگە تاشلىدى. ھۇش-
سىزلاندى-تالدى، ئۆلۈكتەك غۇلاپ چۈشتى.
(62) (خان) ئۇزۇن ۋاقىتتىن كېيىن ھۇشىغا كەلدى. شۇ چاغدا
باراناس دۆلىتىنىڭ ھەممە خەلقى ھەسرەت چېكىپ يىغ-
لاشتى. شۇ چاغدا ئاتىسى خان يامان قىلمىشلىق ئوغلىدىن
مۇنداق گۇمانلاندى: "ئامراق ئوغلۇم ئۆلگەن بولسا،
(63) بۇنىڭمۇ يۈزىنى كۆرمەي" (ۋە) "ئوغلۇمنىڭ ياخشى-يامان
خەۋىرى كەلگىچە، بۇ (قارا نىيەت تېگىن) زىنداندا ياتسۇن"
دەپ يارلىق قىلدى. (قارا نىيەت تېگىننىڭ) پۇت-قولىنى
چىڭ باغلاپ زىندانغا تاشلىدى. شۇ چاغدا ئاق نىيەت
تېگىن
(64) ئۆزىنىڭ بەختى-تەلىيى بولغىنى ئۈچۈن ھەزرىتى ۋاخ-
شىكىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۆزىنىڭ قېيناتىسىنىڭ
يېرىگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. ئاتىسى خان (بۇ يەرنىڭ)
ئېلىگ خانىنىڭ قىزىنى ئاق نىيەت تېگىنگە سورىغان (ۋە
ئۇلار) بوشۇگىدىلا قۇدا چۈشۈشكەن ئىدى. (ئاق نىيەت
تېگىن) شەھەر دەرۋازىسىدا
(65) ئولتۇرغان چېغىدا، خانىنىڭ پادىچىسى بەشيۈز كالىنى ھەي-
دەپ چىقىپ كەلدى. بۇقىسى ئالدىدا چىقىپ، تېگىننى
يۇمۇلۇتۇپ ياتقۇزۇپ، تۆت پۇتىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ
تۇردى. (بۇ بىر) توپ كالا چىققانىدا (ھەممىسى) تىلى
بىلەن يالاپ (تېگىننىڭ) ئىككى كۆزىدىكى تىكەننى ئېلىپ
(66) تاشلىدى. شۇنىدىن كېيىن دەرۋازىۋەن (ئۇنى) تۇرغۇزۇپ
يولنىڭ چېتىگە ئولتۇرغۇزدى. پادىچى (تېگىننى) كۆرۈپ
مۇنداق سورىدى: "سىز (ئاددى) كىشىلەردىن باشقىچە

بىر ئېسىلزادىدەك كورۇنىسىز. سىز نېمىشقا مۇشۇنداق ئېچىنارلىق هالغا چۈشۈپ قالدىڭىز؟" تېگىن مۇنداق ئويلىدى:

(67) "نەسلىمنى، ئۇرۇغۇمنى (قەۋمىمنى) ئېيتىپ بەرسەم ئىنىم ئولىدۇ". شۇندىن كېيىن تېگىن: تۇغۇلغىنىمدىن بېرى (ھېچنىمەم) يوق نامرات سەدىقىچىمەن (تىلەمچىمەن)" دېدى. شۇندىن كېيىن پادىچىنىڭ ئىچى ئاغرىپ (ئۇنى) ئويىگە ئېلىپ باردى (ۋە) ئويىدىكى چوڭ-كىچىكلەرگە: "(ئۇنىڭغا) ناھايىتى

(68) ياخشى قاراڭلار" دەپ تاپشۇردى. (ئۇلار تېگىننى) بىر ئايدىن ئارتۇق باقتى. شۇندىن كېيىن (تېگىن) يەنە ئاغ- رىپ قالدى. (پادىچىنىڭ ئويىدىكىلەر ئۇنىڭغا) دوق قىلىپ تاماق بېرىدىغان بولدى. تېگىن (ئۇلارنىڭ دوق قىلىۋات- قانلىغىنى) ئۇقۇپ، كوڭلى بۇزۇلدى. شۇندىن كېيىن پادىچىغا: "مەن كېتەي" دېدى. پادىچى: "نېمىشقا كەت- مەكچى بولدىڭىز؟ كوڭلىڭىزنى

(69) كىم ئاغرىتتى؟ كەتمەڭ" دېدى. تېگىن مۇنداق دېدى: "مېھمان ئۇزۇن تۇرسا قاملاشمايدۇ. سىز ماڭا قاياش بولدىڭىز. ئەگەر ماڭا قارىتا ياخشى ئويىڭىز بولسا، ماڭا بىر كۈڭخۇ تېپىپ ئەكىلىپ بېرىڭ.

(70) (مەن ئۇنى) قولۇم بىلەن چېلىپ، ئاغزىمدا ناخشا ئېيتىپ ئوزەمنى (ئوزەم) باقاي". ئۇ پادىچى بىر كۈڭخۇ ئەكىلىپ بەردى (ۋە) تېگىننى شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى توت كوچىغا ئاپىرىپ نۇرغۇن جامائەت ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغۇزدى. تېگىن قومۇزغا ئىنتايىن ئۇستا ئىدى.

(71) (تېگىن) قومۇزنى چېلىپ ناخشا ئېيتتى. بارلىق خەلق ۋە جامائەت (ئۇنىڭ) ناخشىسىنى ئاڭلاپ ئىچى سىيرىلىپ

يىغلاپ كىتتى. (ئۇنىڭ) ئەتراپىغا ئادەم تولۇپ كەتتى.
كىشىلەر ھەر كۈنى لەززەتلىك تائاملار كەلتۈرۈپ ئۇنى
باقتى. شۇ شەھەردە قانچە بىچارە

(72) تىلەمچى بولسا، ھەممىسى ئۇ يەرگە يىغىلدى. تىگىن شۇ
يەردە بەشيۈز تىلەمچىنى باقتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاش-
تاماققا ئېرىشتى. شۇ چاغدا (تىگىننىڭ) قېيناتىسى
خاننىڭ باغۋىنى تىگىننى كورۈپ مۇنداق ئويلىدى: "خان
بېغىمنىڭ ئىسىل مېۋىلىرىنى قۇشلار چوقۇۋەتكەنلىكى

(73) ئۈچۈن دائىم جازاغا ئۇچراۋاتىمەن. ئەمدى بۇ يىگىتنى
ئېلىپ كېتەي، ئۇ بېغىمنى كۈزەتسۇن. (مەن ئۇنىڭغا) شۇ
يەردە غەمخورلۇق قىلاي". شۇندىن كېيىن باغۋەن تىگىننى
ئېلىپ كەتمەكچى بولغىنىنى ئېيتتى. تىگىننىڭ يېنىدىكى......

(74) (جازاغا) ئۇچرايدىغانلىقى ئۈچۈن غەم قىلىپ، شەھەردىكى
دانىشمەنلەردىن سورىسا، ھېچكىم كەسكىن جاۋاپ بېرەل-
مىدى. تۇرغۇنلىغان دانا كىشىلەر مۇنداق دېيىشتى: "ھىلىقى
قارغۇ كىشى ناھايىتى ئەقىللىق كورۈنىدۇ. شۇنىڭدىن سوراپ
بېقىڭ". ئۇ باغۋەن قارغۇ كىشى......................

(75) -غا ئاپىرىڭ. شۇ يەردە ئامال-چارە ئېيتىپ بېرىمەن.
مېۋىلىرىڭىزنى قۇش-قۇزغۇنلار چوقۇۋەتمەيدۇ". باغۋەن
"سىزنى ئاپىراي" دېدى. شۇندىن كېيىن تىگىن بەشيۈز
تىلەمچىنىڭ ئاش-سۈيىنى (يېمەك-ئىچمىكىنى)

(76) تون ئۆتۈكىنى (كىيىم-كېچىكىنى) تولۇق قىلىپ بېرىپ،
ھەممىسىگە مۇنداق نەسىھەت قىلدى: "(مەن بۇندىن كېيىن)
ئىككىنچىلەپ سىلەر بىلەن كورۈشەلمەيمەن. قاچان بۇرخان
بەختىنى تاپسام، ئاندىن سىلەرنىڭ ھەممىڭلارنى قۇتقۇزىد-
مەن".

(77) شۇ چاغدا بۇ بەشيۈز تىلەمچى (تىگىننىڭ) بۇ سوزىنى

ئاڭلاپ، خۇددى موزدېينى يۇتتۇرۇپ قويغان ئىنەكتەك
ھوكۇرەپ يىغلاپ مۇنداق دېيىشتى: "(سىز) ئانىسىزغا
ئانا، ئاتىسىزغا ئاتا بولغان ئىدىڭىز، ئەمدى بىزنى بىچارە
(78) دەرتمەن قىلىپ نەگە كېتىسىز؟" تىگىن مۇنداق دېدى:
"بۇجاھاننىڭ قانۇنى شۇنداق. ئامراقلار بەربىر يەنىلا ئايرى-
لىدۇ. سۆيگۈ يىپى (رىشتىسى) يەنىلا يېشىلىدۇ (ئۈزۈلىدۇ)".
شۇندىن كېيىن تىگىن ئۇ
(79) باغۋەن بىلەن بىللە كەتتى. باققا يېتىپ بارغاندىن كېيىن
باغۋەنگە مۇنداق دېدى: "كېرەكلىك مېۋە دەرىخىدىن
قانچىسى بولسا، ھەر بىرسىگە بىردىن قوڭغۇراق ئېسىڭ.
بىر دەرەخكە بىردىن قوڭغۇراق ئېسىڭ (ۋە)
(80) ئاغامچا باغلاڭ. بارلىق ئاغامچىنىڭ ئۇچىنى يىغىپ مېنىڭ
قولۇمغا تۇتقۇزۇڭ. قۇش-قۇزغۇنلار قونسا، ئاغامچىنى تار-
تىمەن، دەرەخلەر لىڭشىيدۇ، قۇشلار قونالمايدۇ. مېۋىلىرى-
ڭىزنى چوقۇيالمايدۇ".

چاستانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى

«چاستانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات

«چاستانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى»نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پارچىلىرىنى گېرمانىيىنىڭ 3 - قېتىملىق تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

1931 - يىلى گېرمانىيىلىك مۇللىر (Müllür· K· W· F) «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما ھۆججەتلىرىنىڭ تەتقىقاتى» (Uigurica) نىڭ 4 - تومىنىڭ 680 — 699 - بەتلىرىدە بۇ ھېكايە توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

بۇ ھېكايە قەدىمقى كۇچا تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ھېكايىنىڭ خەنزۇچىسى ياپونىيىدە نەشر قىلىنغان «دازاڭجىڭ» (بۇددا نوملىرى توپلىمى)نىڭ 26 - جىلدىدا بار.

بۇ يادىكارلىقنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىل يېزىقىدىكى نۇسخىسى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىقى» دەۋرى (9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە)دە تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم، لېكىن بۇ مەشھۇر ھېكايىنىڭ زادى قايسى دەۋردە يارىتىلغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە تېخى ئېنىق مەلۇمات يوق.

«چاستانى ئىلىگ بەگ ھىكايىسى»نىڭ تېكىستى

ئارسلانلارنىڭ يورىغىن يورىپ ئۇچايان باليقنىڭ كىدىنىنتە تۇرۇپ ئىنارۇ بەرۇ يوريدى. ئوترۇ ئىلىگ بەگ تورت بەلتىر يولتا يوريىۇ ئانىڭ ئاراسىنتا سانسىز ئوكۇش يەكلەريغ كوردى. ئول يىمە يەكلەر ياللۇقلار-نىڭ ئەتىن يىيىۇ قانىن ئىچىپ باغارسۇقلارىن ئەت ئوزلەرىگە يورگەيۈر-لەر ئەردى. قورقىقۇ-تەگ كورك مەڭىز تۇتۇپ-پ ياۋلاق قاتىغ ئۈنىن قىقىرشۇ درز-ۇل ېۇدرۇق ئىلىگلەرىنتە تۇتۇپ قاپقارا ئۇلۇغ-بەدۇك تاغ-تەك ئەت ئوزىن ئۈنەيۇ ئوت ئوكلۇگ ئىشىن ساچىلارىن ئەڭىنلە-رىنتە تۇشۇرۇپ ئاغۇلۇغ يىلانىن ئەتئوزلەرىن ئىتىنىپ ياراتىنىپ قاي بەلتىرسايو يوريىۇر-لار ئەردى ئانى كورۇپ چىستانى ئىلى-ىگ بەگ يۈرەكىن قاترۇنۇپ توڭالار بەگمتەك كىشا ترىك بەگلەرمەڭىز مەڭلەپ قورقىنچسىز ئايىنچىسىز كوڭۇلىن ئول يەكلەر ئاراسىنتا كىرىپ باردى ئوترۇ ئول يەكلە، چىستانى① ئىلىگىگ كورۇپ سىكىركەسىر ئوسوغلۇغ قىلىنىپ تەگىرمىلەيۇ ئاۋلاپ ئىنچە تىپ تىدىلەر، ئاى كىم سن نەگۇلۇگ كنتۇ ئوزۇڭ ئوك بىز-نىڭ ئۇستۇن ئالتىن تاغ تىشىمىز كە يوقى بولغالى كەلتىڭ، بۇساۋاغ ئەشدىپ چىستانى

① Qstani — بەزى قۇرلاردا ”چ“ ئاخىرىدىكى ”ا“ سوزۇق تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.

ئىلىگ بەگ يۈرەكىن قاترۇنۇپ ئانچا - قد - ا يمە قورقما- دىن ئول يەكلەركە

ئىنچە تىپ تىدى. ئاي يەكلەر تركىن ماڭا سوزلەڭلەر. مەنىڭ بالىقىمتاقى بودۇنۇغ بوقۇنۇغ نەگۈلۈگ ئولۇرۇر- سىز - لەر سىز - لەركە بۇ بالىق - قا كىرگۈلۈگ كۈچ كۈسۈن كىم بىردى. بۇمەنىڭ يىتى قىلىچىمىن كورۇڭلەر. ئەت ئوز - ۋڭ-

ۈز - لەرنى بىچىپ ئوڭى ئوڭى كەمشەيىن بالىقىم - نىڭ ئولۇشۇم - نۇڭ بۇمۇنتاغ تود ئۈچۈز ساۋلارىن كورۇپ سەرگۈم تەگ ئەرمەز. ئوترۇ - ۇ ئول يەكلەر چستانى ئىلىگ بەگ - نىڭ مۇنچۇلايۇ كۈچلۈگ ياۋلاق ساۋىن ئەشدىپ ئوۋكەلەرىنتە

ئوتكۇرۇ ئارتۇقراق بۇلغانىپ ئانتا ئوق يەكلەر ئوتىن (؟) ئونەيۇ كۈدەيۇ يىرلايۇ ئايالارىن ياپىنىپ سىچغا ناق - لارىن تۇتۇنۇپ ئوئوت ئوڭلۈگ قىپ قىزىل ساچلارىن ئارتىلارىنتا ئىنتىدىپ ئورت يالىن تەك درز - ۇل بادرۇق ۋز - ىرلىغ

توقىماق ئەلىگلەرىنتە تۇتا چستانى ئىلىگ بەگ سانچغالى ئۈرغالى قىلىنىپ بىر ئىكىنتىسكە ئىنچە تىپ تىشتىلەر تاقى نەگۈ كۈدەر - سىز - لەر. تەركىن مۇنى سانچىڭلار بىچىڭلار. ئىسىگ ئوز - ىن ئۈز - ۈپ

ئادىن ئاز - ۇنقا ئىدىڭلار. ئانتا ئوترۇ چستانى ئىلىگ بەگ باركۈچىن ئۈنتۈرۈپ تولۇكىن سىكرىيۇ بارىپ ئۈرۈمكى ئاتلىغ يەك - نىڭ توپۇسىنتەكى ساچىن تارتا تۇتۇپ قىلى- چىن (30) ئورۇ كوتۇرۇپ باشىن بىچغالى

ئوغرادى. ئانتا ئوق ئول يەك - لەر چستانى ئىلىگ - نىڭ كۈچىن كوسۈنىن چوغىن يالىنىن قۇتىن قۇۋىن كورۇپ

ئارتۇقراق قورقتىلار. ئۇنلەر - دىن ئوسۇرۇپ ئىلىگ
θ
بەگ - كە ئىنچە تىپ تىدىلەر. يالگۇق - لارنىڭ ئارسلانى
ئىلىگلەر
بەگلەر - نىڭ قۇت تگرىسى - ە يرلىقانچۇچى كوڭۇل ئوردىتىپ
θ
كوڭۇلۇگىن سۇز - گىل. بىروك بىز - نى ئولۇرسەرسىن
يمە نەڭ سەنىڭ بالىقتاقى ئىگ توغا كىتگۇسى يوق.
ئەمتى بىز - نىڭ ئوزۇمۇز - كە ئەدگۇ كوڭۇل تۇرغۇر -
ۇپ ئۇمۇغ ئىناغ بولغىل. ئىلىگ بەگ ئىنچە تىپ تىدى.
ئاي يەكىلەر تركىن سوز - لەگىلەر. نەچۇكلەدى مەنىڭ
بالىقىمىتاقى ئۇلۇشۇمىتاقى ئىگ توغا كىتمەز. يەكىلەر
ئىنچە تىپ تىدىلەر. ئۇلۇغ ئىلىگ بۇ ئوق سەنىڭ بالى-
قىڭ - تا
كۇنتىن يىڭاق بىرئۇلۇغ بەدۇك سوگۇت بار. ئانىتا
ياۋلاق ساقىنچلىغ راكشاس بولۇر. ئۇچ بەدۇك كوز - لەرى
(بار) ئوئوت ئوڭلۇگ ساچى ئارقاسىنىتا يادىلۇ تۇرۇپ
تامتۇرمىش يۇلايالىنى تەك كوز - ى قاراقى يالىنايۇ تە-
گز - ىنۇ
تۇرۇر. ئۇزۇن تۇرقارۇ يرلىقانچىسىز كوڭۇلىن سانىسىز
ئوكۇش تىنلىغ - لارىغ ئاز - ىلارى ئوزە تانچقالايۇ ئولۇرۇپ
تودۇنچىسۇز قاسىنچىسىز
....
ئەرسەر قورقۇنچى ئاينچى..............
قاتىغ بولسار توڭالار بەگى تەك................
ي-ا تارتىپ ئالقۇ ياغى-لار........
-مىش كىمبولسار، ئانى نەچۇك ئۇتغالى يىگەدگەلى

Altun0q

ئۇغاي ـ سىز ـ لەر ئەرتىنگۇ قاتىغلانماق ـ لىغ بىلگە بىلىگكە تۇگەللىگ ياغىزيىر ئەركلىگى چىستانى ئىلىگ بەگ مىن ئەرۈر ـ مىن.

(80) قاتىغ كوڭۇل ئور ـ تىپ قورقۇنچسۇز ئايىنچسىز كوڭۇلىن سىز ـ لەرنى بىرلە سوڭۇشگەلى كەلىۈك ـ مىن. ئاي يەكلەر ـ ئە، چىن كىرتۇ ئالپ قاتىغ ئەرسەر سىز ـ لەر، مىنى بىرلە سوڭۇ ـ شگەلى ئانۇق تۇرۇڭ ـ لار. ئەمتى بىر ئىكىنتە ـ

(85) كە سىناشالىم قايۇسى كۆچلۈگ ئەرمىش بىز ئانچا سوز ـ لەپ ئورت يالىن تەك يىتى قىلىچىن ئىلىگنىنتە تۇتا يەكلەر تاپا ياقىن سىكرىپ ئىچگەرۈ كىردى ئاڭ ئۇلۇغى كالاشوتارى ئاتلىغ يەك ـ نىڭ توپۇسىنتەكى ساچىن تۇتۇپ قىلىچىن

(90) بىچغالى سانچغالى قىلىن ـ...................
يەكلەر توپۇن ي ـ..............
ئىلىگ بەگ............ يىرسۇۋ ئەركلىگى
ئوز ـ ۇمۇز ......ئىس ـ

(95) ىگ ئوز.............. تىددىلەر..........................
....
................قۇتىن قىۋىن چوغىن

(100) يالىنىن......ماتىن ئاغار ئاياغىن......تەگىپ ئايالارىن قاۋشۇرۇپ ئىلىگ بەگكە ئىنچە تىپ تىددىلەر ئىلىگلەر ئىلىگ ـ ە، نە يىرلىغىڭ ئەرسەر ئول يىرلىغ ـ ڭىن بۇتۇرگەلى ئانۇق تۇرۇر ـ بىز. ئىل ـ

(105) ىگ بەگ ئىنچە تىپ تىدى. بالىقىمداقى ئۇلۇشۇم ـ داقى ئاداسىن كورۇپ بۇ مەنىڭ قىلىچىم سىز ـ لەرنىڭ قانىڭىز لارنى ئىچگەلى تاپىم ئول. يەكلەر ئىنچە تىپ تىدد ـ لەر ئۇلۇغ ئىلىگ مۇنتا ئىنارۇ

ئىكى ئەرتىنىگۈ ياۋلاق راكشاسـلار بار بىر ئۈرۈ ئاتلىغ.
ئىكىنتى ئاگنىكەشى ئاتلىغ. بىر ئۈچەگۈ ئۇلارقا سانلىغ
ئەرۆر بىر ئۇلارنى ئۇتغالى يىگەدگەلى ئۇسار-سىن كوڭۆ-
لۆڭتەكى نە كۆسۈشۈك ئەرسەر كوڭۆل ئىين قانغاي. ئۈترۈ
چىستانى ئىلىگ بەگ ئۈز كوڭۈلىنگە ئىنچە..............
يىتىنچىسىز يىتىز ياغىز............... راكشاسلار بولسار،
...........تۈرۈپ قورقغۇم.........ـ ماز-مىن. قاچان
..........سوز-لەپ..........كىردى.
..............بەگىگ..............قور-....................
....راكشاس بار.
ئول راكشاس بارىپ ئەدگۈ يۇمساق ساۋلار سوز-لەپ
ئەرۆش ئوكۈش تىنلىغلارىغ ئۆلۈرۈر. ئانىن ئەمتى يال-
ڭۇق-لار ئىلىگد-ە، مەنىڭ ئىسىگ ئوز-ۈمىن ساڭا ئۈرۈ-
نچاق ئۈرۈر-مىن. مىن ئول راكشاس-قا
سانلىغ-مىن ئول يىمە راكشاس ئەدگۈ ساۋلار سوزلەپ-
تەڭ تەڭ ئوڭى ئوڭى كورگەلى كورتلە كورك مەڭىز بەل-
گۈرتۈپ بىلتىز-مەتىن ئوكۈش تىناىغلارىغ ئولۈرۈر. ئۆلۈغ
ئىلىگ ئانى ئۇت-غالى يىگەدگەلى
قاتىغلان. تىمىن ئوك كرسۈشۈك ساقىنچىك بۇتگەي.
ئۈترۈ ئىلىگ بەگ تركىن ئوك ئول راكشاسىغ تىلەگەلى
باردى. ئول يىمە دۆشتا ئاتلىغ راكشاس ئىلىگ بەگىگ
ئىراقتىن كورۈپ ئوك، ئوز كورك-ىن تەگشۈرۈپ چىستانى
ئىلىگ-
نىڭ يىگ ئۈستۈنكى ئامراق قاتۇن-نىڭ كوركىن بلگۈر
تۈپ ئىلىگ بەگ-كە ئىنچە تىپ تىدى. ئامراق بەگىم، مىنى
ئورۆن-تا ياتغۇرۇ قودۇپ قانچا بارغالى ساقىنۇر-
سىز. ئاز-ۇ يىمە ئادىن سەۋەر ئامراقىڭىز بار ئەركى.

ئانى ئۇچۇن مىنى قودۇپ بارىر - سىز. تركىن ماڭا سوز-
لەڭ ئامراق بەگىم - ە بىروك سوز - لەمەسەر - سىز مۇنا
ئىسىگ ئوز - ۇم ئۇز - ۇلگەلى تۇرۇر. بۇساۋاغ ئەشدىپ
چىستانى ئىلىگ بەگ......
(150) ئىرغاقىن...ئوترۇ دۇشتا ئاتلىغ راكشاس ئەرتىنىگۇ قورقۇپ
ئوز راكشاس كوركىن ئوك ئىلىگ بەگ - ىنەڭ ئاداقىنى-
تا باغىرىن سۇنا ياتىپ ئىنچە تىپ تىدى. ئۇلۇغ ئىلىگ
ئەمتى مىن ساڭا سانلىغ
(155) ئەرۇر - مىن. نەتەگ يىرلىقاسار ئانى بۇتۇرگەلى ئانۇق
تۇرۇرمەن. مۇنتا ئىنارۇ ئاي - ى ئىراق ئەرمەز تارىچانتا
ئاتلىغ ياۋلاق راكشاس بار. سەنىڭ ئۇل - ۇشۇڭداقى
ئىگ ئەمگە ك - ىنىڭ توز - ى يىلتىز - ى ئول
(160) ئەرۇر. ئانىڭ يىرلىقىڭا ئەركىسىز - ىن مىن بۇ مۇنتاغ
ياۋلاق ئادا قىلۇر - مىن. ئانتا ئوترۇ چىستانى ئىلىگ بەگ
ئالىپ قاتىغ يۇرەكىن ئول راكشاسىغ تىلەگەلى باردى.
ئانچا يورىيۇ ئىراق - تىن قوڭقىۇ ئۇنى يىر ئۇنى ئىش-
دىلتى. ئانتا
(165) ئوق ئىلىگ بەگ قاپقارا تۇنلە تاۋش تىگ - سايۇ بىر ئو-
دۇنكمە تۇردى. ئول يىرئۇنى ئىشدمىشتە ئوك بودستۋ-
لار - نىڭ بىلگە بىلگىن ئوتغۇراق بىلتى. يەك - لەر - نەڭ
ئالىن ئالتاغىن تەۋىن كۇرىن بلگۇرتمىش يىر ئويۇن
(170) ئۇنى ئول تىپ ئانچا تۇرۇپ تەركىن ئول تارىچانتا
ئاتلىغ راكشاس - قا ياقىن كەلىپ ئىنچە تىپ تىدى.
بىلتىم سەنىڭ ئۇتۇن راكشاس - ا تەۋىن كۇرىن بلگۇرتمى-
ش قىلىنچىڭىن..............قا نەڭ مىن
(175) ....كوڭۇلىن
...............يوق.............

....

(ئۇئۇت) يالىن تەك كوز-ى قاراقى يالىنايۇ تەگز-ىنتۇ-رۇپ ئۇلۇرماز-مۇ. ۋرۇنى تڭرى ئىنچە تىپ

تىدى. ئارۋشچى-لار بەگىتۇز-ۇن كامراككى-تىا، ئەمتى چىستانى ئىلىگ بەگ كوز-ۇنىەز بولۇپ باردى. قالىن يەكلەر تەگىرمىلەيۇ ئاۋلاپ ئىلتى-لەر ئەرگەي. ئانچا سوز-لەيۇ تۇرۇر ئەركەن ئانىڭ ئاراسىنتا چىستانى ئىلىگ كە

ياقى-ن بەلىگىتەگ ياۋلاق ئۇن ياگىقىۇ تەك ئەشتىلىدى يەكلەر ترز-ۇل بادرۇق چكىر بىنتىپالتا ئۇلاتى بى بى-چغۇ-لارى بىر ئىكىنتى-كە سالمىش توقمىش ئۇنىنگە مىڭ ئارتۇق كوۋرۇكلەر ئۇنىنتە ئوس-

تۇنرەك ياۋلاق ئۇن تۇردى. ئانتا ئوق قورمۇز-تا تڭرىنىڭ چىتراۋىرى ئاتلغ ئوغۇلى تڭرىدەم تونىن بىلىنگە يورگەيۇ ئالىپ ئىنترادانۇ ياسىن ئىلىگىنتە تۇتۇپ چىستانى ئىلىگنىڭ تەگرەسىنتە كەزە يورد-

دى. ئانتا ئوترۇ يىرتىنچۇ يىرسۇۋ تەبرە-مىشىن كورۇپ مائىترى بودىستۋ ياشو مائىترى بودىستۋ بىرلە كوك قالىغ يولىنچا يورىيۇ كىلتى-لەر. ئوترۇ مائىترى بودىستۋ ئىنچە تىپ تىدى. تۇز-ۇن ياشومائىترد-ا، بۇ چاستانى

ئىلىگ بەگ سز-ىكىسز بۇتۇن ئوك ئالقۇ يەكلەرىگ بارچە بۇلۇك يىگاق ساچغاي. بۇتەڭرىلەر يوقسۇز ئەمگەنۇر-لەر بىرۇك ياغىز يىر ئارقاسىنتاقى توپراق-نىڭ پرمانۇ قۇغ قىچماق سانى نەچە ئەرسەر، يانا يمە

ئالقۇ تىنلىغلار-نىڭ سانى ساقىشى نەچە تەڭلىگ بولسار، نەچە تەڭلىگ قالىن كۇچلۇگ يەك ئىچكەك بولسار-لار بودىستۋ ئوغۇشلۇغ ئىلىگ بەگ-نىڭ ئاگىمىنتىن ئەت ئوزىن تەكى بىر ئەۋىن تۇسىنگە يمە ئادا تۇدا تەگۇر-

گەلى ئۇغۇلۇغ ئەرمەز-لەر نەئۇچۈن تىپ تىسەر ئۇگىل سا-قىنغىل تۇز-ۇنۇم-ە، بۇئىلىگ بەگ-نىڭ ئۇڭرەكى ساۋلارىن بۇ بىتراكلا پىداقى بىش يۇز بودىستىۋلار بارچا مۇنتادا ئۇڭرە بۇرخان قۇتىن بۇلۇپ سانسارىدىن ئۇزغۇچى-لار ئەردى. كەنتۇ ئۇزىنىڭ قاتىغلانىماقىڭا كوڭۇلىن يۇرەكىن ۋۇژىرتەك قىلىپ ئالقۇ بىر-نى بارچا ئۇتۇپ يىگەدىپ بىر-نى-دە ئۇڭرە بۇرخان قۇتىن بۇلتاچى بولتى قىنىغ كوڭۇللۇگ ئاۋىشىن سىت ساتان قىلىپ كوڭۇلىن يۇرەكىن بۇيان ئەدگۇ قىلىنچ-قا ئوكلىتدى-ى ئاستى. بۇرخان قۇتىلىغ كۇسۇشىنتە ئانچا قد-ا يمە تىنمادىن قىلغۇلۇغ ئىشىنگە ئارۇقسۇز كوڭۇلىن ئارتى ئارمادى. ئۇز ئىسىگ ئۇز-ىن ئىدالىيۇ ياراش ياراپ ئادىن-لار-نىڭ ئەمگەكىن كوتۇرۇ كىنتۇ ئۇزىنىڭ ئەمگەكىنچە ئەمگەنىپ ئۇزۇن تۇرقارۇ ئادىن تىنلىغ-لارىغ ئەدگۇگەرۇ ئىلتگەلى قاتىغلانتى تاۋراتى بۇقۇتلۇغ تىنلىغ نىرۋان قاپاغىڭا ياغۇقىد-ا تۇرۇر. كىچمەدىن ئارا بۇ يىرتىنچۇ يىرسۇۋدا بۇرخان-لىغ كۇن تىڭرى ئورلەيۇ تۇغاكەلگەي، ئۇستۇن تىڭرى ئال-تىن يالڭۇق ئاز-يەك ئىچكەك كىم ئەرسەر ئانىڭ ئۇترۇ تۇرداچى يوق. توڭالار بەگىتەك قۇرقىنچسىز ئايانچسىز كوڭۇلىن تەبرەنچسىز تۇرۇپ قالىن يەكلەر-نىڭ ياۋلاقىن ئومەتىن مۇنا ئەمتى بارچانى ئۇتار يىگەدۇر. ياشومائىترى بودىستۋ ئىنچە تىپ تىدى. ئاياغ-قا تەگىم-لىگ تۇز-ۇن مائىتىرد-ا، ئەمتى بىر يمە ئول ئەدگۇلۇگ چىستانى ئىلىگ-گەرۇ ياقىن بارىپ ئول قۇتلۇغ تىنلىغىغ كورمەكىن كوز-ۇمۇز-نى قۇتلۇغ قىۋلىغ قىلالىم. مائىترى بودىستۋ ئىنچە قىلالىم تىپ سوز-لەيۇ ئىكىسى بارچا چىستانى ئىلىگ تاپا باردىلار.

AltunOq

ئانىا ئوترۇ بەلگىنەگ چىستانى ئىلىگ تەگرەسىنتە كولتى
(295) سانىنچا يەكلەر قانىغ ئۇنىن قىقرىشتىلار ئالاقىرىشتى-لار.
ئاغز-لاردىنتىن كوز-لەرىدىنتىن بۇرۇنلارىنتىن بارچا قورقغۇ
تەك ئورت يالىن ئۇنىتۇرۇپ تىشلەرىن ئاز-ىغلارىن
چىقرا-تىپ سىچغاناقلارىن ئۇرۇنۇ يالارىن ياپىنتى......
(300) ساتاگىرى، خايىماۋادى، پانچىكى-تا ئۇلاتتى يەكلەر ئۇرۇ-
نگۇت-لارى ئەردىنى-لىگ يارىغلارىن كەدىپ بۇسۇشلۇغ
ساقىنچلۇغ كوڭۇلىن كەلىپ...لىغتا ئىنارۇ بەرۇ يورىدى-
لار. ئوترۇ چىستانى ئىلىگ بەگ قورقىنچسىز كوڭۇل-
ىن راكشاس-قا
(305) ياقىن كەلىپ ...-دى كوز-ۇنۇر-تە راكشاسلار
......ئولۇم مادار ئوسۇغ-لۇغ .... چىستانى
....
.... چىستانى
ئىلىگ بەگ ....
(310) .... بالىقىداقى تىنلىغ-لارىغ............
.... سن ئەمتى بىر ئىكىنتىكە............سىناشۇ
كورەلىم ....
بالىقداقى ياۋىز ئىرۇ بەلگۇ-
لەر بارچا قالىسىز يىتلىنىپ بارىپ
(315) يەكلەر-نىڭ قورقغۇ تەك ياۋلاق ئۇنى-لەرى يىمە ئەشىدى-
لمەدى. ئوترۇ چىستانى ئىلىگ بەگ ئىگ توغا ئاداسىن
(318) تارىقمىشىن كىتمىشىن كورۇپ ....

تەرجىمىسى

(1) (ئۇ) (ئۇ) ئارسلانلارنىڭ مېڭىشى بىلەن ئۇ چايان (دىگەن) شەھەرنىڭ غەربىدە ئۇياق-بۇياققا ماڭدى. كېيىن ئېلىگ بەگ

تۇت كوچا دوقمۇشىغا يېتىپ كېلىپ، سانسىزلىغان جىنلارنى كۆردى. ئۇ جىنلار ئادەملەرنىڭ گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۈچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگىۋالغان ئىدى. ئۇلار چىرايلىرىنى (ئادەم) قورققىدەك كۆپ - كۆك قىلىپ، يامان (ۋە) قاتتىق ئۈن بىلەن چىقىرىشاتتى. قوللىرىدا ئۈچ ئاچىلىق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى كۆتىرىشىپ، قاپ - قارا (ۋە) ناھايىتى زور تاغدەك ئىگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىسىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بېزەپ، ھەر - بىر كوچىدا يۈرۈشەتتى. بۇنى كۆرۈپ چاستانى① ئېلىگ بەگ يۈرىگىنى توختىتىپ، باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان، ئەي - مەنمەيدىغان كۆڭۈل بىلەن جىنلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. جىنلار، چاستانى ئېلىگ بەگنى كۆرۈپ، خۇددى يۇتۇۋېتىدى - غاندەك قىلىشىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋېلىپ، مۇنداق دېيىشتى: "ھەي، كىمسەن؟! نېمە ئۈچۈن ئۆزەڭ يالغۇز بىزنىڭ ئۈستۈنكى - ئاستىنقى چىشلىرىمىز ئارىسىدا يوقالغىلى كەلدىڭ؟" بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، چاستانى ئېلىگ بەگ يۈرىگىنى توختىتىپ، قىلچىمۇ قورقماستىن، جىنلارغا مۇنداق دېدى: "ھەي جىنلار، ماڭا تېز جاۋاپ بېرىڭلار، مېنىڭ شەھىرىمدىكى خەلقىمنى نېمىشقا ئۆلتۈرسىلەر؟ بۇ شەھەرگە كىرىدىغان كۈچ - قۇۋۋەتنى سىلەرگە كىم بەردى؟ مېنىڭ بۇ ئۆتكۈر قىلىچىمنى كۆرۈڭلار، تېنىڭلارنى چېپىپ پارچە - پارچە قىلىپ تاشلايمەن. شەھىرىمنىڭ، ئېلىمنىڭ مۇشۇنداق بەختسىز ئەھۋالىنى كۆرۈپ چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى." ئۇ جىنلار چاستانى ئېلىگ بەگنىڭ مۇشۇنچىۋالا كۈچلۈك (ۋە) يامان سۆزىنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ بەكرەك ئاچ - چىقلىرى كېلىشىپ، غەزەپ بىلەن ۋاقىراپ - جاقىراپ، مۇشتلىرىنى تۈگۈپ، مۇسكۇللىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك قىسىپ - قىزىل

① چاستانى — سانسكرىتچە ئىسمى [catsana] دىن كەلگەن.

چاچلىرىنى ئارقىلىرىغا تاشلاپ، ئوت يالقۇندەك ئۈچ ئاچىماق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى، توقماقلىرىنى قوللىرىدا تۇتۇپ، چاستانى ئىلىگ بەگنى (نەيزىلىرى بىلەن) سانجىماقچى، (توقماقلىرى بىلەن) ئۇرماقچى بولۇشۇپ، بىر-بىرىسىگە مۇنداق دېيىشتى: "يەنە نېمىگە قاراپ تۇرىسىلەر؟ بۇنى دەرھال سانجىڭلار، چېپىڭلار، جېنىنى ئېلىپ، ئۇ دۇنياغا ئەۋەتىڭلار". شۇندىن كېيىن، چاستانى ئىلىگ بەگ بارلىق كۈچىنى يىغىپ، كۈچ بىلەن سەكرەپ بېرىپ ئۇرۇمكى ① ئاتلىق جىننىڭ كۆكۈلىسىنى تۇتۇپ تارتىپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتىرىپ، (ئۇنىڭ) بېشىنى چېپىشقا تەمشەلدى. دەل شۇ چاغدا بۇ جىنلار چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى، سۈرلۈكلۈكىنى، بەخت-تەلىيىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ قورقۇشۇپ كەتتى. (ئۇلار) ئۈنلىرىنى پە-سەيتىپ، ئىلىگبەگكە مۇنداق دېيىشتى: "ھەي، ئىنسانلارنىڭ ئارسلانى، پادىشالار ۋە بەگلەرنىڭ بەخت تەگرىسى، (بىزگە) مېھرىۋانلىق قىلىپ، نىيىتىڭدىن يانغىن، چۈنكى سەن بىزنى ئۆلتۈرسەڭ، سېنىڭ شەھرىڭدىكى كېسەللىك ئاپىتى يەنىلا تۈگىمەيدۇ. شۇڭا بىزنىڭ جېنىمىزغا رەھىم قىلىپ، (بىزگە) ياردەم قىلغىن!" ئىلىگ بەگ جىنلارغا مۇنداق دېدى: "ھەي جىنلار، (ماڭا) تېز جاۋاپ بېرىڭلار! نېمە ئۈچۈن مېنىڭ شەھرىمدىكى، ئېلىمدىكى كېسەللىك ئاپىتى يوقالمايدۇ؟" جىنلار مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىشتى: "ئۇلۇغ ئىلىگ بەگ، مۇشۇ تاپتا سېنىڭ شەھرىڭنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى بىر تۈپ يوغان سوگەتتە ياۋۇز نىيەتلىك ئالۋاستى بار. ئۇنىڭ ئۈچ يوغان كۆزى بار، ئوت رەڭلىك چاچلىرى ئارقىسىدا چۇۋۇلۇپ تۇرىدۇ. كۆزىنىڭ قارىچۇغى ياندۇرۇلغان چىراقتەك يالقۇنجاپ، ئايلىنىپ تۇرىدۇ. (ئۇ) ئۇزۇندىن بېرى رەھىمسىزلىك

① سانسكرىتچە ئىسمى [Urumkha] دىن كەلگەن.

بىلەن سانسىزلىغان جانلىقلارنى ئىزىقلىرىدا چاينىماي ئولتۇرۇپ، (يەنە) تويىماي، قانماي ......"

"...... ئىنتايىن جاسارەتلىك، ئەقىل - پاراسەتكە تولغان قوڭۇرىيەر ئىگىسى چاستانى ئىلىگ بەگ مەن بولىمەن. قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، قورقماستىن - ئەيمەنمەستىن سىلەر بىلەن جەڭ قىلغىلى كەلدىم. ھەي جىنلار ھەقىقىي قۇدرەتلىك باتۇر بولساڭلار مەن بىلەن جەڭ قىلىشقا تەييارلىنىڭلار. (قېنى) قايسىڭىز كۈچلۈك ئىكەنسىز، ئەمدى بىر - بىرسىمىز بىلەن سىنىشىپ باقايلى". (چاستانى ئىلىگ بەگ) شۇنداق سوزلەرنى (قىلىپ) ئوت يالقۇنىدەك ئوتكۇر قىلىچىنى قولىدا كوتەرگىنىچە جىنلار تەرەپكە ئېتىلىپ بېرىپ، (ئۇلارنىڭ) ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. جىنلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى بولغان كالاشوتارى① ئاتلىق جىننىڭ كۆكۈلىسىدىن تۇتۇپ، قىلىچى بىلەن چاپقىلى، سانجىغىلى تەمشەلگەن (دە) ....

....

....

...... ئالقانلىرىنى جۈپلەپ، ئىلىگ بەگكە مۇنداق دېيىشتى: "ھەي پا- دىشالارنىڭ پادىشاسى، ھەرقانداق يارلىغىڭ بولسا، ئۇ يارلىغىڭنى ئورۇنداشقا تەييارمىز". ئىلىگ بەگ مۇنداق دېدى: "شەھەردىمدىكى - دولىتىمدىكى (خەلقىمنىڭ) خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغانلىقىنى كورۇپ، مېنىڭ بۇ قىلىچىم سىلەرنىڭ قېنىڭلارنى ئىچمەكچى". جىنلار مۇنداق دېيىشتى: "ئۇلۇغ ئىلىگ، بۇ يەردىن نېرىدا ناھايىتى ياۋۇز ئىككى ئالۋاستى بار: بىرىنىڭ ئېتى ئۇرۇ②، يەنە بىرىسىنىڭ ئېتى ئاگنىكىشى③ بىز ئۇلارغا قاراشلىقمىز. (ئەگەر سەن ئۇلارنى يېڭەلىسەڭ، كوڭلۈڭدىكى ھەرقانداق ئارزۇيۇڭ

---

① كالاشوتارى ــ سانسكرىتچە [Kalasodara] دىن كەلگەن.

② ئۇرۇ ــ سانسكرىتچە [Uru] دىن كەلگەن.

③ ئاگنىكىشى ــ سانسكرىتچە [agnikesa] دىن كەلگەن.

……………………………………………

……ئالۋاستى بار. ئۇ (ئىنتايىن) يۇمشاق سۆزلەر بىلەن (ئالداپ) ناھايىتى كۆپ جانلىقلارنى ئۆلتۈرىدۇ. ھەي ئىنسانلارنىڭ پادىشاسى ئەمدى مەن جېنىمنى ساڭا گۆرەگە قويىمەن. مەن ئۇ پادىشاسى قاراشلىقمەن. ئۇ ئالۋاستى ياخشى سۆزلەرنى قىلىپ، خىلمۇ - خىل چىرايلىق قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، تويدۇرماستىن نۇرغۇن جانلىقلارنى ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلۇغ ئىلىگ ئۇنى يېڭىشكە تىرىشقىن. شۇ چاغدىلا ئارزۇيۇڭ، ئويۇڭ ئەمەلگە ئاشىدۇ". شۇندىن كېيىن ئىلىگ بەگ دەرھاللا ئۇ ئالۋاستىنى ئىزلەشكە ئاتلاندى. دۇشتا① ئاتلىق ئۇ ئالۋاستى ئىلىگ بەگنى يىراقتىن كۆرۈپلا، ئۆز قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، چاستانى ئىلىگنىڭ ھەممىدىن ياخشى كۆرىدىغان ئامراق خوتۇنىنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ئىلىگ بەگنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، نازۇك ئۈن بىلەن ئىلىگ بەگكە مۇنداق دېدى: "ۋاي ئامراق بېگىمەي، مېنى ئورۇندا ياتقۇزۇپ قويۇپ قەيەرگە بارماقچى بولۇۋاتىسىز؟ مېنىڭدىن باشقا يەنە سۆيىدىغان ئامرىغىڭىز بارمۇ - يە؟ (سىز) شۇنىڭ ئۈچۈن مېنى تاشلاپ كېتىۋاتقان ئوخشايسىز. ئامراق بېگىم، دەرھال ماڭا جاۋاپ بەرسىڭىزچۇ؟ ئەگەر ماڭا سۆزلىمىسىڭىز، جېنىمدىن جۇدا بولىمەن". بۇ سۆزنى ئاڭلاپ چاستانى ئىلىگ بەگ……

ئىلمەك بىلەن… ئۇندىن كېيىن دۇشتا ئاتلىق ئالۋاستى ئىنتايىن قورقۇپ، ئۆزىنىڭ ئالۋاستىلىق (ئەسلى) قىياپىتى بىلەن ئىلىگ بەگنىڭ ئايىغىدا سوزۇلۇپ، دۈم يېتىپ تۇرۇپ، مۇنداق دېدى: "ئۇلۇغ ئىلىگ، ئەمدى مەن ساڭا قاراشلىقمەن. قانداق يارلىق قىلساڭ، ئۇنى ئورۇنلاشقا تەييارمەن. بۇ يەردىن ئانچە يىراق

---

① دۇشتا — سانسكرىتچە [dustā] دىن كەلگەن.

بولمىغان جايدا تارىچانتا① ئاتلىق ياۋۇز ئالۋاستى بار، ئۇ سېنىڭ دۆلىتىڭدىكى كېسەللىك ئازاۋىنىڭ يىلتىزى. ئۇنىڭ بۇيرۇغى بىلەن مەن ئامالسىزلىقتىن مۇشۇنداق يامان خەۋپ سالىمەن". شۇنىڭدىن كېيىن چاستانى ئېلىگ بەگ قەتئىي نىيەت بىلەن ئۇ ئالۋاستىنى ئىزلەشكە ئاتلاندى (ۋە) كېتىۋاتقىنىدا، يىراقتىن كۇگخۇ (غۇگغۇ) ئۈنى ۋە ناخشا ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ هامان ئېلىگ بەگ قاپ ـ قاراڭغۇ تۈندە تاۋۇش تىڭشاپ بىر ئاز ۋاقىت تۇردى. ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىدا، بودساتۋا ـ لارنىڭ ئەقىل ـ پاراستى بىلەن (ئۇ ناخشا ئاۋازىنىڭ) جىنلار سۆيىقەستىنى، جادىگەرلىگىنى بىلدۈرىدىغان ناخشا نەيىرىڭى ئاۋازى ئىكەنلىگىنى ئېنىق بىلدى. بىرئاز تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ تارىچانتا ئاتلىق ئالۋاستىغا يېقىن كېلىپ مۇنداق دېدى: "هەي نومۇسسىز ئالۋاستى، سېنىڭ جادىگەرلىگىڭنى كورستىدىغان قىلمىشىڭنى بىلدىم ......"

.... ۋۇرۇنى② (ئاتلىق) تەڭرى مۇنداق دېدى: "ئەي سېھىر ـ گەرلەرنىڭ بېگى هورمەتلىك كامراككتى③، هازىر چاستانى ئېلىگ بەگ كورۇنمەيۋاتىدۇ. قېلىن جىنلار (توپى) ئەتراپىدىن قورشىۋالغان ئوخشايدۇ." ئۇ شۇنداق دەپ تۇرۇشىغا، (جىنلار توپى) ئارىسىدىكى چاستانى ئېلىگكە يېقىن (جايدىن) قورقۇنچ ـ لۇق قاتتىق ئۈن ئەكس ساداسى ئاڭلاندى. جىنلار ئۈچ ئاچىماق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى، چاقلىرىنى (ۋە) خەنجەر ـ قىلىچلىرىنى بىر بىرىگە سېلىشىپ (ئوز ئارا) ئۇرۇشۇۋاتقان ئاۋازلار، مىڭلىغان داقا ـ دومباقلارنىڭ ئاۋازىنى بېسىپ چۈشەتتى.

---

① تارىچانتا سانسكرىتچە [Trijatā ?] دىن كەلگەن.

② ۋۇرۇنى ـــ سانسكرىتچە [Varuna] دىن كەلگەن.

③ كامراككتى ـــ سانسكرىتچە [Kāmarakta] دىن كەلگەن.

شۇ چاغدا خورمۇزتا تەڭرىنىڭ چىتراۋىرى① ئاتلىق ئوغلى تەڭرىلىك تونىنى بىلىگە يوگىۋېلىپ، ئىنتىرادانۇ② ياسىنى قولىدا تۇتقان ھالدا چاستانى ئىلىگنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈردى. شۇندىن كېيىن، يەر - جاھاننىڭ تەۋرەۋاتقانلىقىنى كورۇپ، مائىترى بودساتۋا ياشومائىترى③ بودساتۋا بىلەن ئاسمان يولىدىن مېڭىپ كېلىشتى. مائىترى بودساتۋا مۇنداق دېدى: "ئەي ھورمەتلىك ياشومائىترى، بۇ چاستانى ئىلىگبەگ شۇبھىسىزكى، بۇ كېچە بارلىق جىنلارنى تېرى - پېرەڭ قىلىۋېتىدۇ. بۇ تەڭرىلەر بىكاردىن جاپا چېكىۋاتىدۇ. چۈنكى، يەردىكى تۇپراق زەررىچىلىرىنىڭ سانى (ۋە) بارلىق جانلىقلار سانىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان كۈچالۇك، ياۋۇز جىن - ئالۋاستىلارمۇ بودساتۋا نەسلىدىن بولغان ئىلىگ بەگنىڭ تېنىدىكى بىر تال تۈكىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزەلمەيدۇ. نېمە ئۈچۈن دېسەڭ، ئۇزەڭ ياخشى ئويلىنىپ باققىن، بۇ ئىلىگ بەگنىڭ بۇرۇنقى ئىشلىرى بىلەن بۇ بىتراكالپىنىڭ④ بەشيۈز بودساتۋانىڭ ھەممىسى بۇندىن ئىلگىرى بۇرخان بەختىگە ئېرىشىپ، سانسار⑤ -

① چىتراۋىرى — سانسكرىتچە [Citravirya] دىن كەلگەن.

② ئىنتىرادانۇ — سانسكرىتچە [indriya] دىن كەلگەن.

③ ياشو مائىترى — سانسكرىتچە [yasō mitra] دىن كەلگەن.

④ بىتراكلاپ — سانسكرىتچە [bhadra kalpa] دىن كەلگەن سوز بولسا كېرەك. مەنىسى "دانالارنىڭ كالپاسى" بولۇپ، "kalapa" چوڭ بىر دەۋر بولۇنۇشىنى كورسىتىدۇ. ئۇ، چوڭ كالپا (1.344.000.000 يىل)، ئوتتۇرا كالپا (336.000.000 يىل)، كىچىك كالپا (16.800.000 يىل)، دەپ ئۈچكە بولۇنىدۇ. دېمەك، "بىتراكلاپ" مۇ دانالار مەيدانغا چىققىدىغان چوڭ بىر دەۋر بولۇنۇشىنى كورسەتسە كېرەك.

⑤ سانسار — [sansara] سانسكرىتچە سوز بولۇپ "ھايات- مامات دېڭىزى" دېگەن مەنىدە.

دىن قۇتۇلغان ئىدى. (چاستانى ئىلىگ بەگ) تىرىشقانلىقى، كۆڭلى (ۋە) يۈرىگىنى ئالماستەك (قاتتىق) قىلغانلىقى ئۈچۈن بىر ھەممىمىزنى يېڭىپ، بىردىن ئىلىگرى بۇرخان بەختىگە ئېرىشىدىغان بولدى. ئازراقمۇ تىنماستىن (تىنىم تاپماستىن) بوشاشمايدىغان ئىرادە بىلەن قىلىدىغان ئىشنى ئورۇنلىدى (ۋە) ھېرىپ - چارچاپ توختاپ قالمىدى. ئۇز جېنىدىن كېچىشكە رازى بولۇپ، باشقىلارنىڭ جاپاسىنى كوتىرىپ، باشقىلار ئۈچۈن ئازاپ چېكىپ، دائىم باشقا جانلىقلارنى ياخشىلىققا باشلاشقا تىرىشتى (ۋە) ھەركەت قىلدى. بۇ بەختلىك ئىنسان نىرۋان قاپقىسىغا يېقىن تۇردۇ. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ يەر - جاھاندا بۇر - خانلىق كۈن تەڭرى ئورلەپ چىقىدۇ. يۇقۇرىدا تەڭرى (مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن) تۇۋەندىكى ئىنسان (ۋە) جىن - ئالۋاستى - لارنىڭ ھىچقايسىسى ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان - ئەيمەنمەيدىغان جاسارەت بىلەن ئىككىلەنمەستىن، ھىساپسىز كوپ جىنلارنىڭ ياۋۇزلۇقلىرىغا پىسەن قىلماستىن، ئەمدى ھەممىسىنى يېڭىدۇ." ياشومائىتىرى بودستىۋا مۇنداق دىدى: "ھورمەتكە سازاۋەر جانابى مائىترى، ئەمدى بىر ئۇ ئىسىلزادە چاستانى ئىلىگنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇ بەختلىك جانلىقنى كورۇش بىلەن كۆزىمىزنى بەخت - سائادەتلىك قىلايلى". ئىككىسى شۇنداق دېيىشىپ، چاستانى ئىلىگ تەرەپكە مېڭىشتى. شۇندىن كېيىن ھەيۋەتلىك سۈرلۈك چاستانى ئىلىگ ئەتراپىدا يۈز مىڭلىغان جىنلار قاتتىق ئاۋاز بىلەن ۋاقىرىشىپ، ئېغىزلىرىدىن، كوزلىرىدىن، بۇرۇنلىرىدىن ھەممە قورقىندەك ئوت يالقۇنى چىقىرىپ، چىشلىرىنى - ئىزىقلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ...... (جىنلارنىڭ) ساتا گىرى①، خايماۋادى②، پانچىكى ③ قاتارلىق

① ساتاگىرى — سانسكرىتچە [satagiri] دىن كەلگەن.

② خايماۋادى — سانسكرىتچە [haimavata] دىن كەلگەن.

③ پانچىكى — [Pañcika] دىن كەلگەن.

سەركەردىلىرى. مەرۋايىتلىق ساۋۇت - دۇبۇلغۇلىرىنى كىيىشىپ
كوڭۇللىرى غەم - ئەندىشىگە تولغان قايغۇلۇق قىياپەتتە ......
لىقتا ئۇياق - بۇياققا مېڭىشتى. ئاندىن كېيىن چاستانى ئىلىگ
بەگ يۈرەكلىك ھالدا جىنلارغا يېقىن كېلىپ، ....
جىنلارنىڭ قورقۇنچلۇق يامان ئۈنلىرى يەنە قايتىدىن ئاڭ -
لانمىدى. ئاندىن كېيىن چاستانى ئىلىگ بەگ كېسەللىك
ئاپتىنىڭ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ....
....

«مايترى سىمىت» تىن پارچە

«مايترى سىمىت» ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايترى سىمىت» (مايترى-نىڭ ئۇچرىشىشى) 1959 - يىلى 4 - ئايدا قۇمۇلدىكى تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ تومۇرتى دېگەن جايىدىكى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن تېپىلغان. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ كىتاپ جەمئى 293 ياپراق (ۋاراق) بولۇپ، ھەربىر ياپرىقىنىڭ چوڭلۇقى $47.5 \times 21.7\text{cm}$ كېلىدۇ.

بۇ ئەسەر قەدىمقى قارا شەھەر تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئا. ۋ. لېكوك باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئارخېولوگىيە ئەترىتى تۇرپاننىڭ مۇرتۇق ۋە سىڭگىم ئېغىزى قاتارلىق جايلىرىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايترى سىمىت» نىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. گېرمانىيىلىك تۈركولوگ ئا. فون. گابائىن 1957 ۋە 1961 - يىللىرى ئەسەرنىڭ تۇرپان نۇسخىسىنىڭ مايىنز پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى پارچە ياپراقلىرىنىڭ فوتو سۈرىتىنى ئېلان قىلغان. ئېلىمىزدە پروفېسسور فېڭ جياشېڭ ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ كىملەر تەرىپىدىن ۋە قايسى تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ۋە بۇ ئەسەرنىڭ 2 - بولۇمىنىڭ 6 - ۋارىقى (2 بەت) توغرىسىدا «بەدىئىي يادىكارلىقلار»

ژورنىلىنىڭ 1962 - يىللىق 7 - 8 - بىرلەشمە سانىدا ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. دوتسېنت گېڭ شىمىن «تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1979 - يىللىق 2 - سانىدا بۇ ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىنىڭ 12 - ۋارىقىنىڭ كەينى بېتىنى ئېلان قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدىكى ئىسرائىل يۈسۈپ بىلەن دولقۇن قەمبىرى بۇ ئەسەرنىڭ 3 - بۆلۈمىنىڭ ئالدىنقى 5 ۋارىقى (10 بەت) نى «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى» نىڭ 1981 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلدى.

بۇ ئەسەر ئالدى بىلەن سانسكرىت تىلىدىن توخرى تىلىغا، ئاندىن توخرى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئەسەرنىڭ توخرى (قەدىمقى قارا شەھەر) تىلىدىكى نۇسخىسىدا ئۇنىڭ نامى «مائىترىسىيا سامىتىناتاكا» (ناتاكا - دراما مەنىسىدە) دەپ يېزىلغان ۋە ھەربىر پەردىسىنىڭ بېشىدا ۋەقەلىكنىڭ ئورنى، سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار، ئورۇنلىنىدىغان كۈيلەر خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭغا ئاساسەن ياۋروپا ئالىملىرى ئەسەرنى 27 پەردىلىك دراما ئەسىرى دەپ ھېساپلايدۇ. دىمەك، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنىڭ دراما ئەسىرى بولۇشى شۈبھىسىز. لېكىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىدا، سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار ۋە ئورۇنلىنىدىغان كۈيلەر خاتىرىلەنمەي، پەقەت ۋەقەلىكنىڭ ئورنىلا يېزىلغان. شۇنداق بولسىمۇ، بىز بۇ ئەسەرنى ئوقۇغىنىمىزدا ئۇنىڭ ئىجادى يوسۇندا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ۋە قويۇق دراما تۈسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«مائىترى سىمىت» نىڭ تېكىستى

«مائتری سمت»تن ئورنەك

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7)

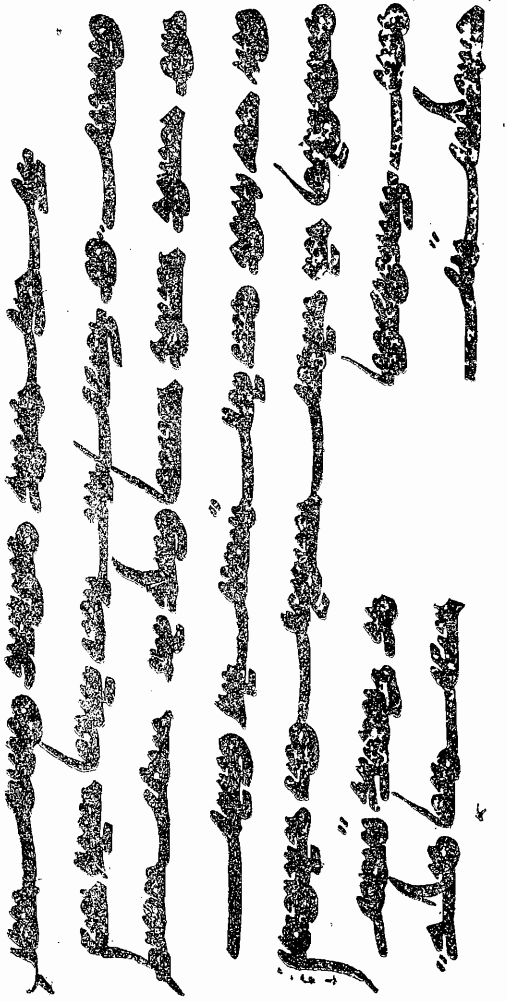

(1) مەن يىمە
تڭرى تڭرىسى
بۇرخان ئۇترۇ
(2) بارايىسن. بۇ
مۇنچا ساۋ
سوزلەسىپ
ئۇلار ئۇچ-
(3) ەگو ئوگى-
ئوگى ئو-
نۇپ باردى-
لار. ئانتائوترۇ
(4) بىس يۇز
ساكى توز-
لۇگ قاتۇن-
لار بىرلە
(5) تەگردىكلەپ
ئول ئالتۇن
ئوڭلۇگ بوز
ئىلگىنتە
(6) تۇتا ماھاپر
چاپا-تى گا-
ئۇتامى قاتۇن
(7) ياسودارا-قا
ئىنچە تىپ
تىدى:

(1) ۋائىباشىكى ئارياچاترى بودىسۋت كىشى ئاچارى :—No18

(2) (ئەنە) تىكەك تىلىنتىن توخرى تىلىنچە

(3) (ياراتمىش) پرتانراكشىت ...... توخرى

(4) تىلىنتىن تۈرك تىلىنچە ئەۋىرمىش

(5) مائىترى سىمىت نوم بىتىگدە مائىترى

(6) بودىسۋت ......

ۋائىباشىكى (Vaibhāsika) مەزھىبىدىكى ھەزرەت ئارياچاترى بودساتۋا ئەنەتكەك (سانسكرىت) تىلىدىن توخرى تىلى (قەدىمقى قاراشەھەر تىلىنى كورسىتىدۇ)غا تەرجىمە قىلغان، پرتانراكشىت ...... توخرى تىلىدىن تۈرك تىلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى) غا تەرجىمە قىلغان مائىترى سىمىت نوم پۈتۈكىنىكى مائىترى بودساتۋا ......

No·80 —:

(1) ئالقۇ شاساتار - لارىغ ئوتكۈرمىش تۈپكەرمىش

(2) ۋائىباش شاستىر بوشغۇنمىش ئارياچىنترى بودىسۋت

(3) كىشى ئاچارى ئەنەتكەك تىلىنتىن توخرى تىلىنچە

(4) ياراتمىش پرتاراكشىت ...... مە-ك توخرى

(5) تىلىنتىن تۈرك تىلىنچە ئەۋىرمىش مائىترى سى-

(6) مىت نوم بىتىگدە ئانىرۇتى ئارخانتىنىڭ

(7) ئاۋدانى ئاتلىغ ئۈچۈنچ (ئۈلۈش) تۈكەدى

(8) نامو بوت (نامو درم نامو ساڭ)

بارلىق شاستىرلارنى چوڭقۇر بىلىدىغان ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، ۋائىباش شاستىرنى ئۆگەنگەن ئارياچىنترى بودساتۋا ھەزرەت ئەنەتكەك تىلىدىن توخرى تىلى (قەدىمقى قاراشەھەر تىلىنى كورسىتىدۇ) غا تەرجىمە قىلغان، پرتاراكشىت ...... توخرى تىلىدىن تۈرك تىلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى) غا تەرجىمە قىلغان مائىترى سىمىت نوم پۈتۈكىنىكى ئانىرۇتى ئارخانىنىڭ

ئاۋدانى ئاتلىق ئۈچىنچى بولۈم تۈگىدى. نامو بۈت، نامو درم،
نامو ساڭ

No.50—:

(1) تەشىگرە تۈتۈق كۈشۈسىڭا
(2) بىتىددىمىز.

بىز تەشىگرە تۈتۈق ۋە كۈشۈسىڭا يازدۈق (يەنە مۈنداق تەرجىمە قىلىشىمۇ مۈمكىن: بىز تەشىگرە تۈتۈقىنىڭ ئارزۈسى بويىچە يازدۈق).

ئىكىنتى ئۈلۈش ئالتى پىتر (A)

(1) ياشرۈ كوڭلىن ئىنچە تىپ سىزىك ئايىتىڭلار
(2) بىزىڭ باخشىمىز باداري باراماﻥ نە ئۈسۈغلۈغ
(3) توزلۈگ ئەركى نەچە ياشلاغ سىشلاغ ئەركى
(4) تىتىسلەرىنگە قايۇ قايۇ شاساتار - لار بوسغ -
(5) ۈرۈر ئەركى (۰) تاقى يىمە ئىنچە تىپ سىزىك -
(6) ىگ ئايىتىڭلار توپۇ نەگۈ بولۈر ئەركى
(7) توپۇدىن تايماق نەگۈ بولۈر ئەركى
(8) بۇ مۈنتاغ تۈرلۈگ ئايىتا -
(9) مىش سىزىكلەرىڭىزنى ئادارتىلايۇ
(10) بىرلىقاسار ئۈترۈ سىزلەر ئىنچە ئۈقۈڭلار
(11) سىزىكسىز تۈكەل بىلگە تەڭرى تەڭرسى بۈرخان
(12) ئەرمىش. نە ئۈچۈن تىپ تىسەر، كىم قايۇ
(13) قۈتلۈغ تىنلاغلارنىڭ ئىكى قىرق قۈت بۈياز -
(14) لاغ ئىرۈ بىلگۈسى تۈكەل بار ئەرسەر ئۈل تىنلاغ
(15) تۈكەل بىلگە بىلىگلىگ بۈرخان ئاتانۈر
(16) سىزلەرنىڭ ئارا قايۈسى ئۈلۈغ ئەرسەر سىز -
(17) لەر ئۈل ئۈڭرەكى سىزىكىگ ئايىتزۈن

ئەسكەرتىش: (A) ئالدى بەتنى، (B) كەينى بەتنى كۆرسىتىدۇ.

(18) ئانتادا باسا كەزدىكچە كەنتۈ كەتۈز
(19) بوشغۇنمىش يىت ئۆپرىت ئىنىنگەن لوكا ـــ
(20) ئىنتا ئۇلاتى شاساتارلار ئىچىنتەكى تەرىك
(21) تەرىك يېرۈگلەر سىزىك ئايىتىڭلار تاقى
(22) يىمە يۇلتۇز كورۇم ئىچىنتەكى ئەلپ سىز -
(23) دىك ئايىتىڭلار ئول ئايىتمىش سىزىكلەرىڭىز -
(24) لەرنى تىدىغسىز تۇتۇغسۇز كىگىنچ بىرۇ ئۇسار
(25) تىمىن ئوك ئانىڭ تىتىسسى بولۇڭلار
(26) ئەلپ بولغۇلۇق بۇرخان قۇتۇلىغ ئەردىنىلىگ
(27) ئوترۇقتا كىرىپ قۇترۇلماقلاغ يولۇغ ئەدگۈ -
(28) لۈك ئەردىنىلەر كوڭۈلچە ئىدىڭلەر قاچان
(29) سىزلەر مەنگۈلۈگ مەڭىگ تەگسەر سىزلەر
(30) مەنگە يمە ئەدگۈلۈك ئۇلۇش يانتۇرۇ ئىدىڭ -

(1) لەر ياشقا سىشقا تەگمىش خارى قاڭىڭىز -
(2) لارنى قانمادۇغ كۆسۈشلۈگ قىلماڭلار
(3) ئانتا ئوترۇ تۈزۈن مائىترى قانداسى
(4) ئاچىتىدا ئۇلاتى بىش يىگرمى ئۇرىلار بىرلە
(5) بادارى برامانىنىڭ ئىناغ ساۋىن تەگىنۈپ
(6) ياشلارى سەۋلىرۇ (ساۋرىلۇ) ئىغلايۇ بادارى برامانقا
(7) كەسەنتى قىلىپ بىش يۈز برامان
(8) ئۇزىلارىڭا تەگۈرتۈ (٠) بادارى
(9) برامان بالىقىنتىن ئۈنۈپ باردىلار
(10) ئانتا ئوترۇ دىگسانىپىت ئىلتەكى
(11) قالىن قارا بودۇن ئىنچە ئىشىدتىلەر
(12) تۈزۈن مائىترى باخشىسى بادارى برامانىغ
(13) قودۇپ ماتىئادىس ئۇلۇسقا باردىمىش① قالتى

---

① باردىمىش ـــ ئەسلى تېكىستە "باردىمىش" دەپ يېزىلغان.

AltunOq

(14) ئامراق ئۇگىنتىن قاڭىنتىن ئادرالمىش

(15) ئوسۇغلۇغ بولۇپ (٠) مىلك مىلك تۇمەن

(16) تومەن ئەرەن ئىشلەر ئۇلۇغ كىچىگ ئوغلان -

(17) قا تەگى بۇلۇڭتىن يىڭاقتىن تويىن

(18) تويىن يىغىلىپ ئىغلايۇ سىغتايۇ تۇزۇن

(19) مائىتىرىقا ياقىن كەلىپ ئاغار ئاياماقىن

(20) ئىنچە تىپ تىدىلەر ئەدگۇلۇك قۇت تەڭرى -

(21) سى بارامانلار ئارىغى ئازۇن① تىگرى قوپ

(22) ئۇمۇغسۇز ئىناغسىز تىنلىغلارنىڭ ئۇمۇغى

(23) ئىناغى ئالقۇ دگساناپت ئىلىنىڭ ئاتلىغى

(24) ئالقۇقا تۇز يىرلىقانچۇچى بىلىگلىگ ئەردىڭىز

(25) بىزنى ئىلزەكى② (ئۇزەكى) ئامرانماق بىلىگىڭىز قانچا

(26) باردى بىزنى قودۇپ قانچا بارغالى ساقىنۇر -

(27) سىز بۇ مۇنتاغ تۇرلۇگ ئامراقتىن ئادرالماق

(28) ئاچىغ ئەمگەك قانتاران بەلگۇردى ئەركى - ى

(29) بۇ مۇنتاغ ئىرىنچ بىرلىغ ئاغاز يارلىغ

(30) كوز ياشلىغ ئەچۇكىن قودۇپ بارىرسىز

تەرجىمىسى (A)

ئىككىنچى بولۇم ئالتىنچى ياپراق

(1) سىلەر يوشۇرۇن كوڭۇل بىلەن مۇنداق دەپ گۇمانىڭلارنى

---

① ئازۇن ــ ئەسلى تېكىستە ئەزرۇئا دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە خاتا ترانسكرىپسىيە قىلىنىپ قالغان.

② ئىلزەكى ــ ئەسلى تېكىستە ئۇزەكى دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە خاتا ترانسكرىپسىيە قىلىنغان.

سوراقلار:

(2) "بىزنىڭ ئۇستازىمىز بادارى① بىراھمان قانداق قىيا-پەتلىك؟

(3) قانچە ياشقا كىردى؟

(4) شاگىرتلىرىغا قايسى شاستىرلارنى ئۇگەتتى؟"

(5) سىلەر يەنە مۇنداق دەپ گۇمانىڭلارنى

(6) سوراڭلار: "چوققا قانداق بولىدۇ؟"

(7) چوققىدىن تېپىلماق قانداق بولىدۇ؟

(8) ئۇ سىلەرنىڭ سورىغان مۇشۇنداق تۇرلۇك

(9) گۇمانىڭلارنى ئايرىپ بەرسە (ئېنىق چۈشەندۇرۇپ بەرسە)،

(10) ئاندىن سىلەر شۇنداق ئۇقۇڭلاركى (ھىساپلاڭلاركى)،

(11) ئۇ ھەممىگە قادىر تەڭرىسى بۇرخان

(12) ئىكەن. نىمە ئۇچۇن دىسەڭلەر، قايسى

(13) بەختلىك جانلىقنىڭ ئوتتۇز ئىككى (تۇرلۇك) بەخت-تە-ئىبىنىڭ

(14) باخشىلىق ئالامىتى تۇگەل بار بولسا، ئۇ جانلىق

(15) ھەممىگە قادىر بۇرخان ئاتىلىدۇ.

(16) سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا كىم چوڭ بولسا،

(17) شۇ ئاۋال گۇمانىنى سورىسۇن.

(18) ئاندىن كېيىن رەت بويىچە، ھەرقايسىڭلار

(19) ئوزەڭلار ئۇگەنگەن يىت ئوپىرىت ئىنىنگەن②، لوكا-

(20) ئىنتا③ قاتارلىق شاستىرلار ئىچىدىكى ئىنتايىن چوڭقۇر

---

① بادارى — مائىترىنىڭ ئۇستازى، 120 ياش. ئۇ ناھايىتى ئەقىل-پاراسەتلىك بولۇپ، 500 شاگىرتى بولغان.

② يىت ئوپىرىت ئىنىنگەن — مەنىسى ئېنىق ئەمەس. ئۇنى "ۋىت ئوپىرىت ئىنىنگەن" دەپ ئوقۇشمۇ مۇمكىن. بۇ ئېھتىمال توخرى يىر-زىغىدىكى شاستىرنىڭ نامى بولسا كېرەك.

③ لوكائىنتا — لوكا سانسكرىتچە سوز بولۇپ "دۇنيا، جاھان، ئالەم" دىگەن مەنىدە.

(21) مەنلەر (توغرىسىدىكى) گۇمانىڭلارنى سوراڭلار.
(22) يەنە مۇنەججىملىكتىكى ئەڭ قىيىن (مەسىلىلەر توغرىسىدىكى) گۇمانىڭلارنى
(23) سوراڭلار. ئۇسلەر سورىغان گۇمانلىق (مەسىلىلەرگە)
(24) توختاتماي (كەسكىن)، ئېنىق جاۋاپ بېرەلىسە،
(25) سلەر ئۇنىڭ شاگىرتى بولۇڭلار.
(26) قىيىنى شۇكى، سلەر كوڭلۇڭلەردە (ياكى ئىختىيارىڭلار بىلەن)
(27) بۇرخان بەختىنىڭ گوھەرلىك ئارىلىدىن كىرىپ، قۇتۇلۇپ چىقمىدىغان يولنى
(28) خەيىرلىك گوھەر دەپ ھىساپلاڭلار①.
(29) سىلەر قاچان مەڭگۈلۈك شاتلىققا يېتىشسەڭلار،
(30) ماڭمۇ خەيىرلىك ئۇلۇشتىن (نېسىۋىدىن) قايتۇرۇڭلار.
(1) ياشانغان - قېرى ئاتىڭىز -
(2) لارنى قانمىغان ئارزۇلۇق قىلماڭلار.
(3) ئاندىن كېيىن ئالىجاناپ مائىترىنىڭ توققىنى
(4) ئاچىتى② قاتارلىق ئونبەش ئەر
(5) بادارى براھماننىڭ ھاۋالە سوزىنى ئاڭلاپ
(6) ياشلىرىنى ئېقىتىپ يىغلاپ، بادارى براھمانغا
(7) توۋە قىلىپ بەشيۈز براھمان
(8) ئەر ئارىسىغا يېتىپ باردى. بادارى

---

① (26)، (27)، (28) قۇرلارنى بىزنىڭ چۈشىنىشىمىز مۇنداق: "(26) سىلەر تەستە تاپقىلى بولىدىغان بۇرخان بەختلىك گوھەرلىك (27) ئارالىغا كىرىپ، قۇتۇلۇش يولىنى (28) خەيىرلىك گوھەرلەر بىلەن كوڭۇلدىكىدەك ياساڭلار".

② ئاچىتى — سانسكرىتچە [Ajita] ئادەم ئىسمى.

(9) براھمان ئۆز شەھىرىدىن چىقىپ كەتتى①.
(10) ئاندىن كېيىن دىگسانىپت ئېلىدىكى
(11) قېلىن (نۇرغۇن) قارا خەلق مۇنداق ئىشىتتى:
(12) "ئالىجاناپ مائىترى ئۇستازى بادارى براھماننى
(13) تاشلاپ ماتىئادىس② دۆلىتىگە بارىمىش"، ئۇلار خۇددى
(14) سۆيۈملۈك ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلغاندەك
(15) بولۇپ، مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن
(16) ئەر - ئاياللاردىن تارتىپ چوڭ - كىچىك باللار -
(17) غىنچە (ھەممىسى) تەرەپ - تەرەپتىن توپ -
(18) توپ بولۇپ يىغىلىپ، يىغلىشىپ - قاقشىشىپ ئالىجاناپ
(19) مائىترىغا يېقىن كېلىپ زور ھۆرمەت بىلەن
(20) مۇنداق دېيىشتى: "سىز خەيرلىك بەخت تەڭرىسى،
(21) براھمانلارنىڭ تازىسى (ۋە) ئەزرۇئا تەڭرى (سى)، بارلىق
(22) ئۈمىتسىز جانلىقلارنىڭ ئۈمىت —
(23) ئارزۇسى، پۈتكۈل دىگسانىپت ئېلىنىڭ چەۋەندازى③
(24) ھەممىگە بىردەك مېھرىۋانلىق قىلغۇچى دانىشمەن ئىدىڭىز.

---

① ئەسلى تېكىستكە ئاساسەن، (7)، (8)، (9) قۇرلارنى بىزنىڭ چۈشىنىشىمىز مۇنداق: "تووۋا قىلىپ بەشيۈز براھمان ئەرگە (ھاۋالە سۆزنى) يەتكۈزۈش (ئۈچۈن) بادارى براھماننىڭ شەھرىدىن چىقىپ كەتتى".

② ماتىئادىس — سانسكرىتچە [madhyadesa] بولۇپ، ئوتتۇرا ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ.

③ فېڭ جياشېڭ ئەپەندى ئەسلى تېكىستىكى "ئاتلىغ" سۆزىنى "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان. بىزچە بۇ يەردىكى "ئاتلىغ" نىڭ مەنىسى "داڭلىق، مەشھۇر، شۆھرەتلىك" بولۇپ، "...... دىگسانىپت ئېلىنىڭ شۆھرىتى" دەپ تەرجىمە قىلسا، مۇۋاپىق بولىدۇ دەپ قارايمىز.

(25) (ئەمدى سىزنىڭ) بىرگە بولغان كۆيۈمچانلىق پاراستىڭىز قەيەرگە

(26) كەتتى؟ (سىز) بىزنى تاشلاپ قەيەرگە كەتمەكچى بولۇ-ۋاتىسىز؟

(27) مۇشۇنداق تۇرلۇك (پەزدلەتلىك) ئامراق (كىشىدىن) ئاير-رىلىدىغان

(28) ئاچچىق ئازاپ قانداق پەيدا بولدى؟

(29) مۇشۇنداق شۇم تەلەيلىك، بەختسىز

(30) كوزى ياشلىق (كىشىلەرنى) نىمىشقا تاشلاپ كېتىسىز؟

مائىترى سىمىت 3 - بولۇم 1 - 5 - ۋاراقلىرىنىڭ تېكىستى

(تېرانسكىرىپسىيە)

ئۈچۈنچ ئۆلۈس بىر پىتر (ئا)

1. نامو بۇت.. (نامو درم).. ناموساڭ..
2. ئەمتى بۇ (نوملۇغ ساۋاغ) كاپىلاۋاستۇ
3. بالىقتاقى نىكۇدارام ئاتلىغ ساڭرامتا
4. ئۆقمىس كرگەك.. ئانتا ئوترۇ ماخاپراچاپا —
5. تى گائۇتامى قاتۇن - نۇڭ پىتنى ئاتلىغ
6. يۇمۇسچى قىز تگرى تگرىسى بۇرخان - نىڭ
7. سىراۋست كەنتتىن كاپىلاۋاستۇ بالىق - قاكەلگۇسىن
8. ئايىتغالى بالىقتىن ئۇنۇپ نىكۇدارام
9. ساڭرام - گەباردى.. ساڭرام قاپىغىڭا
10. تەگىپ (ماخانامى) ئۇراكۇغ ئۇنتەيۇ
11. ئايىتۇ تۇردى.. (ئانتا) ئوترۇ تەلىم ئۇكۇس - س

(ü) (ɵ)

12. ساڭرامگە... قونچۇلار ئارا بىر ئۇپاسانچ
13. ئىسلەر ئۇنە كەلىپ ئول پاتىنى قىز كورۇپ
14. (ئىنچە) تىپ ئايىتدى.. قانتا ئەردىڭ نە ئىسكە
15. كەلتىڭ.. (ئوڭ)رۇ (پاتىنى) قىز ئىنچە تىپ تىدى..
16. تۇگەل (بىلگە تگرى تڭ)رىسى بۇرخان - نىڭ كاپىلا -

Altanoq

17. ۋاستىۋ (بالىق-قا كەلگۈ)سىن ماخاناەى ئۈراكۇ
18. بەگ-كە (ئايىتغالى) كەلتىم ئەردى.. ئوترۇ ئول
19. ئۇپاسانچ ئىنچە تىپ تىدى... تىڭرى تىڭرىسى بۇرخان-
20. نىڭ كەلمەگى ساڭا نە كىرگەك ئەرۈر... پىتىنى
21. قىز ئىنچە تىپ تىدى.. ساكى-لار-نىڭ قاتۇنى ماخا-
22. پارجاپا-تى گائۇتاەى (كىنتۇ) ئىلىگىن ئۇلۇغ ئەمگەكىن
23. ئىسلەپ تىڭرىدەم كاس ئاتلاغ ئاغى-قا ئۇلەسى بوز
24. توقۇپ ئاراغ يۇپ ئانۇق قىلمىس ئەرۈر.. ئانىن باسا
25. (باسا) مەنى (تىڭرى) تىڭرىسى بۇرخاناغ ئايىتغالى ئىدۇر
26. بۇ ساۋاغ (ئىسىدىپ ئول) ئۇپاسانچ ئىسلەر مۇڭادىپ
27. ئادىنىپ ئىنچە تىپ تىدى.. قوپ قۇنچۇلاردا قۇتاد-
28. مىس ئوغلاغۇن ئۇلغادمىس گائۇتامى قاتۇن (ئەرۈر..)
29. ئىنچىپ يىمە قاماغ ئۇزانماقتا قودىقى ياۋاز
30. يىرىتمىس بوز توقىماق ئەرۈر.. يانا گائۇتامى قاتۇن
31. ئىدۇق ئىلىگىن بوز نەچۇك توقىيۇ يىرلىقادى

(ب)

1. ئەركى.. ئانى ئىسىدىپ پىتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى..
2. يالۇڭۇز بوز توقىدى ئەرسەر نە ئەمگەك ئەردى-ى
3. ئوترۇ ئول ئۇپاسانچ ئىسلەر ئىنچە تىپ تىدى
4. ئانتادا ئادان تاقى نەگۇ قىلتى ئەركى.. ئوترۇ
5. پىتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى.. كەپەز تارىساغۇق
6. ئودتە گائۇتامى قاتۇن كەنتۇ ئىلىگىن ئۇرۇغ
7. ساچتى.. ئوتاغۇ ئودتە كىنتۇ ئىلىگىن ئۇتادى
8. سۇۋاغۇ ئوغۇرداسۇۋتىن سۇۋاپ
9. ئاچىتتى.. ئوز ئىلىگىن ئىدىدى.. كىنتۇ

ئەسكەرتىش:

(ئا) هەر بىر ۋاراقنىڭ ئالدى بېتىنى، (ب) كەينى

بېتىنى كورسىتىدۇ.

10. ئوز-ى ئارىتىپ قانلاپ ئوز ئىلىگىن تىدىپ
11. ئوز-ى ئەگىرىپ ئوز-ى بوز توقىدى.. ئوترۇ ئول
12. ئۇپاسانچ ئىنچە تىپ تىدى.. مىن يوكەرۇ تىڭرى
13. تىڭرىسى بۇرخان ئاغىز-ىنتا ئانتاغ ئىسىدەمىسىم
14. بار.. ماخاپىرچاپاتى گائۇتامى قاتۇن... ئودۇن
15. ۋىپاسى تىڭرى تىڭرىسى بۇرخاناغ تاتاغلاغ سۇچىگلىگ
16. ئاسىن ئىچگۇن يىدلاغ يىپارلاغ تۇتسۇكىن
17. تاپانىمىس ئۇدۇنمىس ئەرۇر.. ... ئەدگۇ قىلىنچ
18. كۇچىنتە ئالقۇ ساكى-لار... ...
19. -لۇگ قۇنچۇي قاتۇن بولۇپ تىڭرى تىڭرىسى-ى
20. بۇرخان-ىنىڭ ئىگىدمىس ئاناسى بولمىس ئالتى-ى
21. يىگرمى ياسلاغ قىز-لار-نىڭ تەڭ ئەتى يىنى كوركى
22. مەنگۇ-ۋ ئەرۇر.. يانا يمە ئۇلگۇسۇز سانساز تاپاغ-
23. چىلارى تەگرە تولى تاپىنۇ ئۇدۇنۇ تۇرۇر.. نە
24. ساۋ ئەركى.. نە ئۇچۇن ئوز ئىلىگىن كەپەز-ز
25. تارىپ تود تولىي كىسى ئوسۇغلۇغ بوز توقىدى-ى
26. ئەركى.. ئانتا ئوترۇ پىتىنى قىز (ئىنچە) تىپ تىدى
27. ئۇلۇغ كىرتگۇنچ كوڭۇلىن ئاغار ئىناغىن
28. (بۇ مۇنتاغ) تۇرلۇگ ئىس ئىسلەدى.. مۇنتا تود
29. (تولىيلاغ) نە ساۋ ئول.. تاقى يمە بەرۇ ئىسىدى-
30. لىڭ بوز توقىماقىنىڭ تىلتاغى نەگۇ ئەردى تىپ
31 تىسەر.. ئانى سىز-ىنگە ئايۇ بىرەيىن.. قايۇ
ئۇچۇنچ ئۇلۇس ئىكى پىتر (ئا)
1. ئودۇن تۇگەل (بىلگە) تىڭرى تىڭرىسى بۇرخان
2. بۇرخان قۇتىن بۇلتى.. تۇز-ۇن مائىترى بودىسۋت-
3. اغ ئەۋدىن بارقىن ئۇنتۇرۇپ تويىن قىلتى-ى
4. ئانتادا كىن مىڭ توغىرلارىن يۇلمىس

5. ياڭى تويىنلار بىرلە قاڭى سانتۇدان ئىلىگ
6. بەگىنگ ئوگى ماخاپرجاپاتى گائۇتامى قاتۇنوغ تاقى
7. ئادان ساكى توز-لۇگ بەگ ئىسى بودۇن
8. بوقۇنۇغ ئوگۇرتۇرگەلى سەۋىنتۇرگەلى
9. ئۇچۇن (كاپىلاۋا-) ستۇ بالىق-قا كەلى
10. يىرلىقادى ئول ئوغۇردا ساكى تۇز-لۇگ
11. بەگلەر ئانتاغ بىر (بە)دۇك تورۇ تۇر غۇردى-لار قاچان
12. تڭرى تڭرىسى بۇرخان ئىركەك ئەرەنگە نوم
13. نوملايۇ يىرلىقاسار.. ئانتا ئىسلەر قۇنچۇي بەگ-
14. لەر ئارتى... ... كىرگەك.. ئانتا ئوترۇ
15. تڭرى تڭرىسى بۇرخان ئاڭ ئىلكى بىر قۇرلا
16. نوم نوملايۇ يىرلىقامىسدا سەكىز تۇمەن ساكى-لار
17. قۇتقا تەگدى ئىكىنتى ئوغۇرلۇغ نوم نوملايۇ
18. يىرلىقامىستا ئالتى تۇمەن ساكىلار قۇت
19. بۇلۇ تەگمىنتىلەر ئۇچۇنچ قاتا نوم نوملايۇ
20. يىرلىقامىستا تورت تۇمەن ساكىلار قۇت
21. بۇلتى-لار.. قاماغ بىرلە سەكىز يگرمى تۇمەن
22. ئىركەك ئەرەن ساكىلار تىز-ۋانى باسىنچىتىن
23. ئوز-تىلار.. بىر يىمە ئىنچىپ ساكى توز-لۇگ ئىسلەر
24. قۇت بۇلمادى ئەرۇر.. ئول ساۋىغ كورۇپ ساكى توز-لۇگ
25. قۇنچۇيلار ئاڭسىز بۇسۇسلۇغ ساقىنچلىگ كوڭۇللەرى
26. يىرىنچلىگ بولۇپ بىر ئىكىنتىسكە يىغلايۇ
27. كەڭرەنۇ ئىنچە تىپ تىستىلەر.. نە تىلتاغىن
28. نە ئۇچۇن تڭرى تڭرىسى بۇرخان ئەرەنگە
29. نوم نوملاپ بىز-ىنگە ئىسلەر-كە نەگۇلۇك
30. نوملايۇ يىرلىقاماز ئەركى.. مۇنچۇلايۇ سوز-لەسىپ
31. قاماغىن يىغلىپ ماخاپرچاپاتى گائۇتامى قاتۇن-

(ب)

1. قا ئىنچە تېپ ئۆتۈنتىلەر ئۈدۈمبار چەچەك-
2. كە يولەسى بوگۇ بىلىگلىگ بۇرخانلار ئالپ-
3. مىن ئەمگەكىن يېر سۇۋدا بەلگۈرۈر ئەرمىسلەر
4. ئانتاغ ئالپ بۇلغۇلۇق قۇتلۇغ تىنىلىغ بىرلە
5. تۇسمىس ئەرۈر بىز.. ئەمتى يانا بىز-نىڭە ئارتىتى
6. نوملۇغ يىرلىغ يىرلىقاماز.. كورۇ قانىنچسىز كوركىن
7. يمە كورگەلى بولماز بىز ئەمتى سىز ئىنچە
8. قاتىغلانىڭ كىم بىز يمە سىز-
9. نىڭ قۇتۇڭۇز-تا نوم ئىسىدگەلى تىڭ-
10. رى تىڭرىسى بۇرخانىغ كورگەلى بۇلالىم-م
11. ئانتا ئوترۇ ئول ساكى توز-لۇگ گائۇتامى-ي
12. قاتۇن ئول ئىسىلەر ئۆتۈنمىس ساۋلارىغ ساكى-لار
13. بەگى ساتۇدان ئىلىگ خانقا تۇتۇز-ۇ ئۆتۈنتى
14. ئىلىگ خان يمە بوسۇغ يىرلىغ يىرلىقادى.. بۇگۇن-
15. تە ئىنارۇ قۇنچۇيلار نوم (تىڭلاز-ۇن).. بۇ بوسۇغ
16. يىرلىغ ئىسىدىپ ... ... ئىسىلەر
17. يىغىلىپ تويلاپ كاپىلاۋاستۇ بالىقتان ئۇنۇپ
18. نىكۇدارام ساڭرامگە باردى-لار ئەردى ئانىڭ
19. ئارا كىم قۇت بۇلمىس ساكى ئەرەنى ئۇترۇ
20. كەلىسەر-لەر قۇنچۇيلار-قا نەڭ تىمەدىن ئامال-
21. مىن ئارتۇ بارىر-لار ئەردى.. كىم يمە قۇت
22. بۇلمادۇق باغراغۇ ساكى ئۇرد-لار ئۇترۇ
23. كەلىسەر-لەر قۇنچۇيلار-قا ئىنچە تېپ تىيۇر-لەر ئەردى
24. سىز-لەر قۇنچۇيلار قانچا بارىرسىز-لار ..سىزلەر
25. گە نىكۇدارام ساڭرامگە بارىپ نوم تىڭلاغالى
26. يىرلىغ يوق.. نە ئۈچۈن تىسەر بىز-نىڭ
27. قاداشىمىز سىدارتى.. سىز-لەر-نىڭ يۈز يۈز تۈرلۈگ
28. مۇن قاداغىڭىز-لارنى سوز-لەيۈر.. ئوترۇ ئول

29. قۇنچۇيلار ئىنچە تىپ ئايىتدىلار.. ئانچا قودى
30. نە مۇنۇمۇز ئەرمىس.. ئانتا ئۆترۈ ساكىـلار
31. ئىنچە تىپ تىدى ـ لەر.. بىز ـ نىڭە سۇدۇر نوم نوە ـ
ئۆچۇنچ ئۇلۇس ئۆچ پىتر (ئا)

1. لار ئەركەن (ئانتاغ) نوملۇغ ساۋ ئۇنتى.. بىس
2. تۇرلۇگ مۇنى قاداغى ئەرۇر.. قارا ئاغۇلۇغ
3. يىلان ـ نىڭ قايۇ ئەركى بىس تۇرلۇگ تىپ تىسەر
4. ئاڭ ئىلكى يارسىنچىغ يىدىغ ساساغ بولۇر..
5. ئىكىنتى كورگەلى قورقىنچىغ بولۇر.. ئۆچۇنچ
6. ئۇدىق(ق)ان.. تورتۇنچ ئىكى تىللىگ.. بىسىنچ
7. يىتى ئاغۇلۇق.. ئانچۇلايۇ يىمە مۇنتا بىرەر
8. قۇنچۇيلار ـ نىڭ بىس تۇرلۇگ
9. مۇن قاداغى بولۇر.. ئاڭ ئىلكى ئۇۋكەچى
10. ئەمىنچى بولۇر ـ لار.. ئىكىنتى كۇنىچى ئۆچ ـ
11. ۈنچ ئۇرۇنچاقسىز تورتۇنچ سەۋىنچسىز ئۇتلىسىز
12. بولۇر ـ لار.. بىسىنچ ئامرانماق كوڭۇللەرى كۇچلۇگ
13. بولۇر ـ لار.. يىگ ئەرۇر چخساپتلغ كىسى قىزارتمىس
14. ئىسىگ قاز ـ غۇقىن كىنتۇ كوز ـ ىن سانچار كىم
(ü)
15. ئامرانمىس كوڭۇلىن ئىسلەر تاپا تىترۇ
16. كوز ـ ىن كورمەز.. قۇنچۇيـلار ئەرسەر ئاراغ
17. چخساپتلاغ تورۇ ...ـلى ئەرۇر.. قايۇ نومتا
(ɵ)
18. ئۇزۇن تونلىغ ... لار ئەۋدىن بارقىتن
19. ئۇنۇپ دىنتار تورۇسىن تۇتسار ـ لار ئول نوم ئالقد ـ
(ɵ)
20. نچۇقا تەگى ئارىغىن تۇرۇقىن تۇرماز.. مۇنتادا
21. ئۇلاتى ئۇكۇس تۇرلۇگ مۇن قاداغىڭىز ـ لار ئەرمىس
22. ئولڭ ساۋاغ ئىسىدىپ.. ئامارى ئىسلەر ئىنچە تىپ تىدد ـ
23. لەر.. توقۇز ئاي ئون كۇن سىدارتىغ قارىنتا

AltunOq

24. كوتۇرگۇچى (ئىسىلەر) ئەردى تولغاپ توغۇرداچى يمە
25. ئىسىلەر ئۆك (ئەردى) ئالپىن ئەمگەكىن ئىگىدتەچى
26. بەلترۇدەچى يمە ئىسىلەر ئەردى.. ئەمتى يانا ئىسد-
27. لەرىگ ئانچا كوركسۇز ئىرا يرلىقار ئەركى
28. ئانتا ئۇترۇ برىدسى ئىسىلەر.. ئىنچە تىپ تىدى
29. ئاۋانت تىلتاغ كورۇپ بۇرخانلار برەر تىنلىغ-لارىغ
30. يىرا-موينايۇ يرلىقار-لار.. يانا ئۇغرى ئۇسۇغى
31. بولتۇقتا ئۇل ئۇق تىنلىغ-لارىغ ئۇگە ئىيىن
(ب)
1. يرلىقارلار.. ئانىن ئەمتى... سوۋىق باغرا-
2. غۇساك-لارنىڭ ساۋىڭا نوم ئىسىدمەتىن
3. يانتۇرۇ ئىرىلمەلىم.. نەئۇچۇن تىپ تىسەر..
4. ئادىنچىغ مۇڭادىنچىغ ئالپ بۇلغۇلۇق ئالتى تۇرلۇگ
5. ئەدلەر برلە توسىمىس ئەرۇر بز.. سەكىز تۇرلۇگ
6. تەگىنچسىز ئۇئۇقسۇز يىر ئورۇنلار-دىن ئۇنمىس
7. قۇترۇلمىس ئەرۇر بز.. تۇگەل بىلگە تڭرى تڭرد-
8. سى بۇرخان برلە سوقۇسمىس بز ئانتاغ
9. ئۇغۇرى تاڭى-ى بولغاي.. بز-ىنگە
10. يمە نوم نوملايۇ يرلىقاغاي.. ئانىن
11 كونى بارالىم نوم ئىسىدەلىم.. ئانتا ئۇترۇ
(ە)
12. ماخاپرجاپاتى گائۇتامى قاتۇن باسلاپ سەكىز تۇمەن
13. ساك-لار ئىسىلەرى تۇگەل بىلگە تڭرى تڭرىسى
14. بۇرخان تاپا بارد-لار.. ئانتا ئۇترۇ تۇگ-
15. ەل بىلگە تڭرى تڭرىسى بۇرخان ئۇل ئىسىلەر-
16. نىڭ كوڭۇلىنتەكى ساقىنچلارىن ئۇقۇپ ئانىن
17. تويىنلارىن ئۇقىپ ئىنچە تىپ يرلىقادى بىس
18. تۇرلۇگ بۇ تويىنلار ئىسىلەر-نىڭ ئەدگۇلەرى تىتىر

19. ئاڭ ئىلكى ئەۋىگ بارقىغ ئۇردۇغ قارسىغ قۇرۇغ
20. قودماز-لار.. ئىكىنتى قاز-غانمىس قازغاغىغ يىغا
21. تىرا تۇتار-لار.. ئۇچۇنچ ئىگ ئاغرىغ ئوغرىنتا
22. ئىيىگ ياقاغ تاپاغ ئۇدۇغ قىلۇر-لار.. تورتۇنچ
23. ئەرەن بىرلە مەڭىلەگۈلۈگ ئوگرۈنچلەگۈلۈگ
24. بولۇرلار.. بىسىنچ بۇرخانلار پىردىكابت-لار
25. ئارخانت-لار.. قۇتلۇغ تىنلىغلار ئالقۇ قۇنچۇلار-
26. دىن توغار بلگۈرەر-لەر.. بۇ يىرلىغ ئىسىدىپ ئاڭساز
27. ئوگرۈنچلۈگ سەۋىنچلىگ بولۇپ ئول ئىسلەر ئىنچە
28. تىپ تىستد-لەر.. يىرتىمىس بولز-ۇن ئول باغراغۇ ساكى-
29. لار سوز-لەمس ساۋ-لار.. كىم بىز-دىنگە ئىنچە تىپ
30. تىدد-لەر.. سىز-لەرنى سىدارتى ئاڭسىز يىرار ئەمتى
31. يانا تڭرى تڭرىسى بۇرخان ئانچا يىر سوۋداقى

ئۇچۇنچ ئۇلۇس تورت پتر (ئا)

1. ئەدگۈ ئوگگۈلۈگ(لەر) ئەردى ئەرسەر.. ئول ئوگمەكىن
2. ئالقۇ بىز-نى يىرلىقادى.. ئەمتى ئايمانچسىز قور-
3. قۇنچسىز كوڭۈلىن نوم تىڭلالىم.. ئانتا ئوترۇ
4. تڭرى تڭرىسى بۇرخان ساكىلار ئىسلەرىنگە ئانتاغ
5. تۇرلۇگ تىترۇم تەرىڭ نوم نوملايۇ يىرلىقادى-ى

(ü)

6. كىم ئول نوموغ ئىسىدىپ سەكىز تۇمەن قۇنچۇي-لار..
7. قۇتغا تەگدد-لەر ئىكتىنى ئوغۇرلۇغ نوم نوملايۇ
8. يىرلىقادى ئالتى تۇمەن قۇنچۇي-لار
9. قۇت بولۇ تەگىنتد-لەر.. ئۇچۇنچ ئوغۇر-

(u)

10. لۇغ نوم نوملامستا تورت تۇمەن
11. ئىسلەر قۇت بولتىلار.. ئوترۇ ئول پاتىنى قىز
12. باياقى موكتىكا ئۇپاسانچقا ئىنچە تىپ

13. تىدى.. كورۈك تۈز-ۈنۈم.. ئۇل ئوغۇردا بۇ مۇنتاغ
14. تۈرلۈگ ئۈلۈغ ئاساغلاغ تۇسۇغلۇغ بۇلتىلار ساكى-
15. لار (ئىسىلەرى) كىم ئۈچ قۇرلا نوم يىرلىغ ئىسىدىپ
16. سەكىز يىگىرمى تۈمەن (ساكىلار) قۇت بولۇ تەگىنتى-
17. لەر.. ئوترۇ ئۇل (ئۇپاسانچ) ئىسىلەر ئىنچە تىپ
18. تىدى ئانتادا كىن گائۇتامى قاتۇن نە قىلۇ
19. يىرلىقادى ئوترۇ پىتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى-ى
20. ئانتادا باسا گائۇتامى قاتۇن-نۇك ئىنچە
21. ساقىنچى بولتى.. تۇگەل بىلگە تىگرى تىگرىسى بۇرخان-
22. تىن ئەرتىنگۇ ئۇلۇغ سۇن(ۇ)ك تاياغ ئاساغ تۇسۇ-
23. قا تەگىنتىم كىم ئانچا ئۇكۇس ساكى-لار ئىسى-
24. لەرى بىرلە سورتاپان قۇتىغا تەگدىم ئەمتى
25. بۇ مەن يمە نە ئەرسەر ئەد تاۋار ئۈزە سەۋىنچ
26. ئۇتلى تورۇسىنچە تاپاغ ئۇدۇغ قىلايىن ئەردى-ى
27. ئوترۇ ئۇل ئۇپاسانچ ئىسىلەر ئىنچە تىپ تىدى-ى
28. ئانتاغ ئەدگۇ ساقىنچ ساقىنىپ ئانتاداكىن نەگۇ
29. قىلتى.. ئوترۇ پىتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى.. ئانتادا
30. كىن تارىغچى تودۇقلارىغ ئوقۇپ ئىنچە تىپ
31. يىرلىقادى.. قايۇ كەپەز-كە يارىغى سەكىز تۈرلۈگ

(ب)

1. ئادرۇقيا تۇگەللىگ يىر ئەرسەر ئانى سىز-لەر سۇۋاپ
2. سۇۋپ ساپانلاپ ئانۇق ئۇرۇقلار كىم مىن تىگرى
3. تىگرىسى بۇرخان ئۈچۈن كەپەز تارىيۇرمەن
4. ئوترۇ بۇ ساۋاغ ئىسىدىپ ئۇل ئۇپاسانچ ئىسى-لەر
5. كۆلچىرە يۈز-ىن پىتىنى قىز-قا ئىنچە
6. تىپ تىدى.. كىم سەن تىمىن گائۇتامى قاتۇن
7. ئۆز ئىلىگىن يىپ ئىگىرىپ بوز توقىدى تىپ تىدى-
8. لك.. بۇ كەپەز ئۈزەكى مۇ بوز-

9. ۋُگ ئەۋۋُر-سە ئوترۇ پىتتنى قىز

10. ئىنچە تىپ تىدى.. بۇ ئوز-ى تارىمىس

11. كەپەز-ى ئۇزە يىپ ئىگىرىپ بوز توقىمىس ئەرۇر.. نە

12. ئۇچۇن تىپ تىسەر.. نەڭ يمە يوق چىغاي ئۇچ-

13. ۇن نەڭ يمە تاپاغچى قىرقىنلارى ئەكسۇگ

14. كىرگەك ئۇچۇن ئوز-ى ئىگىرمىس ئەرۇر ئىنچىپ يمە

15. ئاغىنچسىز سۇز-ۇگ كوڭۇلىن تڭرى تڭرىسى

16. بۇرخان-قا ئامرانماقىن ئوغلۇمقا تون

17. ئىتىپ كەدۇرەيىن تىپ ئەۋۋُرمىس ئەرۇر.. قايۇ ئودۇن

(ə)

18. ئول بوز توقىيۇ تۇگەتىپ...-مىتا بەلگۇ

19. بىلتەچى بىلگەلەر ئىنچە تىپ تىمىسلەر كىم بۇ

20. تونۇغ ئالىپ تڭرى تڭرىسى بۇرخان-قا كەدۇرگە-

21. لى بۇسى بىرسەر.. ئول تىنلغ ئاز-ۇنتا ئوتغۇراتى

22. ئالتۇن ئوڭلۇگ ئەتى قىرتىسى بۇلۇر.. بۇرخ-

23. ان قۇتىڭا تىگىن ئوگە بولغۇلۇق

24. ئابىسىك ئات بولۇر.. تاقى يمە ئىنچە

25. تىپ تىيۇر-لەر.. تۇز-ۇن مائىتىرىدا ئادان

(ü)

26. بۇرخان قۇتىڭا ئوغۇل ئىل(ىگ) ئورنىڭا

27. ئولۇرغۇلۇق ئادان تىنلغ يوق.. ئول بوز تۇز-

28. ۇن مائىتىرى ئىلگىنتە تەگىپ تڭرى تڭرىسى

29. بۇرخان-قا بۇسى بىرۇر ئەرمىس.. ئول ئوغۇرقا

30. ئالتۇن ئوڭلۇگ ئوك قىرتىس بۇلغۇلۇق

31. بۇيان... تەك قاز-غانىپ بۇرخان قوتىڭا

ئۇچۇنچ ئۇلۇس بىس پىتر (ئا)

1. ئوغۇل ئىلىگ بولغۇلۇق ئورۇنقا تەگىر

2. ئەرمىس.. ئانىن ئول ئوغۇرقا گائۇتامى قاتۇن

3. تڭرى تڭرىسى بۇرخان ـ نىڭ كاپىلاۋاستۇ بالىق ـ
4. قا كەلگۈسىن ئايىتغالى ئىدۇر.. ئوترۇ
5. چىتىمكا ئاتلىغ قىرقىن ئىراقتان ئۇلۇغ
6. ئۇنىن ئۈنتەيۇ ئىنچە تىپ تىدى.. ماجانامى ـ ى
7. ئۇراكۇ تڭرى تڭرىسى بۇرخان ـ نىڭ كەلگۈسىن
8. ماڭا ئايىتدى بۇگۈن، كەلى ـ ى
9. يىرلىقار ئەرمىس ئانى ئىسىدىپ پىتىنى
10. قىز ئىنچە تىپ ئايىتدى.. نە ئوغۇر ـ
11. قا نە ئىسكە باردىڭ ئەردى ئوترۇ چىتىمكا
12. قىر قىن ئىنچە تىپ تىدى.. ياسو دارا قاتۇن ـ
13. ىڭ بوز ـ ى بۇتمىس ئوغرىڭا باسا باسا
14. تڭرى تڭرىسى بۇرخان بىرلە راخۇل ـ نىڭ
15. كەلگۈسىن ئايىتغالى ئىدۇر.. ئانتا ئوترۇ ئول
16. ئۇ پاسانچ (ئىسىـ)لەر (ئىنچە) تىپ ئايىتدى.. ئانچا
17. ئۈكۈس بو(ز).. ... دى.. ئوترۇ پىتىنى قىز
18. ئىنچە تىپ تىدى (ماخاپر جاپاتى) گائۇتامى قاتۇن تڭرى
19. تڭرىسى بۇرخان (ئەۋىن)تە بوز ئانۇتمىس ئەرسەر
20. ئانچۇلايۇ يمە بىس يۈز ساكىلار ـ نىڭ ئىنەل تويىن ـ
21. لار ئۈچۈن بوز ئانۇتمىس ئەرۈر ـ لەر.. ئوترۇ ئول
22. ئۇپاسانچ ئىسلەر تاقى ئىنچە ئايىتدى.. ئەمتى
23. بۇ ساكىلار بەگلەرى ئۇلۇغ: چوغىن چامىن كاپىلا ـ
24. ۋاستۇ بالىقتىن ئۈنۈپ قايان بارىر ـ لار.. ئوترۇ
(ü)
25. چىتىمكا قىرقىن ئىنچە تىپ تىدى.. تڭرى تڭرى ـ
26. سى بۇرخان ئۈترۈ بارىر ـ لار.. ئوترۇ پىتىنى
(u)
27. قىز ئىنچە تىپ تىدى.. ئەمتى مىن يمە بارايىن
28. بۇ ساۋلارىغ گائۇتامى قاتۇن ـ قا تۇتۇنۇر ـ ۇ ئۆتۈنەيىن

29. ئانتا ئوترۇ چىتىكا قىرقىن ئىنچە (تىپ تىدى)
30. مىن يمە بارىپ ياز ـ وتارا قاتۇن ـ قا ئاي ـ
31. ايىن.. كىم تڭرى تڭرىسى (بۇرخان)

(ب)

1. ئانانت (بىرلە) كەلىر ئەرمىس.. ئانتا ئوترۇ
2. ئول ئۇپاسانچ ئىسلەر ئىنچە تىپ تىدى.. ئانتاغ
3. ئەرسەر مىن يمە تڭرى تڭرىسى بۇرخان ـ (قا) ئۇترۇ
4. بارايىن.. بۇمۇنچا ساۋ سوز ـ لەسىپ ئۇلار ئۇچ ـ
5. ەگۇ ئوڭى ئۇنۇپ باردى ـ لار.. ئانتا ئوترۇ

(ü) (ɵ)

6. بىس يۇز ساكى توز ـ لۇگ قاتۇن ـ لار بىرلە
7. تەگرىكلەپ ئول ئالتۇن ئوڭلۇگ بوز ئىلىگىنتە
8. تۇتا ماخاپرچاپا ـ تى گائۇتامى قاتۇن
9. ياسو دارا ـ قا ئىنچە تىپ تىدى..
10. ئول ئانتاغ ئود قولۇ قاچان بولغاي

(ɵ)

11. ئەركى.. كىم مىن بۇ تون... بۇرخان
12. چكرىرت ئىلىگ خان ـ نىڭ كەدمىسىن كورەيىن
13. ئەردى.. ئوترۇ ياسودارا ئىنچە تىپ تىدى..
14. ئەمتى بۇرخان چكرىرت ئىلىگ خان نىكۇدارام ـ م
15. ساڭرامىلىق قارسى ئىچىنتە... كۇ(چىن)
16. كۇچەدۇ ئاسايىن ئوگرۇنچۇن يىرلىقار.. تاڭ ئادىنچىغ
17. ئىراق ئەرمەز.. ئانتا ئوترۇ... ... قاتۇن
18. نىكۇدارام ساڭرامىگ كورۇپ (ئىنچە) تىپ
19. تىدى.. بۇئوق نىكۇد سوگۇتلۇگ ئارىغ ئەردى
20. كىم بىز ـ دىڭ بەگىمىز سىدارتى خورمۇز ـ تا تڭرى ـ
21. گە ئوخساتى ئالتى تۇمەن قۇنچۇي ـ قاتۇنلارىغ
22. ئامرانماق بىلىگىن ئوگىرتۇرۇ سەۋىنتۇرۇ تڭرى ـ ى

23. مەڭگۈسىن مەڭگۈلەر ئەردى.. ئەمتى يانا بۇ ئۇق
24. ئارىغ ئەرۈر.. نىز - ۋانىلاغ كەيىكلەرىگ قورقىتىداچى
25. كىسار (ئارس)لان ئۇسۇغلۇغ تۇگەل بىلگە تىگرى
26. تىگرىسى بۇرخان ئامرانىماق نىز - ۋانى ئامارتۇرغۇلۇق
27. ئەم يۇرۇنتەك يىرلىقار.. ئانتا ئۇترۇ ماخا-
28. پىرچاپاتى گائۇتامى قاتۇن نىكۇدارام ساڭرامگە
29. ... (ئىنچە) تىپ تىدى.. ئەمتى ئول قوپ ساكىلارنىڭ
30. ... (بى)لىگلىگ بۇرخان چىنتەمەنى ئەردنى
31. ... ... يىر تاپا

«مائىترى سىمىت» ئۈچىنچى بولۇم 1 — 5 - ياپراقلىرىنىڭ تەرجىمىسى

ئۈچىنچى بولۇم بىرىنچى ۋاراق (ئا)

1. نامو① بۇت، نامو درم②، نامو ساڭ③
2. ئەمدى بۇ نوملۇق④ سوزنى كاپىلاۋاستۇ⑤
3. شەھرىدىكى نىكۇدارام⑥ ئاتلىق ساڭرامدىن⑦
4. ئۇقۇش كىرەك. ئاندىن كىيىن ماھاپىراچاپا-
5. تى گائۇتامى⑧ خاتۇننىڭ پاتىنى ئاتلىق
6. خىزمەتچى قىزى تەگرىسى بۇرخاننىڭ⑨
7. سىراۋست⑩ كەنتتىن كاپىلاۋاستۇ شەھرىگە (قاچان) كېلىدىغانلىغىنى
8. سوراش ئۈچۈن شەھەردىن چىقىپ نىكۇدارام
9. ساڭرامغا باردى. (ئۇ) ساڭرام قاپقىسىغا
10. كېلىپ ماھانامى ئۇراكۇنى⑪ چاقىرىپ
11. (ئۇنىڭدىن) سورىدى. ئاندىن كېيىن ساڭرامغا(كەلگەن)
12. نۇرغۇنلىغان مەلىكىلەر ئارىسىدىن بىر ئۇپاسانچ⑫

13. ئايال چىقىپ، پاتمىنى قىزنى كورۈپ
14. مۇنداق دەپ سورىدى: "سەن قەيەردىن ئىدىڭ، نىمە ئىشقا
15. كەلدىڭ؟" كېيىن پاتمىنى قىز مۇنداق دىدى:
16. ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخاننىڭ كاپىلا -
17. ۋاستۇ شەھىرىگە (قاچان) كېلىدىغانلىقىنى ماھاناما ئۇراكۇ
18. بەگدىن سورىغىلى كەلگەن ئىدىم." كېيىن ھىلىقى
19. ئۇپاسانچ مۇنداق دىدى: "تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان -
20. نىڭ كەلمىگى ساڭا نىمىگە كېرەك؟" پىتىنى (*)
21. قىز مۇنداق دىدى: "ساكىلارنىڭ ⑬ خاتۇنى ماھا
22. پارچاپاتى گائۇتامى ئۇز قولى بىلەن ئىنتايىن جاپالىق
23. ئىشلەپ، تەڭرىلىك كاس ⑭ ئاتلىق، تاۋارغا ئوخشاش بۆز
24. توقۇپ پاكىز يۇيۇپ تەييارلاپ قويغان ئىدى. شۇندىن
كېيىن
25. مېنى تەڭرى تەڭرىسى بۇرخاننىڭ (قاچان كېلىدىغانلىقىنى)
سورىغىلى ئەۋەتتى."
26. بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال ھەيران بولۇپ
27. مۇنداق دىدى: "بارلىق مەلىكىلەرگە خىت كەلتۈرگەن،
28. ئۇلارنىڭ نازاكىتىنى كۇچەيتكەن گائۇتامى خاتۇندۇر.
29. شۇنداق تۇرۇپ، بارلىق چىۋەرلىكتىن تۇۋەندىكى
30. ناچارلىقنى رەت قىلىدىغان بوز توقۇپتۇ. گائۇتامى خاتۇن
يەنە
31. نىمىشقا مۇقەددەس قولى بىلەن بوز توقۇيدىكەن؟"

(ب)

1. ئۇ (سوزلەرنى) ئاڭلاپ پىتىنى قىز مۇنداق دىدى:
2. "يالغۇز بوزلا توقۇغان بولسا نىمە جاپا بولاتتى"،

(*) ماھاپرچاپاتى خاتۇننىڭ دىدىگىنىڭ ئىسمى ئەسلى تېكىستە پاتمىنى ۋە پىتىنى قىلىپ ئىككى خىل يېزىلغان. شۇڭا تەرجىمىدىمۇ ئىككى خىل ئېلىندى.

3. كېيىن ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق دېدى:
4. "ئۇندىن باشقا يەنە نىمىلەرنى قىلدى؟" كېيىن
5. پىتىنى قىز مۇنداق دېدى: "كۆۋەز تېرىيدىغان
6. مەزگىلدە گائۇتامى خاتۇن ئۆز قولى بىلەن ئۇرۇق
7. چاچتى. ئوتاش مەزگىلىدە ئۆز قولى بىلەن (ئوت) ئوتىدى.
8. سۇغىرىش مەزگىلىدە سۇ بىلەن سۇغىرىپ
9. پەرۋىش قىلدى. (پاختىنى) ئۆز قولى بىلەن تەردى، ئۆزى
10. تازىلاپ، ئۆز قولى بىلەن تىتىپ،
11. ئۆزى (يىپ) ئېگىرىپ ئۆزى بۆز توقۇدى،" كېيىن ھىلىقى
12. ئۇپاسانچ مۇنداق دېدى: "مېنىڭ ئىلگىرى تەڭرى
13. تەڭرىسى بۇرخان ئاغزىدىن مۇنداق ئىشىتكىنىم بار (ئىدى):
14. ماھاپرچاپاتى گائۇتامى خاتۇن ... چاغدا
15. ۋىپاسى ⑮ تەڭرى تەڭرىسى بۇرخاننى لەززەتلىك
16. ئاش - تائاملار، ئىپار ھىدلىق خۇشپۇراقلار بىلەن
17. كۈتۈپ ھورمەت بىلدۈرگەن ئىكەن، ... ياخشى قىلمىشلار
18. ئارقىلىق بارلىق ساكىلار...
19. لىك مەلىكە خاتۇن بولۇپ، تەڭرى تەڭرىسى
20. بۇرخاننىڭ ئىنىگئانىسى بولغان ئىكەن؛ ئۇنىڭ بەدەن - چىرايى
21. ئۇن ئالتە ياشلىق قىزلارنىڭكىدەك
22. مەڭگۈ (ياش) تۇرىدىكەن؛ يەنە سان - ساناقسىز
23. خىزمەتكارلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ ھورمەت كورسى -
تىپ تۇرىدىكەن".
24. بۇ قانداق گەپ؟ ئۇ نىمە ئۈچۈن ئۆز قولى بىلەن كۆۋەز
25. تېرىپ خارلانغان كىشىگە ئوخشاش بۆز توقۇيدۇ؟"
26. ئاندىن كېيىن پىتىنى قىز مۇنداق دېدى:
27. "(ئۇ) ئۇلۇغ ساداقەتمەن كۆڭۈل، قاتتىق ئىخلاس بىلەن
28. مۇشۇنداق تۈرلۈك ئىشلارنى ئىشلىدى. بۇ خارلانغان

29. دىگەن قانداق گەپ؟ ئەمدى يەنە ئاڭلاڭ.
30. بوز توقۇشنىڭ سەۋەبى نىمە دىسىڭىز،
31. ئۇنى سىزگە ئېيتىپ بېرەي:

ئۇچىنچى بولۇم ئىككىنچى ياپراق (ئا)

1. ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان
2. بەختىنى تاپقان چاغدا ئالىجاناپ مائىترى ⑯ بودىسۋتنى⑰
3. ئوي - ۋاقىدىن چىقىرىپ راھىپ قىلدى.
4. ئاندىن كېيىن تاجلىرىنى ئېلىۋەتكەن مىڭ (نەپەر)
5. بېگى راھىپ بىلەن ئاتىسى سانتۇدان ⑱ ئىلىگ
6. بەگنى، ئانىسى ماھاپرىچاپاتى گائۇتامى خاتۇننى يەنە
7. ئۇندىن باشقا ساكى ئۇرۇغىدىكى بەگلەر، بەگ ئايالىلىرى
(ۋە) خەلقلەرنى
8. شاتلاندۇرۇش - سۆيۈندۇرۇش
9. ئۇچۇن كاپىلاۋاستۇ شەھرىگە كەلدى.
10. شۇ مەزگىلدە ساكى ئۇرۇغىدىكى
11. بەگلەر شۇنداق بىر كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزدى.
12. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئەرلەرگە نوم
13. تەپسىر قىلغاندا ئۇ يەردىكى ئاياللار مەلىكە بەگلىرى
14. ...... كىرەك. ئاندىن كېيىن
15. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئەڭ ئالدىدا بىر قۇرلا
16. نوم تەپسىر قىلغاندا سەككىز تۇمەن ساكى
17. بەختكە ئېرىشتى. ئىككىنچى قېتىملىق نوم تەپسىر
18. قىلغاندا ئالتە تۇمەن ساكى بەختكە
19. ئېرىشتى. ئۇچىنچى قېتىم نوم تەپسىر
20. قىلغاندا توت تۇمەن ساكى بەختكە

Altun Oq

21. ئېرىشتى. ھەممىسى بولۇپ ئون سەككىز تۇمەن
22. ساكى (ئەر) نىزۋانى [19] زۇلۇمدىن
23. قۇتۇلدى. شۇنداق قىلىپ، ساكى ئۇرۇغىدىكى ئايالالار
24. بەختكە ئېرىشەلمىدى. بۇ ئەھۋالنى كورۇپ ساكى ئۇرۇ-
غىدىكى
25. مەلىكىلەر ئىنىئىدىن قاتتىق غەم - قايغۇغا چومۇپ، كوڭۇللىرى
26. بۇزۇلۇپ بىر - بىرسىگە يىغلىشىپ،
27. ھال ئېيتىشىپ مۇنداق دېيىشتى: "نىمە سەۋەپتىن
28. نىمە ئۇچۇن تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئەرلەرگە
29. نوم تەپسىر قىلىپ بېرىدۇ - يۇ، بىز ئايالالارغا نىمىشقا
30. تەپسىر قىلىپ بەرمەيدۇ؟" ئۇلار مۇشۇنچىۋالا سوزلىشىپ،
31. ھەممىسى يىغلىپ ماخاپرچاپاتى گائۇتامى خاتۇن -

(ب)

1. غا مۇنداق دەپ ئوتۇندى: "ئۇدۇمبار [20] گۇلىگە
2. ئوخشاش دانىشمەن تالانتلىق بۇرخانلار مۇشكۇل
3. جاپالار بىلەن دۇنيادا مەيدانغا چىقىدۇ.
4. بىز ئەنە شۇنداق تەستە تاپقىلى بولىدىغان بەختلىك جاز -
لىق بىلەن
5. ئۇچراشقانمىز. ئەمدى يەنە بىرگە زادى
6. نوملۇق يارلىق بەرمىدى. كورۇپ قانغىلى بولمايدىغان جاما-
لىنى
7. يەنە كورۇشكە ئېرىشەلمىدۇق. ئەمدى سىز شۇنداق
8. غەيرەت قىلىڭكى، بىز يەنە سىز -
9. نىڭ شاراپىتىڭىز بىلەن نوم ئاڭلاشقا تەڭ -
10. رى تەڭرىسى بۇرخاننى كورۇشكە مۇيەسسەر بولايلى."
11. ئاندىن كېيىن ساكى نەسىللىك گائۇتامى
12. خاتۇن ئۇ ئايالالارنىڭ ئوتۇنگەن سوزلىرىنى ساكىلار
13. بېگى سانتۇدان ئىلىگ خانغا يەتكۇزدى.
14. ئىلىگ خان كەڭچىلىك يارلىغى چۇشۇردى: "بۇگۇن -

15. دىن باشلاپ مەلىكىلەر نوم ئاڭلىسۇن." بۇ كەڭچىلىك
16. يارلىغىنى ئاڭلاپ ... ...ئاياللار
17. يىغلىپ - توپلىنىپ كاپىلاۋاستۇ شەھىرىدىن چىقىپ
18. نىكۇدارام ساڭرامىغا مېڭىشتى. شۇ
19. ئاردىدا بەختىكە ئېرىشكەن ساكى ئەرلىرى مەلىكىلەرنىڭ
ئۇدۇلىغا
20. كەلگەندە (ئۇلارغا) ھىچنىمە دىمەستىن خاتىرجەم
21. ھالدا كېتىۋەردى. بەختكە
22. ئېرىشەلمىگەن جىدەلخور ساكى ئوغۇللىرى مەلىكىلەرنىڭ
ئۇدۇلىغا
23. كەلگەندە (ئۇلارغا) مۇنداق دېيىشتى:
24. "مەلىكىلەر، سىلەر قەيەرگە كېتىۋاتىسىلەر؟ سىلەرگە
25. نىكۇدارام ساڭرامىغا بېرىپ نوم ئاڭلاشقا
26. يارلىق يوق. نىمىشقا دىسەڭلار، بىزنىڭ
27. قېرىندىشىمىز سىدارتى[21] سىزلەرنىڭ يۈز تۈرلۈك
28. ئەيىۋىڭىزلەرنى سۆزلەۋاتىدۇ." ئاندىن ئۇ
29. مەلىكىلەر مۇنداق دەپ سوراشتى: "زادى
30. قانداق ئەيىۋىمىز بار ئىكەن؟" ئاندىن كېيىن ساكى
(ئوغۇللىرى)
31. مۇنداق دېيىشتى: "بىزگە سۇدۇر[22] نوم تەپسىر

ئۈچىنچى بولۇم ئۈچىنچى ياپراق (ئا)

1. قىلىۋاتقاندا مۇنداق سۆز چىقتى: بەش
2. تۈرلۈك ئەيىپ ئىكەن. قارا زەھەرلىك
3. يىلاننىڭ بەش تۈرلۈك ئەيىۋى قايسى دىسە،
4. بىرىنچى: يىرگىنىشلىك، سېسىق بولىدۇ.

5. ئىككىنچى كورسە قورقۇنچلۇق بولىدۇ. ئۇچىنچى: ئۇيىقۇچان
(بولۇدۇ).

6. تونىنچى ئىككى (ئاچا) تىللىق (بولىدۇ). بەشىنچى:

7. زەھىرى ئۆتكۈر (بولىدۇ). شۇنىڭدەك يەنە بىرەر (ھەر بىر)

8. مەلىكىنىڭمۇ بەش تۈرلۈك

9. ئەيىۋى بولىدۇ. بىرىنچى: جىلىخور (ۋە)

10. تومۇرچى كېلىدۇ. ئىككىنچى كۈنچى (كېلىدۇ). ئۇ-

11. چىنچى: قەدىرسىز(؟)(كېلىدۇ). تۆتىنچى: سۈيۈنچسىز، شەپقەتسىز

12. كېلىدۇ. بەشىنچى: ياخشى كورۇنۇش نىيىتى كۈچلۈك

13. بولىدۇ. ياخشى (ۋە) نەپسىنى يىغىۋالغان كىشى قىزارتىلغان

14. قىزىق قوزۇقنى ئوز كوزىگە سانچىيدۇكى، (ھەرگىز)

15. شەھۋانى كوڭۈل بىلەن ئاياللارغا تىكىلىپ

16. قارىمايدۇ ... مەلىكىلەر بولسا ساپ

17. پەرھىز ساقلاش نىزامــ ... بولىدۇ. قايسى نومدا

18. خوتۇن - قىزلار ... ئوي - ۋاقىدىن (ئايرىلىپ)

19. چىقىپ دىنتار[23] نىزامىنى تۇتسا، ئۇ نوم يوقى -

20. لىشقا يۈز تۇتۇپ، ساپ - تازا تۇرالمايدۇ. مۇشۇنىڭغا

21. ئوخشاش ھەر تۈرلۈك ئەيىۋىكىزلار (بار) ئىكەن.

22. بۇ سوزنى ئاڭلاپ بارلىق ئايالالار مۇنداق دېيىشتى:

23. "توققۇز ئاي ئون كۈن سىقىلغۇچى قوساقتا (بالا)

24. كوتەرگۈچى ئايالالار ئىدى، تولغاق يەپ تۇغقۇچى يەنە

25. ئايالالار ئىدى، مۇشكۇل جاپالار بىلەن باققۇچى -

26. تەربىيىلىگۈچى يەنە ئايالالار ئىدى. ئەمدى ئايال -

27. لارنى ئاشۇنداق يامان كورۇپ سەسكىنەمدۇ؟"

28. شۇندىن كېيىن بىر ئايال مۇنداق دېدى: "(مۇشۇنداق)

29. ۋەج - سەۋەپنى كورۇپ بۇرخانلار بىرەر جانلىقلارنى

30. چەتكە قاقىدۇ. يەنە ۋاقتى - پەيتى

31. كەلگەندە ئۇ جانلىقلارنى دانىشمەنلەر ئىزىدىن

(ب)

1. ماڭغۇزىدۇ. شۇڭا بىر ئەمدى ... سوغاق، جىدەلخور
2. ساكى ئوغۇللىرىنىڭ سوزى بىلەن نوم ئاڭلىماستىن
3. قايىتىدىن پاراكەندە بولمايلى. نىمە ئۇچۇن دىسەڭلەر،
4. بىر ئاجايىپ ھەيران قالارلىق (ۋە) تەستە ئېرىشكىلى بولىدىغان ئالتە تۇرلۇك
5. كوركەملىك بىلەن تولغانىمىز. سەككىز تۇرلۇك
6. مۇھتاجلىق ئورۇن - جايىدىن قۇتۇلۇپ
7. چىققانىمىز. ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى
8. بۇرخان بىلەن ئۇچراشقانىمىز. شۇنداق
9. ۋاقىت - تاڭ بولغاي، بىزگە
10. يەنە نوم تەپسىر قىلىپ بەرگەي. شۇڭا
11. توغرا بارايلى، نوم ئاڭلايلى. ئاندىن كېيىن
12. ماھاپرجاپاتى گائۇتامى خاتۇن باشچىلىغىدا سەككىز تۇمەن
13. ساكى ئايالى ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى
14. بۇرخان تەرەپكە باردى. ئاندىن كېيىن ھەممىگە
15. قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئۇ ئاياللار -
16. نىڭ كوڭلىدىكى ئويلىرىنى ئۇقۇپ، شۇنىڭ بىلەن
17. راھىپلارنى چاقىرىپ مۇنداق يارلىق قىلدى:
18. "بۇ راھىپ ئاياللارنىڭ بەش تۇرلۇك ياخشى (تەرىپى) بار.
19. بىرىنچى: ئوي - ۋاقنى، ئوردا - سارايىنى قۇرۇق
20. قويمايدۇ. ئىككىنچى: تاپقان نەرسىلەرنى يىغىپ -
21. تېرىپ تۇتىدۇ. ئۇچىنچى: ئاغرىق - سىلاق بولغاندا
22. ئاغرىق (ئادەمنى) كۇتىدۇ. تۇتىنچى:
23. ئەرلەر بىلەن ھوزۇرلىنىدۇ - شاتلىنىدۇ.
24. بەشىنچى: بۇرخانلار، پىردىكابىتلار ㉔
25. ئارخانتلار ㉕ (ۋە) بارلىق بەختلىك جانلىقلارنىڭ ھەممىسى مەلىكىلەر -

26. دىن تۇغۇلدۇ، دۇنياغا كېلدۇ.“ بۇ يارلىقنى ئاڭلاپ
ئىنتايىن شاتلىنىپ ـ سۆيۈنۈپ، ئۇ ئايالﻻر مۇنداق
28. دېيىشتى: ”قۇرۇپ كەتسۇن ھىلىقى جىدەلخور ساكى
(ئوغۇللىرى)
29. دىگەن سۆزلەر. ئۇلار بىر گە: سىزلەرنى سىدارتى چۈشىنىپ
30. بولماس دەرىجىدە چەتكە قاقتى — دىگەن ئىدى. ئەمدى
31. يەنە تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان يەر ـ جاھاندا

ئۈچىنچى بولۇم تونىنچى ياپراق (ئا)

1. قانداق ياخشى مەدھىيە بولسا، شۇنىڭ بىلەن
2. ھەممىمىزنى مەدھىيىلىدى. ئەمدى ئەيىبەنمەس، قورق ـ
3. ماس كوڭۇل بىلەن نوم ئاڭلايلى.“ ئاندىن كېيىن
4. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ساكى ئايالﻻرىغا شۇنداق
5. تەسىرلىك چوڭقۇر نوم تەپسىر قىلىپ بەردى
6. بۇ نومنى ئاڭلاپ سەككىز تۈمەن مەلىكە
7. بەختكە ئېرىشتى. ئىككىنچى قېتىملىق نوم تەپسىر
8. قىلغاندا ئالتە تۈمەن مەلىكە
9. بەخت تاپتى. ئۈچىنچى قېتىم ـ
10. لىق نوم تەپسىر قىلغاندا تۆت تۈمەن
11. ئايال بەختكە ئېرىشتى. ئاندىن كېيىن پاتنى قىز
12. بايىقى موكتىكا㉖ (دىگەن) ئۇپاسانچقا مۇنداق دىدى:
13. ”قاراڭ قەدىرلىگىنىم، ئۇ چاغدا ئەنە شۇنداق
14. زور پايدا ـ مەنپەئەتكە ئېرىشتى. ساكى
15. ئايالﻻرى ئۈچ قۇرلا نوم ئاڭلاپ،
16. ئون سەككىز تۈمەن ساكى ئايالى بەختكە ئېرىشتى.
17. ئاندىن كېيىن ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق

دىدى: "ئاندىن كېيىن گائۇتامى خاتۇن نىمە قىلدى؟" ئاندىن كېيىن پاتىنى قىز مۇنداق دىدى: "ئاندىن كېيىن گائۇتامى خاتۇن مۇنداق ئويلىدى: 'مەن ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخاندىن ئىنتايىن زور چىنار دەرىخى (دەك) پايدا - مەنپەئەتكە ئېرىشتىم. شۇنچە نۇرغۇن ساكى ئاياللىرى بىلەن بىرلىكتە سورتاپان[27] بەختىگە يېتىشتىم ئەمدى. مەن يەنە نىمىلا بولسا، مال - دۇنيا بىلەن خوشاللىقتا جاۋاپ قايتۇرۇش يوسۇنى بويىچە (بۇرخانغا) تاۋاپ قىلاي" ئاندىن كېيىن ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق دىدى: "شۇنداق ياخشى ئوي ئويلىغاندىن كېيىن نىمە قىلدى؟" پاتىنى قىز مۇنداق دىدى: "ئاندىن كېيىن تېرىقچىلار باشلىغىنى چاقىرىپ مۇنداق دەپ يارلىق قىلدى: قەيەردە كېۋەز تېرىشقا مۇۋاپىق سەككىز تۆرلۈك

(ب)

ھەممە نىمىسى تولۇق يەر بولسا، ئۇنى سىزلەر سۇغىرىپ، ساپانلاپ تەييار قىلىڭلار. مەن تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئۈچۈن كېۋەز تېرىيمەن." بۇ سوزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال خۇشچىراي بىلەن پىتنى قىزغا مۇنداق دىدى: "سەن ھىلى گائۇتامى خاتۇن ئۆز قولى بىلەن يىپ ئىگىرىپ بوز توقۇدى دىدىڭ، پاختا بىلەن بوزلا توقۇدىمۇ؟" ئاندىن كېيىن پاتىنى قىز مۇنداق دىدى: "ئۆزى تېرىغان پاختا بىلەن يىپ ئىگىرىپ بوز توقۇدى. نىمە ئۈچۈن دىسە، ھەرگىز يوقسۇل - نامرات (بولغانلىقى)

13. ئۇچۇن، خىزمەتچى دىدەكلىرى كەمچىل (بولغانلىقى)
14. ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى
15. ئاغمايدىغان سۈزۈك كوڭۈل بىلەن تەڭرى تەڭرىسى
16. بۇرخانغا — ياخشى كورىدىغان ئوغلۇمغا تون
17. تىكىپ كىيدۇرەي دەپ توقۇدى.
18. ئۇ بوزنى توقۇپ پۈتتۈرگەن چاغدا بەلگە
19. بىلىدىغان دانىشمەنلەر مۇنداق دىيىشتى: "كىم بۇ
20. تونىنى ئېلىپ تەڭرى تەڭرىسى بۇرخانغا كەيدۈرۈش
21. ئۇچۇن سەدىقە قىلسا، ئۇ جانلىق دۇنيادا جەزمەن
22. ئالتۇن رەڭلىك تەن - چىرايغا ئىگە بولۇدۇ. بۇر -
23. خان ئاللىرىغا شاھزادە دانىشمەن بولالايدىغان
24. ئابىسك㉘ (دىگەن) نامغا ئىگە بولىدۇ" يەنە مۇنداق
25. دىيىشتى: "ئالىجاناپ مائىترىدىن باشقا
26. بۇرخان ئاللىرىغا (ئوغۇل بولۇپ)، ئوغۇل ئىلىگ ئورنىغا
27. ئولتۇرالايدىغان جانلىق يوق. ئۇ بوز ئالد -
28. جاناپ مائىترى قولغا تېگىش بىلەن تەڭرى تەڭرىسى
29. بۇرخانغا سەدىقە قىلىپ بېرىدۇ (ۋە) شۇ چاغدا
30. ئالتۇن رەڭلىك ئوڭ - چىرايغا ئىگە بولىدىغان
31. ساۋاپ ... قازىنىپ بۇرخان ئاللىرىغا

ئۇچىنچى بولۇم بەشىنچى ياپراق (ئا)

1. ئوغۇل ئىلىگ بولىدىغان ئورۇنغا يېتىشىدۇ.
2. شۇڭا شۇ چاغدا گائۇتامى خاتۇن
3. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخانىڭ كاپىلاۋاستۇ شەھرىد -
4. گە (قاچان) كېلىدىغانلىقىنى سوراشقا (مىنى) ئەۋەتتى". ئاندىن
5. كېيىن چىتىكا (*) ئاتلىق دىدەك يىراقتىن قاتتىق

(*) چىتىكا ياسودارا خاتۇنىنىڭ دىدىگىنىڭ ئىسمى.

6. ئاۋاز بىلەن ۋاقىراپ مۈنداق دېدى: "ماھانامى
7. ئۈراكۈ تەڭرى تەڭرىسى بۈرخاننىڭ كېلىدىغانلىقىنى
8. ماڭا ئېيتتى. بۈگۈن كېلە -
9. دېگەن." ئۈنى ئاڭلاپ پىتىنى
10. قىز مۈنداق دەپ سورىدى: "قايىسى ۋاقىتتا
11. نىمە ئىشقا بارغان ئىدىڭ؟" دېدەك
12. چىتىكا مۈنداق دېدى: "ياسو دارا ㉙ خاتۈن -
13. نىڭ بوزى پۈتكەندىن كېيىن
14. تەڭرى تەڭرىسى بۈرخان بىلەن راھۈلنىڭ ㉚ (قاچان)
15. كېلىدىغانلىقىنى سوراشقا ئەۋەتكەن ئىدى." ئاندىن كېيىن
16. ئۈپاسانچ ئايال مۈنداق دەپ سورىدى: "نىمىشقا
17. شۈنچە كوپ بوز (توقۈلدى)؟" پىتىنى قىز
18. مۈنداق دېدى: "گائۈتامى خاتۈن تەڭرى
19. تەڭرىسى بۈرخان(غا) ئۈيىدە بوز تەييارلىسا،
20. شۈنداق قىلىپ يەنە بەشيۈز ساكى (ئاياللىرى) ئىنەل ㉛
راھىپ -
21. لار ئۈچۈن بوز تەييارلىدى." ئاندىن كېيىن ھىلىقى
22. راھىبە ئايال يەنە مۈنداق سورىدى: "ئەمدى
23. بۈ ساكى بەگلىرى زور داغدۈغا بىلەن كاپىلا -
24. ۋاستۈ شەھىرىدىن چىقىپ قەيەرگە كېتىۋاتىدۈ؟" ئاندىن كېيىن
25. دېدەك چىتىكا مۈنداق دېدى: "تەڭرى تەڭرىسى
26. بۈرخان ئالدىغا كېتىۋاتىدۈ." شۈندىن كېيىن پىتىنى
27. قىز مۈنداق دېدى: "ئەمدى مەن ماڭاي،
28. بۈ ئەھۋاللارنى گائۈتامى خاتۈنغا يەتكۈزەي."
29. ئاندىن كېيىن دېدەك چىتىكا مۈنداق دېدى:
30. "مەنمۈ بېرىپ ياسودارا خاتۈنغا

31. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان

(ب)

1. ئانانت ㉜ بىلەن بىلىلە كېلىدىكەن دەپ ئېيتاي.» ئاندىن كېيىن
2. ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق دېدى: «ئۇنداق
3. بولسا مەنمۇ تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان (ئالدىغا) ئۇدۇل
4. باراي.» مۇشۇنچە سوزلەرنى قىلىشىپ ئۇ ئۈچى
5. ئايرىم - ئايرىم چىقىپ كەتتى. ئاندىن كېيىن
6. بەش يۈز ساكى قەۋمىلىك خوتۇنلارنى
7. ئەتراپىغا ئېلىپ، ھىلىقى ئالتۇن رەڭلىك بوزنى قولىغا
8. تۇتقان ھالدا ماھاپرچاپاتى گائۇتامى خاتۇن
9. ياسودارىغا مۇنداق دېدى:
10. «شۇنداق ۋاقىت - سائەت قاچانمۇ كېلەر؟
11. مەن بۇ تونى … بۇرخان
12. چىكرىرت ㉝ ئىلىگ خاننىڭ كېيگەنلىگىنى كورسەم
13. ئىدىم.» ئاندىن كېيىن ياسودارا مۇنداق دېدى: «مانا
14. ئەمدى بۇرخان چىكرىرت ئىلىگ خان نىكۇدارام
15. ساڭرامىلىق ساراي ئىچىدە… كۈچ - قۇۋۋەتكە
16. تولغان ھالدا (ۋە) شاتلىقى ئاشقان ھالدا يارلىق قىلىدۇ،
ئاجايىپ
17. (ئىشلارنىڭ بولۇشى) يىراق (گەپ) ئەمەس. ئاندىن كېيىن
گائۇتامى خاتۇن
18. نىكۇدارام ساڭرامىنى كورۇپ مۇنداق
19. دېدى: «بۇ دەل نىكۇد ㉞ (دىگەن) سوگەتلىك ئورمانلىق
ئىدى.
20. بىزنىڭ بېگىمىز سىدارتى خورمۇز ㉟ تەڭرى -
21. گە ئوخشاش ئالتە تۇمەن مەلىكە - خوتۇننى
22. مۇھەببەت بىلىمى بىلەن شاتلاندۇرۇپ - سۆيۈندۈرۈپ، تەڭرى

23. لەززىتىدىن ھوزۇرلىناتتى. ئەمدى يەنە بۇ دەل
24. شۇ ئورمانلىق ئىكەن. نىزۋانلىق كىيىكلەرنى (*) قورقىتىدىغان (ۋە)
25. پارە - پارە قىلىدىغان ئارسلانغا ئوخشاش ھەممىسىگە قادىر تەڭرى
26. تەڭرىسى بۇرخان مۇھەببەت ئازاۋىنى داۋالىغۇچى
27. دورا - دەرمەكتەك يارلىق قىلدۇ." ئاندىن كېيىن ماھا -
28. پرجاپاتى گائۇتامى خاتۇن نىكۇدارام ساڭرامغا
29. ... ... دىدى: "ئەمدى بارلىق ساكىلارنىڭ
30. ... ... بۇرخان چىنتەمەنى ㉚ ئەڭگۈشتىرى
31. ... ... يەر تەرەپكە

ئىزاھلار:

① نامو. سانسكرىت تىلى NAMAH نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، "بوي سۇنماق، ئېتىقات قىلماق" دىگەن مەنىدە.
بۇ سوز ئەسلىدە بۇددىزىمنىڭ دىنغا كىرىش مۇراسىمىنى كورسىتەتتى. كېيىن پۈتۈن نىيەت، پۈتۈن ۋۇجۇت بىلەن بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىشنى كورسىتىدىغان بولدى.
② درم. سانسكرىتچە DHARMA سوزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، "بۇددىزىم قانۇنى، قانۇن، قائىدە" دىگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.
③ ساڭ، خەنزۇچە "僧" دەپ يېزىلىدۇ. بۇ سوز سانسكرىتچە sangha سوزدىن كەلگەن بولۇپ، "راھىپ" دىگەن مەنىدە.

(*) كىيىك بۇ يەردە يىرتقۇچ ھايۋانلارنى كورسىتىدۇ.
ئەسكەرتىش: تەرجىمىدە جۈملىلەرنىڭ راۋانراق بولۇشى ئۈچۈن بەزى قۇرلاردىكى سوزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلدى.

Altun0q

ھەرقانداق بۇددا نومى "ناموبوت، نامودرم، نامو سالڭ"
(بۇتقا ئېتىقات قىلايلى، (بۇددا) قانۇنىغا بوي سۇنايلى،
راھىپلارغا ئىخلاس قىلايلى) دېگەن سوزلەر بىلەن باش -
لىنىدۇ.

④ نوم. (1) قانۇن، (بۇددا) قانۇنلار توپلىمى، (2) كىتاب،
بۇددىزىم كىتاۋى دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.

⑤ كاپىلاۋاستۇ (KAPILAVASTU). قەدىمقى دەۋردىكى
شەھەر بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى.

ساكيامۇنى مۇشۇ شەھەردە تۇغۇلغان. بۇ شەھەرنىڭ
ئورنى ھازىرقى نىپال تەۋەسىگە توغرا كېلىدۇ.

⑥ نىكۇدارام. سانسكرىت تىلى بولۇپ، بۇددا ئىبادەتخانىسى -
نىڭ نامىنى كورسىتىدۇ.

⑦ ساڭرام. سانسكرىت تىلى [Sangharama] دىن كەلگەن
بولۇپ، "ئىبادەتخانا" دېگەن مەنىدە.

⑧ گائۇتامى (GAUTAMI) سانسكرىت تىلى بولۇپ، "نۇرلۇق
ئايال"، "تالانتلىق ئايال" دېگەن مەنىدە.

گائۇتامى ماھاپرجاپاتى (MAHAPRDJAPATI)
خاتۇننىڭ ھورمەت نامىنى كورسىتىدۇ.

ماھاپرجاپاتى خاتۇن ساكيامۇنىنىڭ ھاممىسى ۋە ئىنىگ-
ئانىسى. ئۇ بارلىق ئاياللارنىڭ باشلىغى، تۇنجى ئاياللار مۇناس-
تىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى باشلىغى.

⑨ بۇرخان. بۇددىزىم ئىلاھى بۇددانىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى-
دىكى ئاتىلىشى.

⑩ سراۋست (سانسكرىتچە (SRAVASTI) "ئەۋلىيالار تۇرد-
دىغان ئورۇن" دېگەن مەنىدە. سراۋست قەدىمقى دەۋردە-
كى بىر پادىشالىق ۋە قەدىمقى شەھەر بولۇپ، كاپىلاۋاستۇ
شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 500 يول كېلىدىغان جايدا.
بۇ شەھەر مىلادى 600 - يىلى خارابىگە ئايلانغان.

⑪ ماھانامى ئۇراكۇ. ساكيامۇنىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى بەش شاگىرتىنىڭ بىرى بولغان (MAHANAMAN) نى كورسەتىسە كېرەك.

⑫ ئۇپاسانچ — سوغدى تىلى ['wp's'nch] بولۇپ، راھىبە بولۇشقا تەييارلىنىۋاتقان ئاياللارنى كورسىتىدۇ.

⑬ ساكى - سانسكىرىت تىلى [sakya] دىن كەلگەن بولۇپ، ساكيامۇنى چىققان قەبىلىنىڭ نامى.

⑭ كاس — سانسكىرىتچە [kasi] دىن كەلگەن بولۇپ، "چىرايلىق پاختا توقۇلما" نى كورسىتىدۇ. بۇ خىل kasi قەدىمقى ھىندىستاندىكى باراناس شەھرىدە توقۇلىدىكەن.

⑮ ۋىپاسى — سانسكرىتچە [VIPASYI]، ئەڭ دەسلەپكى يەتتە بۇددانىڭ بىرى.

⑯ مائىترى — [سانسكرىتچە MAITREYA]، مائىترى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى كەلگۈسىدە دۇنياغا كېلىدىغان بۇددا بولۇپ، ئادەتتە Aditja دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گەرچە ئۇ تارىختىكى مەشھۇر شاگىرتلاردىن بولمىسىمۇ، ساكيامۇنىنىڭ ھەمراھلىرى ئىچىدىكى مۇھىم شەخس ھىساپلىنىدۇ. ساكيامۇنى ئۇنى توچىتا دىگەن جايدا كورۇپ، 5000 يىلدىن كېيىن ئوزىنىڭ ۋارىسى قىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەنىمىش. مائىترى بارلىق بۇددىزىم مۇرىتلىرى تەلمۈرىدىغان قۇتقۇزغۇچى خۇدا ھىساپلىنىدۇ.

⑰ بودسۋت سانسكىرىتچە BODHIŚATTVA سوزىنىڭ ئوزگەرگەن شەكلى بولۇپ: "ھەر بىر ئادەمنىڭ ھىس - تۇيغۇسىنى بىلىدىغان" دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ئۇ ساكيامۇنىنىڭ دەرۋىشلىك قىلىپ يۇرگەن، تېخى بۇددا غا ئايلانمىغان ۋاقتىدىكى نامى ئىدى. كېيىن ماھايانا ئىدىيىسىنىڭ ئەمىلىلەشتۇرگۇچىلىرى مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

⑱ سانتۇدان — سانسكرىتچە [suddhodana]. سانتۇدان ساكيانلارنىڭ پادىشاسى ۋە ساكيامۇنىنىڭ ئومۇم تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ئاتىسى.

⑲ نىزۋانى — [nyzβ'ny] سوغدى تىلى بولۇپ، "(1) زوق، ھەۋەس، (2) دەھشەتلىك، قورقۇنچلۇق، (3) دىلخەستىلىك، ئازاپ" دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە.

⑳ ئۇدۇمبار (سانسكرىتچە ئۇدۇمبار — Udumbara) بۇ بىر خىل خاس نامنى بىلدۈرىدۇ.

㉑ سىدارتى. سانسكرىتچە Siddhartha دىن كەلگەن. ئۇ ساكيامۇنىنىڭ ئۆي - ۋاقىدىن ئايرىلىشتىن بۇرۇنقى ئەسلى ئىسمى

㉒ سۇدۇر، سانسكرىتچە سۇترا — SUTRA سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، "نوم"، "ھوججەت" دېگەن مەنىدە.

㉓ دىنتار [δynδr'] سوغدى تىلى بولۇپ "تاللانغان"، "مانى دىنى مۇرىتى" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

㉔ پرىدىكابۇت (سانسكرىتچە Pratyeka Buddha) نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. بۇ بۇددا خۇددى بىر ئاتقا ئوخشاش ئازاپ دېڭىزىدىن ئۈزۈپ ئوتۇپ، شاتلىق دۇنياسىغا يېتىپ بارارمىش. ئۇ Nidana Buddha دەپمۇ ئاتىلىدىكەن.

㉕ ئارخانت. بۇ سۆز ARHAN ياكى ARHAT دەپ يېزىلىدۇ. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن بىر خىل رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئارخانت ساكيامۇنىنىڭ ئەڭ ئىسىل شاگىرتى (ئەڭ قابىل ياردەمچىسى)، بارلىق شاگىرتلىرىنىڭ ئالدى ھېساپلىنىدىكەن. ئارخات ھىنايانا بۇددىزمى غايىسىدىكى ئەڭ يۇقىرى ئورۇن ھېساپلىنىدۇ.

㉖ موكتىكا. سانسكرىتچە ئىسىم بولۇپ، راھىبە ئايالنىڭ نامى.

㉗ سورتاپان (سانسكرىتچە SROTAPANNA). سۆز مەنىسى

”سەككىز ئېقىن“ بولۇپ، بۇددا دىندا مۇقەددەس تۇرمۇشقا ئۇتۇشنىڭ يولى ھېساپلىنىدۇ. بۇددىزىم مۇرىتلىرى بۇ يولغا كىرىپ تەدرىجى يۇقۇرى ئورلەپ زېمىن-ئاسمان ئارىلىغىدا يەتتە قېتىم ئايلىنىپ نىرۋانىغا ئېرىشەرمىش.

(28) ئابىسېك [سانسكرىتچە abhiseka] بۇ سوز 1) تەختكە ئولتۇرىدىغان پادىشانىڭ پېشانىسىگە ئىبادەتخانىدا ”مۇقەد-دەس باغ“ سۇرۇش مۇراسىمىنى كورسىتىدۇ. 2) تونۇشتۇرۇش، بىلدۇرۇش، خەۋەردار قىلىش، بېغىشلاش، نام بېرىش دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە.

(29) ياسودارا (سانسكرىتچە YASODHARA) ياسودارا راھو-لىنىڭ ئانىسى. ئۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى گوپا [GOPA]. ئۇ ساك-يامۇنىنىڭ قانۇنىي خوتۇنى بولۇپ، راھولىنى تۇققاندىن كېيىن راھىبەلىك تۇرمۇشىغا كوچكەن،

(30) راھۇلى [سانسكرىتچە RAHULA]. ئۇ ياسودارانىڭ چوڭ ئوغلى، ساكيامۇنىنىڭ شاگىرتى.

(31) ئىنەل. بۇ تۇركى تىلى بولۇپ، ھورمەت نامىنى بىلدۇرىدۇ.

(32) ئانانت (سانسكرىتچە ANANDA) مەنىسى ”خوشاللىق“ چۇنكى ئاناندا دەل ساكيامۇنى بۇدداغا ئايلانغان كۇنى تۇغۇلغان. ئۇ ئوزىنىڭ ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى ۋە تەج-رىبىلىكلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئەڭ بۇرۇنقى بۇددا نومى (سۇترا) نى ئۇ تەھ-رىرلىگەن ئىكەن.

(33) چكرىۋرت — سانسكرىتچە [cakra vartti] نىڭ ئوزگەرگەن شەكلى بولۇپ، قەدىمقى ھىندى ئەپسانىسىدىكى بىر خاننىڭ نامىنى كورسىتىدۇ.

(34) نىگۇد — سانسكرىتچە [Nyagrodha] نىڭ ئوزگەرگەن شەكلى بولۇپ، ”پۇتاقسىز دەرەخ“ دېگەن مەنىدە. ئۇ ھىندىستاندىكى فىكۇس دەرىخىنى كورسىتىدۇ.

(35) خورمۇزتا [Xwrmzt] سوغدى تىلى بولۇپ، ”خۇدا،

ئىلاھ، تەڭرى" دېگەن مەنىدە. خورمۇزتا ئەسلى مانى
دىنى ئىلاھى بولۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى ئىلا-
ھى ئىندرا [Indra] نى خورمۇزتا نامى بىلەن ئاتىغان.
(36) چىنتامانى (سانسكرىتچە cintamani). چىنتامانى
ئەردىنى سانسكرىتچە [cintamani ratna] دىن كەلگەن
سوز بولۇپ "مەرۋايىت، دۇر، غەزنە، بايلىق، گوھەر، ئەڭ-
گۇشتەر" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

تۆۋەندە ئەسلى تېكىستنى تەرجىمە قىلغاندا ئۇز پېتى
ئالماي تەرجىمىسىنى بەرگەن سوزلەرنى تونۇشتۇرىمىز.

1. ptr بۇ سانسكرىتچە [پاتتارا — Pattara] دىن
كەلگەن سوز بولۇپ، "ۋاراق، ياپراق" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈ-
رىدۇ.

2. قۇنچۇي بۇ سوز خەنزۇچە 公主 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ،
"مەلىكە" دېگەن مەنىدە.

3. تويىن. خەنزۇچە 道人 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ "راھىپ"
دېگەن مەنىدە.

4. چاخسا پاتلىق. چاخساپات [siksapada] سانسكرىت تىلى
بولۇپ، "نەپسىنى يىغىش"، "پەرھىز تۇتۇش"، "دىن بۇيرۇغى"
دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.

5. ئامارى. ئوتتۇرا قەدىمى ئىران تىلى [abarig] دىن كەل-
گەن سوز بولۇپ "نۇرغۇن، كوپ، بىر قانچە"دېگەن مەنىدە.

6. ئاۋانت. [’nβ’nt] سوغدى تىلى بولۇپ "سەۋەپ، ۋەج"
دېگەن مەنىدە.

7. بۇسى. خەنزۇچە 布施 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ "سەدىقە"مەنىسىدە

8. ئازۇن. ["zwn] سوغدى تىلى بولۇپ "دۇنيا، ئالەم،
جاھان" دېگەن مەنىدە.

9. تۇدۇڭ. خەنزۇچە 都统 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئەمەل
نامىنى بىلدۈرىدۇ.

AltunOq

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» 7 - جىلدى ھەققىدە تەتقىقات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» 1930 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان. كىتاپىنىڭ چوڭلۇقى 44×18cm كېلىدۇ. بۇ كىتاپ پارچىلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىۋاتقىنى جەمى 378 ۋاراق (756 بەت) بولۇپ بۇنىڭ 248 ۋارىقى بېيجىڭ كۈتۈپخانىسىدا بولۇپ، قالغان ۋاراقلىرى فرانسىيىنىڭ گۇئىمېت (Guimet) موزېيىدا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ لېنىنگرادتىكى تارمىقىدا ساقلانماقتا.

بۇ ئەسەر خەنزۇچىدىن قەدىمىي ئۇيغۇرچىغا ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر تىل ئالىمى سىڭقۇ سەلى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان.

گېرمانىيىلىك تۈركولوگ ئا. فون. گابائىن 1935 - يىلى بۇ ئەسەرنىڭ 5 - جىلدىنىڭ 6 ياپرىقى (ۋارىقى)نى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. 1938 - يىلى بۇ ئەسەرنىڭ 7 - جىلدىدىكى 3 پارچە خەتنى (ياپراق بولۇپ جەمى 397 قۇر خەت يېزىلغان) ئېلان قىلدى.

ئېلىمىزدە فېڭ جياشېڭ ئەپەندى 1953 - يىلى بۇ ئەسەر توغرىسىدا تەتقىقات دوكلادى، ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى، شۈەنجۇاڭنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى (يىلى)، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ

يىل ھىساپلاش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلىرىنى ئېلان قىلدى.

1974 - يىلى روسىيىلىك تۇگۇشېۋا خەنزۇشۇناس مېنشىكوۋ بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلىنىۋاتقان 10 - جىلدىنىڭ 7 - ياپرىقى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى.

دوتسېنت گېڭ شىمىن بۇ ئەسەرنىڭ 7 - جىلدىنىڭ ياخشى ساقلانغان 8 ياپرىقى (16 بەت) توغرىسىدا 1957 - يىلى دەسلەپكى تەتقىقات ماقالىسىنى يازدى. 1958 - يىلى ئۆزگەرتىپ يازدى. 1977 - يىلى ئەسەرنىڭ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى ئەسلى تېكىستى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، 3 - قېتىم قايتىدىن ئۆزگەرتىپ يازدى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى
«شۆەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» 7 - جىلدىدىكى
8 ياپراقنىڭ تېكىستى

A_1

(1) (قىس ئونۇ) نچ ئايىن خان لاغىد (2)غا يارلىقادى... (3) سامتسو ئاچارى يىمە باردى... خان ئوڭرە (4) ئىس باسچى (5) بەگلەركە يارلىقامىس (5) ئەردى. بىزىڭ تاغدىنىقى-ى (6) ...... (7) ياپلاقدىن كىدىن (8) سامتسوقا بىر يىمە (9) تۇكەل پىريان ئىتىڭلار. ئاتى (10) نوم كىڭۈرمىس پىريان تىپ ئاتاڭ (11) لار تىپ مۇنىلايۇ تۇتۇز-ۇ-(12)مىس ئەردى. ئول بەگلەر يىمە (13) مۇنتاغ ئوق ئۇز ئىتۆرمىس ئەردى. (14) قاچان خان بىرلە لاغىد- (15) غا تەگدۇقدە سامتسو ئاچارى ئول (16) ... يى ئىچىنتەكى پرياندا (17) تۇردى. كۇندۇزخان تىدىپ ساۋ (18) سوزلەتىمەر، تۇنلە پريان (19) قا بارتۇقدا نوم ئاقتارۇر ئەردى. (20) ئوڭرە ئەۋرمىس نوملارقا (21) سىڭانىراباۋ ئاتلىغ بودىستۋ (22) يورمىس ئون تەگزىنچ ماخايانا (23) ساڭراغ ساستر، ۋاسۇبانتۇ بودىستۋ (24) يورمىس يىمە ئوك ئون تەگزىنچ (25) ماخايانا ساڭراغ ساستر، تىلتاغىن (26) تۇرمىس نوملارنىڭ (27) ئىدۇغ يورىغى ئاتلىغ سۇدۇر بىر

B_1

(1) تەگزىنچ، يۇز نوماغ يو......(2) ئاتلىغ ساستربىر تەگزىنچ. بۇ (3) مۇنچا نوملارىغ ئاقتاردى. (4) بۇۇ بىچىن كۇنكە تركەن (5)

تىگىن خاۋ تايىسى يانا تىسى (6) ئىن سى ئاتلىغ ساڭرام (7) ئىتگەلى
يىرلىقادى. (8) ئول ساڭرام ئەرۇ ئەرۇ (9) بۇتتى. چاكىر ئىتىگى
بۇتگەلى (10) ئوغرادۇقتا ئانتا ئولۇرتاچى (11) تويىنلار ئەكسۇ-
كىنگە خانتا (12) ئوتۇنۇپ خان يىرلىغى ئوزە (13) ئۇچ يۇز
تويىن كىگورگۇ قىلتى. (14) بۇ ئۇچ يۇز تويىنتا ئوڭى (15)
ئەلىگ ئۇلۇغ ئەدرەملىگ تويىن- (16)لارىغ ئوتۇنۇپ ئۇلارنى بىرلە
(17) ئولغۇرتقۇ قىلتى. ۋرخار تەگز- (18)ىنگۇ نۇم سوزلەگۇ ئۇچۇن
(19) ئول ياڭى ئىتمىس تىسى ئىن (20) سى ساڭرام ئىچىنتە يانا
(21) سامتسو ئاچارى ئولۇرۇپ نوم ئاقتار- (22) غۇلۇق بىر يىمە
ئۇلۇغ قوبىى تۇكەل (23) پىريان ئىتدۇردى. كىم ئول پىريان
(24) يالۇ كوگەن لىملىگ ئوت بەدىز- (25) ىقۇدۇقلۇغ، چوڭا
رازىرت بۇلىت (26) قاس تىرگۇك تۇپلۇگ قىزىل باقىر (27)
تايلىغ، ئالتۇن ... قى......

A_2

(1) چەچەك قۇۋراغلىغ بارچاسى يىگ (2) ئادرۇق ئاڭسىز
كوركلە ئەردى. (3) سامتسو ئاچارىغ يانا ئول يان- (4)تا كەلۇرۇگ
بىتىگ ئاقتارغالى (5) كوسۇس ئورىتىپ باسا يانا (6) قاۋسى-ى
ساڭرام-م (7)تەكى زىم ۋاپسى-ى (8) ئاتلىغ نومچى ئاچارىقا
(9) تىركەن تىگىن ئايىپ كەنتۇسى (10) ئىتمىس تىسى ئىن سى
ساڭراه- (11)تا سامتسۇ ئاچارىغ ئۇلۇغ بولغۇ قا (12) ... چى
تۇتدى. ئانى ئەسدىپ (13) سامتسو ئاچارى يانا تىركەن تىگىن
(14)كە ئوتۇگ بىتىگ ئىتدى. بىتىگ (15) ئىچىنتەكى ساۋى بۇ
ئەرۇر: تويىن (16) خۇئىنتسۇ ئوتۇگۇم: تەگى تەگىن- (17 دىم
يىرلىغقا تىسى ئىن سى (18) ساڭرامدا ئۇلۇغ بولغۇ ئوغرىنتا (19)
(ئاغ)ىر ئاياماقىن ئەسدۇ تەگىندىم (20) بۇ ئەدگۇ يارلىغىغ،
كوڭۇلۇم (21) بىلىگىم يىتىلمەدىن ئارتۇقراق (22) ئىيى-

نىپ، ئىلىسلىگ ساۋ سوزكە (23) ئۇستەلدى. تەرىك بەزمەك تىترە (24) مەكىم. مىن خۇئىنتسونىڭ ئەدرەمىم (25) ئۇلۇغسىغ، قىلىنچىم ئەرىگىم ياراغ-(26) سىز ئول. تىتىنىپ كىرتۇ ئانت يىرلىغ (27)ى ...-سىدىم...... يىزۇقىغ

B_2

(1) كىگۈرتكەلى ئىنانىپ تايانىپ تڭرى (2) خانىمىزنىڭ ئۇلۇغ قۇتىڭا تۈپ-(3) كەرۇ ئىراق بارىپ ئىستەدىم تەرىك (4) نومۇغ بۇلمىسقا سۇدۇرلارىغ-غ (5) ساسترلارىغ ئىدۇق يارلىغ ئۇزە
(6) ئاقتارۇ ئەرۇر بىز. كىرتۇ (7) كوسۇسومۇز ئول نومۇغ (8) يادغۇقا ئەرۇ قانۇ-(9) تۇرۇر بىز. مۇنتا ......(10) ئىس كودۇكۇگ ئالتۇن كۇز...(11) يۇرتتا ئىدۇق نوم ئۇلالدى (12)ساپلتى تڭرى خانىمىزنىڭ (13) يىرۇق يىرلىغى ئۇزە قىلتى (14) ئىلىگ ئۇلۇسۇغ ئاسىغلىغ تۇسۇلۇغ. (15) مىن خۇئىنتسو ئوڭرە ئەنەتكە كى(16)كە بارمىستا ئەلپ ئادالىغ (17) يولتا ئۇركىچ ئەڭەنمىس مىن (18) ئىگلىگ كەملىگ بولمىس ئەرۇر (19) كۇچۇم كۇسۇنۇم كەۋلىمىسكە (20) ئارتامىسقا قورقۇ تەگسۇرمەن (21) قايۇ ئەرسەر ئىس كۇدۇكۇگ (22) ئىرگۇرۇ تەگىنىمەگەي ئەركى مىن (23) تىپ. يالڭۇزۇم ئالسارمەن ئىل (24) ئاچىغۇن يازۇقلۇغ بولۇ تەگىنگەيمن (25) بوسغۇتسۇز بۇرساڭ قۇۋراغ ئىسىن (26) كودۇگىن ئايغالى باسلاغالى قىلىنسار، (27) يانتۇرۇ يانا ئاغىر...

A_3

(1) بۇلغايىمن. قۇسلى بالىقلى (2) ئوكى توزلۇگ ئەرىپ ئۇچىت-ۇقدا (3) چومتۇقدا يولىن ياگىلۇر. ساقىن (4) ساربىزتىركىن تىگىن تڭرىم قۇتىم (5) تۇزۇن تاپىغساق يىرلىقار تڭرى (6) خانىمىز ئىزىنتە...... (7) ئاياماق ئامرانماق (8) يىرلىغ يىرلىقار، سەۋىنىچ بىلمەك (9) كوڭۇلدە يىلكە ئىرغالۇرسوگۇت (10) تەك يىرلىقانچۇ-چى كوڭۇللۇگ (11) يىرلىقار تومىلىغقا تويىريۇر (12) ...تەگ ئىرىنچكەمەك ساقىنىچ (13) يىرلىغ يىرلىقار تورۇچە ئىتىدى (14) يارادتى ساڭرام كىگۇرتكەلى (15)...پ يىرۇغ بۇيانىغ. نوملۇغ

(16) قۇۋراغىغ باسلاماقلىغ يارىق (17) ....ا كىسلەردە بولۇر
بىر (18) دىلۈ ئىسىمىز كودۇگۇمۇز. ئول ساۋ (19) تا ئىدىس
ئەرمە ... ئۇتىغۇراق (20) بار بولغاي كەدگىرمەكىمىز تۇسمە
ك (21) مىز كۇسەيۇ تەگىنۇربىز بىلگە (22) كوڭۇلى ئۇزە
ئىراق كورۇپ يىرۇغۇ (23) يىرلىقازۇن نوم كىگۇرتدەچىنىڭ (24)
بۇيانلىغ تىلتاغىن يىرلىقانچۇچى (25) بىلگىن ئەدگۇتى يادىپ
ئادىرتلايۇ (26) يىرلىقازۇن. بىر بىلىگسىز (27) ......مىزچىن

B_3

.... (1) مىن ئامرانماقىن. مۇنتاغ قىلسار (2) ئۇترۇ نوملۇغ
قوۋراغىنىڭ يوق (3) بولۇ تەگىنگەي قارارماقلىغ چوكمەكلىگ
مۇن يازۇقلارى-ى بالىق (5) لى قۇسلى ئۇچقۇتا باتقۇتا (6)
تاپىنچا چىنا ئۇچقا- (7) لى باتقالى بولۇرلار (8) بىر يىمە
ياراغىسىز... (9) ئوتۇگ ئوتۇنۇربىز كىرگۇد (10) چۇمۇزگە
ئەرتىنگۇ ئايىمانچىلىگ (11) ئارتۇقراق قورقىنچىلىغ تاپىغلىگ (12)
تىپ مۇنىلايۇ بىتىگ ئىتدى. (13) چىغساپىت ئاي بوۋ لۇۋ كۇنكە
(14) يانا يىرلىغ ئۇنتى. ئويىنچى (15) خاردداقى ئويىنچى بەگ-
لەر (16) باسلىغ قىلىڭ خاۋاك باغلىگ (17) تاۋسۇكقا توقۇز
خارداقى (18) توقۇز باغ ئويىن ئىلتۇ قۇت (19) ئورنانمىس
قاپىغلىغ قايقا (20) يارىن ئىرتە ئىمىرتە بارىغ (21) لار تىپ
يانا يىرلىغ ئۇنتى. (22) ساڭرام سايۇقى نەچە ئىتىنگ (23)
ياراتىغ ئەرسەر تۇغ تاۋچاك (24) دا ئۇلاتى بارچا ئۇز ئىتىزۇن
(25) تىمەزۇن (26) يارىن كى يىلان كۇنكە (27) ئىرتە قۇت
ئورنانمىس

A_4

(1) قاپىغتا لىغ قايدا يىغىلىپ (2) بۇرقانقا ئۇترۇ
بارغۇ ئول تىسى ئىن (3) سىقا كىرگۇچى ئاچارىلارىغ ئۇدۇز- (4)
ۇپ ئىلتكۇ ئول تىپ مۇنتاغ يارلىغ (5) كەلتى. سازىن قۇۋراغ
بەگلەرى (6) يىمە ئىكىنتى كۇن ئىرتە (7) ئول قايتا يىغىلىپ
(8) تىزىلتىلەر. ئوتلى بەلتىر (9) دە كىم ئول ژۇنگىم
بەدىزلىگ (10) ....كىلار بالىق ياڭلىغ (11) ... ياتلانقۇ
سرۇقلار قاماغ-غ (12) مىلك بىر يۇز ئارتۇق تاۋچاكلار (13)

كۈساتىرىلار ئۈچ يۈز ئارتۇق (14) ئوگرە ئىچتىرتىن ئۈنمىس
چىكىنە - (15)مىس ئىكى يۈز ئارتۇق بۇرقاند - (16) لار ئىكى
ئالتۇن بۇرقان كۈمۈس بۇرقان، ئالتۇن يىپلىگ ئىسكىرتىد - (18)
لەر. لالار پانلار بىس يۈز (19) قۇۋك ۋۇتسى ساگرامدا ئۇرمىس.
(20) سامتسو ئاچارى كەلۇرگۈچى بۇرقاند (21) لار، بىتىگلەر،
سارىرلارىغ سامتسو (22) ئاچارى ئۇزى ئۈنتۇرۇپ تاۋچاك
(23) ئورۇن ئۇزە ئۇلاتى قاڭلىلار (24) ئۇزە ئۇرۇپ ئۇترا
يورىدى... (25) يانا بۇرقانلار ئۇسكىنتە (26) ئىكىدىن ئۇلۇغ
قاڭلىلارىغ (27)......قاڭلىلار ئۇزە

B_4

(1) سىنتە ئۇزۇن ئىغاچ تىكمىس (2) ئول ئۇزۇن ئىغاچتا پانلار
(3) سالىنتۇرۇپ ئول پانلار كىدىنىد - (4)تە ئارسلان خانلاردىن
يىتىپ (5) ئوگدۇن يورىتدىلار. يانا (6) ئەلىگ ئەردىنىلىگ
قاڭلى - (7)تا تىسى ئىن سىتا (8) كىرگۈچى ئەلىگ ئۇلۇغ ئەردەم-
لىگ (9) ئاچارىلارىغ ئولقۇرتۇپ (10) بالىقلىغ بۇرساك قۇۋراغ
يانا (11)يىپار خۇا چەچەك تۇتۇپ يىر (12) قىلۇ باسا يورىدىلار.
ئانىتا (13) باسا نەچە ئۇژىكىكە ئالىپ... (14) - ماقىقا توكەلىلىگ
بەگلەر (15) ئەرسەر، ئوگىىن تاپىغ (16) ئۇدۇغ
تۇتا قۇرىنچا كەزىكىنچە (17) تىزىلتىلەر. ئويىنچى خارىداقى
توقۇز (18) باغ ئۇزەكى ئويىنچىلار ئىكىدىن (19) يورىپ
ئويىن ئەتىزدىلەر...(20)بۇلارتا كىن تۇۋغ پان كوتۇر - (21) ۇپ
چۇۋك سىلكىدىلەر. با (22) توقىدىلار. تىتسى ئۇزۇكسۇز (23)
خۇا چەچەك ساچماق ئۇزە (24) كوزۇگ ساقىتدىلار...(25)
كوك قالىغىغ ئۇچۇردىلار (26) تولىپ كەنت ئۇلۇس يالتىرىتدى-
(27) لار......

A_5

(1)...قۇۋراغىنىك ئوگرەسىن كىدىنىن (2) بىلگەلى بولمادى.
ئانى ئۇچۇن ئۇلۇغ (3) تاۋراتداچى ئۇرچى باغلىغ ساۋز - (4) ۇك

بەگكە، ئىكىنتى تاۋراتـ(5)داچى ۋاك باغلىغ ۋىنكۇن (6) بەگكە
يىرلىقاپ (7) ئۆگدۈن ئورتۇنقى (8) ئەرچىـدە مىلك كىسى (9)
يۇمۇسچى بىرتۇردى. خان (10) يىرلىغى ئۇزە تۇرۇلمىش بىلگە
(11) ئاتلىغ ئەر، لى باغلىغ كىن يۇۋ (12) ئاتلىغ بەگ
ئۇلۇغ يۇمۇسچى بولۇپ (13)...قىۇ ئۇلۇغ بەگ بىرلە ئول-ل
(14)...غ باسلادىلار. خان تركەنـ(15)ىگ كۆنتەكىلەر بىرلە
(16) كەلىپ قۇت ئورنانمىس قاپىغ (17) ئاتلىغ قايداقى
ئۇلۇغ لۇۋ ئۇزە (18) تۇتسۇكلۇگ تۇتۇپ بۇرقانـ(19)ىغ نومۇغ
بۇرساك قۇۋراغىغ (20) كورۇپ ئەرتىنگۇ ئوگىردى سەۋىنتى.
(21) قايداقى كورتەچىلەر سانى (22) بىر كولتى تۇمەن
كىسلەر (23) ئەردى...مۇنتاغ ئۇلۇغ (24)تورۇن بۇرقان نوم تىسى
ئىن (25) سى ۋرخار قاپىغقا تەگدۇكـ(26)دە خان يىرلىغى
ئۇزە چاۋ (27) قۇك ئى قۇك ئىدۇغ كەنگۇ باسچى

B₅

(1) چۇلى بۇ ئۇچ ئۇلۇغ ئۇگەـ(2)لەر تۇتسۇك تۇتا
ئۇدۇزۇپ ۋىرتىن ئىچىنتە ئۇرۇپ تىوقۇز (4) باغ ئويۇن ئەتىزـ
دۇرتى باچىنـ(5) لىغ بۇتىگىن بۇدىتىپ ئۇلاتى (6) قاماغ
مىلك بىس يۇزـز تۇرلۇگ ئويۇن ئويىناـ(8)تىپ ئانتاكىن يادىلدىـ
(9)لار تىسى ئىن سى ساڭرامقا (10) بۇرقان نوم ئەلىگ نومچىلار
(11) ئۇدۇزۇپ ئىلتمەك تۇك (12) تۇكەدى. بۇ تورۇ كىى
يىلان (13) كۆنكە بولتى. بۇ تورۇ (14) ئەرتمىستە كىن تورـ
تۇنچ (15) كۆن ژىم بىچىن كۆنكە (16) تركەن تىگىن تويىن
كىرگۇـ(17) لۇك كوسۇسى بولتى. ئول كۆن (18) قانتۇرغالى
سىن قويىن كۆنكە (19) ئىنانچلار تاپىغچىلار بىرلە (20) ئۇنۇپ
ئەسكى چىغتا تۇنەدى. (21) ئىكىنتى كۆن تاڭىن ئىرتە (22)
تىسى ئىن سى ساڭراملىڭ (23) كۆنتۇن ياڭاغدىن ئىتىگ (24)

ياراتىغ ئۇزە تىزىنك قىلىپ (25) كەلتى. ساۋرام قاپىغىنقا تەگدۈك- (26)دە ئاتىتا قودى تۈشۈپ ياداغىن (27) كىردى. قاماغ...

A_6

(1)......تۈكەدتۈكدە ئەلىگ (2) نومچىلارىغ ئوقىپ بىرلە كورۇسدى. (3) ۋرخار ئىتمىس تىلتاغىنتا سوزلەدى. (4) سوزلىۋ بىرلە ئاچىغى كەلىپ يىغلا (5)دى. تىگىن يىغلامىسقا تەگرەكى (6) بەگلەر ئاچارىلار كىم ئەسەر (7) ئىدى يىغلاماقلى (8) قىلماقلى بولمادى. (9) ئىسىنمەكدە ئىسىنمەكلىگ كوڭۇل- (10)ۈگ كورسەر تىگىننىڭ بۇ ئودتە (11)كى سۈنتىسى خان ئەرۈر. قاچان ساۋ (12) تۈكەتۈكدە ئۇلۇغ يايلىقا ئاغتىن(13)ىپ ئوڭدۈنكى قالىغتا ئولۇردى. (14)...گ بەگلەرىگ ئالتىن يازد- (15) دا تىزىلتۈردى. ئۇتلىسىن (16)...ى قىلماقلىغ ئەدگۈ يولىغ (17) يارلىقادى تويىن كىردەچىلەرگە. (18) ئانتا- كىن ساچلارىن يۇلۇتىپ (19) كونى ئاسانتۈردى. ئۇلاتى بەگ(20) لەرگە ئوگدىر بىرىپ تويىن (21) كىرگۈچىلەرگە... كەمسىسى- (22) دە كىن قاماغلار قالىغدىن (23) قودى ئىنىپ تىركەن تىگىن (24) قاتۈنۇ بىرلە بۇلاڭ تەگزىنۈ (25) يورتىلار. قاچان سامتىسو (26) ئاچارى تەگدۈكدە تىركەن تىگىن (27)..... بىس ئۇژىكلىغ

B_6

(1) سلوك ياراتدى. سلوك بۇ ئەرۈر (2) ئىنانۇر بىز قاپىغىنتا كۈن (3) تڭرى ئورنانمىسقا (4) يوكۈنۈر بىز بۇر قانلىغ يايلىقتا

(5) ئىلىنچۇلەدەچىگە (6) كوزىن كورگەي ئەركى (7) بىز خانى-
مىزنىڭ خانى (8)نىڭ (9) نوملۇغ تىلگەن كۈنىكە مۇنتاغ(10) قىلا
ئەۋىرەسىن (11) خۇالار كوژاترىلار تۇتسۇكلەر (12) بۇلىت تەگ
ئۇچ-قايىلار (13) كوك تۇتسۇك تۇتۇن يىدىيۇ (14) كوديىۇ تۇرغاي
كوك قالىغتا (15) چۇژا يالترىغلىغ ئەردىنىلىگ (16) تۇغلار پانلار
يالۇ كوگەن (17) تەگ ئىراقتىن بەدىزەلگەي (18) كوك قالىغ-
داقى سۇۋ يالتىرىقلىغ (19) ئورۇن تەگ ئەرتىنگۇ يرۇقى تەگ
(20) ئودۇن ئاقتىنغاي ئون يىر ئورۇن(21)قا كەنتۇ ئوزى بولغاي
ئۇققالى (22)ئۇچ ئىنانغۇلۇقلارىغ. تىپ (23) مۇنتاغ بىتىگ
كورۇنچلەيۇ تۇكەد (24) سپ ئوردۇقا يانتىلار.... (52) ئول ئودۇن
تويىنلار ئىگىلەر (26) ئوگىرىپ سەۋىنىپ بىر ئىكىنتىسكە (27)
سەۋىنچكە سلوك...غانت...

A_7

(1) ......ئەردى تەرلىك (2) بوسغۇتلار ئىكىلەيۇ ئاسىلتى.
(3) قالمىس نومالار يانالا (4) ئۇستەلدى. ياغۇرۇ سودە بەرۇ
(5)مۇنتاغ ئىدى مۇڭادىنچىغ (6) ساۋ بولمىس يوق (7) تىپ
تىددىلەر. ئول (8) كۈن ئۇزە خان (9) يىرلىغى كەلىپ سامتسۇ
ئاچارىغ (10) تاغدىنقى ئوردۇقا ئىلتدى. (11) ئۇچ ئوتۇزۇنچ
يىلتا تۇرتۇنچ (12) ئايىن خان تۇسەنگى ئىچىنگە (13) ئوردۇقا
يىرلىقادى. تركەن (14) تىگمىن تىگرىم سامتسۇ ئاچارى (15) ئىكە
گۇ بىرلە باردى. بەگلەر (16) ئۇزە قاۋزادىپ قاچان ئانتا (17)
تەگدۇكتە خان يىرلىغى يىرلىد (18) قامىسىغ تاس قىلىپ بىر - ر (19)
يىنتەم تەرلىك ساستىرلارداقى (20) نوملارىغ سوزلەپ تىلتاغىنىڭ

Altunaq

(21) تۆسىنىڭ ئوغساتى ئۆدلىسىن (22) ئايىتتىدى. سامىتىسىۋ
ئاچارى يىمە (23) ئول ئايىتمىس نومىلارىغ يونىنچە(24)
ياراغىنچا ئايىپ يانا ئول (25) نوملارىغ ئەنەتكەكدە قاي
ئورۇن(26)تا يىرلىقامىس ئەرسەر ئانى بىرلە (27) تاپىق...
ئۆز كىڭگىنچ بىردى

B_7

(1) ئانى ئەسىدىپ تەرىك كىرتگۈنتى (2) سۆزۈلتى. قولىن
يارسىنىغۇسىنتىن ئۈنتۈرۈپ (4) ئۇلۇغ تىنا ئىنچە تىپ
تىدى (5) مىن سامىتىسىۋ ئاچارى بىرلە (6) كىن تۇسىمىسقا
بۇرقان (7) نومىن سازىنىن (8) كىڭۈرتۈ ئۇمادىم تىپ
(9) كەڭرەنتى. خان لاغىكىغا يىرلىقا (10) مىس ئۇدتە
ئانچا ئانچا (11) قىيا تاپىسىزى بار ئەرسەر يۈز(12) قانى
قىردىسى ئوگى كوڭۈلى (13) نەڭ ئىسىمەدۈك ئەردى. ئوڭرە
(14) كى بىسىنچ ئايىن كى يىلان (15) كۆنكە ئانچا ئانچا
باسى (16) ئاغىرقاندى. ئانى ئۈچۈن سامىتىسۇ (17) ئاچارىغ
قودۇپ ئوردۇتا تۇنە (18) دتى. قى يونت كۆنگە
خان (19) تىڭرى بولتى يىلاك (؟) يايىلىق
(20) تا. تىڭرى بولمىسىن كىزلەدى. (21) يانتۇرۇ لاغىكىغا ئىلتىپ
(22) ئانتا ئۇلۇغ تورۇ قىلتۇرۇپ (23) ئۈنتۈردىلەر. تايىقمىڭتىن ئاتلىغ
(24) ئەرتىنىگۈ ئۇلۇغ يايىلىقتا ئول ئوق كۆن (25) تىركەن تىگىن
خان بولتى. (26) ئوردۇ ئازۇسىنتا ئەسكى يىلىغ ئەرتۈر
(27) ۈپ ياڭى يىل...

A_8

(1) چىقۇك دىن(2) تىگمە ئاتىن تەكسۈرۈپ يۈكۈي (3)دىن
ئات ئۆرتۈقتا تۇمەن (4) يىڭاقتىن ئۆلىدىلەر ئاچىتى(5)لار.

ئـنچـه قـلـتـی ئوگـی قاڤـی (6) ئولـمـس تەگ• ئوتـرۇ - ۋ
(7) سامتسو ئاچاری کوڤۇلـ (8)ی چوکۇپ یاڤی خان (9) •••ی
تسی ئـن سـی ئاتـلـغ ساڤـرامـقا (10) باردی• ئانـتـاکـن
بر ئۇۋچ (11)لـۇغ کوڤـۇلـن نوم ئاقـتـارغـالی - ی (12)
•••ی کنسان ئودۇگ بوس ئەرتۇر (13) مەدن کونکەکەنتۇ ئوزی
(14) ئۇرەمس ئۇلگۇ تەگدی• بروك (15)•••ئۇرۇپ ئۇلگۇتەگچە
(16) ئسلەیـۇ ئۇماسار، ئوتـرۇ تۇنـلـه (17)•••پەر ساپا نـوم
ئاقـتـارۇر ئەردی• (18) کـی کۇزەد ئود ئەرتـمـد ـده (19)کـن
تـمـن ئوك بـتـگـۇ پریان (20) قودۇر ئەردی• بتنگ یغا
(21) تۇکەدسەر، یۇکۇنچ قلپ ۋرخار (22) تەگزنۇر ئەردی• ئۇچ
کۇزەد (23) کـه تەگـی ئۇچ کۇزەدتە کـن تـمـن (24)
ئانـچـاقـیـا ئۇدسـاره بـسـنچ (25) کـۇزەدتە یانا تۇرۇپ
ئەۋدرگـۇ (26) ئـەنـەتـکـەکـچە بتنگنگ ئوقپ کەز (27) دگن
تزدگن تلەیۇر بلگۇلەیۇر

B₈

(1) ئەردی• یارتن (؟) (2) نوملارنغ بر چاییسی نەرنمسده
(3) ئکنتی چوك توقغۇ ئودتە (4) بۇ ئکی ئودتە کنڤۇرۇ نوملایۇر
(5) ئەردی• چدۇلار سایۇقی بوسغۇتچـی (6) تـویـنلار تۇرقارۇ
(7) کەلپ سزنـك ئاینت (8)سارلار سزنمس (9) سزدکلەری
ئۇزۇلۇپ ئۇگـره (10) سـەۋنۇ بارسـرلار ئەردی• بلـۇپ (11)
تۇکـەدمەکی ئۇزە ئۇلۇغ بولغـۇ - (12)نلك یاراغـن• قۇۋراغ-
لـغلار - (13) نغ یمە ئایتۇرلار ئوتۇندلەر (14) ئەردی• یانا
یمە بار ئا•• (15) ئچتن سـڤارقی نزۋانی•••(16)نلك ئسن
کودۇگن کتەرگۇ(17)لك ئەدگۇسی• ئۇڤرەکی کنکی (18)
ئەۋسرمـس قاماغ نوملار ئون (19) تـکـتـۇرەمس چکن سۇ
(20) ئکی یۇز، یانا سامتسو ئاچـاری (21) یورسمستا تۇرمستا

تۆنلە (22) كۆنتۆز ۋرخارداقى يۆز تتسلارقا ۋسدس
برۆر ئەردى. (24) (بۆلاك) تولۇ تەگزنگۇ تاسا (25)
سزنك ئايتداچلارقا (26) كنگمنچ برۇ يرلقار ئەردى. (27)
ئەكسۆگسۆز كرگەكسز ئەرتمنگۇ ئوكۇس

ئەسكەرتىش:

"B_1A_1 ......B_8A_8" دىكى A، B، ھەرپلىرى ھەر بىر ياپراقنىڭ ئالدى - كەينى بەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەرپلەر يېنىدىكى سىپىرلار ياپراق تەرتىۋىنى كۆرسىتىدۇ.

( ) بەلگىسى ئىچىگە ئېلىنغان نومۇرلار ھەر بىر بەتتىكى ئەسلى تېكىستىنىڭ قۇر سانىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆپ چېكىت شۇ ئورۇندىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلى تېكىستە ئۇچۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تەرجىمىسى

قىش (پەسلى) 10 - ئايدا خان لاغكى ① غا قايتتى. سامتسۇ ئاچارى② (خان بىلەن بىللە) قايتتى. خان بۇرۇن ئىش باشقۇرغۇچى بەگلەرگە: "بىزنىڭ شىمالىي ئوردىمىزنىڭ كەينى تەرىپىدە سامتسۇغا بىر ھوجرا ياساپ قويۇڭلار. ئۇ ھوجرىغا (نوم كېڭەيتىش ھوجرىسى) دەپ نام بېرىڭلار" دەپ يوليورۇق بەرگەن ئىدى. بەگلەر ئېسىل ھوجرا ياساپ قويغان ئىدى. خان بىلەن لاغكىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن سامتسۇ ئاچارى......ئىچىدىكى (شۇ) ھوجرىدا تۇردى. كۈندۈزى، خان سامتسۇنى يېنىغا چاقىرىپ سوھبەتلىشەتتى، كېچىسى، سامتسۇ ئۆز ھوجرىسىدا نوم تەرجىمە قىلاتتى.

(سامتسۇ ئاچارى) بۇرۇن تەرجىمە قىلىپ بولغان نوملاردىن باشقا، يەنە سىڭگانىسراباۋ ئاتلىق بودساتۋا ئىزاھلىغان ئون

جىلدلىق «ماھايانا ساڭراغ شاستىر»نى، بودساتۋا ۋاسۇبانتۇ
ئىزاھلىغان ئون جىلدلىق «ماھايانا ساڭراغ شاستىر»نى «ۋەج
بىلەن تۇرغان نوملارنىڭ مۇقەددەس شەرھى» دېگەن سۇدۇر③
نىڭ بىر جىلدىنى ۋە «يۈز نومنى يو ......» ناملىق شاستىر④
نىڭ بىر جىلدىنى تەرجىمە قىلدى. مايمۇن كۈنى
⑤ تەركەن تىگىن ⑥ يەنە «مىھىر - شەپقەت ئىبا -
دەتخانىسى» ئاتلىق ساڭرام ⑦نى ياساشقا يارلىق چۈشۈردى.
ئۇ ساڭرام ئاستا - ئاستا پۈتتى. (ساڭرامنى) زىننەتلەش ئىشلىرى
ئاخىرلىشاي دېگەندە، ئۇ يەردە تۇرىدىغان راھىپلار ئاز بولۇپ
قالغانلىقتىن خانىغا ئوتۇنۇپ، خاننىڭ يارلىغى بىلەن ئۈچيۈز
راھىپ تۇرىدىغان قىلدى. بۇ ئۈچيۈز راھىپتىن باشقا يەنە ئەللىك
ئالى پەزىلەتلىك راھىپنى تەكلىپ قىلىپ، ئۈچيۈز راھىپ بىلەن
بىللە تۇرىدىغان قىلدى. ۋىرخار ⑧ ئايلىنىپ نوم تەپسىرقىلىش
ئۈچۈن يېڭى سېلىنغان «مىھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ئاتلىق
ساڭرام ئىچىدە سامتسو ئاچارى ئولتۇرۇپ نوم تەرجىمە قىلىدىغان
كاتتا (ۋە) مۇكەممەل بىر ھوجرا ياساتتۇردى. ئۇ ھوجرىنىڭ لىملىرى-
غا رەڭگارەڭ گۈل - نەقىشلەر، قىزغۇچ (ۋە) كوكۇش (رەڭلىك) بولۇتلار
چۈشۈرۈلگەن ئىدى. ئۇ ھوجرىنىڭ تۈۋرۈكلىرى ۋە تۈۋرۈك تۈۋلىكلىرى
قاش تېشىدىن، پەلەمپەيلىرى قىزىل مىستىن، (ئىشىگىنىڭ ھالقىلىرى
سېرىدىن) ئالتۇندىن ئىدى. (ھۇجرا ئىچىدە) گۈللەر تىزىلغان بولۇپ
بۇ ھوجرىدىكى نەرسىلەر رەڭگارەڭ ۋە ئاجايىپ چىرايلىق ئىدى.
(تەركەن تىگىن) سامتسۇ ئاچارىنى ئۇ يەرگە تەكلىپ قىلىپ
نوملارنى تەرجىمە قىلدۇرماقچى بولدى. ئۇ يەنە قاۋسى ⑨
ساڭرامدىكى زىم ۋاپسى ⑩ ئاتلىق نومچى ئاچارىغا، ئۆزى ياساتقان
«مىھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ساڭرامىغا سامتسۇ ئاچارىنى
ئۇلۇغ بولغۇ (ساڭرام ئۇلۇغى) قىلىپ تەيىنلىگەنلىگىنى ئېيتتى.
ئۇنى ئاڭلاپ، سامتسۇ ئاچارى تەركەن تىگىنگە ئىلتىماس سۇندى.

ئىلتىماسىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: مەنكى "راھىپ خۇئىنتسۇ ⑪
نىڭ ئىلتىماسىم: جانابلىرىنىڭ مېنى «مېھىر - شەپقەت ئىبا-
دەتخانىسى»نىڭ ئۇلۇغى قىلىپ تەيىنلىگەن يارلىقلىرىدىن خەۋەر
تاپتىم. بۇ ئېسىل يارلىقلىرىنى ھۆرمەت بىلەن ئاڭلىغاندىن
كېيىن (بۇ خىزمەتنى ئىشلەشكە) پاراسىتىم يەتمەسلىكىدىن كۆڭ-
لۈم ناھايىتى بىئارام بولدى. (يارلىقتىكى) ئۇ سۆزلەر مېنى
ھاياجانلاندۇرۇپ) پۈتۈن ئەزايىمنى تىترىتىۋەتتى. مەن خۇئىنت-
سۇنىڭ ئەخلاقىي - پەزىلىتىم تۆۋەن، قىلمىشلىرىم لاياقەتسىز
قەسەم (بېرىشكە) پېتىنىپ يارلىقى... سىدىم .....نۇرىنى كېڭەيت-
كىلى مەن تەڭرى خانىمىزنىڭ ئۇلۇغ-بەختىگە ئىشىنىپ (ۋە)
تايىنىپ، يىراق جايلارغا بېرىپ چوڭقۇر (مەنىلىك) نوملارنى
ئىزدىدىم. تېپىپ ئەكەلگەن سۇدۇرلار (ۋە) شاستىرلارنى مۇقەد-
دەس يارلىققا بىنائەن تەرجىمە قىلىۋاتىمەن. مېنىڭ سەممىي ئار-
زۇيۇم نوملارنى تەدرىجى كېڭەيتىش. بۇ يەردە.....ئىش - كۈش-
لەرنى...ئالتۇن كۆز... يۇرتتا مۇقەددەس قانۇن داۋاملاشتۇرۇلدى.
تەڭرى خانىمىزنىڭ نۇرلۇق يارلىغى ئېلىمىزنى بەخت - سائادەت-
لىك قىلدى. مەن خۇئىنتسۇ بۇرۇن ئەنەتكەككە ⑫ بارغىنىمدا
مۇشكۇل - جاپالىق، خەتەرلىك يولدا كۆپ جەۋرى جاپا تارتتىم.
(ئۇنىڭ ئۈستىگە) سالامەتلىكىم ناچارلىشىپ، كېسەلچان بولۇپ،
كۈچ - قۇۋۋىتىمدىن قالدىم. شۇڭا بۇ ئىشلارنى ئورۇنلاپ كېتەل-
مەسلىكىمدىن ئەنسىرەيمەن. ئەگەر مەن ئۆزەم يالغۇزلا ئەلنىڭ
شەپقىتىگە ئىگە بولۇۋالسام، گۇناكار بولۇپ قالىمەن. ماڭا ئوخ-
شاش بىلىمسىز ئادەمگە راھىپلار ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش
ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلسا، تېخىمۇ ئېغىر (گۇنا) تېپىۋالىمەن. قۇش
بىلەن بېلىقنىڭ تەبىئىتى ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۆز تەبىئەت-
لىرىنى ئۆزگەرتىدىكەن، ئۇچقاندا ۋە ئۈزگەندە يوللىرىدىن ئادىشى-
دۇ. تەركەن تىگىن ئاللىرىنىڭ ۋاپادارلىق بىلەن تەڭرى

خانىمىزنىڭ ئىزىدىن (مېڭىپ)، خوشاللىقنى بىلمىدىغان كوڭۇل بىلەن ئاياپ ياخشى كورۇشلىرىنى خۇددى شامالدا لىڭشىپ قالغان بىچارە دەرەخكە، سوغاقتا توڭلاپ قالغان بۇلاققا ئوخشىتىپ ئىچلىرىنى ئاغرىتىشلىرىنى سورايمەن. نۇرلۇق بەختنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قائىدە بويىچە ساگرام ياسالدى. نوملۇق جامائەتكە يېتەكچىلىك قىلىشقا (قابىلىيەتلىك) كىشى كېرەك. مېنىڭ ئىشلىرىم بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا قاچىمۇ بولالمايدۇ. شۇڭا جەزمەن پۈتلىشىپ يىقىلىشىم مۇمكىن. جاناپلىرىنىڭ دانالىق بىلەن يىراقنى كورۇپ، نوم كېڭەيتكۈچىنىڭ بەختلىك بولۇشىغا كويۇنۇشلىرىنى مىھرىۋانلىق پاراسىتىنى ياخشى ئىشلىتىپ ئايرىپ چىقىشلىرىنى بىز نادان.... مىز سەمىمى كويۇنۇشلىرىنى.....مۇشۇنداق قىلغاندا، نوملۇق جامائەتنىڭ پېتىپ كەتكەن گۇنالىرى يوقىلىدۇ. بېلىقلار بىلەن قۇشلار خالىغىنىچە شوڭغىيالايدۇ، ئۇچالايدۇ. مەن جاناپلىرىدىن ئوتۇنۇپ ئەرزىمەس... ئىلتىماس سۇندۇم... مەن ئوزەمنىڭ ساداقىتىمدىن ئىنتايىن خىجىللىق ھىس قىلىمەن ۋە ئىنتايىن ئەنسىرەيمەن."

12 - ئاينىڭ ئەجدىھا كۈنى خان مۇزىكانتلارغا رەھبەرلىك قىلغۇچى ئەمەلدار قىڭخالىق ۋاڭ تاۋسۇڭغا ⑬ توققۇز مۇزىكانتلار ئەترىتىدىكى توققۇز بولەك مۇزىكانتلارنى باشلاپ ئەتىسى ئەتىگەن سەھەردە «بەخت ئورنىغان قاپقا» كوچىسىغا يېتىپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى... خان يەنە ھەر قايسى ساگراملاردىكى زىننەت بۇيۇملىرىنى، چېدىرلارنى تەييارلاپ قويۇش، ئەتىسى يەنى ئېلان كۈنى سەھەردە «بەخت ئورنىغان قاپقا» كوچىسىغا يىغىلىپ، بۇتلارنى قارشى ئېلىش، راھىپلارنى «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» غا ئۇزىتىپ قويۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ئەتىسى سەھەردە راھىپ بەگلىرىمۇ شۇ كوچىدا ۋە كوچا ئېغىزلىرىدا سەپ تارتىپ تۇرۇشتى. چىرايلىق بېزەلگەن

مەپىلەر، سالاسۇنلۇق هارۋىلار ۋە بىلىق - ئەجدىها ئويىنىتىدىغان
خادا ياغاچلارنىڭ سانى بىر مىڭ بەش يۈزدىن ئارتۇق،
چېدىرلارنىڭ سانى ئۈچيۈزدىن ئارتۇق ئىدى. ئالدى بىلەن ئىچكى
ئوردىدىن ئىككى يۈزدىن ئارتۇق گۈل چېكىلگەن بوت، ئالتۇن
ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان ئىككى بوت، زەر باسقان شايى، ھىلمىلە
تۈغ - ئەلەملەردىن بەش يۈزى چىقىرىلىپ «بەخت تارقىتىش
ئىبادەتخانىسى»غا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سامتىسۇ ئاچارى ئۈزى ئېلىپ
كەلگەن بۇتلار، نوملار، شارىرلار⑭نى ئۈزى ئېلىپ چىقىپ تەگلىكىكە
ئورۇنلاشتۇردى ۋە هارۋىلارغا سېلىپ ئوتتۇرىدا ماڭدى... بۇتلار-
نىڭ ئالدىدا ئۈزۈن دەستىلىك تۈغ - ئەلەملەر ئورنىتىلغان چوڭ
هارۋىلار ئىككى رەت بولۇپ ماڭدى. تۈغ - ئەلەملەر كەينىدىن
ئارسلان خانلار يول باشلاپ ماڭدى، يەنە ئەللىك ئالىجاناپ
ئاچارنى مەرۋايىتلىق ئەللىك هارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ئېلىپ ماڭدى.
شەهەردىكى راهىپلار قوللىرىدا ئىپار پۇراقلىق گۈللەرنى كوتىرىپ
مەدھىيە ناخشىلىرىنى ئوقۇپ كەينىدىن ماڭدى. مەمۇرى ۋە ھەربى
ئەمەلدارلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز نەۋكەرلىرىنى باشلاپ سەپ
تارتىپ ماڭدى. ئوركىستىر ئەترىدىدىكى ۹ بولەك مۇزىكانتلار
ئىككى تەرەپتە ساز چېلىپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن مۇرىتلار
قوڭغۇراق - جاڭلارنى چېلىپ، ئۈزۈلدۈرمەي گۈل چېچىپ كوزلەرنى
قاماشتۇرۇۋەتتى. گۈل - چېچەكلەر كوكتە ئۈچۈپ پۈتۈن شەھەرنى
چاقنىتىۋەتتى. (نامايىش) قوشۇنىنىڭ باش - ئايىغىنى بىلگىلى
بولماي قالدى... شۇنىڭ ئۈچۈن (تەركەن تىگىن) ئۇلۇغ سەر-
كەردە ئورچى پەمىلىلىك شاۋزۇڭ ⑮ بەككە ۋە مۇئاۋىن سەر-
كەردە ۋاڭ فامىلىلىك ۋىن كۇن ⑯ بەككە يارلىق قىلىپ شەر-
قىي ئوردىدىن مىڭ ئەسكەرنى ياردەمگە چىقارغۇزدى...
يەنە خان يارلىغىغا بىنائەن مۇشاۋىر لى پەمىلىلىك كىن يۈۋ
⑰ (چيەن يۈ) ئاتلىق بەگ ئۇلۇغ باشقۇرغۇچى بولۇپ، قىۇ⑱(خۇ)
ئۇلۇغ بەگ بىلەن بىللە ئۇ ...... رەھبەرلىك قىلدى. خان ۋە

تەركەن تىگىن ئارقا ئوردىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە «بەخت ئور-
نىغان قاپقا» كوچىسىدىكى راۋاققا چىقىپ، قوللىرىدا كۆجىدانلارنى
تۇتۇپ، بۇتلارنى، نوملارنى، راھىپلارنى كوزدىن كەچۈرۈپ ئىنتايىن
خوشال بولۇشتى. كوچىدا تاماشا كورۇۋاتقانلارنىڭ سانى يۈزمىليون
تۇمەنگە يەتتى...... مۇشۇنداق تەنتەنىلىك مۇراسىم بىلەن بۇتىلار،
نوملار «مىھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى»نىڭ دەرۋازىسىغا يې-
تىپ بارغاندا، جاۋگۇلۇڭ⑲، يىلىڭ گۇلۇڭ⑳ ۋە باش مىرزا چۇلىڭ㉑دىن
ئىبارەت 3 نەپەر چوڭ ئەمەلدار خاننىڭ يارلىقى بىلەن ئۇلارنى
ئىبادەتخانىغا باشلاپ ئېلىپ كىرىپ ئورۇنلاشتۇردى. توققۇز
بولەك مۇزىكا تەڭكەش قىلىنىپ، باچىن ㉒ ئۇسۇلى ئوينا-
نالدى (ئويۇن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن) ھەممە تارقىلىشتى. «مې-
ھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ساگرامىغا بۇتلارنى، نوملارنى ۋە
ئەللىك ئۇلۇغ نومچىلارنى ئۇزىتىپ كىرىش مۇراسىمى پۈتۈنلەي
ئاياقلاشتى. بۇ مۇراسىم يىلان كۈنى ئوتكۇزۇلدى. بۇ مۇراسىم
ئوتكۇزۇلۇپ تۇتىنچى كۈنى يەنى مايمۇن كۈنى تەركەن
تىگىن راھىپلىققا كىرمەكچى بولدى. بۇ (ئارزۇسىنى) قاندۇ-
رۇش ئۇچۇن قوي كۈنى تەركەن تىگىن ئىشەنچلىك نوۋكەرلىرى
بىلەن بىرلىكتە كونا مازارلىقتا تۇنىدى. ئىككىنچى كۈنى ئەتى-
گەندە ئۇلار «مىھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ساگرامىنىڭ
جەنۇبىي تەرىپىدىن ھەيۋەت بىلەن تىزىلىپ كېلىشتى. ئۇلار ساگ-
رام دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاتلىرىدىن چۈشۈپ،
ساگرامغا مېڭىپ كىردى. بارلىق ...... تۈگىگەندىن كېيىن ئەللىك
نومچىنى چاقىرىپ كورۈشتى. ئۇلارغا ۋرخار ياساتقانلىقىنىڭ سە-
ۋەبىنى سوزلەپ بەردى. (تەركەن تىگىن) سوزلەۋېتىپ، كوڭلى
بۇزۇلۇپ يىغلىدى. تەركەن تىگىن يىغلىغاچقا ئەتراپىدىكى بەگلەر
ۋە ئاچارىلارنىڭمۇ يىغلىمىغىنى قالمىدى (تەركەن تىگىننىڭ ئۇزلى-
رىگە مۇشۇنداق غەمخورلۇق قىلىۋاتقانلىقىنى كورگەن راھىپلار ئۇنى

شۇ دەۋرنىڭ شۇنزى[23] خانى ھىساپلاشتى. سوھبەت تۈگىگەندىن كېيىن، تەركەن تېگىن چوڭ ئوردىنىڭ شەرقىي راۋىقىغا چىقتى. بەگلەرنى تىۋۋەندىكى تۈزلەڭلىكتە تىزىلدۇردى (ۋە) راھىپلىققا كىرگۈچىلەرگە ئىلتىپات قىلغانلىقىنى جاكالىدى. ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ چاچلىرىنى چۈشۈرگۈزۈپ ياخشى غىزالاندۇردى. بەگلەرگە ئىنئام بېرىپ، راھىپ بولغۇچىلارغا... چاچقاندىن كېيىن ھەممىسى راۋاقتىن يېنىپ چۈشتى... تەركەن تېگىن مەلىكىسى بىلەن بىرلىكتە بۇلاڭ (لەمپىلىك كارىدۇر) نى ئايلىنىپ ماڭدى. سامتسو ئاچارىنىڭكىگە يېتىپ بارغاندا، تەركەن تېگىن (بەش) بوغۇملۇق بېيىت توقۇدى. ئۇنىڭ بېيىتى مۇنداق: "قاپقىسىغا كۈن تەڭرى ئورنىغانلىقىغا ئىشىنىمىز، بۇرخانلىق ئىبادەتخانىسىدا زىيارەت قىلغۇچىغا ئېھتىرام بىلدۇرىمىز. خانىمىزنىڭ خانىنىڭ نوملۇق چاقىنىڭ كۈنىگە مۇشۇنداق ئايلىنىشىنى كورۈشكە نېسىپ بولغاي. گۈل - چېچەكلەر (ۋە) كۆجە تۈتەكلىرى كوكنى قاپلاپ بۇلۇتتەك ئۇچقاي، گوك كۆجە تۈتۈنلىرى خۇش پۇراق چاچقاي، قىزىل شەپەقتەك گوھەرلىك تۇغ - ئەلەملەر ھەسەن - ھۇسەندەك يىراقتىن زىننەتلەپ تۇرغاي، كوكتىكى سۇ تامچىلىرى يالتىراپ تۇرغان ئۇنچىدەك ناھايىتى نۇرلۇق بولغاي. ئۇ پۇرسەت تېپىپ ئون ئورۇنغا ئوزى چىقىپ، ئۇچ تۇرلۇك ئېتىقاتنى چۈشەنگەي." ئۇلار بۇ بېيىتنى تاماشا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئوردىسىغا قايتىشتى... شۇ چاغدا راھىپلار ۋە پۇقرالار شاتلىنىپ سۆيۈنۈپ بىر - بىرسىنى خۇشاللىق بىلەن تەبرىكلىشىپ: "چوڭقۇر دىنىي ئەقىدىلەر قايتىدىن گۈللەندى، تاشلىنىپ قالغان - قائىدە يوسۇنلار قايتىدىن راۋاج تاپتى. بۇرۇندىن تارتىپ بۇنداق ئاجايىپ سوزلەر بولۇپ باقمىغان ئىدى" دېيىشتى.

شۇ كۈنى خاندىن يارلىق كېلىپ سامتسو ئاچارىنى شىمالىي ئوردىغا ئۇزىتىپ ئاپىرىشتى. يىگىرمە ئۇچىنچى يىلى تۇتىنچى

ئايدا تسۈيۈدىگۈك㉔ ئوردىسىغا باردى. تەركەن تىگىن بىلەن سامتى-
سۇ ئاچارى ئىككىسىمۇ خان بىلەن بىللە باردى. خان بەگلەر-
نىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن يارلىق-
لىرىنى چۈشۈرۈپ بولۇپ، مەخسۇس چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شاستىر-
لاردىكى نەزىرىيىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى. سەۋەبىيەت ۋە ئۇنىڭ
نەتىجىسى توغرىسىدا سورىدى. سامتىسۇ ئاچارى ئۇ سورىغان نە-
زىرىيىلەرگە مۇۋاپىق جاۋاپ بەردى (ۋە) ئۇ نوملارنى ئەنەتكەك-
نىڭ قايسى يەرلىرىدە سوزلىگەنلىكى توغرىسىدا ھورمەت بىلەن
ئۇستىلىق بىلەن جاۋاپ بەردى. ئۇنى ئاڭلاپ (خان ئۇنىڭ
سوزلىرىگە) چوڭقۇر ئىشەندى. قوللىرىنى يېڭىدىن چىقىرىپ ۋە
ئۇلۇغ تىنىپ مۇنداق دېدى: "مەن سامتىسۇ ئاچارى بىلەن كې-
يىن تونۇشقىنىمغا ۋە بۇرخان نومىنى ۋە ئەقىدىلىرىنى كېڭەيتە-
لمىگەنلىكىمگە ئەپسۇسلىنىمەن."

خان لاغىمغا بارغان چېغىدا ئانچە تاۋى يوق بولسىمۇ، چىراي روھى ھالىتى، ئەقلى - ھۇشى جايىدا ئىدى. بەشىنچى ئاينىڭ يىلان كۈنى بېشى بىر ئاز ئاغرىدى. شۇڭا سامتىسۇ ئاچارىنى ئېلىپ قېلىپ ئوردىدا تۈنەتتى. ئات كۈنى خان خەنفېڭ㉕ دېگەن ئوردىدا قازا تېپىپ روھى ئاسمانغا ئۇچتى. (ئۇلار خاننىڭ) قازا تاپقانلىقىنى مەخپىي تۇتتى. (خاننىڭ جەسىدىنى) لاغىمغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن تەيجىدىيەن㉖ ئاتلىق ناھايىتى چوڭ ئوردىدا كاتتا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. شۇ كۈنى تەركەن تىگىن خانلىققا ئولتۇردى. كونا يىل ئۆتۈپ يېڭى يىل كىرگەندە جىڭگۇەن دېگەن يىلنامىنى يۈڭخۈيغا ئۆزگەرتتى. بۇ چاغدا ھەممە تەرەپتىكىلەر خۇددى ئۆز ئاتا - ئانىسى ئۆلگەندەك قاتتىق يىغا - زارە قىلىشتى. شۇندىن كېيىن سامتىسۇ ئاچارىنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغانلىقى ئۈچۈن يېڭى خان بىلەن خوشلىشىپ، «مېھىر-شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ناملىق ساگرامغا قايتتى. شۇندىن كې-

يېڭى ئىز ئازراقمۇ ۋاقىتنى بوش كەتكۈزمەي، ئۆزى كۆڭۈلۈك پىلان
تۈزۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن نوم تەرجىمە قىلىشقا باشلىدى.
بەلگىلىگىنىنى تۈگىتەلمىسە، كېچىلەپ داۋاملىق تەرجىمە قىلدى.
(ھەر كۈنى) 2 - كۈزەد ㉗ ئۆتكەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ يېزىقچىلىق
قىلىدىغان ھوجرىسىدىن ئايرىلاتتى ... قولىيازمىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ
بولغاندىن كېيىن (بۇرخانغا) ئىبادەت قىلىپ ۋرخار (wrhar) ئايلىـ
ناتتى. 3 - كۈزەد ئۆتكەندىن كېيىن بىر ئاز ئۇخلايتتى. 5 - كۈ-
زەدتە يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ، تەرجىمە قىلىنىدىغان ئەنەتكەكچە
كىتابلارنى ئوقۇپ تەرتىۋىنى بەلگىلەيتتى. ھەر كۈنى (؟) ئەتىـ
گەنلىك ناشتىدىن كېيىن تاكى ئىككىنچى قېتىملىق قوڭغۇراق چې-
لىنغىچە بولغان بۇ ئىككى ۋاقىت ئىچىدە نوم تەپسىر قىلاتتى. ھەر-
قايسى ۋىلايەتلەردىكى راھىبلار دائىم كېلىپ ئۆز گۇمانلىرىنى سوراپ
ۋە گۇمانلىرى تۈگەپ خوشال - خورام قايتىشاتتى. (سامتسو ئاچارى)
ئۇلۇغ بولغۇ (راھىبلار باشلىغى) ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بو-
لۇپ، بەزىلەر ئۇنىڭدىن راھىبلارنىڭ ئىشلىرىنى سورايتتى. ئۇ يە-
نە ئىچكى تەرەپتىكى باش ئاغرىتىدىغان ئىش - كۈشلەرنى بىر تە-
رەپ قىلاتتى. ئالدى - كېيىن بولۇپ تەرجىمە قىلغان نومـلار
ئون قىسىم، ياستىلىدىغان چىكىن سۇۋ (ئاق كەندىر ئارىلاشتۇ-
رۇلۇپ ياسىلىدىغان بۇت) ئىككى يۈز بولۇپ، بۇلارنى سامتسو
ئاچارى ئورۇنلاشتۇراتتى. ۋرخاردىكى يۈز شاگىرتقا كېچە - كۈندۈز
تەربىيە - نەسىھەت بېرەتتى. كوپلۇگىدىن بۇلاڭ (لەمپىلىك كاردۇر)غا
سىغماي قالغان گۇمانلىرىنى سورىغۇچىلارغا كەمكۈتسىز ۋە ناھايىتى
تولۇق جاۋاپ بېرەتتى.

ئىزاھلار:

① لاغكى — لوياڭنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى.
② سامتسۇ ئاچارى — سامتسۇ شۈەنجۇاڭنىڭ ھورمەت نامى،

ئاچارى سانسكرىت تىلى بولۇپ "ئۇستاز، ھەزرەت" مەنىسىدە.

③ سۇدۇر — سانسكرىتچە سوترا سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇددا نومىنى كورسىتىدۇ.

④ شاستىر — نومنىڭ تەپسىرى

⑤ مايىمۇن كۇنى — ئەسەرنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدا كۇنلەرنىمۇ 12 موچەل بويىچە ئاتىغان. شۇڭا قەدىمقى ئۇيغۇرچىغىمۇ موچەل بىلەن تەرجىمە قىلىنغان.

⑥ تەركەن تىگىن — خانلىقتا ۋارىسلىق قىلىدىغان شاھزادە.

⑦ ساڭرام — سانسكرىت تىلى بولۇپ "ئىبادەتخانا" مەنىسىدە.

⑧ ۋرخار — سوغدى تىلى بولۇپ "ئىبادەتخانا" مەنىسىدە.

⑨ قاۋىسى — خەنزۇچە 纲维寺 نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرچىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى.

⑩ زىم ۋاپسى — زىم خەنزۇچە 任 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، پەمىلىسىنى كورسىتىدۇ. ۋاپسى خەنزۇچە 法师 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، "ئۇستاز، ھەزرەت" مەنىسىدە.

⑪ خۇئىنتسو — شۇەنجۇاڭنىڭ ئوزىنى ئاتىشى.

⑫ ئەنەتكەك — ھىندىستاننى كورسىتىدۇ. بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا سوغدى تىلىدىن كىرگەن.

⑬ قىڭخا(لىق) ۋاڭ تاۋسۇڭ — خەنزۇچە 江夏王道宗 دىن كەلگەن.

⑭ شارىر — بۇرخان بەختى ئۇچۇن ئوز جىنىدىن كەچكەن بودساتۋالارنىڭ سوڭىكى.

⑮ ئۇرچى پەمىلىلىك شاۋزۇڭ — خەنزۇچە 尉迟绍宗

⑯ ۋاڭ پەمىلىلىك ۋىنكۇن — خەنزۇچە 王文训

⑰ لى پەمىلىلىك كىن يۇۋ — خەنزۇچە 李乾佑

⑱ قىۇ — خەنزۇچە 侯 دىن كەلگەن.

(19) جاۋگوڭ — خەنزۇچە 赵公 (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا چائۇقوڭ).

⑲ يىڭ گوڭ (ئى قوڭ) — خەنزۇچە 英公

⑳ چۇلىڭ (چۇ لى) — خەنزۇچە 褚令

㉑ باچېن — بىر خىل ئۇسۇل نامى، خەنزۇچە 破陈舞 دېيىلىدۇ.

㉒ شۈنزى (سۇنتسى) — خەنزۇچە 舜子

㉔ تسۇيۋېيگوڭ (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا تۇسەنگى دەپ ئاتالغان) — خەنزۇچە 翠微 (?) 宫 بولسا كېرەك.

㉕ خەنفېيلىڭ (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا بېلاڭ دەپ يېزىلغان) — خەنزۇچە 含微 (?) بولسا كېرەك.

㉖ تەيجىدىيەن (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا تايقىگتسىن دەپ يېزىلغان) — خەنزۇچە 太极殿

㉗ كۇزەد — بۇرۇنقى چاغلاردا بىر كېچىنى 5 كە بۆلۈپ، 5 قېتىم جاڭ ئۇرىدىكەن، ھەر بىر جاڭ ئۇرۇشنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 2 سائەت بولىدىكەن. بۇ خەنزۇچىدا گېڭ 更 دېيىلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا كۇزەد دېيىلىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلار ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلارنىڭ كوپ قىسمى «قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىقى» دەۋرى (9 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە)دە يېزىلغان ۋە كوچۈرۈلگەن① بولۇپ، ئۇ، جۇڭخۇا مەدىنىيەت غەزىنىسىدىكى نۇر چاقناپ تۇرىدىغان مىللى مىراسلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ھىساپلىنىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىر ـ قوشاقلار سان جەھەتتىن كوپ، ھەجمى جەھەتتە زور بولۇپ، ئازاتلىقتىن بۇرۇن ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ئەسلى نۇسخىلىرى چەتئەللىكلەر تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلۈپ ئېلىپ كېتىلگەن.

شېئىرلارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمىنى ئوز زامانىسىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلار ئىجات قىلغان ۋە رەتلىگەن، يەنە بىر قىسمىنى بولسا باشقا تىللاردىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بىر قىسىم شېئىرلار، ئاساسەن، باش قاپىيىدە يېزىلغان بولغاچقا، ئاياق قاپىيە ۋە بوغۇملار ئانچە ئېتىۋارغا ئېلىنمىغان.

شېئىرلارنىڭ يېزىلغان دەۋرى، تۇرلىرى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىباھا قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققى قىلىش جەريانىنى ئۇگىنىش، بەدىي

① بەزى شېئىر ـ قوشاقلار شۇ دەۋرلەردە يېزىلغان ياكى كوچۈرۈلگەن بولىسمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كوچۈپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇ.

خۇسۇسىيەتلىرى — ۋەزنى، قاپىيىسى، بەدىي ۋاستىلىرى قاتار-
لىقلارنى تەتقىق قىلىشتا، جۈملىدىن ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەق-
قىي قىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ۋە بەزى تارىخىي پاكىتلارنى
ئايدىڭلاشتۇرۇشتا، جانلىق ۋە ئىشەنچلىك ماتېرىيال ھېساپلىنىدۇ.

تۇۋەندە نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، چەتئەل ژۇرناللىرىدا
ئېلان قىلىنغان قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلارنىڭ بىر قىسمىدىن
نەمۇنىلەر تاللىنىپ، ئۇنىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن ھازىرقى زا-
مان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرى تەرجىمىسى تونۇشتۇرۇلدى.

I دالا ناخشىسى

ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا

تېكستى:

1. ئادقاشۇ تۇرۇۋر قات ـ قات تاغدا
ئامىل ئاغلاق ئارانىيادانتا
ئارتۇچ سوگۇت ئالتىنتا
ئاقار سۇۋلۇقتا
ئارانچىغىن ئۇچداچى قۇشقىئالار
تىرىنىلىك قۇۋراغلىقتا
ئادىنماقسىزىن مەڭى تەگىنگۇلۇگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

2. ئىچ تەرىك قات بۇك تاغدا
ئىرتەكى سوكى ئارانياتاندا
ئىدىز تىكىم قايالىق باسغۇقلۇغ ئەرىپ
ئىدى تىكىسىزدە
ئىمىرت چوغۇرت سوگۇت ئاراسىنتا
ئىنچگە ـ كىيە سۇۋ قىدىغىندا
ئىلىنمەكسىزىن ديان ئولۇرغۇلۇغ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

تەرجىمىسى:

1. تۇتاش كەتكەن قاتمۇ-قات تاغلاردا،
تىنچ خىلۋەت ئارانىيا-دا①.
ئارتۇچ سوگۇت② ئاستىدا،
(شاقىراپ) ئاققان سۇ بويىدا.
شاتلىقتا ئۇچقۇچى قۇشلار،
يىغىلىدىغان جايدا
ھېچ نەرسىگە پەرۋا قىلماي ھوزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

2. قاتمۇ-قات بۇك-باراقسان ئورمانلىق تاغلاردا،
قەدىمىي بۇرۇنقى ئارانىياتاندا،
ئېگىز، تىك قىيالار تۇۋىدە،
پۈتۈنلەي جىمجىتلىقتا چوككەن،
بۇك-باراقسان دەرەخزارلىقتا.
يىڭنىچكە (ئېقىن) سۇلارنىڭ بويىدا،
پۈتۈن دىققىتى بىلەن دىياندا③ ئولتۇرىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

تېكىستى:

3. سەلىك بۇلۇك تەرىك تاغدا
سەۋىگلىگ ئارانىياتاندا

---

① ئارانىيا — سانسكرىتچە [Aranya] دىن كەلگەن سوز بولۇپ "ئورمانلىق، ئورمانلىق تاغ" دىگەن مەنىدە.
② ئارتۇچ سوگۇت — قارا ئارچا دەرىخىنى كورسىتىدۇ.
③ دىيان — سانسكرىتچە *Dhyana* دىن كەلگەن سوز بولۇپ، چوڭقۇر خىيال قىلىش، ئىستىقامەت دىگەن مەنىدە.

ساۋرالىپ ئاقار سوۋلۇغ ئەرىپ
سەپ ـ سەم ئاغلاقتا
سەكىز تۇرلۇگ يىللەر ئۇزە تەبرەنمەدىن
سەرىلىپ ئانتا
سەرە يالگۇزۇن نوم مەڭىسىن تەگىنگۇلۇگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

4. كوكەرىپ تۇرۇر كوركلۇگ تاغدا
كوڭۇل ياراشى ئاغلۇق ئورۇنتا
كوپ يىگى تەلىم سوگۇتلۇگ ئەرىپ
كوپىرىپ تۇرۇر كولمەن سۇۋلۇقتا
كوز باشلاپ قاچىغلارىن يىغىنىپ
كوزنىمىش بىلىنمىشچە ئورۇنلارتا
كۇسەنچىگسىزىن مەڭى تەگىنگۇلۇگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

تەرجىمىسى:

3. يىراق جىلغا، قاتمۇ ـ قات تاغلاردا،
سويۇملۇك ئارانياتاندا،
سۇزۇلۇپ ئاقار سۇلار ئارىسىدا،
ئۇن ـ تىنسىز خالى يەردە.
سەككىز تۇرلۇك بوراندىمۇ تەۋرەنمەي.
تاقەت قىلىپ شۇ يەردە.
سەبىر بىلەن يالغۇز نوم هوزۇرىدىن هوزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

4. كوكىرىپ تۇرىدىغان كوركەم تاغلاردا
كوڭۇلگە ياقىدىغان خىلۋەت ئورۇندا،

شۇنچە ياخشى دەرەخزارلىق ئارىسىدا،
داۋالغۇپ، دولقۇنلاپ تۇرغان كوللەر بويىدا،
كوز قاتارلىق قاچىغلار①دىن خالى بولۇپ،
(ھەممە نەرسە) كورۇنىدىغان، بىلىنىدىغان ئورۇنلاردا
ھېچقانداق ھەۋەسكە بېرىلمەستىن ھوزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا

(يۇقۇرىدىكى شېئىر پارچىسى ھازىر ئەنگلىيىدىكى بۈيۈك بىرىتانىيە موزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنى سىتەيىن دۇڭخۇاڭدىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ شېئىر، سىتەيىننىڭ «قەدىمقى ئۇيغۇر تىل - يېزىغىدىكى شېئىرلار توپلىمى»دىن ئېلىندى. نومۇرى: (108) 8212، Or، 1 - بەت)

II مەدھىيە پارچىسى②

1. كوك بورىتەگ سىنى بىرلە يورىيىن
قارا قوزغۇنتەگ توپراق ئۈزە قالايىن
ئىگگە كومۇرى
بىلەگۈكە يارىتەگ بولايىن

2. ئەرىكلىگ ئۇلۇغ ئىلىگىمىز ئەرۈرسىز
ئالتۇنچا تومىش

① قاچىغ — بۇددا دىنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، كوز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن ۋە تەپەككۇرنى كورسىتىدۇ. قەدىمقى تۇرك تىلىدا "ئالتى قاچىغ".

① بۇ مەدھىيە پارچىسى مانى يېزىغىدا يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن، تۈركىيىلىك بېسىم ئاتالاينىڭ ئېيتىشىچە، بۇ، مانى دىنىغا دائىر شېئىر ئەمەس.

تۇملۇنچا تۇمۇش
قۇتلۇغ بىلگە بەگۇمۇز ئەرۇرسىز

3. يمە قالىن قارا بودۇنۇڭۇزىن
كىلك قوينۇڭىزدا
ئۇزۇن ئەتەكىڭىزتە
كۈيۈ كۈزەدۈ تۇتۇپ ئاچىنۇ ئىگدۈرسىز

تەرجىمىسى:

1. كوك بورىدەك① سەن بىلەن بىللە يۈرەي،
قارا قۇزغۇندەك تۇپراق ئۈستىدە قالاي،
ئاغرىقتا داۋا،
بىلەي (بىلەي تاش)گە سۇ (تۇكۇرۇك) بولاي.

2. قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ئىلىگىمىز (پادىشاھىمىز) سىز،
سىز ئالتۇندەك ساپ،
مەرۋايىتتەك سۈزۈك،
قۇتلۇق، دانا بېگىمىز سىز.

3. سىز بارلىق پۇقرالىرىڭىزنى،
كەڭ قوينىڭىزدا،
ئۇزۇن ئېتىكىڭىزدە،
كۆيۈنۈپ ئاسراپ مېھرىۋانلىق بىلەن باقىسىز.

---

① كوك بورى — قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە» دىكى كوك بورىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقىغا دائىر ۋەقەلىككە سېلىشتۇرۇك.

AltunOq

(بۇ شېئىر تۈركىيىدە چىقىدىغان «تۈركولوگىيە تەتقىقات بىللىتېنى» دېگەن ژۇرنالنىڭ 1968 - يىللىق سانىنىڭ 39 — 44 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان، بېسىم ئاتالاينىڭ «تۈركلەرنىڭ مانى دىنىغا دائىر بىر شېئىرى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.)

*

III مۇھەببەتنامە①

تېكىستى؛

1. ئا ....②
ئادىنچىغ ئامراق ...
ئامراق ئۆز - كىيەم...

2. قاسىنچىغىمىن ئويىۇ قادغۇرۇرمەن
قادغۇردۇقچە قاشى كورتىلەم
قاۋشىغسايۇرمەن

3. ئۆز ئامراقىمىن ئويۇرمەن
ئويۇ ئەۋىرۇرمەن ئودۇ...چۇن
ئۆز ئامراقىمىن ئوپۇكسەيۇرمەن

---

① بۇ شېئىر پارچىسىنىڭ ئاخىرىدا يەنە «توكەدى ئاپىرىنچور تىگىن... [ئاپىرىنچور تىگىننىڭ ناخشىسى تۈگىدى...]» دېگەن سۆزلەر بار. بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ شېئىرنى ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر شائىرى ئاپىرىنچور تىگىن يازغان بولۇشى مۇمكىن.

② "......" چېكىت قويۇلغان قۇرلاردىكى سۆزلەر ئەسلى تېكىستتە ئۇچۇپ كەتكەن.

4. بارايىن تىسەر باچ ئامراقىم
بارۇ يەمە ئۇمازمەن
باغىر ساقىم

5. كىرەيىن تىسەر كىچىكىيەم
كىرۇ يەمە ئۇمازمەن
كىن يىپار يىدلىغىم

6. يارۇق تەڭرىلەر يارلىقازۇن
ياۋاشىم بىرلە
ياقىشپان ئادرىلمالىم

7. كۇچلۇگ پىرىشتىلەر كۇچ بەرزۇن
كوزى قارام بىرلە
كۇلۇشۇگىن ئولۇرالىم

تەرجىمىسى:
1. ئا ....
بەكمۇ ئامراق...
ئامراق ىنگارىم ...

2. يايىرىمنى ئويلاپ قايغۇرىمەن،
قايغۇرغانسىرى قېشى گۇزىلىم (بىلەن)،
قوۋۇشقۇم كېلىدۇ.

3. ئوز ئامرىغىمنى ئويلايمەن،
ئويلاپ، ئويلاپ تۇرغانسېرى،
ئوز ئامرىغىمنى سويگۇم كېلىدۇ.

4. بارايي دىسەم (يېنىڭغا) ئامرىغىم،
بارالمايمەن (بىردىشقا ئىمكانىيىتىم يوق)،
مېنىڭ باغرىم.

5. (سېنىڭگىگە) كىرەيي دىسەم ئۇماغىم،
كىرەلمەيمەن (كىرىشكە ئىمكانىيىتىم يوق)،
ئىپار ھىدلىغىم.

6. يورۇق تەگرىلەر ساقلىسۇن،
يۇۋاشىم (مۇلايىمىم) بىلەن،
يېقىنلىشىپ ئايرىلمايلى.

7. كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۈچ (مەدەت) بەرسۇن،
قارا كوزلۇگۇم بىلەن،
كۆلىشىپ ئولتۇرايلى.

×

① يۇقۇردىكى شېئىر — لىكوكنىڭ 1919 - يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىمى»دا ئېلان قىلىنغان «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان تۈرك تىلىدىكى مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. II توپلام، 8 — 9 - بەتلەر.

IV پەندى — نەسىھەتلەر

(بىلىم ئۆگىنىش توغرىسىدا)

تېكستى:

بىلىگ بىلىك يا بەگىم،
بىلىگ ساگا ئەش بولۇر.

بىلىگ بىلگەن ئول ئەركە،
بىر كۈن دەۋلەت تۈش بولۇر.

تەرجىمىسى:
بىلىم ئۆگىنىڭ، ئەي بېگىم،
بىلىم سىزگە ھەمرا بولۇر.
بىلىم ئۆگەنگەن ئەرگە،
بىر كۈنى دولەت يار بولۇر.

تېكىستى:
بىلىگلىگ ئەر بىلىگە
تاش قۇرسانسا قاش بولۇر
بىلىگسىز نىڭ يائىغا
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر

تەرجىمىسى:
بىلىملىك ئەرنىڭ بېلىگە،
تاش قىستۇرسا، قاش تېشىغا ئايلىنۇر.
بىلىمسىزنىڭ يېنىغا،
ئالتۇن قويسا، تاش بولۇر.

(يۇقۇرىدىكى شېئىر — W.Bang بىلەن رېشىت رەخمەتىنىڭ 1933 - يىلى ئەنگلىيىدىكى «ئۇلۇغ ئاسىيا» دىگەن ژورنالدا ئېلان قىلغان «قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» دىن ئېلىندى.)

٧٠ ئاتمىلار سوزى

تېكستى:

قىلماغۇ قىلىقلارنى
ئاشنۇچا سانمىش كەرەك
سانمادىن قىلمىشتا كىن
نەتىگىن تانمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

قىلمىغۇلۇق قىلىقلارنى،
ئالدى بىلەن ئويلاش كېرەك.
ئويلىماي قىلغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭدىن تانماسلىق كېرەك.

تېكستى:

كىرىككەن تونلار كىرىن
سوۋ ئۇزە يۇمۇش كەرەك
سوز كىرى كەتمەس يۇسا
نەتىگىن قىلمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

كىر باسقان تونلار كىرىنى،
سۇ بىلەن يۇيۇش كېرەك.
سوز كىرى كەتمەس يۇسا،
بۇنى قانداق قىلىش كېرەك.

Altun Oq

تېكىستى:

ئايىپسىز تىشكە ئەر
بويىنى سۇنمىش كەرەك
ئول ئانتاغ تۇزۇن بىرلە
تىرىگلىك قىلمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

ئەيىپسىز ئاياللارغا،
ئەرلەر بويىنى ئېگىش كېرەك.
ئۇنداق ئەخلاقلىق (ئايال) بىلەن،
ئۆمۈر بويى ئۆتۈش كېرەك.

تېكىستى:

ئاقىقات بولسا تۇزۇن
ئاڭاجان بەرمىش كەرەك
مەڭى چىن ئول مەڭى ئوق
تاقى نە ئايىمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

ھەقىقەت توغرا بولسا،
ئاڭا جاننى بېرىش كېرەك.
مەڭگۈ چىن ئۇ، مەڭگۈ ئوق①
(ئۇنىڭغا) يەنە نىمە دېيىش كېرەك.

---

① بۇ مىسرا ”ھەقىقەت مەڭگۈ ھەقىقەتتۇر، ھەقىقەت ئاتـ
قان ئوق“ دىگەن مەنىدە.

تېكىستى:

ئىش قىلغۇ ئەدگۈ ئىشنى.
كۆركىتۈر كونى يولنى
گەسمەڭلەر ئەگرى تالنى
توبەسىننتە مىۋە بار

تەرجىمىسى:

دوست بولساڭ ياخشى بىلەن دوست بول،
ئۇ ساڭا كورسىتۈر توغرا يولنى.
كەسمەڭلار ئەگرى تالنى،
ئۇنىڭ شاخلىرىدا مىۋىسى بار.

(بۇ شېئىر — بانگ بىلەن رەخمەتىنىڭ يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى.)

تېكىستى:

ئەردەملىگ كىشى ئەردىنى بىرلە تۈز ئول
ئەردەمسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىندەكى ئۈلياق بىرلە
تۈز ئول

تەرجىمىسى:

پەزىلەتلىك كىشى (گويا) گوھەرگە ئوخشايدۇ،
پەزىلەتسىز كىشى (گويا) ئۆتۈك ئىچىدىكى پىتەككە
ئوخشايدۇ.

تېكىستى:

بۇيانلىغ كىشى بۇرقانلار بىلە تۈز ئول
بۇيانسىز كىشى بۇق باقىر بىرلە تۈز ئول

تەرجىمىسى:

ساۋاپلىق ئىش قىلغۇچى كىشى بۇرخان بىلەن باراۋەر،
ئىنساپسىز كىشى مىس داشقىلىغا باراۋەر.

تېكىستى:

بەگىمسىنمەيۈك بەگ بولسار بەلتىر سايىو بەلگە سالۇر،
ئاتاقىم سىنمايۇق ئاتىغ بۇلسار ئارت سايىو ماياق ئايۇر

تەرجىمىسى:

بەگ بولمىغان بەگ بولسا، ھەر دوقمۇشقا بەلگە سالۇر،
ئاتىغى چىقمىغاننىڭ نامى چىقسا، ھەر - بىر تاغ ئوت-
كىلىگە ماياق سالۇر.

تېكىستى:

ياغمۇر ياغسا قاپۇك بولسۇن ياپىنغۇ كەرگەك
ياۋۇز كىشى ياقىن كەلسە ئابىنغۇ كەرگەك

تەرجىمىسى:

يامغۇر ياغسا يېپىنچاڭنى يېپىنىشىڭ كېرەك،
ياۋۇز كىشى يېقىن كەلسە، ئېھتىيات قىلىشىڭ كېرەك.

تېكىستى:

قوچو تاغىنتا قاپلان يوق
قۇدۇق سۇۋىنتا بالىق يوق

تەرجىمىسى:

قوچۇ (تۇرپان) تېغىدا قاپلان يوق،
قۇدۇق سۇيىدە بېلىق يوق.

تېكستى:

ئەر قۇتى بەلىك
سۇۋ قۇتى تەرىك

تەرجىمىسى:

ئەرنىڭ قۇتى (بەختى) قورقماسلىقتا،
سۇنىڭ قۇتى چوڭقۇرلۇقتا.

(يۇقۇرىدىكى شېئىر — رەخمەتىنىڭ «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيە-سىنىڭ تويلىمى»دا ئېلان قىلغان «تۇرپاندىكى تۈركچە يازما يادىكار-لىقلار» دىگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى، 7 - توپلام 54 - بەت).

مانى① غا مەدھىيە

(مانى دىنىغا② دائىر)

تېكستى:

1. ئالقۇ بىش ئاجۇنلارنىڭ ئۇمۇغى
ئارىيايىشار يىلتىز نوم...... چى

① مانى — قەدىمقى ئىرانلىق زات بولۇپ، مىلادى 216 — 276 - يىللىرى ياشىغان، ئۇ، مانى دىنىنىڭ ئىجاتچىسى ھىساپلىنىدۇ.

② مانى دىنى — مانى ئىجات قىلغان دىن. ئۇنىڭدا "يورۇقلۇق" بىلەن "قاراڭغۇلۇق"تىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچ تەكىتلىنىدۇ. "يورۇقلۇق" قا ئېتىقات قىلىنىدۇ. مانى دىنى مىلادى 7 - ئەسىردە ئىچكى ئولكىلەرگە تارقىلىشقا باشلىغان، مىلادى 763 - يىلى قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىپ كىرگەن.

ئايانچاڭ كوڭۈلىن يۇتۇگۇ
ئاياغلىغ ئاتلىغ قاڭىم مانى بۇرقانىم

ئانۇنتۇمۇز سىزنىڭگە 2.
ئاسرا كوڭۈلىن يۇكۇنگەلى
ئالىڭ ئامتى ئۇمۇغ ئىناغ
ئالقۇنۇڭ بارچا يۇكۇنچۇن

تۇتچى ئۇزۇكسۇز مۇنىتەگ 3.
توغۇمۇغ ئاجۇنۇغ ئونىتماقلىغ
تۈر توپراققا باتىلىپ
تۇرقارۇ مونقۇل ئەرتىلەر

ئازىنزۋانقا ئاغۇقۇپ 4.
ئارتايۇ يوقاد تۇرۇرتا
ئامۋار دىشىنلىغ ئوت ئۇزە
ئاڭا يۇرۇن تەگ قىلتىڭىز

ئوۋكە نىزۋانى ئۇزە قۇتۇرۇپ 5.
ئوگسىز كوڭۈلسىز ئەرتىلەر
ئوز توزلەرىن ئاقتىپ
ئوگلەرىن كوڭۈللەرىن يىغتىڭىز

بىش ئاجۇنتاقى تىنلىغلارىغ 6.
بىلىگسىز بىلىگدىن ئوڭى ئوزدۇرتۇڭۇز
بىلىگسىز بىلىگدە ياراتدىڭىز
پارىنبرانكە سانلىغ قىلتىڭىز

AltunOq

7. ئۆزتە بۆزتە ئۆلاتى
ئوكۆش تەلىم ئىزۋانىلار
ئۆگىن كوكۆلىن ئازىتىپ
ئورلەتۆر ئەرتى تىنلىغلارىغ

8. ئالتى قاچىغ ئۆزە ئازمىشلارقا
ئاغماق ئىنمەك ئاجۇنلارىغ كورىتتىڭىز
ئاۋىش تامۇ ئەمگەكىن بىلتۆرتۆكۆز
ئالقاتمىش بىش قات تەگرى يىرىنتە توغۇرتۆكۆز

9. قۆترۆلۆغ يول يىڭاقلارىغ تىلەيۆ
قوپتىن سىڭار ئىل ئۆلۆسلارىغ كەزتىڭىز
قۆتقارۆغ تىنلىغلارىغ تاپىتۆقتا
قودمادىن قامۆغنى قۆتقارتىڭىز

10. ئوغاتىپ كەلمىش بىز ئىنتەگ تىنلىغلارقا
ئەۋاڭلىئۆن نوم رەتنىگ نوملاپ قودتۆكۆز
ئوزغۆ قۆترۆلغۆ يول ياڭىقىغ
ئول نومتا ئەشىتىپ ئۆقاربىز

11. ئاپام بىرۆك مۆنى تەگ
ئارىغ نومۆغ نوملاپ قودماسار
ئامتىقا تەگى يىرتىنچۆ
ئالقىنمازمۆ ئەركى تىنلىغلارىغ

12. تۆرك بۆرخانلارتا كىن ئىنتىڭىز
توزكەرىنچسىز بۆرخان قۆتىن بۆلتۆكۆز

تۆرلۈك تۈمەن تىنلىغلارىغ قۇتقارغانمىز
تۆلەرىگ تامۇتىن تۇزۇنى ئوزغۇرتۇگۈز

13. ئال ئالتاغ ئۇزانماقلارىن تاشقارىپ
ئادىنلارقا ئاسىغلىغ ئىشىگ ئىشلەتىنگىز
ئازمىشلارقا يولچى يىرچى بولتۇگۈز
ئايىغ قىلىنچلىغ شىمنۇ ئىلىگىنتىن ئوزغۇرتۇگۈز

14. ئالقىش باشىق سوزلەگۈگ
ئايىغ قىلىنچىغ ئۇلۇگۈگ
ئامۋاردىشىم قىلىپ يىغىنغۇغ
ئايۇ يارلىقادىگىز ئۇلارقا

15. بۇلغانيۇق كوكۈللۈگ تىنلىغلار
بۇ يارلىغىگىزنى ئەشىتىپ
بۇيانلىغ تالۇي ئوگۈزۈگ ئاقىتىپ
بۇرخانلار ئۇلۇشىنتا توغتىلار

16. ئادىن تۇمكە كوكۈللەر
ئارىغ يوللارتا يورىپ
ئامۋاردىشىم قىلتىلار
ئانۇشاگان ئوردۇتا توغتىلار

17. يىنچۈرۈ توپىن يۈكۈنۈربىز
يىگ ئۈستۈنكى تەگرىمىز سىزىنگە
يىرتىنچۈدەكى تىنلىغلار
يىنتەم نىرۋانتا توغزۇنلار

18. ئايانچاڭ كوڭۇلىن يۇكۇنۇربىز
ئالقۇ يېرتىنچۇدەكى تىنلىغلار
ئالپ ئادالارىنتىن ئوززۇنلار
ئامىرىلمىش نىرۋانىغ تاپزۇنلار

تەرجىمىسى:

1. بەش تۇرلۇك ئالەمنىڭ ئۇمتى،
ئارىيايىشار① بىلتىزنوم ... چى
ئىتائەتمەن قەلبىمىزدىن (ساڭا) ئىھتىرام،
ھۆرمەتلىك، شىرھەرەتلىك ئاتىمىز — مانى بۇرخانىمىز.

2. تەييارلاندۇق، سىزگە
چىن كوڭلىمىز بىلەن يۇكۇنگىلى.
ھەي، بىزنىڭ ئۇمىتىمىز ۋە ئىشەنچىمىز،
(ئەمدى سىز) كوپچىلىكنىڭ ئىھتىرامىنى قوبۇل قىلىڭ!

3. (ئىنسانلار) دائىم دىگۇدەك،
قايتىدىن دۇنياغا كېلىدىغانلىغىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ.
ئۇلار توپراق ئىچىگە كىرگىنىدە،
(ھىچنىمىنى) بىلمەيدۇ ۋە سەزمەيدۇ.

4. (ئۇلار) ئاچ كوزلۇگىدىن زەھەرلىنىپ،
ئوزلىرىنى خاراپ قىلىۋاتقاندا،
سىز ئامۋاردىشنىنىڭ② چوپىدىن،
ئۇلارغا شىپالىق دورا ياساپ بەردىڭىز.

① ”ئارىيايىشار“ دىگەن سوزنىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس.

② ”ئامۋاردىشىن“ — قەدىمقى پارىس تىلىدىكى ”ئامۋاردىشىن“ دىن كەلگەن. گابائىن ئۇنى ”توپلانماق“ دەپ تەرجىمە قىلغان. («قەدىمقى تۈرك تىلى گىراماتىكىسى»، 294 - بەتكە قاراڭ).

5. ئۇلار غەزەپ دەستىدىن قۇترىپ،
ئەقلى-ھۇشىنى يوقىتىپ قويغاندا،
(سىز ئۇلارغا) ئەسلىنى ئەسلىتىپ،
ئۇلارنى ئەقلى-ھۇشىغا كەلتۈردىڭىز.

6. سىز بەش ئالەمدىكى جانلىقلارنى،
بىلىمسىزلىكتىن قۇتۇلدۇردىڭىز.
ئۇلارنى بىلىملىك قىلىپ يارىتىپ،
پارىنىبرانغا ① يەتكۈزدىڭىز.

7. رەزىل نىيەتلىك،
نۇرغۇنلىغان نىزۋانىلار،
جانلىقلارنى ئەقىل-ھۇشىدىن ئازدۇرۇپ،
جانلىقلارغا نۇرغۇن ئازاپ كەلتۈرۈپ بەردى.

8. سىز ئالتە ئوغرى ئازدۇرغانلارغا،
چىقىپ-چۈشىدىغان دۇنيانى كورسەتتىڭىز.
ئاۋۇش دوزىغىنىڭ ئازاۋىنى بىلدۈردىڭىز،
گۈزەل بەش قات تەڭرى يېرىدە ياراتتىڭىز.

9. سىز قۇتقۇزۇش يولىنى ئىزدەپ،
ھەممە ئەتراپتىكى ئەل دولەتلەرنى كەزدىڭىز.

---

① قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى مانى دىنىغا دائىر يازما يادىكارلىقلاردا بۇددا دىنى ئاتالغۇلىرى كوپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئىككى دىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوشۇلۇپ كەتكەنلىك ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدۇ. "پارىنىبران" سانسكرىت تىلىدىكى "parinirvana" دىگەن سوزدىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى "نىرۋان" بىلەن ئوخشاش، يەنى "غايىۋى مەنزىل" دىگەن مەنىدە.

قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك جانلىقلارنى تاپقاندا،
بىرىنى قويماي قۇتۇلدۇردىڭىز.

10. بىرگە ئوخشاش (يوادىن ئاداشقان) جانلىقلارغا،
ئەۋاگلىئون ① نوم گوھەرنى تەپسىر قىلدىڭىز
بىز بۇ گۆھەر نومدىن،
ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى تاپتۇق.

11. ئەگەر (سىز بىزگە) ئاشۇنداق،
گۆھەر نومنى تەپسىر قىلىپ بەرمىگەن بولسىڭىز
(ئۇچاغدا) بۇ تۇپراق ۋە ئىنسانىيەت،
پۈتۈنلەي گۇمران بولماسمىدى؟!

12. سىز قۇدرەتلىك بۇرخاندىن كېيىن، بۇئالەمگە چۈشتىڭىز،
مىسلىسىز بۇرخان بەختىگە ئېرىشتىڭىز.
تۈرلۈك - تۈمەن جانلىقلارنى،
قاراڭغۇ دوزاقتىن بىر يولى قۇتۇلدۇردىڭىز.

13. سىز ھىلىگەر، تۆھمەتخورلارنى ئايرىپ چىقىپ،
باشقىلارغا پايدىلىق ئىش قىلىشقا سالدىڭىز.
ئازغانلارغا يولچى - يېتەكچى بولۇپ،
(ئۇلارنى) يامان قىلمىشلىق ئالۋاستىلار ئىلكىدىن
قۇتۇلدۇردىڭىز.

14. سىز (جانلىقلارغا) ئالقىش - مەدھىيە ئوقۇتتىڭىز،
ئۇلارنى ئۆز كۆڭۈللىرىدىغا تۇۋا قىلدۇردىڭىز.

---

① بۇ كۇبلېتتىكى باش قاپىيىگە ئاساسەن، بۇ يەردىكى سوز
"ئەۋاگلىئون" ئەمەس، "ئۆگلىئون" بولۇشى كېرەك. "ئۆگلىئون" مانە-
نىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنىڭ بىرى.

AltunOq

ئۇلارنى يىغىپ، دۇئا ـ تالاۋەت قىلدۇردىڭىز،
ئۇلارنى ئاسراپ، ساقلىدىڭىز.

15. دىلى بۇلغانغان جانلىقلار،
بۇ يارلىغىڭىزنى ئىشىتىپ،
ساۋاپ دەرياسىنى ئاققۇزۇپ.
بۇرخانلار ئىلىدە (قايتىدىن) دۇنياغا كەلدى.

16. بىلىمسىز غەيرى نىيەتتىكىلەر،
ساپلىق يولىغا مېڭىپ،
يىغىلىپ تاۋاپ ـ ئېتىقات قىلىپ،
ئانۇشاگان(؟) ئوردۇدا قايتىدىن تۇغۇلدۇ.

17. بىز سىزگە ــ ئالى ئىلاھىمىزغا،
باش ئۇرۇپ سەجدە قىلىمىز.
بۇ ئالەمدىكى بارلىق جانلىقلار،
قايتىدىن نىرۋاندا تۇغۇلدۇ.

18. (سىزگە) ھورمەتكە تولغان كۆڭۈل بىلەن يۈكۈنىمىز:
پۈتكۈل يەر يۈزىدىكى جانلىقلار،
بالا ـ قازالاردىن ئۈزسۇن (قۇتۇلسۇن)،
راھەتلىنىدىغان نىرۋاننى تاپسۇن.

(يۇقۇرىدىكى مەدھىيە پارچىلىرى W.Bang بىلەن گابائىن 1930 ـ يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى» دە ئېلان قىلغان «مانىغا مەدھىيە» دىن ئېلىندى، بۇ مەدھىيە جەمى 123 كوپلېت، بىز ئۇنىڭدىن پەقەت 18 كوپلېتنى تاللاپ تونۇشتۇردۇق.)

ساۋاپلىق ئىشلارغا مەدھىيە

(بۇددا دىنىغا دائىر)

تېكىستى:

1. بۇدا ئاۋاتانساكا ئاتلىغ سۇدۇر ئىچىندە،
بۇزۇلماقسىز نوم ئوغۇشقا كىرمەك بولۇكتە
بۇلاڭ يىڭاق سايۇ كەلمىش بودساتۋالار
بولىتچىلايۇ يىغىلمىش توي قۇۋراغ ئارا
بورخان ئوغلى تواپى تۇزۇن ئۇغان ئارزىنىڭ
بۇلۇنچسۇز يىگ ئەدگۈلەردىن ئوگمىش شلوكدا
بۇرق شارك؛ قىلىپ ئون ئەدگۈسىن مەن ئاتساڭ ئوزۇم
بۇيان كۇسۇش ئۇزە قوشمىش تاقشۇت باشلادى

تەرجىمىسى:

1. ئاۋاتانساكا① ئاتلىق بۇددا نومىنىڭ،
بۇزۇلمايدىغان نوملار ئىچىگە كىرىش دىگەن بولىگىدە،
تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن بودساتۋالار،
ۋە بولۇتتەك يىغىلغان ئەل-جامائەت ئارىسىدا،

---

① "Awatansaka" بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ مۇھىم نوملىرىدىن بىرى. خەنزۇچە 华严经 (تولۇق ئاتىلىشى — 大方广佛华严经) دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "لەنخۇا چەچەك ئۇزەكى ئىتىگى ياراتىغى ئاتلىغ سۇدۇرنوم بىتىگ" دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇرخان ئۇغلىنىڭ بارلىق ياخشىلىغى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى مەدھىيىلىگۈچى پەرىشتىنىڭ،
تەڭداشسىز ئېسىل خىسلىتىنى مەدھىيىلىگەن شېئىرىدا،
مەنكى ئاتساڭ بەخت تىلەپ،
بۇ ئون تۈرلۈك ساۋاپلىق ئىشقا مەدھىيە ئوقۇپ،
بۇ شېئىرنى باشلايمەن.

تېكىستى:

2. ئاياغۇلۇغ ئۇمۇغۇمۇز بىرەر تۇشىلاردا
ئادىنلارنىڭ ئاسىغى ئۈچۈن كۈئۈكەلىگ ئۈزە
ئانچۇلايۇ قالتى سۇمۇر تاغلار قانى تەگ
ئابى ئۇلۇغ ئارتۇق كوركلە ئەت-ئۆز بەلگۈردۈر
ئازۇ يمە ئۇل قاڭىمىز باغداشىنۇ
ئامرىلىپ ئىنچ تەبرەمەتىن ئۇلۇرمىش ئودتە
ئارىتى نەڭ سىمەك سىزدىن ئالقۇتىن سىڭار
ئاڭسىز ئوكۈش ئۇلۇشلاردا تولۇ كوزۇنۇر

تەرجىمىسى:

2. ھورمەتلىك پاسىبانىمىز بەزى چاغلاردا،
باشقىلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن (بەخت ئىزدىگەندە)،
مەشھۇر سۇمۇر تېغىنىڭ خانىدەك،
بەستلىك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى كورسىتىدۇ.
يەنە ئۇ ئاتىمىز جىمجىت سۇكۇتتە،
چازا قۇرۇپ تەۋرىمەي ئولتۇرغىنىدا،
ئۇنى ھەر تەرەپتىن ئىزدەش ھاجەتسىز،
ئۇ ھەرقايسى ئەللەردە تولۇق كورۇندۇ.

تېكستى:

3. قۇت بۇيانلار ئىلگىنىڭ قۇتلۇق بودىنقا
قۇلاچچا ئەرىپ تەپ تەگىرمى پراۋىشى ئەرۇر
قۇرشاتىلۇ يۇزمىڭ قولتى سانىنچا يوچۇن
قۇدۇلۇشۇ ئاغىلىشۇ يارۇقلار ئونەر
قۇتغارغۇلۇغ ۋايىمىكلەر ياراغى ئىيىن
قۇرۇغسۇز يىگ ئاسىغلارىغ بۇتۇرگۇ ئۇچۇن
قودى ئۇزە تەگزىندۇرۇ تولپىتىن سىڭار
قۇم سانىنچا يىرتىنچۇلەر سايۇ دادىلۇر

تەرجىمىسى:

3. قۇت ـ بۇيانلار① ئىلگىنىڭ قۇتلۇق بەستىدە،
(چوڭلۇغى) غۇلاچچىلىك كېلىدىغان دۈپ ـ دۈگىلەك
پراۋىشى② بار.
(بۇ پراۋىشى) يۇزمىڭ قولتى③ يوچانغىچە ④،
قاتمۇ ـ قات (نۇرچەمبىرىگى) ھاسىل قىلىپ نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.
(ئۇ) ئېتىقاتچىلارنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن،
(پۈتكۈل جانلىقلارنىڭ) ئالى مەنپەئەتى ئۈچۈن

① قۇت ـ بۇيان: بەخت ـ سائادەت مەنىسىدە.

② پراۋىشى: سانسكرىتچە [parives'a] دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، "نۇر چەمبىرىگى" دېگەن مەنىدە.

③ قولتى (~ كولتى): سانسكرىتچە [KOTI] سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، "يۈزمىليون" دېگەن مەنىدە.

④ يوچان: سانسكرىتچە [YODJANA] سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىر كۈنلۈك پىيادە ماڭغان يولغا توغرا كېلىدۇ.

ھەممە ئەتراپتا ھەركەتلىنىپ،
قۇمدەك سانسىز ئالەمنى كېزىدۇ.

تېكستى:

4. سارۋارتاسىد تىگىن ئاتى ئۇگدۇنلۇگ
سەكسەن ئون ياش ياشامىشىن كوركىتىمىش ئەرۈر،
سارتاۋاخى. يولچى يىرچى ئاشۇچا يىمە
سانى يۈزمىڭ كولتى يىل ئاي ياشايۇر
ساقىنچ نەڭ تۇكەتىگسىز سوزلۇگ يىلتىنچىسىز
سانسىز ئۇكۇش قالپ ئۇد ئۇزە ئۇرچىك سەرىلۇر
ساشىمسىز يارپ قۇت كۇسۇشلۇگ كۇچى بارىنتىن
سانسار ئۇچى تۇپۇك گىنچە بەك مەڭگۈ تۇرۇر

تەرجىمىسى:

4. ئۇ بۇرۇن سارۋارتاسىد① دېگەن نام بىلەن،
سەكسەن يىل ياشىغان ئىدى،
يەنە سارتاۋاخى② (دېگەن) يولچى - يەرچىنىڭ قىياپىتىدە،
يۈزمىڭ كولتى ئاي يىل ياشىغان ئىدى.
ئۇنىڭ سوزلەپ تۈگەتكۈسىز نوھپىسى،
بۇ چەكسىز زاماندا مەڭگۈ ياشايدۇ.
ئۇنىڭ سان - ساناقسىز پەزىلەتلىرى،
سانسارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چېكىگىچە مەڭگۈ ياشايدۇ.

---

① سارۋاتاسىد — سانسكرىت تىلىدىكى "sarvarthasiddha" دېگەن سوزدىن كەلگەن بولۇپ، ساكيامۇنىنىڭ بۇرخان بولۇشتىن ئىلگىركى ئىسمى.

② سارتاۋاخى — سانسكرىتچە "Satthavaha" دېگەندىن كەلگەن بولۇپ، "كارۋان ئىگىسى، سودىگەرلەر خوجايىنى" دېگەن مەنىدە.

Altunoq

تېكستى:

5. تۇرقارۇ ئودۇن كوكۆل بىلىگ باسۇتچىلىغىن
تۇدچى يىنتەم ئەرتەر ئىدىگلىگ نوملار
توغىماق ئۇچمەك تورۇلۇگ ئول ئۇرلۇكسۇز تىتىر
تۇتياقلانغۇلۇغ ياپىشىنغۇلۇغ ئوز توزى يوق تىپ
تۇيۇنمىشلار ئىلىگىنىڭ بىلگە بىلگىسى
تۇرۇم ئارا ئەرتە قىسقا بىر كىشان ئودتە
تولپ ئۈچ ئودكى ئالقۇ نومنىڭ توزۇن بەلگۇسىن
تۇيۇ يۇمقى بىر قالىسىز تۇيار ئوتكۇرۇر

تەرجىمىسى:

5. ئۇ ھەمىشە يۇمشاق كوكۆل بىلەن باشقىلارغا ياردەم بېرىدۇ،
نوم قائىدىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ،
(شۇنداقلا) تورۇلۇش-ئولۇمنىڭمۇ يولىنى بىلىدۇ،
ھەممىنى سېزەر قابىلىيىتى بىلەن.
(نومدىن باشقا) تايىنىدىغان تايانچا يوق دەپ ھىساپلايدۇ.
(ئۇ) ئويغانغانلارنىڭ خانى ۋە دانىشمەنى ھەممىنى كورەر،
ئۇ كوزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە بولغان ئارىلىقتا،
ئۈچ زاماندىكى بارلىق نوملارنىڭ مەنىسىنى
ئۇزۇل-كېسىل بىلىۋالالايدۇ.

تېكستى:

6. بىر ئۇلۇشتا يىرتىنچۇنىڭ يارۇق يۇلاسى
بىلگۇلۇگچە قاماغ نومتا تۇيۇمۇش ئودتە
بىرلە يانا ئادىن ئالقۇ ئۇلۇشلار سايۇ
بىر تەگ ياڭلىغ بۇرخان بولمىش كوركى كوزۇنۇر
بىرگەرۇ ئول ئالقۇلارنى بىركە سىغۇرۇر
بىرىنى ئالقۇقا كىرگۇرمەكى ئانتاغ ئوق ئەرۇر

بىلۇ ئۇغۇسۇز ئىنتراچال تۆرقا ئوقشاتى
بىر تەملەدى تىدىلشماز كۆئۇكەلىگ قىلۇر

تەرجىمىسى:

6• ئۇ، دۇنيادىكى بىر نۇرلۇق چىراق،
بىلىشكە تېگىشلىك بارلىق نوملارنى پىششىق بىلىدۇ.
ھەمدە باشقا بارلىق دولەتلەردە،
ئوخشاشلا بۇرخان قىياپىتىدە كورۇنەلەيدۇ.
ئۇ بارلىق نەرسلەرنى بىر نەرسىگە سىغدۇرالايدۇ
بىرىنى ھەممىگە كىرگۈزمەك شۇنداق بولۇر.
ئۇ خاسىيەتلىك ئىنتراچال① تاۋىرىدەك،
چەكسىز كارامىتىنى كورستەلەيدۇ.

تېكستى:

7• ئودۇنمىشلارنىڭ ئىلىگى ئۇز قۇترۇلمىش
ئوزۇپ ئۇزەلىكسىز يولتا ئورنانىپ تۇرۇپ
ئون ئۇلۇغ كوچ تورت قورقىنچىسىز ئەڭزەيۇك باشلاپ
ئوقشاتىڭسىز يىگ نوملارقا تۇكەللىگ بولۇپ
ئوڭ تەگزىنچلىگ يولتىردۇر تۇترۇغ تىگمە
ئۇتقۇراق چىن ئارىش ئارىغ ئۇچ نوم تىلگەنىن
ئول تىدىغسىز تولۇن بىلگە بىلىگى ئۇزە
ئوڭاي ئىلكەي قۇۋراغ ئارا ئوڭارۇ ئەۋىرۇر

تەرجىمىسى:

7• ئۇ ئۇزۇل-كېسىل ئويغانغان ۋە قۇتۇلغانلارنىڭ خانى
چەكسىز يولدا تەمكىنلىك بىلەن ئوزۇپ ماڭىدۇ.

① ئىنتراچال - سانسكرىتچە خاس ئىسىم.

ئۇ ئون چوڭ قۇدرەت، توت قورقماسلىققا ئىگە،
ئۇنىڭدا بارلىق تەڭداشسىز ئىسىل نوملار بار.
ئۇنىڭ ھەربىر ۋەسىيىتى ئوڭ ئايلىنىپ نۇر چاچىدۇ،
ئۇ ئوزىنىڭ تۈگمەس-پۈتمەس ئەقلى-بىلىمى بىلەن
ھەقىقى، مۇقەددەس ۋە ساپ ئۈچ نوم چاقنى
جامائەت ئارىسىغا ئوڭايلا چۈشۈرۈپ ئوڭغا ئايلاندۇرىدۇ.

تېكىستى:

8. يىرتىنچۈنىڭ ئۇمۇغىنىڭ ئۇنىنتە ئۇنەر
يىگ يۈرۈگلى يىلا يولى توت (ئۈچ) كىرتۈلەر
يىلۋى ياڭلىغ ئۇلالىشۇر پىراتىتسايان بودپات
يىگ ئۈستۈنكى پارامىتتا ئۇلاتى نوملار
يىرچىلەيۇ بۇ سانسارتىن تارتىپ تاشقارىپ
يىتىنسىكمەكسىز يىگ مەڭگە يىتكۈرۈگ ئۈچۈن
يىنەك ئاغىر ئاشنۇ قىلمىش تىلتاغى ئىيىن
يىتە ئۈدۈزۈ كوڭۈللەر يولىنچا ئىلدۇر

تەرجىمىسى:

8. (ئۇنىڭدا) يەر-جاھاننىڭ ئۈمىت ئۈنىدىن،
بىباھا سۆزلەر بىلەن تولغان توت ئىشەنچ ①،
(ۋە) شىپالىق دورىدەك پىراتىتسايان بودپات②،

① "توت ئىشەنچ" — چىن ھەقىقەت ۋە ئۈچ گوھەر (بۇرخان، نوم، راھىپ) نى كۆرسىتىدۇ.

② "پىراتىتسايان بودپاد" — سانسكرىت تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، "ئون ئىككى سەۋەپ" دىگەن مەنىدە. ئون ئىككى سەۋەپ بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، خەنزۇچە نوملاردا 十二因缘 دەپ ئاتىلىدۇ. "سانسكرىتچە pratityasamutpada دىيىلىدۇ.

يەنە ئالى پارامىتتا قاتارلىق نوملىرى بار،
ئۇ بارلىق جانلىقلارنى سانساردىن قۇتقۇزۇپ،
مەڭگۈلۈك شاتلىققا يەتكۈزۈش ئۈچۈن،
(ئۇلارنىڭ) بۇرۇنقى قىلمىشلىرىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىگە (قاراپ)
كوڭۈل يولىدا يېتەكلەپ-باشلاپ ماڭىدۇ.

تېكىستى:

9. يۇمچىگسىزىن تىترۇ باقا كورۇپ قانغاسۇز،
يۇكۇنچ ئاياغ تاپىغ ئۇدۇغ ياڭى بولغۇسۇز.
يۇدە ئىلتىنۇ توپۇدە ئۇرۇپ ئۇلتى قىلغۇسۇز،
يۇزمىڭ سانسىز قالپ ئود ئۇزە ئوگۇپ ئەرتگۇسۇز.
يۇرۇك ئارىغ ئەدگۇ نوملار ئاغىلىقىڭا،
يۇرەكىمدە ئىچتىن بارمىش كىرتگۇنچۇم ئۇزە،
يۇكۇنۇرمەن قوپ كوڭۇلىن ئالۇ يارلىقاڭ،
يۇگۇرۇتە سىزنى كورگۇ كۇسۇشۇم قانسۇن

تەرجىمىسى:

9. مەڭگۈ تىكىلىپ قاراپمۇ قانغىلى بولمايدىغان،
چەكسىز ئىززەت-هورمەتكە ئەرزىيدىغان،
بېشىمىزغا ئېلىپ كوتەرسەكمۇ ئارتۇق كەتمەيدىغان،
يۈزمىڭ كالپ① زاماندا كۈيلەپ تۈگىتەلمەيدىغان،

① قالپ (~ كالپ) ـــ بۇ سوز سانسكرىتچە [KALPA] سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، ناهايىتى ئۇزۇن بىر دەۋرنى كورسىتىدۇ، ئۇنى يىل ئاي بىلەن هېساپلاپ كورسىتىشمۇ قىيىن. پۈتكۈل ئالەم ۋە ئىنسانىيەتنىڭ شەكىللىنىشىدىن تارتىپ يوقىلىشىغىچە بولغان جەريان بىر KALPA دېيىلىدۇ. ئۇ، چوڭ KALPA، ئوتتۇرا KALPA ۋە كىچىك KALPA دەپ ئۈچكە بولۇنىدۇ.

پاك ۋە ئىسسىل نوم گوھەرلەرگە،
يۈرەك قاتلىمىمدىن چىققان ساداقىتىم بىلەن
يۈكۈنىمەن، ساداقىتىمنى قوبۇل قىلغايسىز.
سىزنى كورۇش ئارزۇيۇم ھازىرلا قانسىكەن.

(بۇ شېئىر يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن بۇيۇك بىرىتانىيە مۇزېيىدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل - يېزىغىدىكى شېئىرلار توپلىمىنىڭ 36 - ، 37 - بەتلىرىدىن ئېلىندى. شېئىر ئەسلى 14 كۇبلېت بولۇپ، بىز ئۇنىڭ 9 كۇبلېتىنى تاللاپ تەييارلىدۇق. شېئىرنىڭ ئاپتورى — ئاتساڭ دىگەن ئۇيغۇر شائىرى. بۇ شېئىردا ئاساسەن بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىبىنىڭ ئاساسلىق نومى بولغان — Aratamsaka سۇتراغا مەدھىيە ئوقۇلغان.)

AltunOq

نېستورىيان دىنى يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىسى

«نېستورىيان دىنى يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىسى» ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نېستورىيان دىنىغا ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىلىرىنى گېرمانىيىنىڭ 2 - قېتىملىق ئارخولوگىيە ئەترىدى قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا. بۇ ھەقتە گېرمانىيىلىك ئالىم مۇللېر 1908 - يىلى «ئۇيغۇرىكا» (قەدىمقى ئۇيغۇر يازما ھۆججەتلىرىنىڭ تەتقىقاتى) نىڭ 1 - تومىدا ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. 1926 - يىلى گېرمانىيىلىك W. Bang بۇ ھەقتە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. 1951 - يىلى روسىيىلىك مالوۋ «قەدىمقى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» نىڭ 131 - 138 - بەتلىرىدە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

بۇ يادىكارلىق قەدىمدە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلىرىنىڭ باشقا دىنلار بىلەن بىر قاتاردا نېستورىيان دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلىش ئەھۋالى ۋە بۇ خىل دىنلارنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

«نېستورىيان دىنى (نېستورىيانىزىم)① يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىسى»نىڭ تېكىستى

(1) بارىپ يۈكۈنەلىم ئانىڭ ئۇلۇغ قۇتىغا تىپ ئۆتۈنىدى ـ لەر
ئول ئودۇن خىرودىس قان ئىنچە تىپ يارلىقادى ئولارقا:
يا ئەمتى ئامراق ئوغلان ـ لارىم، ئەدگۈكە ـ ا بارىڭلار
(5) كەد كوڭۇل تەگۈرۈپ تىلەڭـلەر، ئىستەڭـلەر! نەچۈكىن
بۇلسار سىز ـ لەر يانا يانىپ كەلىپ ماڭا ئىشىتدۈرۈڭلار.
مەن يەمە بارىپ يۈكۈنەيىن ئاڭار تىپ تىدى. ئىنچىپ ئول
موغۇچلار نەچۈكىن ئۆرسىلمەتىن ئۈنۈپ باردى ـ لار
(10) ئەرسەر، ئول يۇلتۇز يەمە ئۇلارنى بىرلە بارىر ئەردى.
قاچان ئول موغۇچلار بىدىلىخىم ـ قا تەگدى ـ لەر ئەرسەر،
ئول يۇلتۇز تەبرەمەدىن شۈك تۇردى. ئوترۇ ئانتا بۇلتى ـ
لار مىسىخا تەڭرى ـ نىگ. ئول ئودۇن
(15) تىتىنۇ (تىتىرۇ؟) ياقىن بارىپ كىردى ـ لەر. ئۆز يۈكلەرىن
ئاچتى ـ لار، ئەرتۈدىن ئاچۇ ـ غىن ئۆتۈندى ـ لەر كىم كەلۈر ـ
مىش ئەردى ـ لەر ئۈچ تۈرلۈگ كوزۇنچ: ئالتۇن، ز ـ مۇران،
كۈجى، يەمە يۈكۈنچ يۈكۈندى ـ لەر، ئوگمەك
(20) ئاقىش ـ ئۆتۈندى ـ لەر ئىلىگ قان مىسىخا تەڭرى ـ كە. ئول
موغۇچلار ئىنچە ساقىنىپ كىردى ـ لەر. تەڭرى ئوغلى ئەر ـ
سەر، ز ـ مۇران، كۈجى ئالغاي. ئىلىگ قان ئەرسەر، ئال ـ
تۇن ئالغاي. بىرۇك ئوتاچى ئەمچى ئەرسەر،
(25) ئوت يەم ئالغاي تىپ بىر قاباز ـ دا ئۇرۇپ كىرگۈردى ـ

① نېستورىيانىزىم (Nestorianism) خىرىستىيان دىنىنىڭ ئاسى ـ
يادىكى بىر مەزھىبى بولۇپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېڭگۇەن 9 ـ يىلى
(635 ـ يىلى) جۇڭگوغا كىرگەن.

لەر. مەڭگۈ تەڭرى ئوغلى ئىلىگ قان سىسىغا ئول موغۇچ- لارنىڭ كوڭلىدەكى ساقىنچىن بىلىۈ يارلىقاپ، ئۈچ تۈرلۈگ كوزۈنچىن ئەرتۈدىن يۈمقى

ئالى يارلىقادى. ئىنچە يارلىقادى ئۇلار - قا. ئاي موغۇچ- لار- ئا، سىز - لەر ئۈچ تۈرلۈگ ساقىنچ ئۈزە كىرتىڭىز- لەر. تەڭرى ئوغلى يىمە مەن ئوك ئەرۈرمەن. ئىلىگ قان يىمە مەن ئەرۈرمەن. ئوتاچى ئەمچى يىمە مەن

ئوك ئەرۈرمەن تىپ يارلىقادى. سىزىكسىز بولۇپ بارىڭلار تىپ يارلىقادى. ئول موغۇچلارقا تاش بىشىكنىڭ بۇلۇڭىنتا مىن ئۈزمىش - تەك بىر يۇمغاق تاشىغ ئۈزۈپ بىردى... موغۇچ - لار ئول تاشىغ ئالىپ

ئوز ئەت ئوز - لەرى كوتۈرگەلى ئۇماتى - لار. يىدىلىقى - قا يۈتۈرسەر يىدلقى كوتۈرۈ ئۇماتى. ئانىن كىڭگەستى - لەر. بۇ تاش ئەرتىنگۈ - ۋ ئاغىر تۈرۈر. بۇ بىر يۇمغاق تاش... نەگۈلۈك ئول بىزىنگە يىدلقى يىمە كوتۈرۈ ئۇماتىن تۈرۈر. ئىلتگەلى ئۇماغاي - بىز تىپ سوزلەشدى - لەر. ئوترۇ ئانتاچا بىرر قۇدۇغ بەلگۈرتى. ئول تاشىغ كوتۈرۈپ ئول قۇدۇغ ئىچىنتە كەمىشدىلەر ئانىچا - ئا بارىپ قىن - ا كوردىلەر. ئول قۇدۇغ - غ

ئىچىنتە بىر قورقىنچىغ ئۇلۇغ يارۇق ئوئوت يالىن بىرلە ئۇنۇپ، كوك قالىقا تەگى تۈرۈر ئەردى. ئىنچىپ ئول تاڭلانچىغ... بەلگۈ كورۈپ موغۇچلار ئاڭلاپ بىلىپ قورقۇپ توپۇن تۈشۈپ

يوكۈنتى - لەر. ئىنچە تىيۇر ئەردىلەر: بىزىنگە تاپىنغۇ يوكۈنگۈ ئەردنى بىروپ ئەرمىش. بىز تاپىنغۇقا تەگمىسىز ئەرمىش. بىز بىلمەتىن قۇدۇغ - قا كەمىشمىش بىز تىپ ئو- كۈنتى - لەر. ئول ئوغۇر - قا بۇگۈن

كۈنگە تەگى موغۇچلار ئوئوت - قا تاپىنماق تىلتاغى بۇ ئەرۈر. ئول ئودۇن بەلگۈلۈگ بولتى ئۇلار - قا تەڭرىدەم

ۋرىشتى. ئۇتۇزۇپ ئانىسى ئۇڭى يولچا يورۇتدى ئول مو-
غۇچلارىغ. خىرودىس قاز-
(65) -قا تەگمەددى-لەر.

تەرجىمىسى

(ئۇلار: "بىز) بىرىپ ئۇنىڭ ئۇلۇغ بەختىگە تاۋاپ قىلايلى" دەپ ئوتۇنۇشتى. شۇ چاغدا ھىرودىس خان ئۇلارغا مۇنداق يارلىق قىلدى: "مېنىڭ ئامراق ئوغۇللىرىم، ئەمدى سىلەر ياخشى بېرىڭلار. ياخشى نىيەت بىلەن تىلەڭلار، ئىستەڭلار. سىلەر (ئۇنى) تاپقاندىن كېيىن، يەنە قايتىپ كېلىپ ماڭا خەۋەر قىلىڭلار. مەنمۇ بېرىپ ئۇنىڭغا تاۋاپ قىلاي". شۇنداق قىلىپ، ئۇ راھىپلار ئۇرىسلىمدىن (يېرۇسالىمدىن) چىقىپ ماڭغاندا، ئۇ يۇلتۇزمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدى. ئۇ راھىپلار بىدىلھىم (Bidilhim — ئەيسا تۇغۇلغان جاي) غا يېتىپ بارغاندا، ئۇ يۇلتۇز شۇ يەردە تەۋرىدمەي شۇك تۇردى. شۇندىن كېيىن ئۇلار مسىھا (Msiha) تەڭرىنى تاپتى. شۇ چاغدا، ئۇلار يېتىنىپ (تىترىشىپ؟) ئۇنىڭ يېنىغا يېقىن باردى. (ۋە) ئوز تۇگۇنچەكلىرىنى ئېچىپ ئۇنىڭغا كوپ سوغىلار سۇندى. ئۇلار ئۇچ تۇرلۇك سوغا: ئالتۇن، ياقۇت، كۇجى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار يەنە يۇكۇنۇپ ھورمەت بىلدۇرگەن ھالدا ئىلىگ خان مسىھا تەڭرىگە مەدھىيە ئالقىش ئوقۇشتى. ئۇلار (مسىھانىڭ يېنىغا مۇنداق ئوي بىلەن كىردى: "(ئۇ) تەڭرى ئوغلى بولسا، ياقۇت بىلەن كۇجىنى ئالىدۇ. ئەگەر ئىلىگ خان بولسا، ئالتۇننى ئالىدۇ. ئەگەر دورىگەر تېۋىپ بولسا، دورا ئوسۇملۇگىنى ئالىدۇ". ئۇلار بىر تاۋاقتا (بۇ ئۇچ خىل سوغىنى) سېلىپ ئۇنىڭغا سۇندى. مەڭگۈ تەڭرى ئوغلى ئىلىگ خان مسىھا ئۇ راھىپلارنىڭ كوڭلىدىكى ئويىنى بىلىپ، ئۇچ تۇر-

لۇك سوغىنىڭ ھەممىسىنى ئالدى (ۋە) ئۇ راھىپلارغا مۇنداق دې-
دى: "ھەي راھىپلار، سىلەر ئۈچ تۇرلۇك ئوي بىلەن كىردىڭ-
لار. تەڭرى ئوغلى مەن بولىمەن، ئىلىگ خانىمۇ مەن بولىمەن،
دورىگەر تىۋىپ ھەم مەن بولىمەن. سىلەر شۇبھىلەنمەي كېتىۋې-
رىڭلار". (مىسھا) ئۇ راھىپلارغا تاش بوشۇكىنىڭ بۇرجىكىدىن
خېمىر ئۈزگەندەك بىر يۇمۇلاق تاشنى ئۈزۈپ بەردى. راھىپلار
ئۇ تاشنى ئۆز گەۋدىلىرى بىلەن كوتىرەلمىدى. يىلقىغا يۈدىسە،
يىلقا كوتىرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن (ئۇلار مۇنداق) كېڭەشتى: "بۇ
تاش ناھايىتى ئېغىر تۇرىدۇ. بۇ بىر يۇمۇلاق تاشنى بىز نىمىشقا
كوتىرەلمەيمىز، يىلقىمۇ كوتىرەلمەيدۇ؟ (بىز بۇنى) ئېلىپ كېتەلمە-
گىدەكمىز". شۇندىن كېيىن (ئۇلار) يېقىن يەردە بىر قۇدۇق كور-
دى (ۋە) ئۇ تاشنى كوتىرىپ (ئاپىرىپ) قۇدۇق ئىچىگە تاشلىۋەتتى.
ئۇلار ئازراق مېڭىپلا كوردىكى، ئۇ قۇدۇق ئىچىدىن بىر قورقۇنچ-
لۇق، ئىنتايىن يورۇق ئوت يالقۇنى چىقىپ، كوك ئاسمانغا تېگىپ
تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ (ئۇلار) بۇ ھەيران قالارلىق ئالامەتنى
كورۇپ (ۋە) ئاڭلاپ بىلىپ، قورقۇشۇپ، باشلىرىنى ئېگىپ يۈكۈ-
نۈشتى. (ئۇلار) مۇنداق دېيىشتى: "بىزگە تاۋاپ قىلىدىغان ئەڭ-
گۈشتەر بەرگەن ئىكەن. بىز ھورمەتكە ئەرزىمەيدىكەنمىز، (چۈنكى)
نادانلىغىمىزدىن (ئۇ تاشنى قۇدۇققا) تاشلىۋېتىپتىمىز". شۇ چاغدىن
تارتىپ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر راھىپلارنىڭ ئوتقا چوقۇنۇشىنىڭ
سەۋەۋى مانا مۇشۇ. شۇ چاغدا تەڭرىلىك ۋىرىشتى (پەرىشتە)
ئۇلارغا كورۇندى (ۋە) ئۇ راھىپلارنى باشقا يول بىلەن باشلاپ
ماڭدى. (ئۇلار) ھىرودىس خان يېنىغا (قايتىپ) بارالمىدى.

AltunOq

تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى

«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى» ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىق پارچىلىرىنى گېرمانىيىنىڭ 3 - قېتىملىق تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

بۇ يادىكارلىق گەرچە قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن داۋالاش ئۇسۇللىرى ۋە دورىگەرلىككە ئائىت تەجرىبىلەرگە قاراپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بىلەن دورىگەرلىكىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتە ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك بىر مۇنچە مەسىلىلەر بار.

تۈركىيىلىك رەشىت رەخمەتى ئارات 1930 - يىلى SBAW (بېرلىن پرۇسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كونفرېنسىيىسىدە قىلىنغان دوكلاتىنىڭ پەلسەپە تارىخ قىسمى) نىڭ I، 451 — 473 - بەتلىرىدە ۋە 1932 - يىلى SBAW II نىڭ 401 — 448 - بەتلىرىدە بۇ ھەقتە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى»نىڭ تېكىستى ۋە تەرجىمىسى

(1) ....

(2) ....

(3) يۈرەك سىقىلماق تىن بوسماق - نىڭ چىورنە - سى (:) نارا ئۈرۈ - غى

(4) قارا تۈز بىشىغ سىگىر سىرىچاقان تۈز ئۈلۈش چىورنى قىلىپ مۈن - تە

(5) ئىچىسەر يۈرەك سىقىلماق تىن بوسماق - ىغ ئەدگۈ قىلۇر

....

يۈرەك سىقىلىش ۋە دەم بوغۇلۇشنىڭ داۋاسى: ئانار ئۈرۈ- غى، قارا تۈز، پىششىق سىگىر، سىرىچاقانلارنى① تەڭ مىقداردا ئارىلاشتۇرۇپ شورپا بىلەن ئىچىپ بەرسە، يۈرەك سىقىلىش، دەم بوغۇلۇشنى ساقايتىدۇ.

(16) ئىنەگۈ - كە ئەم: ئىكى سۈڭۈك ئەركەچ ئەدىن بىر بادىر ئاياق

(17) بور، بىر بادىر ئاياق سۈۋ بىرلە قايىنتۇرۇپ سۈۋى

(18) سوغۇلمىش - تا ئىچىسەر كىدەر. يانا سۈنۈ تورت باقىرنى

(19) بۈلۈڭ بادمان قۇدۇنمۇق - نى سىسىغۇرۇپ ئاچ قارىنقا ئىچىپ

(20) ئۈدىغۇ ئول، ئىنەگۈ ئاغرىغ كىدەر

قوساق ئاغرىغىغا ئەم (داۋا): ئىككى سۈڭۈك (مىقدار سوز) ئۆچكە گۆشىنى بىر قاچا مۇسەللەس، بىر قاچا سۇ بىلەن قاينى

---

① سىرىچاقان ـــ سىرىق چاكاندا (؟)

تەپە سۈيى سۈۋۇغاندىن كېيىن ئىچسە، قوساق ئاغرىقى كېتىدۇ
(توختايدۇ). (ئۈندىن باشقا) يەنە قارا چېكەيدىن تۈت باقىر①
(مىسقال؟) نى ۋە بۆلۈك② (چارەك؟) پاتمان قۇدۇنىمۇقنى (؟)
ئېرىتىپ ئاچ قوساققا ئىچىپ ئۇخلىسا، قوساق ئاغرىقى توختايدۇ.

(21) تىشى كىشى تۇشۇرەيىن تىسەر ئىت سۈتىن ئىچگۈل، بات
(22) تۇشەر ئەۋدىسى تۇشمەسەر قىسىر-دىن ئۇرۇغىن
(23) ئاغى ئاراسى ئارىسىندا تۇدۇسگۇ ئول، بات تۇشەر.

ئايال كىشى (قوسىقىدىكى) بالىنى چۈشۈرۈۋېتەي دېسە، ئىت سۈتىنى ئىچسۇن، تېز چۈشىدۇ. بالا ھەمرىيى چۈشمىسە، قىچا ئۇرۇغىنى كۆيدۈرۈپ چاترىقىنى ئىسلاپ بەرسە، تېز چۈشىدۇ.

(24) كوز ئاغرىغ ئەمى: كىشى ئودى، توڭۇز ئودى، ئەچكۈ ئو-
دى
(25) تاۋشقان ئودى بۇ تورتەگۇ-تە قايۇسى بولسار،
(26) (قارا) قاراقاچ ئىغاچ قاسىق-ىن ئوت-قا
(27) كۆيۈرۈپ كۆل-ىن ئالىپ سۇۋ-قا يوغۇرۇپ كوز-كە
(28) ياقغۇ ئول، بات ئەدگۇ بولۇر. كىمنىڭ قولتىق-ى يىدىغ
(29) بولسار، ئۇۋكە-نى سوكۇلۇپ ئۇچ كۈن ياقسۇن، يىدىغى
(30) كىدەر. بىش ئون يىل قارت بولۇپ بۇدمەسەر
(31) ياقغۇ ئول، بات بۇدەر. تاقى بۇدمەسەر قارامىن
(32) (يار) تۇزى بىرلە يوغۇرۇپ ياقىز-ۇن، بۇدەر.

كوز ئاغرىغىنىڭ ئەمى (داۋاسى): (قارا) قاراياغاچ قوۋزىقى-نى ئادەم ئوتى، چوشقا ئوتى، ئۆچكە ئوتى، توشقان ئوتى — بۇ تۆتىنىڭ قايسىسى بولسا بولىۋېرىدۇ — بىلەن كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ كوزگە سۈرتۈپ بەرسە، تېز ساقىيىدۇ.

كىمنىڭ قولتۇقى پۇرىسا، ئوپكىنى يەنچىپ ئۇدا ئۈچ كۈن

① باقىر — ئېغىرلىق ئۆلچىمى
② بۆلۈك — مەنىسى ئېنىق ئەمەس.

قولتۇغىغا يېقىپ (سۈرتۈپ) بەرسە يۈردىمايدىغان بولىدۇ.

بەش ئون يىلغىچە ساقايمىغان جاراھەتكىمۇ ئۆپكىنى يەنچىپ سۈرتۈپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغىمۇ ساقايمىسا، قارا ئۈننى يار تۈزى بىلەن يۇغۇرۇپ، خېمىرنى جاراھەتكە تېڭىپ بەرسە ساقىيىدۇ.

(33) قايۇ كىشى كىچە ئەدگۈ كۆرمەسەر
(34) قارا ئەچكۈ - نۈك ئوگسۈز باغىر - ىنقا ئىچىنگە
(35) يىتىپىدىنى ساچىپ ئوتقا كومۇپ كوبىكىن ئالىپ
(36) كوزكە سۈردگۈل، كىچە ئەدگۈ كورۇر.

قايسى كىشى كېچىسى ياخشى كورمىسە (نامازشام قارغۇسى بولۇپ قالسا)، قارا ئۆچكىنىڭ يىتىم (ئوغلىغىنىڭ) جىگىرىنىڭ ئىچىگە قارامۇچ سېلىپ ئوتقا كومۇپ، كۆپۈكىنى ئېلىپ كوزگە سۈرتۈپ بەرسە، كېچىسى ياخشى كورىدىغان بولىدۇ.

(37) قايۇ كىشى - نىڭ قاغۇقى تۇدۇنسار، تۈلۈگ ئەرۈكنىڭ
(38) قاسىقىن ئالىپ قاشانىغ يولىغا ئۇرغۇ ئول
(39) بات قاشانۇر. قايۇ كىشى يان ئاغرىغ ئەرسەر،
(40) كوگۈرچكەن ماياقىن قارامىن بىرلە چوقۇرادىپ
(41) ئۈچ كىچە ياقز -- ۇن ئەدگۈ بولۇر.

قايسى كىشىنىڭ سۈيدۈك يولى تۇسۇلۇپ قالغان بولسا، تۈكلۈك ئۈرۈكنىڭ پوستىنى ئېلىپ سۈدۈك يولىغا كىرگۈزسە، سۈيدۈك يولى ئېچىلىدۇ.

قايسى كىشىنىڭ يانپىشى ئاغرىسا، ياۋا كەپتەرنىڭ مايىقىنى قارا ئۈن بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇپ، خېمىرىنى يانپىشىغا ئۈچ كېچە يېقىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.

(42) تەلىنمەز قارتقا (:) ئىنگەك - نىڭ قوي - نىڭ مىڭىز - ىن
(43) سوقۇپ ياقسۇن، بات تەلىنىپ ئەدگۈ بولۇر

ئېغىز ئالمايۋاتقان يارىغا ئىنەكنىڭ، قويىنىڭ مۈڭگۈزىنى سوقۇپ يېقىپ بەرسە، پات ئېغىز ئېلىپ ساقىيىپ كېتىدۇ.

(44) تولغاق بولۇپ سونمەسەر، ئۇسقۇننىڭ قاسقىن
(55) يىلدىزى بىرلە يوغۇردقا توقۇپ ئىچۈرز - ۈن، سونەر.

تولغاق بولۇپ ساقايمىسا، سۈكپىيازنىڭ پوستى بىلەن يىلد-تىزنى سوقۇپ قېتىقتا قوشۇپ ئىچىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.

(46) تىش ئاغرىقتا (:) ئۈچ ياشار قارا ئۇدنۇك مایاقىن
(47) ئىشچىتە چۇقۇرادىپ ياقىز - ۈن، ئاغرىغى كىدەر.

چىش ئاغرىغدا (داۋا): ئۈچ ياشلىق قارا كالىنىڭ تىزد-گىنى تاۋىدا قۇرۇتۇپ چىشقا ياقسا، ئاغرىغى توختايدۇ.

(48) قايۇ كىشىنىڭ ئەدى ئالا بولسار، بادىيانىنى يارىپ
(49) سۇردۇشتۇرۇپ سۇۋىن ئالىپ ئالا ئەدىنكە
(50) سۇردز - ۈن، ئالاسى كىدەر. كەكەلىك ئۇدىن شەكەر بىرلە-
تۇز -
(51) ئۇلۇش قىلىپ كوز - كە سۇردسەر، كورمە سەر يمە كورۇر، ئەد-
گۇ بولۇر.

قايسى كىشى ئالا ئەت (پىسە) بولۇپ قالسا، بىدىيانىنى يېرىپ ئېزىپ سۈيىنى پىسە بولغان يەرگە سۈرۈپ بەرسە، ئالىسى يو-قايدۇ.

كەكلىك ئوتىنى شېكەر بىلەن تەڭ ئۈلۈشتە قوشۇپ كوزگە سۈرتۈپ بەرسە، كورمەس بولۇپ قالغان كوز يەنە ئېچىلىدۇ، سا-قىيىدۇ.

(52) يانا كەكەلىكنىڭ ئودىن ئالىپ قورىدىپ بورقا بەكىنكە قا-دىپ ئىچسەر، ئانچاما بور بەكىنى ئىچسەر ئەسۇرمەز، ئەدگۇ بولۇر.

يەنە كەكلىك ئوتىنى قۇرۇتۇپ مۇسەللەس ياكى بوزىغا قوشۇپ ئىچىپ بەرسىمۇ — بۇنداق مۇسەللەس ياكى بوزا ئىچسە مەس قىلمايدۇ — (كورمەس بولۇپ قالغان كوز) ساقىيىدۇ.

(54) تەۋە سۇدۇكىن ئالىپ باشقا سۇردسەر باشتاقى كەبەكى

AltunOq

(55) كىدەر. كىنم قال بولسار، سوغۇن مۇڭۇز-نى يۇمشاق ئو-
گۇپ سۇۋ-
(56) قا توقىپ ئىچسەر، كىدەر. قۇلاق شاقشى بولسار، قاراغۇ
سىچقاز-
(57) نىڭ ئودىن تامسسار ئاچىلۇر. يانا ئەم (:) ئولۇگ مىش-
كىچنىڭ
(58) ياقرىسىن ئەرگۇسۇپ سۇردسەر ئاچىلۇر (٠) يانا كىشى ئودىن
(59) ئالىپ بورىلىگ كوزكە سۇردسەر ئاچىلۇر.
توگە سۇيدۇگىنى باشقا سۇرتسە، باشىنكى كىپەك يوقىلىدۇ.
ساراڭ بولۇپ قالغان ئادەمگە بۇغا مۇڭگۇزىنى يۇمشاق سو-
قۇپ سۇبلەن قوشۇپ ئىچىرىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ قالىدۇ.
قۇلاققا كىر توشۇپ قالسا، قارغۇ چاشقاننىڭ ئوتىنى تېمىتىپ
بەرسە، قۇلاق ئېچىلىدۇ. يەنە ئولۇك مۇشۇكنىڭ يېغىنى ئېرىتىپ
سۇرۇپ بەرسىمۇ ئېچىلىدۇ. يەنە ئادەم ئوتىنى بورىلىك كوز (؟)
گە سۇرتسە ئېچىلىدۇ.
(60) تەۋەنىڭ ئوۋكەسىن قۇرىتىپ سوقۇپ ئەلگەپ تىن بوسغاق-
(61) قا ئىچۇرسەر، ئەدگۇ بولۇر. قايۇكىشىنىڭ كەنج ئولسەر
(62) بىر ستر ئىت سۇتىن ئىچۇرسەر، تۇشەر.
توگىنىڭ ئوپكىسىنى قۇرۇتۇپ سوقۇپ، تاسقاپ دېمى سىقى-
لىدىغان كىشىگە ئىچۇرسە، ساقىيىدۇ.
ئايال كىشىنىڭ قوسىغىدىكى بالا ئولۇپ قالسا، بىر سەر ئىت
سۇتىنى ئىچۇرسە، چۇشۇپ كېتىدۇ.
(63) قال ئىت تارتمىش كىشىكە ئۇلارنىڭ مىيىسىن يىسەر، ئەدگۇ
(64) بولۇر. ئۇچ كۇنكەدەگى ئاچ قارىنقا بىرەر چان قۇماياغىن
ئىچۇرسەر
(65) ئەدگۇ. كوز يارۇقسۇز بولۇپ ئوكۇش تەلىم ياش ئاقسار،
كوز ئۇزە

(66) سۇردىسەر يىمە ئەدگۈ بولۇر، قايۇكىشىنىڭ كىرى ئارىمادىن

(67) يىچ ئاقسار، كۈركۈم قوناق مىنى سىپار بىرلە بورقا

(68) قادىپ ئىچۈرسەر، ئەدگۈ بولۇر، ئوزتە ئۇشاق قارت

(69) ئۈنسەر، تاقىغۇ يۇمۇرقاسىن ئوت بىرلە سۇردىسەر ئەدگۈ.

غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشىگە ئۇلارنىڭ مىڭىسىنى يىگۈزسە، ياخشى بولۇپ كېتىدۇ.

ئۈچ كۈنلۈك ئاچ قوساقتا بىر قاچا زىغىر مېيىنى ئىچۈرسە ياخشى بولىدۇ. كوز قاراڭغۇلىشىپ؛ كوپ ياش ئاقسا (ياشاڭغىرىسا)، زىغىر مېيىنى كوزگە سۇرتۇپ بەرسە، ياخشى بولۇپ كېتىدۇ.

ھەيزى كوپ كېلىپ توختىمىغان ئايالغا زەپە، قوناق ئۇنى، ئىپارلارنى مۇسەللەسكە قوشۇپ ئىچۈرسە، ساقىيىدۇ.

يۇزنى ئۇششاق دانىخورەك بېسىپ كەتسە، توخو تۇخۇمى بىلەن ئوتىنى سۇرتۇپ بەرسە، يوقايدۇ.

(70) تىشنى قۇرد يىسەر بور سەركە ـ سىن ئاغىز ـ تا تودۇپ بىرگەر ـ تە

(71) توكگۈ ئول ئەدگۈبولۇر. سىدىك كىشىكە تەۋە ئەدىن ئارپا

(72) (ياراپ) يارماسى بىرلە ئۈگرە قىلىپ ئىچۈرسەر ئەدگۈ بولۇر.

چىشنى قۇرۇت يېگەندە ئۈزۈم سىركىسى بىلەن ئېغىزنى چايقاپ بەرسە، ياخشى بولىدۇ.

سىيگەك كىشىگە توگە گوشىنى ئارپا يارمىسى بىلەن قايىنتىپ ئۈگرە قىلىپ بەرسە، ئوڭشىلىدۇ.

(73) كىشىنىڭ ئەدىنتە سۈگۈل ئۈنسەر ئىكى ياڭىتا ئايىنى

(74) كورمىشتە ئوك يىر ـ كە سىدىپ تىدىگىن ئالىپ سۇگۇلكە ياقسار كىدەر.........

كىشىنىڭ تېنىگە سوگەل چىقسا، ئىككى كۈنلۈك ئاينى كورگەندە يەرگە سىيىپ لېيىنى ئېلىپ سوگەلگە سۇرتسە، سوگەل يوقايدۇ.

(79) بورىنىڭ سۆڭۆكىنى تىلىنى قۇرىدىپ قال ئىت تارتمىش

(80) كىشىكە باشىنقا ياقسار ئەدگۈ بولۇر.

بورىنىڭ سوڭىگى بىلەن تىلىنى قۇرۇتۇپ، غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشىنىڭ بېشىغا سۇرتۇپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

(81) قايۇ كىشكە ياۋىز قارت ئۇنسەر نۇشادىر توغراغۇ (سىن)

(82) قۇرۇت بىرلە قادىپ ئۇزە ياقسار ئەدگۈ بولۇر.

قايسى كىشىگە يامان يارا چىقسا، نۇشۇدۇر يىلىمىنى قۇرۇت بىلەن قوشۇپ، يارا ئۇستىگە يېقىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.

(83) قان ئودكەك (ئەمى): چۇسۇم قۇرۇغ ئۇسۇم سۇۋى تاڭدا سايۇ

(84) ئىچۇرسەر، ئەدگۈ بولۇر

تەرەتتە قان كەلگەنىنىڭ داۋاسى: ئۇژمە، قۇرۇق ئۇزۇم سۇيىنى ھەركۈنى سەھەردە ئىچۈرۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

(85) كوز ئەمى باشلاتى (:) كوز ياراقسۇز بولۇپ كوز-تە تەلىم سوۋۇق ياش

(86) ئاقسار ئۇد ئوتىن كوز-كە سۇرد سەر كوز يارۇق بولۇر

(87) يانا ئەم (:) كوز-تە ئىسگ ياش ئاقسار يىگ شەكەر سارىغ مۇنگا

(88) چورنى قىلىپ ئىنگەك ياغى بىرلە قادىب بۇرۇنقا قودسار ئەدگۈ بولۇر.

كوز ئەمى (داۋاسى) باشلاندى: كوز غۇۋالىشىپ كوزدىن سوغاق ياش كوپ ئاقسا، كالا ئوتىنى كوزگە سۇرتۇپ بەرسە، كوز ئېنىق كورىدىغان بولىدۇ. يەنە ئەم (داۋا): ئەگەر كوزدىن ئىسسىق ياش ئاقسا، خام شېكەر بىلەن سېرىق ماڭگۇنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىنەك مېيى بىلەن قوشۇپ بۇرۇنغا تۇتۇپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

(89) يانا ئەم (:) تاۋشقان مىيىسىن ئۇد ئودى بىرلە ئىنگەك ياغى

(90) قادىپ ئالىنقا سۇردسەر ئەدگۇ بولۇر.

يەنە داۋاسى: توشقان مىكىسى ۋە كاللا ئوتنىنى ئىنەك مېيى بىلەن قورۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، ئۇخشىلىپ كېتىدۇ.
(91) يانا ئەم: قىزىل چىندان يۈرۈك چىندانلار قۇشدى توبۇلغاق سارىغ كۇسى
(92) ئىكرەر باقىر چورنى قىلىپ كۈنچىت ياغى بىرلە يوغۇرۇپ ئالىنقا
(93) سۈردسەر باش ئاغرىغ كىدەر. قايۇتىشى قىردى كىچىرىر بولسار
(94) قارلىغاچ ئەد ـ ىن يىسۇن. يانا كۈركۈم قوناق منى يىپار
(95) بور بىرلە ئىچزۇن ياراشۇر. قاسىق ئاغرىغ ئەم (:) قارلىـ غاچ ئۇيا ـ
(96) سىنداقى تۇپراق ـ نى سۈت بىرلە قاتىپ ئىچگۇ ئول.
يەنە داۋاسى: قىزىل چىندان، ئاق چىندان، قۇشدى ①، تىۋىلـ غا، سېرىق كۈجىلەرنى ئىككى باقىر (مىسقال؟)دىن ئارىلاشتۇرۇپ كۈنجۈت يېغى بىلەن يۇغۇرۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، باش ئاغرىقى توختايدۇ.
قايسى ئايال قىردى كىچىرىر (مەنىسى ئېنىق ئەمەس) بوـ لۇپ قالسا، قالغاچ گوشىنى يېسۇن. يەنە زەپە، قوناق ئۈنى، ئىـ پارلارنى مۇسەللەس بىلەن ئىچسۇن، يارىشىدۇ (ساقىيىدۇ).
قوساق ئاغرىقىغا داۋا: قالغاچ ئۇۋىسىدىكى توپىنى سۈت بىلەن قوشۇپ ئىچسە، ساقىيىدۇ.
(97) تىش ئاغرىغ ئەم: قارا ئود ماياقى سىركە بىرلە
(98) چوقۇرادىپ تەپىز ـ دەكى تەۋە ماياقى قىسىل تۇز
(99) بىرلە سوقۇپ بور بىرلە بۇلغاپ ئىششىتە ئىسىدىپ بوز قاپـ چۇق ـ
(100) تا ئۇرۇپ كۈنچىت ياغى سوقۇپ تىش ئۇزە ئۇرزۇن.

① قۇشدى — بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكنىڭ نامى.

(101) سارىغ ئەرۋاك ئۈرۈغى سوقۇپ بور سىركەسى بىرلە ئاغىز-تا
(102) تۈدىسار سونەر، بەسگەك ئەم (:) بورى ماياقى ئۈد
سىكى بىرلە
(103) ئىچۈرسەر كىدەر، كەنج ئوغلان قوراغ-لىغ بولسار ئەش-
كەك
(104) توز-ىن باش-ىندا ئۈرزۈن (،) قورانماز بولۇر.
چىش ئاغرىغىغا داۋا: قاراكالا تېزىگىنى سىركە بىلەن ئارىلاش-
تۇرۇپ (ياكى) ياپىلاقىنىكى توگە مايىقى بىلەن قىزىل تۇزنى سو-
قۇپ مۇسەللەس بىلەن قوشۇپ تاۋىدا ئىسسىتىپ بوز خالتىغا
سېلىپ كۈنجۈت مېيى قوشۇپ ئاغرىغان چىش ئۈستىگە يېقىپ
بەرسە، چىش ئاغرىقى توختايدۇ. يەنە سېرىق ئۈرۈك مېغىزىنى
سوقۇپ مۇسەللەس بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئېغىزنى چايقاپ بەرسەمۇ
چىش ئاغرىقى توختايدۇ.
بەزگەككە داۋا (ئەم): بورى مايىقىنى كالا سۈيدۈگى بىلەن
ئارىلاشتۇرۇپ ئىچۈرۈپ بەرسە، ساقىيىدۇ.
كەنجى ئوغۇل ئاجىز بولۇپ قالسا، ئەشكەك تۇزى (بىر خىل
ئوسۇملۇك)نى بېشىغا تېڭىپ بەرسە، ساغلام ئۆسىدۇ.
(105) سۈت كەت بولغۇ ئەم (:) يورگەي قۇا-سى بىش باقىر
سوۋقا
(106) قايىنتۇرۇپ سۈۋىن سۈسۈپ ئالىپ ياغ سۈت بىرلە
(107) قايىنتۇرۇپ ئىچۈرسۈن (.) كەت بولۇر (.) كىم بوش-
لۇنۇ ئۇماسار (،) يۇقا قادىز
(108) كونە سۈۋى بىرلە قادىپ ئىچسەر (،) قارنىدا ئوغۇل ئو-
لمىش ئەرسەر
(109) يمە ئەسەن ئوسار (.) يانا ئەم (:) يىلان قاسىقىن كۈ-
يۈرۈپ كۈلىن ئالىپ
(110) بور بىرلە ئىچۈرگۈ ئول (،) ئەسەن بولۇر (.) كىم تۇ-
شۇرەيىن تىسەر، يارىم باقىر

Altun0q

(111) يوروۈك كۆسى بـش باقىر قارا كۆسى بىرله سوقۇپ ئەلـ
گەپ مۇن
(112) بىرله ئىچگۈ ئول (٠) قۇرۇغ بارا ـ نى قايىنتۇرۇپ سۈۋىن
ئىچگۈ ئول٠
(113) قاۋىر ـ مىش كۈنچىپ يار تۇزى ئىسىگ سۇۋقا يەسىپ ئىچگۈ
(114) ئول (٠) ئەسەن بولۇر (٠) يىلان تەرىزىن تورت بەلدىر ـ
تەكى تۇپراق مىر
(115) ئۇد ئوتى سىركە بىرله قادىن ئىچگۈ ئول (٠) ئولمىش
كەنج ئەرسەر
(116) يىمە تۇشكەي (٠) يانا ئىت تۇۋسى تاۋىشقان تۇۋسى كۆـ
يۈرۈپ
(117) يىچەك ئۇچىندا تۇپراق بىرله قادىپ سۇۋتا يەسىپ
(118) (يەسىپ) ئىچگۈ ئول (٠) ئوڭاي توغۇرۇر (٠)

سۇتنى كويەيتىشنىڭ ئۇسۇلى: ھەشقىپىچەك گۈلىدىن بەش باقىر (مىسقال؟)نى سۇدا قايىنتىپ سۈيىنى سۈزۈۋېلىپ ياغ، سۈت بىلەن قايىنتىپ ئىچسە، سۈت كوپىيىدۇ.

ئېغىر ئاياق ئايال بوشىنالمىسا، دارچىننى سىماپ سۈيى بىلەن قوشۇپ ئىچسە، تۇغۇتى ئوڭايلىشىدۇ. ئەگەر قوساقتىكى بالا ئولۇپ قالغان بولسىمۇ، تېز چۈشۈپ كېتىدۇ.

يەنە داۋا: يىلان قاسىرـغىنى كويدۇرۇپ، كۈلىنى مۇسەللەس بىلەن ئىچۈرسە، بالا ئاسان چۈشىدۇ.

كىمكى قوساقتىكى بالىنى چۈشۈرۈۋەتمەكچى بولسا، يېرىم باقىر ئاق كۆجە بىلەن بەش باقىر قارا كۆجىنى سوقۇپ، ئەلگەكـتىن ئوتكۈزۈپ شورپا بىلەن ئىچسە، يەنە قۇرۇق بارا (بولو؟)نى قايىنتىپ سۈيىنى ئىچسە ياكى قورۇلغان كۈنجۈت بىلەن يار تۇزنى ئىسسىق سۇدا ئېزىپ ئىچسە، بالا ئاسان چۈشۈپ كېتىدۇ. يىلان تېرىسى، توت كوچىدىكى توپا، ھەسەل ۋە كالا ئوتىنى سىركە بىلەن قوشۇپ ئىچسە، قوساقتىكى بالا ئولۇپ قالغان بولـ

سىمۇ تېز چۈشۈپ كېتىدۇ. يەنە ئىت تۈكى، توشقان تۈگىنى كويدۇرۇپ، كۈلىنى پىچاق ئۇچىدىكى توپا بىلەن قوشۇپ، سۇدا ئېزىپ ئىچسە، ئوڭشاي تۇغىدۇ.

(119) ئەمگە شىشىپ ئاغرىسار سارىغ مۇنگا ياسمۇق مىنى

(120) قۇلۇم قۇا يۇرۇك مىن كىشى سۇتى بىرلە بۇغۇرۇپ

(121) ياقسار شىشى ئاغرىغى كىدەر. تىشى كىشى كىن ئاغرىغلىغ

(122) بولسار (،) كەندىر سىغىنى ئۈچ ئوكى كەسىپ بىرچان بور

(123) ئىككى چان سۇۋ بىرلە چوقارادىپ ئىنگەك ياغى بىرلە ياقسار

(124) سونەر. كىمنىڭ كوزىن ئاغزىن يىدىل تاردىپ قىيىق قىلمىش

(125) ئەرسەر (،) قۇندۇز قايىرى سۇۋتا كىنلەپ تۇردزۇن كوسۇنگۇتە

(126) كورزۇن. قان تومۇرماققا ئەم (:) ياش تانانى سوقۇپ

(127) سۇۋىن ئالىپ ئۈچ قادا بۇرۇنقا تامىتىۇ ئول (.)

كوكسى ئىششىپ ئاغرىغان ئايال سىبرىتىماگگو، تېرىتى ئۇنى، قۇلۇم گۈلى، ئاق ئۇن قاتارلىقلارنى ئادەم سۈتى بىلەن يۇغۇرۇپ خېمىرىنى كوكسىگە تېڭىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

ئايال كىشىنىڭ كىندىگى ئاغرىسا، كەندىر شېخىنى ئۈچ پارچە قىلىپ كېسىپ بىر قاچا مۇسەللەس، ئىككى قاچا سۇ بىلەن قاينىتىپ، ئىنەك يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ كىندىگىگە يېقىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.

كىمگە شامال دارىپ كېتىپ كوزى، ئاغزى مايماق بولۇپ قالغان بولسا، قۇندۇز قايىرىنى سۇدا ئېزىپ سۈرۈپ، ئەينەككە قاراپ بەرسە، تۈزىلىپ كېتىدۇ.

بۇرۇن قانىغانغا داۋا (:) ياش كۆنجۈت ئۇرۇغىنى سوقۇپ سۈيىنى چىقىرىپ بۇرۇنغا ئۈچ قېتىم تېمىتسا، قان توختايدۇ.

(128) كىم قان قاشانسار سوغۇننى بىشۇرۇپ مىر بىرلە يىسەر كىدەر (۰)

كىمكى قان سىيىدىغان بولۇپ قالسا، پىيازنى پىشۇرۇپ ھەسەلگە مىلاپ يەپ بەرسە، ئۇڭشىلىپ كىتىدۇ.

(129) قان تومۇرماققا ئەم (:) كىرپى تەرىزىن كۆيۈرۈپ كۆ-لىن بۇرۇنقا

(130) يۇرسەر (،) تىدىلۇر (۰) يانا ئەم (:) يىلان باسى مۇنچۇقنى كۆيۈرۈپ

(131) يۇمشاق سوقۇپ لالاپ بۇرۇنقا يۇرسەر (۰) تىدىلۇر (۰)

(132) يانا ئەم (:) كۆنچىت ياغى ئۇپا بىرلە قادىپ بۇرۇننى ئارىغ يۇپ

(133) بۇرۇنقا سوقسار (،) ئاردۇق ئەدگۇ بولۇر (۰)

بۇرۇن قانىغانغا داۋا: كىرپە تىرىسىنى كويدۇرۇپ، كۈلىنى بۇرۇنغا پۈركۈپ بەرسە، قان توختايدۇ. يەنە داۋا: ئىلان بىشى مونچاقىنى (؟) كويدۇرۇپ، يۇمشاق سوقۇپ، بۇرۇنغا پۈركۈسە، قان توختايدۇ. يەنە داۋا (:)كۆنجۈت يىغىنى ئۇپا بىلەن ئارىلاش-تۇرۇپ، ئاندىن بۇرۇننى پاكىز يۇيۇپ، بۇرۇنغا تۇتۇپ بەرسە، قان ناھايىتى تىز توختايدۇ.

(134) تىش ئاغرىققا ئەم (:) قارا مىرچ بىر باقىر سىركە بىرلە

(135) قاينىتۇرۇپ سوۋۇق قىلىپ ئاغىز-تا تودسار تىش ئاغرىغ كىدەر (۰)

(136) يانا ئەم (:) بىشىغ سىڭىرنى سۇۋ بىرلە قاينىتۇرۇپ

(137) ئاغىز-تا تۇدسار (،) سونەر (۰) ئاداق ئاغرىغقا ئەم (:) كونچىتىگ

(138) قاۋسىرۇپ لان سوغۇپ قويىن سۈتى بىرلە قادىشتۇرۇپ ئاغرىغ

(139) يىركە ياقسار (،) يىدل توزلۇگ ئاغرىغ ئوڭەتۇر (۰)

چىش ئاغرىغىغا داۋا: بىر مىسقال قارامۇچنى سىركە بىلەن

قايىنتىپ، سوۋۇتۇپ ئېغىزغا ئېلىپ بەرسە، چىش ئاغرىغى توختايـ
دۇ. يەنە داۋا: پىششىق سىگىرنى سۇ بىلەن قايىنتىپ ئېغىزغا ئېـ
لىپ بەرسە، چىش ئاغرىغى توختايدۇ.

پۇت ئاغرىغىغا داۋا: كۈنجۈتنى قورۇپ ياخشى سوقۇپ، قوي
سۈتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئاغرىغان يەرگە يېقىپ بەرسە، يەلدىن
بولغان پۇت ئاغرىغى ئوڭلىنىدۇ.

(140) قاردىتا ئولمىش كەنچكە ئەم (:) ئىت سۈتى بور بىرلە

(141) ئىچسەر تۈشەر (٠) بۆرۈن ئىچىندە ئەد ئۈنۈپ تىن ئالۇ

(142) ئۇماسار ئاغرىسار (،) قىسىل باغىر ئىكىسىن يار تۈزى
بىرلە

(143) ئىنچكە كىنلەپ مىرقا يوغۇرۇپ بۆرۈن ئىچىندە ئۆرسار
ئۆگەدۈر (٠)

قوساقتا ئولۇپ قالغان بالىنى چۈشۈرۈش ئۇسۇلى: ئىت
سۈتىنى مۇسەللەس بىلەن ئىچىپ بەرسە، چۈشۈپ كېتىدۇ.

بۆرۈن ئىچىگە ئۆسمە گوش ئۈنۈپ، نەپەستىن قىينالسا، بۆرۈن
ئاغرىسا، قىزىل باغىر (قىزىل مىس؟) بىلەن يار تۈزى ئىككىسىنى
يۇمشاق سوقۇپ، ئاندىن ئۈنى ھەسەل بىلەن يۇغۇرۇپ، بۆرۈن
ئىچىگە كىرگۈزۈپ بەرسە، ئۆسمە گوش چۈشۈپ كېتىدۇ.

(144) تۇماغۇ بولۇپ كىدمەسەر (،) سوغۇن ساقالى سادۇن ساـ
قالى بىرلە

(145) سوقۇپ ساغ ياغقا يوغۇرۇپ ئىسلەسەر ئالقۇ تۇماغۇقا ياـ
راشۇر (٠)

تۇمۇ (زۇكام) تېگىپ ساقايمىسا، پىياز يىلتىزى بىلەن سامـ
ساق يىلتىزىنى سوقۇپ ئۈنىنى پاكىز ماي بىلەن يۇغۇرۇپ ئىسـ
لانسا، ھەرقانداق تۇمۇغا پايدا قىلىدۇ.

(146) كىم ئۈنى بۇدۇپ ئەدگۈتى بوش ئۈنمەسەر (،) بىر سۈنـ
چا بۇدانى

(147) تۈز ئودۇرا يارىپ ئودۇراسىن ئازقىنا ئويۇپ ئوي قىلىپ
(148) ئاگا قىداي سىمىقىن ئانچا مۇنچا سوقۇپ ئانىڭ ئىچىندە
(149) ئۈچ تورت ئەۋىن يارما (مونچۇق) مۇرچ يىمە ئۇرۇپ
(150) بۇدانى قاۋشۇرۇپ يىپ بىرلە يورگەپ تاشىڭا كەگدە يورگەپ
(151) ئىسىگ كۆلكە كومۇپ ئەدگۈتى چاقلىغ چىڭ بولمىشتا
(152) كەگدەسىن كىدەرىپ ئوگدۇن تىشلىگ ئىكىن ئودۇرا تىشلەپ
(153) تۇدۇپ ئاغىزىن ئاچماتىن يۇۋسىن سىگۇرگۇل ئىكى ئۈچ قادا
(154) مۇندەك قىلسار (،) كەزە ئۈز ئاچىلۇر (،) سىنامىش ئەم ئول (.)

كىمنىڭ ئۈنى پۇتۇپ قىلىپ، ئاۋازى چىقماي قالسا، بىر سۆگچە ئۈزۈم شىخىنى دەل ئوتتۇرىسىدىن يېرىپ ئازراق ئويۇپ ئوتتۇرىسىنى ئوي قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە قىداي سىمىقىنى① چالا-بۇلا سوقۇپ ئۈچ-تۆت چىمدىم قارامۇچ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىپ، ئاندىن ئۈزۈم شىخىنى چىپىسلاشتۇرۇپ يىپ بىلەن تېڭىپ، ئۇنىڭ سىرتىغا قەغەز يوگەپ ئىسسىق كۆلگە كومۇپ، پىشۇرۇلغان يېرى تۇتاشقا ندىن كېيىن قەغەزنى سويۇۋېتىپ، ئوتتۇر چىش بىلەن چىشلەپ، ئېغىزنى ئاچماستىن شەرۋىتىنى ئىككى-ئۈچ قېتىم شورىسا، ئۈنى ئېچىلىپ كېتىدۇ. بوسىنالغان ئەم.

(155) كوز ئاغرىغ ئەمى (:) كوز كۆچسىرەپ ياش ئاقسار (،) با-لىق ئودىن بۇسىنالغان ئەم.
(156) كوز-كە ئالىنقا سۇردسەر (،) ئەدگۇ بولۇر (.) كوزلان بولۇپ
(57) كورمەسەر (،) چۇۋدىنى سۇۋقا سىملەپ كىنلەپ ئالىنقا
(158) سۇرتسەر (،) ئەدگۇ بولۇر (.) باش ئاغرىغ ئەمى (:) قىسىل يورۇك

① قىداي سىمىقى — بىر خىل دورا ئوسۇملۇگى.

AltunOq

(159) چىندانلار پىتىپىدى ئىنگەك ياغى بىرلە قادىپ ئالىنغا

(160) سۈردىسەر (،) باش ئاغرىغ كىسەر (۰) يانا ئەم (:) كۈنچىت ياغى

(161) يىپار بىرلە ئازقا يىلىدىپ بۈرۈنغا قودسار (،) كىسەر (۰)

كوز ئاغرىغىنىڭ داۋاسى: كوز زورۇقۇپ ياشاغۇرسا، بىلىق ئۆتىنى كوزكە، ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، ئۆڭشىلىپ كېتىدۇ.

كوز زەخمىلىنىپ كورمەس بولۇپ قالسا، چۈۋۈت (مۇلەن)نى سۇدا ئېزىپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، ئۆڭشىلىپ كېتىدۇ.

باش ئاغرىغىنىڭ داۋاسى: قىزىل ۋە ئاق چىندانلارنى قارىمۇچ، ئىنەك يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، باش ئاغرىغى ساقىيىدۇ. يەنە ئەم (داۋا): كۈنجۈت مېيى بىلەن ئىپارنى ئازراق قىزدىتىپ بۇرۇنغا تېمىتىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.

(162) تىن بوسغاقتا ئەم (:) قاربا تۆبىن يۇمغاقى ئىكى باقىر

(163) بىچىغ سىگىر ئىكى باقىر تۆز چورنى قىلىپ تاڭتا سايۇ

(164) بور سۈرمە بىرلە ئىچۈرسەر (،) تىن بوسغاق ئۆدۈر ئىگ كىدەر (۰)

دەم سىقىلىشقا داۋا: قاربا تۆبىن يۇمغاقتىن ① ئىككى باقىرنى ئىككى باقىر پىششىق سىگىر بىلەن قوشۇپ، ھەر كۈنى سەھەردە مۇسەللەس ياكى بوزا بىلەن ئىچىپ بەرسە، دەم سىقىلىش ساقىيىدۇ.

(165) قاغۇق سىسلاغقا ئەم (:) قاربا تۆبى ئارىرى تىنبار يۇسى

(166) سىبات تۆز ئۇلۇشى سوقۇپ لالاپ ئىنگەك سۈدىن بىر

(167) باقىر ئاسۇ يارىم باقىر ئىچگۈل (،) ياراشۇر (۰)

دۈۋۈسۈن ئاغرىغىغا داۋا: قاربا توۋى ئارىرى (؟)، تىنبار

① قاربا تۆبىن يۇمغاق — بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى.

يۇسى (؟)نى توگە سۈتى بىلەن تەڭ نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ
ئېزىپ، ئۇنى بىر باقىر ياكى يېرىم باقىر ئىنەك سۈتىگە سېلىپ
ئىچىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.

(168) قودۇر ئەمىن ئايالىم (:) يولدۇرغان قۇا سىن ياشىن يومشاق
سوقۇپ

(169) بىر قاشۇقچا ئالىپ بىر ئۇلۇغ قادىلىڭ يۇغۇرتقا

(170) بۇلغاپ ئاچ قارىنىقا ئىچگۈل (،) كىدەر (.) يانا قۇرۇ-
غىن بىر باقىر

(171) يىنچكە سوقۇپ لالاپ ئۇساغى ياڭچا ئىچگۈل (،) ئار-
تۇق ئىچسەر (،)

(172) بولماز (.) يانا چىقۇتاشىن يىنچكە سوقۇپ لالاپ باقىر

(173) ئىشىچتە سارغارغىنچا قاغۇرۇپ كۈنچىت ياغىنقا بۇلغاپ

(174) تۇردسەر كىدەر (.) يانا قودۇر ئەمى (:) ئاچ قارىنتا
توقۇز ئۇدى

(175) ئۈچ تاڭ بىرلە ئىچسەر (،) قودۇر كىدەر (.) سىنامىش
ئەم ئول (.)

قوتۇرنىڭ داۋاسىدىن سوز ئاچايلى: يولدۇرغان (بىرخىل دو-
را ئۆسۈملۈگى)نىڭ ياش چېچىكىنى يۇمشاق سوقۇپ بىر قوشۇقچە
ئېلىپ، ئۇنى بىر ئاپقۇر قېتىقتا قوشۇپ ئاچ قوساققا ئىچسە،
ساقىيىپ كېتىدۇ. يەنە يولدۇرغاننىڭ قۇرۇق چېچىكىدىن بىر با-
قىرنى يۇمشاق سوقۇپ ئۇسسىغاندا ئىچىپ بەرسە، ساقىيىپ كې-
تىدۇ. لېكىن كۆپ ئىچىۋەتسە بولمايدۇ. يەنە چىققۇ تېشىنى (؟)
ئۇششاق سوقۇپ ئېزىپ، مىس تاۋىدا سارغايغىچە قورۇپ، كۈن-
جۈت مېيىغا مىلاپ سۈرتۈپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ. يەنە قو-
تۇرنىڭ ئەمى (داۋاسى): چوشقا ئوتىنى ئۇدا ئۈچ سەھەر ئاچ قو-
ساققا ئىچىپ بەرسە، قوتۇر ساقىيىپ كېتىدۇ. بۇ سىنالغان داۋا.

(176) يانا ئەت ماقىۋىا بولسار (،) سادۇننى يانچىپ ئىكى
قولاقىنى-

(177) قا تولۇ تىنىسار (،) كىدەر (.) ئاغىز يەل ئەمى (؛)
قاچ قۇرۇغ سىرىنى

(178) بىشۇرۇپ بىر كىچە تاشتىن سالقىنقا تەگۇرۇپ ئىكىنتى
كۈن

(179) ئالىپ ئوتقا كۈيۈرۇپ كۈل قىلىپ يۇمشاق كىنلەپ قارتقا

(180) باسۇرغۇ ئول (،) ئەدگۇ بولۇر (.) يانا قايۇ كىشى
ئاتتىن تۇشۇپ

(181) قامچى يىپ تامتىن تۇشۇپ ئىچى بەردىنمىشكە قان تومۇر
مىش ـ

(182) قا ئەم (؛) تاقىغۇ يومۇردقاسىنچا توغراق توغراغۇسىن

(183) يۇمشاق سوقۇپ لالاپ ق...مق بىرلە ئىچۇرسەر (،) قان

(184) ئودۇپ ئەدگۇ بولۇر (.) سىناەمش ئەم ئول (.) يانا
بوغماق بولسار (،)

(185) يۇمشاق سوقۇپ بوغۇزىكا يۇرسەر قامىش بىرلە (،) ئەدگۇ
بولۇر (.)

ئەت ماقۇدا (؟) بولۇپ قالسا، سامساقنى يەنچىپ ئىككى قۇلاققا توشقىچە تىقىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

ئېغىز يارىسىنىڭ داۋاسى: بىر ئاز قۇرۇق سىرنى (؟) پىشۇرۇپ بىر كېچە تالادا قويۇپ سوۋۇتۇپ، ئىككىنچى كۈنى ئوتتا كويدۇرۇپ كۈل قىلىپ، يۇمشاق سوقۇپ يارىغا بېسىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.

ئاتتىن يىقىلىپ، ياكى قامچا يەپ ۋە ياكى تامدىن يىقىلىپ زەخىملىنىپ ئىچىگە قان چۈشۈپ كەتكەن كىشىلەرگە داۋا: توخۇ تۇخۇمىدەك توغراق يىلىمىنى يۇمشاق سوقۇپ... ① بىلەن ئىچىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ. بۇ سىنالغان داۋا.

① كۆپ چېكىت ئەسلى نۇسخىدىكى ئۆچۈپ كەتكەن خەتلەرنى كورسىتىدۇ.

يەنە، دەم سىقىلىسا، (توغراق يىلتىمىنى) يۇمشاق سوقۇپ بوغۇزغا قومۇش بىلەن پۈركەپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

(186) يانا ئىچ كوكۇز-كە ئەم (:) نۇقۇتچانى يۇمشاق سوقۇپ سوغۇق سۇ

(187) بىرلە ئىچكۈرسەر (،) ئەدگۇ بولۇر (.) بوغۇز ئىچىندە قارت بولۇپ

(188) ياردىلماسار (،) ئەم (:) تىڭشۇنى كۆيۈرۈپ كۆل قىلىپ بوغۇز ئىچىنگە

(189) يۇرسەر ياردىلۇر ئاغىزتىن يۇرگۇ ئول (.)

مەيدە ئاغرىقىغا داۋا: نۇقۇتچا (پۈرچاقىنىڭ بىر خىلى)نى يۇمشاق سوقۇپ، سوغاق سۇ بىلەن ئىچىپ بەرسە، مەيدە ئاغرىقى ساقىيىپ كېتىدۇ.

بوغۇز ئىچىگە يارا چىقىپ ئېغىز ئالمىسا، تىڭشۇ (؟)نى كويدۇرۇپ كۆل قىلىپ بوغۇز ئىچىگە پۈركىسە، ئېغىز ئالىدۇ. ئۇ ئېغىزدىن پۈركۈلىدۇ.

(190) يانا ئودۇركە ئەم (:) ئىت بۇرۇنىنىڭ قاسىقى بىر باقىر

(191) چۇسۇم سوگۇتىنىڭ يۈرۈك قاسىقى بىر باقىر بۇدا تۇبى

(192) بىر باقىر... ك قادىلىق سۇۋقا بىر...

(193) سالىپ بىر قادىلىق قالمىشتا بۇ ئۇچ بۇ...

(194) بىرگەرۇ سالىپ قايىنتۇرۇپ ئىچگۈل نەگۇ كىم...

(195) كىچە يادمىشتا ئىچگۈل (،)سىنامىش ئەم ئول (.) (تىشى كىشىنىڭ)

(196) ئەمىگى شىشىپ ئاغرىسار (،) تىڭ... نىڭ تۇ......

(197) نى بۇرچاقچا يۇم......

(198) ئىچۇر سەر (،) ئەدگۇ بولۇر......

... ...

... ...

ئۈچ سۇرۇشكە داۋا: ئىت ئۈزۈمىنىڭ قاسىرىغىدىن بىر باقىر، ئاق ئۈژمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن بىر باقىر، ئۈزۈم يىلتىزىدىن بىر باقىر... قاچا سۇغا بىر... سېلىپ بىر قاچا قالغاندا بۇ ئۈچ بۇ... بىرگە سېلىپ قاينىتىپ ئىچسە، كىمكى...... كەچتە ياتقاندا ئىچىشى كېرەك. بۇ سىنالغان دادا.

ئايال كىشىنىڭ كوكسى ئىششىپ ئاغرىسا، تىڭ...نىڭ تۇ......نى پۇرچاقتەك (يۇمۇلاق)...... ئىچۈرۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ......

... ...

... ...

AltunOq

ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر

«ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر» ھەققىدە ئىزاھات

ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. شۇنداقلا ئۇ، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ (بولۇپمۇ "قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇغى"نىڭ) ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېساپلىنىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئازاتلىقتىن بۇرۇن چەتئەللىكلەر تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. ئۇلار ھازىر گېرمانىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ موزېيى ۋە كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ھەرقايسى چەتئەل ئالىملىرى ھازىرغىچە بۇ خىل يازما ھۆججەتلەردىن نەچچە يۈز پارچىنى ھەر خىل ئىلمىي ژورنال ۋە ئەسەرلەردە ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلماقتا.

ئازاتلىقتىن كېيىن تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ھۆججەتلەر ھازىر بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىكى مۇزېيي ۋە مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنلىرىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى تەتقىق قىلىنىپ، دۆلىتىمىزدە چىقىدىغان ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنماقتا. بىز چەتئەل ئالىملىرى ۋە ئېلىمىزدىكى تەتقىقاتچىلار تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ئىچىدىن بىر قانچىسىنى تاللاپ، تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردۇق.

I

ئەسلى تېكىستى:

(1) بۆيانچى بەگلەرىم قۇتىڭا
(2) مۆڭ ئۇدۇگلۇگ قۇلۇدى
(3) بىتىتۆڭ ئۇدۇگۆم
(4) تەگىنۆر. مەن بىتىتۆڭ
(5) ئادايىنىڭ ئەۋىنتىن ئۆنەرتە ئىشىن ـ كۆچىن
(6) بۆتۆرۆ ئۆمادىن ئۆنمىش ئەرمەز. كىچىگىمتە
(7) بىتىگ ئۆجىك نوم بوقشۆت ئۆرگەنمىس ئۆچۆن
(8) نەتەگ ئەرسەر تويىن بولۆپ، تويىن تورۆسىنتە
(9) يورىقاي مۆ مەن ساقىنىپ، تىگۆي تايىشى باشلاپ،
(10) قىتاي تايىشلارقا كەڭەسەرمەن، تىگۆي تايىشى —
(11) ما تاقى ئۆزگە كىشلەر مەن يۆلۆپ ئالايىن
(12) بوس قىلايىن تىسەر، بۆ بەگىم مەن يۆلۆپ ئالايىن
(13) ساڭا بۆرۆنچا بوس بىتىگ بىرەيىن تىپ
(14) گۆۋاڭ ـ مىڭ ـ نىڭ ئۆسكىنتە، مەن بار ئەركىنچە
(15) ماڭا تاپىنىپ يورىزۆن، مۆنتان سوڭ قالسار
(16) تورت يولى بوس بولۆپ كوڭۆلىنچە تويىن بولۆپ
(17) ئىلكە، قانقا بۆيان ئالقىش بىرىپ يورىزۆن تىپ
(18) مىڭ بەگىنىڭ تامغاسىن قاقىپ، ماڭا بوس
(19) بىتىگ بىرىپ ئانتان سوڭ مىنى يۆلۆپ ئالىپ
(20) بوس بىتىگمە قولۆپ ئالدى ئەرتى. سوڭ
(21) يورىيۆ مىنتەكى بوس ئىدمىس بىتىگنى بەگىم
(22) ماڭا بىرگىل، مەن يۆقايىن يوق قىلغاي سەن، تىسەر،

(23) ئول بىتىگنى مەن بەگىمكە بەرتىم. ئەمتى
(24) ئول بىتىگلەرنى بەگىم يامان قايۇتا قودۇپ،
(25) ئۇنىتتى. كىسكەمۇ ئالىسقىدى. مەنى ئالىۋۇق
(26) سەن تىپ، ئىنچ قىلمادىن تۇرۇر. مەن كۈچۈم يىتىمىسى-
(27) -ىنچە ئىسى كۈچ قىلىپ تاپىنىپ، ياسىمىسىم يوق.
(28) بەگىم مە ماڭا ياۋۇز يامان قىلىنمىسى. يوق
(29) نەگۈ ئىشكە ئۇغىرلارمەن، ئانىندىن بەرۈ نەگۈ
(30) مە تىمىسى يوق ئەرتى. يانا بىر قۇل ئالغالى
(31) مىنى بىرلە كەڭىلەشىپ تۇرۇر.
(32) ئىل قان ئادىڭا تويىن بولۇپ بۇيان بىرزۇن تىپ،
(33) ئۇزىك بوس بىتىگ بىرىپ مىنى ئالدى ئەرتى.
(34) يانتۇرۇ ساتقالى ئالمادى ئەرتى. ئەمتى ساتارمەن
(35) تىپ ئەرمىس. بەگلەرىم بويانلايۇ تىيۇرقايۇ
(36) يارلىقاسار، كوڭۇل كەرۇ ئۇقا يارلىقازۇنلار.

تەرجىمىسى:

ساۋاپچى بەگلىرىم ھوزۇرىغا مەنكى دەرتمەن قۇل-بىنتۇرۇك ئىلتىماسىمنى سۇندۇم.

مەنكى بىنتۇرۇك ئادايىنىڭ ئۆيىدىن چىقىشتا، ئۇنىڭ ئىش-كۈشلىرىنى پۈتتۈرەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن چىقىشىم يوق. كىچىكىمدە خەت-ساۋادىمنى چىقىرىپ نوم-ئىلىم ئۆگىنىش ئۈچۈن، قانداقلا بولمىسۇن، راھىپ بولۇپ، راھىپلار قائىدىسى بويىچە ئىش تۇتاي دەپ ئويلاپ، تىگۈي تايىشى① باشچىلىقىدىكى قىتاي تايىشلىرى بىلەن كېڭەشكىلى باردىم. تىگۈي تايىشى ۋە باشقا كىشىلەر بىر سېنى پۇل تولەپ قۇتقۇزۇۋالايلى، ئەركىنلىككە چىقىرايلى دىسە، بۇ بېگىم مەن سېنى پۇل تولەپ قۇتقۇزۇۋالاي، ساڭا

① تىگۈي — خاس ئىسىم، تايىشى — خەنزۇچە 大师 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، "ئۇستاز، ھەزرەت" دىگەن مەنىدە.

بۇرۇنقىدەك ئەركىنلىك خېتى (ھورنامە) بېرەي دەپ گۇاڭ مىڭنىڭ ① ئالدىدا، كۈچىنىڭ يېتىشىچە ماڭا خىزمەت قىلىپ يۈرسۇن، مەندىن كېيىن قالسا، توت يولى ئۇچۇق بولۇپ، خالىغىنىچە راھىپ بولۇپ ئەلگە خانىغا ساۋاپلىق ئىش قىلىپ ۋە ئۇلارغا مەدھىيە ئوقۇپ يۈرسۇن دەپ، مىڭ بېگىنىڭ تامغىسىنى بېسىپ ماڭا ھورنامە بېرىپ ئاندىن مېنى پۇل تولەپ قۇتقۇزۇۋېلىپ، ھورنامىنىمۇ ئۆز قولىغا ئالغان ئىدى. كېيىن كۈنلەر ئۆتۈپ، بېگىم مەندىكى ھورنامىنى ماڭا بەرگىن، مەن ساقلاي، سەن يوقىتىپ قويىسەن دېگەندە، مەن ئۇ نامىنى بېگىمگە بەرگەن ئىدىم. ئۇ نامىنى بېگىم يامان يەرگە قويۇپ ئۇنتۇپ قالغانمۇ (ياكى) باشقىلارغا ئالدۇرۇپ قويغانمۇ، ئەمدى كېلىپ مېنى سەن ئېلىۋالدىڭ دەپ ئارام بەرمەيۋاتىدۇ. مەن (بېگىمگە) كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە ئىشلىدىم، خىزمەت قىلدىم (بېگىم ئالدىدا) گۇنايىم يوق. بېگىممۇ ماڭا يامانلىق قىلغىنى يوق. مەن نىمە سەۋەپتىن ئوغرىلايمەن. شۇندىن بېرى (توختام تۈزگەندىن بېرى) ھېچنىمە دېمىگەن ئىدى. (ئەمدى مېنى سېتىۋېتىپ) يەنە بىر قول ئېلىش ئۈچۈن مەن بىلەن كېڭىشىۋاتىدۇ. مېنى راھىپ بولۇپ، ئەل، خان نامىغا ساۋاپلىق ئىش قىلسۇن دەپ، ھورنامە بېرىپ ئالغان ئىدى، قايتىدىن ساتقىلى ئالمىغان ئىدى. ئەمدى ساتىمەن دەۋاتىدۇ.

بەگلىرىمنىڭ ساۋاپلىق ئىش قىلىپ مېھرىۋانلىق قىلىشلىرىنى، كۆڭۈل بولۇپ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇشلىرىنى سورايمەن.

① گۇاڭ مىڭ — خەنزۇچە 官民 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.

II

ئەسلى تېكىستى:

(1) كۈسكۈ يىل ئالتىنچ ئاي ئون ياڭىقا
(2) ماڭا قاۋسىدۇقا تۈشكە كۈنچىت
(3) كەرگەك بولۇپ ئىل تەمىرتىن بىركۈرى
(4) كۈنچىت ئالتىم. كۈز ئىكى كۈرى كۈن-
(5) چىت بىرۈرمەن. بەرمەدىن كەچۈرسەرمەن ئىل
(6) ياڭىچا تۈشى بىلە بىرۈرمەن. بەرگىنچە
(7) بار يوق بولسارمەن، ئىنىم قاسۇقنىڭ
(8) تەگىلەر بىلە كونى بىرزۈنلەر. تانۇق
(9) قابان، تانۇق بونگەك. بۇ نىشان
(10) مەنىڭ ئول. مەن قاۋسىدۇ ئوزۇم
(11) بىتىدىم.

تەرجىمىسى:

چاشقان يىلى ئالتىنچى ئاينىڭ 10-كۈنى مەنكى قاۋسىدۇغا ئۇسۇمگە تولەش ئۈچۈن، كۈنجۈت كېرەك بولۇپ، ئېلتىمۇردىن بىركۈرەكۈنجۈت (قەرز) ئالدىم. كۈزدە ئىككى كۈرە كۈنجۈت بېرىمەن. ئەگەر ۋاقتىدا قايتۇرۇپ بېرەلمىسەم، ئەلنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇسۇمى بىلەن قوشۇپ بېرىمەن. (بۇنى) بەرگىچە بار-يوق بولۇپ قالسام، ئىنىم قاسوقنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئوز ئەينى بويىچە بېرىدۇ. گۇۋاچى: قابان، گۇۋاچى: بونگەك. بۇ تامغا مېنىڭ (ھوججەتنى) مەن قاۋسىدۇ ئوزەم يازدىم.

Ⅲ

ئەسلى تېكستى؛

(1) تاقغۇ يىل ئىكىندى ئاي سەكىز يىگىرمىگە

(2) ماڭا ئىلچىگە تارىغ تارىغۇ يىر كەرگەك

(3) بولۇپ، قايىمدۇنىڭ يالتۇرغانتاقى يارىم

(4) سىق يىرىن ئانۇغۇن تۇدتۇم. بۇيىركە

(5) نەچە ئۇرۇغ بادسار، ئىكەگۇ تەڭ ئۇندۇرۇپ

(6) تارىر بىز. بۇلمىش تۇشىن تەڭ ئۇلەشۇر —

(7) بىز. بۇ يىركە بىرىم - ئالىم كەلسەر، ئىكەگۇ

(8) تەڭ بىرۇر بىز. بۇسوزكە تانۇق قارا

(9) باخشى، تانۇق چىمىم. بۇنىشان مەن ئىلچى-

(10) -نىڭ ئول. مەن مىسرىسلا ئايىدىپ بىتىدىم.

تەرجىمىسى:

توخۇ يىلى ئىككىنچى ئاينىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى مەنىكى ئىلچىگە تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن يەر كېرەك بولۇپ، قايىمدۇنىڭ يالتۇرغاندىكى يېرىم سىق ① يېرىنى ئۆز ئىختىيارىم بىلەن ئىجارىگە ئالدىم. بۇ يەرگە قانچىلىك ئۇرۇق كەتسە، ئىككىمىز تەڭ چىقىرىپ تېرىيمىز. چىققان ھوسۇلنى تەڭ بولۇشىمىز. بۇ يەرگە باج - پاراق كەلسە، ئىككىيلەن تەڭ تولەيمىز. بۇ سوزگە گۇۋاچى قارا باخشى، گۇۋاچى چىمىم. بۇ تامغا مەن ئىلچىنىڭ. (بۇ ھوججەتنى) مەن مىسرىسلاغا دەپ يازغۇزدۇم.

---

① سىق — ئۆلچەم بىرلىگى بولۇپ، خەنزۇچە "石" (دەن) گە توغرا كېلىدۇ.

IV

ئەسلى تېكىستى:

(1) بىچىن يىل چاقساپۇت ① ئاي ئىكى ياڭى-
(2) -قا ماڭا تەدمىلىگ قارا بۇقا
(3) ئىكەگۇكە قارچىلىغ كەرگەك بولۇپ
(4) قۇتلۇغ ئاتلىغ قاتۇن كىسىنى ساتىپ
(5) قۇتلۇغ تەمۇرتىن يۇز ئەلىگ قالىن بوز
(6) ئالدىمىز. بۇ يۇز ئەلىگ بوزنى (٥)
(7) ساتىغ قىلمىس كۇن ئۇزە بىز
(8) تەدمىلىگ قارا بۇقا ئىكەگۇ تۇكەل
(9) ساناپ ئالتىمىز. مەن قۇتلۇغ تەمۇر
(10) يىمە تۇكەل ساناپ بىردىم. بۇ قۇتلۇغ
(11) ئاتلىغ قاتۇن كىسىكە مىلك يىل
(12) تۇمەن كۇنكە تەگى قۇتلۇغ تەمۇر ئەركلىگ
(13) بولزۇن. تاپلازا ئوزى تۇتزۇن
(14) تاپلامازا ئادىن كىسىكە ساتزۇن
(15) بىز تەدمىلىگ قارا بۇقا ئىكەگۇ —
(16) -نۇڭ ئاقامىز ئىنىمىز ئۇرلۇغۇمۇز
(17) يۇزلۇگۇمۇز كىمچا كىم-مە بولۇپ
(18) چام - چارىم قىلمازۇن. ئەركلىگ بەگ
(19) ئىسى ئىلچى يالاۋاچ كۇچىن تۇتۇپ
(20) چاملاسارلار يۇلايىن - ئالايىن تىسەر —
(21) لەر، بۇ قۇتلۇغ تەگ ئىكى كىسى ياراتۇ

---

① چاقسا پۇت — سوغدى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تى-
لىغا كىرگەن سوز بولۇپ، چاقسا پۇت ئاي ”12 - ئاي“ نى كورسىتىدۇ.

(22) بىرىپ سوزلەرى يۈرسازۇن. چاملاغۇچى

(23) كىسى قورلۇغ بولزۇن. قوتلۇغ تەمۇر

(24) قورسۇز بولزۇن. تانۇق تۇرەدۇ، تانۇق

(25) تۇرۇر مۇڭسۇز. تانۇق تۇرچى، تانۇق توين.

(26) بۇ نىشان بىز تەدمىلىگ قارا بۇقا ئىكەگۇ —

(27) -نىڭ ئول. مەن توڭما باقشى تەدمىلىگ

(28) قارا بۇقا ئىكەگۇ ئىنچكە ئايىدىپ بىتىدىم،

(29) بۇ نىشان مەن تانۇق تۇرەدۇنىڭ ئول.

(30) بۇ نىشان مەن تانۇق مۇڭسۇزنىڭ ئول.

(31) بۇ نىشان مەن تانۇق تۇرچىنىڭ ئول.

(32) بۇ نىشان مەن تانۇق تويىنىنىڭ ئول.

تەرجىمىسى:

مايمۇن يىلى ئون ئىككىنچى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى مەن تەدمىلىگ، قارا بۇقا ئىككىمىزگە خىراجەت كېرەك بولغاچقا، قۇتلۇق ئاتلىق خوتۇن كىشىنى سېتىپ، قۇتلۇق تومۇردىن يۈز ئەللىك توپ بوز رەخت ئالدۇق. بۇ يۈز ئەللىك توپ بوز رەختنى تەدمىلىگ قارا بۇقا ئىككىمىز (قۇتلۇق ئاتلىق خوتۇن كىشىنى) ساتقان كۈنى تۈگەل ساناپ ئالدۇق. مەنكى قۇتلۇق تومۇرمۇ تۈگەل ساناپ بەردىم. بۇ قۇتلۇق ئاتلىق خوتۇن كىشىنى قۇتلۇق تومۇر مەڭگۈ ① ئۆز ئىلكىدە تۇتىدۇ. خالىسا تۇتسۇن، خالىمىسا باشقا كىشىگە ساتسۇن (بۇ ھەقتە) بىز تەدمىلىگ، قارا بۇقا ئىككىمىزنىڭ ئاكىمىز، ئىنىمىز ۋە ئۇرۇق - ئەۋلادىمىزدىن ھەر قانداقلىرىنىڭ دەۋا (جىدەل) قىلىشقا ھەققى يوق. ئەگەردە (ئۇلار) بەگ، ئەمەلدار (ۋە) ئەلچىلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ چاتاق چىقارسا (ياكى) يۇلۇپ ئېلىۋال -

① ئەينەن تەرجىمىسى: ”مىڭ يىل تۈمەن كۈنگىچە“.

مەن دېسە، قۇتلۇق خوتۇندەك ئىككى كىشىنى بەرگەندىن قاشقىرى (ئۇلارنىڭ) سوزلىرى ئاقمىسۇن. دەۋا قىلغۇچى كىشى ئىناۋەتسىز بولسۇن. قۇتلۇق تومۇر ئىناۋەتلىك بولسۇن. (بۇنىڭغا) گۇۋاچى تۇرەدۇ، گۇۋاچى تۇرۇر مۇڭسۇز، گۇۋاچى تۇرچى، گۇۋاچى تويىن. بۇ تامغا بىز تەدىمىلىگ قارا بۇقا ئىككى-مىزنىڭ. مەنكى توگما باخشى تەدىمىلىگ، قارا بۇقا ئىككىسىگە تەپسىلى ئېيتىپ يازدىم.

بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى تۇرەدزنىڭ
بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى مۇڭسۇزنىڭ.
بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى تۇرچىنىڭ.
بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى تويىننىڭ.

V

ئەسلى تېكىستى:

قويىن يىل ئۈچۈنچ ئاي ئىكى ئوتۇزقا ماڭا مىڭ تەمۈركە بور كەرگەك بولۇپ، تۇرى باقشى تىن يارىم قاپ بور ئالتىم. كۈز ياڭىدا بىر قاپ سۇچۇگ بور كونى بىرۈرمەن. بەرمەدىن كەچۈرسەرمەن ئىل ياڭىنچا تۇشى بىلە كونى بىرۈرمەن. بىرگۈنچە بار يوق بولسار مەن نوم قولىنىڭ تەگىلەر بىلە كونى بىرزۇنلەر. تانۇق تەسەك تۇرمىش. تانۇق بولدۇز. بۇنىشان مەن مىڭ تەمۈرنىڭ ئول. مەن تۇرمىش مىڭ تەمۈركە ئايىدىپ بىتىدىم.

تەرجىمىسى:

قوي يىلى ئۈچىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى مەنكى مىڭتومۇرگە ئۇسۇم قايتۇرۇش ئۈچۈن ئۈزۈم كېرەك بولۇپ، تۇرى باخشىدىن ① يېرىم قاپ ئۈزۈم ئۆتنىگە

① باخشى ــ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، "ئۇستاز" دىگەن مەنىدە.

ئالدىم. كۆز مەزگىلىدە بىر قاپ تاتلىق ئۈزۈم بىردىمەن. (ئەگەر) ۋاقتىدا بىرەلمىسەم، ئەل قائىدىسى بويىچە ئۇسۇ-مى بىلەن ئەيىنەن بىردىمەن. بەرگىنىچە بار-يوق بولۇپ قالسام، نوم قۇلىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىرلىكتە ئۆز ئەيىنى تولەپ بىردۇ.

گۇۋاچى تەسەك تۇرمىش. گۇۋاچى بولدۇز، بۇ تامغا مەنكى مىڭ تومۇرنىڭ. مەنكى تۇرمىش مىڭ تومۇرگە دەپ يازغۇزدۇم.

VI

ئەسلى تېكىستى:

(1) لۈيىل توقۇزۇنچ ئاي تورت

(2) ياڭىقا مەن تىگۈي تايىشى ئەنگۈر —

(3) نىڭ سايۇسقا ساتمىس قۇلا —

(4) نىڭ يولىنتا سايۇسى بىلە

(5) ياراسىپ سايۇسى تىن يوق بىرىپ

(6) كىتدىم. سايىن بۇنتىن ئۆز —

(7) - كىيە كىمتىن نە چام - چارىمقا

(8) كەلسەر مەن تىگۈي تايىشى

(9) بىلۈرمەن. تانۇق تاڭۇت بوقا مەن

(ئارقا بېتى)

تىگۈي تايىشى بىتىدىم.

تەرجىمىسى:①

ئەجدىھار يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مەنكى تىگۈي تايىشى

---

① بۇ هوججەتنى 1953 - يىلى غەربىي شىمال مەدەنىي يادىكار-لىقلارنى تەكشۈرۈش ئەتردى تۇرپاندىن تاپقان. كېيىن پىروفېسسور [غېنىك جياشىڭ] تەرىپىدىن ئەسلى تېكىستى بىلەن خەنزۇچە تەرجىمىسى

ئەنگۈرنىڭ سايۇسىغا ساتماقچى بولغان قۇلىنىڭ ئىشى توغرىلىق سايۇسى بىلەن كېلىشتىم. مەن كەتكەندە سايۇسى ماڭا (ۋاقتىنچە) ھىچنەرسە بەرمىدى. سايىن بۇندىن كېيىن ئۇنىڭ (سايۇسىنىڭ) ئىلكىدە بولىدۇ. ئەگەر ھەرقانداق كىشى چاتاق چىقارسا، مەنكى تىگۈي تايشى جاۋابكار بولىمەن. گۇۋاچى تاڭۇت بۇقا. (بۇ ھوججەتنى) تىگۈي تايشى يازدىم.

VII

ئەسلى تېكىستى:

(1) ئۈد يىل بىر يىگىرمىنچ ئاي توقۇز ياڭىقا
(2) ئىغدۇ ئىلچىنىڭ تۇرلى ئاتلارىغا
(3) بىرگۇ يىگىرمى باغ ئوت ئىكى تاغار سامان
(4) بوگەن سالى ئون باغ ئوت بەرزون

تەرجىمىسى:

كالا يىلى 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئىغدۇ ئىلچىنىڭ ئاتلىرىغا
بىرگۇ يىگىرمە باغ ئوت، ئىككى تاغار سامان،
بوگەن سالى ئون باغ ئوت بەرسۇن.

VIII

ئەسلى تېكىستى:

(1) ئۈد يىل بىر يىگىرمىنچ ئاي توقۇز يىگىرمى

«مەدەنى يادىكارلىق» قاتارلىق ژورناللاردا ئېلان قىلىنغان ......

دوتسېنت گېڭ شىمىن بۇ ھوججەتنىڭ فېڭ جياشېڭ تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىدىكى خاتالىقلارنى قايتا تۈزىتىپ، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى» نىڭ 1978 - يىل 2 - سانىدا يەنە بىر پارچە قەدىمقى ئۇيغۇرچە ھوججەت بىلەن بىللە ئېلان قىلغان. بىز دوتسېنت گېڭ شىمىننىڭ تەرجىمىسىگە ئاساسەن قايتا ئىشلىدۇق.

(2) كە ئىغدۇ ئىلچىنىڭ ئۇلاغ ئاتلار —

(3) غا بوگەن سالى بىر تاغار سامان ئىكى تاغار

(4) ...... بىرزۇن.

تەرجىمىسى:

كالا يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئىغدۇ ئىلچىنىڭ ئات ئۇلاقلىرىغا بوگەن سالى بىر تاغار سامان ئىككى تاغار......بەرسۇن.

(يۇقۇرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىككى پارچە ھۆججەت—1974 - يىل 10 - ئايدا تۇرپان ناھىيىسىنىڭ "بېزەكلىك" دېگەن مىڭئۆيىي ئەتراپىدىن ھەر خىل قەدىمقى ھۆججەتلەر بىلەن بىرگە تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە 4 پارچە ھۆججەتنى دوتسېنت گېڭ شىمىن. بېيجىڭدا نەشر قىلىنىدىغان «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1980 - يىل 5 - سانىدا ئەسلى تېكىستى بىلەن خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. بىز ئۇنىڭ 2 پارچىسىنى قايتا تەييارلاپ تونۇشتۇردۇق.)

قوشۇمچە:

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى

1. ئاساسلىق ماتېرىياللار

1) «قەدىمقى تۈركى تىل يادىكارلىقلىرى ئوقۇشلۇغى» (مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەت تىل پاكۇلتېتى تۈزگەن، 1977 - يىل 7 - ئاي).

2) مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» (بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى 1941 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان)

3) «سانسكرىتچە - خەنزۇچە لۇغەت»، 1904 - يىل، توكيو.
A hand book of sanskrit - chinese Dictionary)

4) «قەدىمقى تۈركچە - رۇسچە لۇغەت»، 1969 - يىل، لېنىنگراد.
(ДРЕВНЕ ТЮРКСКИЙ СЛОВАРЬ)

5) « 13 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈرك تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى»
(An Etymological Dictionary of pere — Thirteenth - century Turkish 1972. 1. 11)

6) ھۈسېيىن نامىق ئورخۇن: «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى»، ئىستانبۇل، 1936 - يىل.
(Eski Türk Yazitlari)

7) س. ئې. مالوۋ: «قەدىمقى تۈرلۈك يادىكارلىقلىرى»
(С.Е.МАЛОВ : ПАМЯТНИКИ
ДРЕВНЕ ТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

2. قوشۇمچە ماتېرىياللار

1) «تۈرك تارىخىدىن توپلانما» (چېن جۇڭمىيەن، 1958 - يىل نەشرى)
《突厥集史》

2) «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» (ماچاڭشۇ. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1961 - يىل)
《突厥人和突厥汗国》

3) «ئىككى پارچە قەدىمقى ئۇيغۇرچە توختامنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش» (گېڭ شىمىن: «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى، خەنزۇچە 1978 - يىل، 2 - سان)

4) «ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى» (خۇجېنخۇا، «مىللەتلەر تىل يېزىقى» ژورنىلى. خەنزۇچە 1979 - يىل 2 - سان).

5) «بىر نەچچە پارچە قەدىمقى ئۇيغۇرچە ھۆججەتنىڭ تەرجىمە ئىزاھى» (گېڭ شىمىن، «مەدەنىي يادىكارلىق» 1980 - يىل 5 - سان)

6) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» (بېكىر ئېلىش نۇسخىسى، ئاددى باسما. ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتى ئەدەبىيات تەتقىقات گۇرۇپپىسى تەييارلىغان، 1980 - يىل 3 - ئاي)

7) «غەربتە بۇددىزم» (يۈيشى لياۋتى ئەسىرى خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى)

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە لۇغىتى

AltunOq

بۇ ئاددى لۇغەت ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھ

1. سوزلۇككە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشىمايدىغان ياكى مەنە ۋە تاۋۇشدا ئوزگىرىش بولغان سوزلەر كىرگۇزۇلدى.

2. بەزى سوزلەرنىڭ ۋارىيانتلىرى ~ بەلگىسى بىلەن تىر-ناق ئىچىگە ئېلىپ بېرىلدى.

3. تەلەپ بويىچە ئەسلى تېكىست ترانسكرىپسىيىسى ۋە تېكىستتىن تاللانغان سوزلەر خەلقارا تاۋۇش بەلگىسى ياكى يېڭى يېزىق بويىچە بېرىلىشى لازىم ئىدى، لېكىن مەتبەە ۋە كەڭ كىتاپخانلارنىڭ ۋاقتىنچە قىيىنچىلىغىنى كوزدە تۇتۇپ، بىز ئۇلار-نى يەنىلا كونا يېزىق بويىچە بېرىپ تۇردۇق.

4. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش "ئە" بىلەن باشلانغان سوزلەر تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش" ئە "نىڭ كەينىدىن بېرىلدى. سوزنىڭ ئوتتۇرا ياكى ئاخىرىدا كەلگەن "ئە" بىلەن ئە" ئىملادا پەرقلەندۇرۇلمىدى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى قاتتىق ئاھاڭداشلىق (ماسلىشىش) قانۇنىغا ئاسا-سەن، تەركىۋىدە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار (يەنى u،o،a) كەلگەن سوزلەر تەركىۋىدىكى "ئە"تىل ئارقىغا تارتىلىپ ئوقۇلسا بولىدۇ.

5. مەنىسى ھازىرچە ئېنىق بولمىغان ياكى مەنىسى ئىشەنچلىك بولمىغان سوزلەرنىڭ كەينىگە سوئال بەلگىسى (؟) قويۇلدى.

ئا

ئابام بىرۇك	ئەگەر، مۇبادا
ئابام ئۇلۇغ	مەڭگۇلۇك، مەڭگۇ

ئاتاي	ئەكسلەتمە سوز، "قوزام، تايچىغىم" دىگەن مەنىدە
ئاتاز -	ئاتالماق
ئاتىم	مەرگەن
ئاتلىغ	باشلىق، يۈزى بار
ئاد	ئات، نام
ئادا	خېيىم - خەتەر، بالا - قازا
ئادا تۇدا	خېيىم - خەتەر، خەۋپ، بالا - قازا
ئاداي	ئاداي (ئادەم ئىسمى)
ئاداغ	ئاياق، پۇت
ئادالىغ	خەتەرلىك، خەۋپلىك
ئادرال - (~ ئادرىل -)	ئايرىلماق
ئادرىق (~ ئادرۇق)	ئوخشىمىغان، تۈرلۈك، پەرقلىق
ئادىر -	ئايرىماق، پەرقلەندۈرمەك
ئادىرت	پەرق، ئوخشىماسلىق
ئادىرتلا -	ئايرىماق، پەرقلەندۈرمەك
ئادىن	باشقا، باشقىسى
ئادىناغۇ	باشقا، باشقىلار
ئادىنچىغ	ئاجايىپ، ئالاھىدە
ئادىنسىغ	پەرقلىق، ئوخشىمايدىغان
ئاچارى	ئۇستاز
ئاچۇغ (~ ئاچۇق)	ئوچۇق، ئېنىق
ئاچى -	ھەسرەتلەنمەك، ھەسرەت چەكمەك
ئاچىتى	ئاچىتى (خاس ئىسىم)
ئاچىغ	مۇكاپات، پايدا
ئاس	ئاشماق، ئاشۇرماق، كوپەيتمەك
ئاساتتۇر -	تاماقلاندۇرماق، غىزالاندۇرماق
ئاسرا	تۆۋەن، ئاست

ئاسۇق- جىددىلەشمەك، ئالدىرىماق

ئاسىغ تۇسۇ (~ ئاساغ تۇسۇ) پايدا - مەنپەئەت

ئاشا- ① تاماقلانماق؛ ② هورمەتلىمەك، كۈتمەك، بەھرىمەن بولماق

ئاشنۇقى بۇرۇنقى، ئىلگىرىكى

ئارام ئاي 1 - ئاي

ئار تات- ۋەيران قىلماق، بۇزماق، بىت - چىت قىلماق

ئارخانت (~ ئارخات) ئارخانت (خاس ئىسىم)

ئارزى ئەۋلىيا

ئارۋىشچى سېھىرگەر

ئارۇقسۇز هارماس

ئارقۇرۇ - تۇرقۇرۇ ھەممە يەر، جىمى جاي

ئارقۇي قاراغ ئوردا قاراۋۇللىرى (؟)

ئارقىش كارۋان، سودىگەرلەر

ئارىت- تازىلىماق، ئېرىغدىماق

ئارىتى زادى

ئارىغ ① ساپ، پاكىز؛ ② ئورمانلىق

ئارىل- هالسىرىماق، هارماق

ئارىياچاترى (~ ئارىياچانترى) ئارىياچاترى (خاس ئىسىم)

ئازۇ (~ ئاسۇ) ① ئەجىبا؛ ② ياكى

ئارۇق ئاجىز، زەئىپ

ئازۇن (~ ئاژۇن) دۇنيا، ئالەم، يەر - جاهان

ئاۋدان ئاۋدان (خاس ئىسىم)

ئاۋىچقا قېرى، بوۋاي، چال

ئاۋىش سېھىرگەرلىك هۈنىرى

ئاۋلا- ئايلانماق

ئاقا	ئاكا
ئاقتار -	ئاغدۇرماق، تەرجىمە قىلماق
ئاقسىراق	ئاقراق، ئاقۇش
ئاقلا -	ئالايماق، سوغاق مۇئامىلە قىلماق
ئاي -	ئېيتماق؛
ئايا	ئالقان
ئاياد -	ھۆرمەت قىلدۇرماق
ئاياق	ئاياق، قاچا
ئاياغ	ھۆرمەت، ئىززەت - ھۆرمەت
ئايان	ئايان، ئېنىق، نۇرلۇق، يورۇق
ئايۇق	نوكەر
ئايى	ناھايىتى، ئىنتايىن
ئايىت -	سورىماق، سوراققا تارتماق، جازالىماق
ئايىغ ئۇگلى تىگىن	قارا نىيەت شاھزادە، يامان نىيەتلىك شاھزادە
ئايىغۇچى	مەسلىھەتچى
ئايىمانىچ	ئەيمىنىش، قورقۇش
ئاغ -	(تاققا) چىقماق
ئاغدىن - (~ ئاغىتىن -)	(تاققا) چىقماق ئاغماق
ئاغۇلۇق	زەھەرلىك ئۇغىلىق
ئاغى	①گۆھەر، ئېسىل تاش ②تاۋار
ئاغىت -	تارقىتىۋەتمەك
ئاغىچى	غەزىنىچى
ئاغىرقاد	ئاغرىماق
ئاغىرلا	ھۆرمەتلىمەك، خىزمىتىدە بولماق
ئاغىرلات -	ھۆرمەت قىلدۇرماق
ئاغىز يەل	ئېغىز يارىسى

ئاغىلىق	غەزنە، ئامبار
ئاغلا -	يىغلىماق
ئاغىنچىسىز	ئاغماس، تەۋرەنمەس
ئال ئالتاغ	سۇيىقەست، ھىيلە - مىكىر
ئالاقىرىش -	ۋاقىرىماق
ئالاڭۇر -	ئاچىزلاشماق، زەئىپلەشمەك
ئالپ	①باتۇر، قەھرىمان؛ ②قىيىنچىلىق، تەس
ئالتىز -	قولغا چۈشۈرمەك، ئەسىرگە ئالماق
ئالتىن	تۆۋەن، ئاست
ئالدى (~ ئالتى)	ئالتە
ئال چاۋىش	ئۇسۇل، چارە، ھىيلە - مىكىر
ئالق -	بۇزماق، ۋەيران قىلماق
ئالقۇ	بارلىق، ھەممە
ئالقىس	ئالقىش
ئالسىق -	ئېلىنماق، ئېزىپ قالماق
ئالقىن -	ئاياقلاشتۇرماق، ئورۇنلاپ بولماق
ئالىن	① ئالد، ئالدى تەرەپ؛ ② ماڭلاي
ئالڭۇد -	چارچىماق، ھالسىرىماق
ئامارتۇر -	داۋالىماق
ئامارى	نۇرغۇن، كوپ، بىرمۇنچە، بەزى
ئامال	خاتىرجەملىك
ئامرانماق	ياخشى كورۇنۇش، مۇھەببەت، كويۇمچانلىق
ئانانتا	ئانانتا (خاس ئىسىم)
ئانتادا ئادان	ئۇندىن باشقا
ئانتادا باسا	ئاندىن كېيىن، شۇنىڭغا ئۇلاپ
ئانتا ياقغارۇ	شۇندىن كېيىن

ئانچۇلا-	تەقتىم قىلماق
ئانچىپ (~ ئىنچىپ)	شۇنداق قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن
ئانۇت-	تەييارلىماق، هازىرلىماق
ئانۇق	تەييارلىق، هازىرلىق
ئانۇق قىل-	تەييارلىق قىلماق، هازىرلىماق
ئانرۇتى	ئانرۇتى (خاس ئىسىم)
ئانىيغ	يامان، ئەسكى
ئاڭساز (~ ئاڭسىز)	ئىنتايىن
ئاڭ ئىلكى	ئاۋالقى، دەسلەپكى، تۇنجى، بۇرۇنقى
ئاڭمىنتىن	ئەزەلدىن، ئەسلىدىن
ئاڭاغۇ	قىياپەت، تۇرۇق

ب

با-	باغلىماق
بات	پات، تېز
بات-	پاتماق، سىغماق
باتىم (~ پاتىم)	چوڭقۇر، چوڭقۇرلۇق
بادارى	بادارى (خاس ئىسىم)
بادىر	كۇرە، شىلىك (؟)
بادىيان	بىدىيان
بادمان	پاتمان (ئۇلچەم بىرلىكى)
باچىن	باچىن ئۇسۇلى
باخسى (~ باغسى، باقسى، باقشى)	ئۇستاز، ئوقۇتقۇچى
باسا	① ياردەم، مەدەت؛ ② ئارقا، كەينى

باسا	يەنە، قايتىدىن
باسۋ -	تاشلىماق، پاتۇرماق
باسىنچ	زۇلۇم، ئازاپ
باشا -	غەلىبە قىلماق، يەڭمەك
باشاد -	باشلامچىلىق قىلماق
باشى تاشى	تولۇق، مۇكەممەل، ئەتراپلىق
بارا	بولو (مىۋە نامى)
باراناس	باراناس (دولەت نامى)
بارق	بىنا، قۇرۇلۇش
بارىغسا -	ماڭماقچى بولماق، كەتمەكچى بولماق
بارىم	مال - مۇلۇك، بارى - يوقى
باز -	بوي سۇندۇرماق
باقىر	① مىس؛ ② باقىر (ئولچەم بىرلىگى)
باي تەمۇر	باي تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
باغ	① باغ (مىقدار سوز)؛ ② قىسىم، بولەك
باغارسۇق (~ باغار ئىچ - باغىر ساق)	
باغراغۇ	جىدەلخور
بالىق	شەھەر
بىتراكلاپ	بىتراكلاپ (خاس نام)
بەدۇك	بۈيۈك، كاتتا، چوڭ، زور
بەدۇكلە -	چوڭ بولماق، زورايماق، ئوسمەك
بەدىز	نەقىش، رەسىم، پەدەز
بەدىزە -	نەقىش ئويماق، پەدەزلىمەك
بەدىزچى	نەققاش، رەسسام
بەسگەك	بەزگەك
بەردىنە -	ياردىلانماق، جاراھەتلەنمەك

بەرۈكى بۇ تەرەپتىكى، ئۆتكۈر (جەنۇپ) تەرەپتىكى

بەرك ① كۈچلۈك، قۇۋۋەتلىك، ساغلام، مۇستەھكەم؛
② ئورمان، باغ

بەرك- مۇستەھكەملىمەك، كۈچەيتمەك

بەرىيە ئۆتكۈر تەرەپ، جەنۇپ

بەكىن بوزا، بۇغداي ھارىقى

بەكلە- ① چىڭ باغلىماق، چىڭ تۇتماق؛
② دەپنە قىلماق

بەگ بۇقا بەگ بۇقا (ئادەم ئىسمى)

بەگلىك ئەمەلدار، ئالىجاناپ

بەلتىر ① ئۇچرىشىدىغان جاي؛ ② (تۈت كوچا)
دوقمۇشى

بەلىڭتەگ قورقۇنچلۇق

بەلىڭلە- قورقماق، ئەيمەنمەك

بەڭلىگ ① مۇقەددەس، مەڭگۈلۈك؛ ② ئەۋلىيا

بود (bod) تەخت

بود بەدەن، بوي

بودۇ- بويالماق، بويىماق

بودۇن خەلق، ئادەم، ئىنسان

بودد- تۇغماق، يەڭگىمەك

بودى بودى (ئادەم ئىسمى)

بودىساتۋا (~بودىسۋت) بودىساتۋا

بوس بوش، قۇرۇق

بوساد-(~بۇساد-) غەم قىلماق، ئەندىشە قىلماق

بوسۇغ كەڭچىلىك، بوشتىش

بوس قىل- ئەركىنلىككە چىقارماق، بوشاتماق

بوشانلا- بوشانماق، ئەركىن بولماق

بوشغۇت ئۇگىنىش، دەرس، ئوقۇشلۇق

بوشغۇر - (~ بوسغۇر -) ئۇگەتمەك، تەربىيلەمەك

بوشغۇن - (~ بوسغۇن -) ئۇگەنمەك، تەربىيە ئالماق

بوشلۇن بوشىنىش (توغۇش)

بور بوران، بوران - چاپقۇن

بور ① ئۇزۇم، ② مۇسەللەس

بوريۇق (~ بۇيرۇق) بۇيرۇق (ئەمەل نامى)

بورلۇق ئۇزۇملۇك باغ

بورلۇقچى باغۋەن

بوكسىل - يېرىلماق

بوكۇن - ئويلىماق

بونگەك بونگەك (خاس ئىسىم)

براخمان براھمان (خاس ئىسىم)

بۇدا ئۇزۇم، ئۇزۇم شېخى

بۇدۇن - بۇقۇن ئەل - جامائەت، خەلقى - ئالەم

بۇس - غەم قىلماق، ھەسرەتلەنمەك

بۇساد - ① قايغۇرماق؛ ② تەرلىمەك

بۇسرۇل - ھەسرەتلەنمەك، ئاھ ئۇرماق

بۇسۇز (~ بۇسۇس) غەم - ئەندىشە، ھەسرەت

بۇسرقاد - قىززماق

بۇشى (~ بۇسى) سەدىقە

بۇرساك راھىپ

بۇزاغۇ موزاي

بۇيان ① ساۋاپ، خەيرى - ساخاۋەت؛ ②بەخت

بۇيانلا - ياخشى ئىش قىلماق، ساۋاپلىق ئىش قىلماق

بۇل -	①ئېرىشمەك؛ ② ئىزدىمەك، تاپماق
بۇلاڭ	لەمپىلىك كارىدۇر
بۇلۇنچىسىز	تېپىلغۇسىز، قىممەتلىك
بۇلۇڭ يىڭاق	ھەر تەرەپ
بۇلىتچۇلايۇ	بۇلۇتقا ئوخشاش، بۇلۇتتەك
بۇلغاق	قالايمىقانچىلىق
بۇلغانچ	قالايمىقانچىلىق، بۇلغانغان
بۇڭ (~ مۇڭ)	غەم، ئەندىشە، مۇڭ
بۇڭاد -	غەم - ئەندىشە قىلماق
بۇڭسۇز	① غەم - ئەندىشىسىز؛ ② سان ساناقسىز
بۈڭ- (büng)	ئوسۇشمەك
بۇت - (~ بۇد)	پۈتمەك، تۈگىمەك، ئاخىرلاشماق، ساقايماق
بۇدىن -	ئۆسۈل ئوينىماق
بۇدىگ	ئۆسۈل
بۈتۈرۈ	ئىنتايىن، ناھايىتى، پۈتۈنلەي
بۈتىن - (بىتىن -)	يازدۇرماق، كۆچۈرتمەك
بىك	ناھايىتى، ئىنتايىن، بەك
بى بىچقۇ	پىچاق
بىت -	يازماق، پۈتمەك، كۆچۈرمەك
بىتىگ	① خەت، يېزىق؛ ② ھۆججەت، پۈتۈك
بىدىلخىم	بىدىلھەم (يەر نامى)
بىچ -	پىچماق، كەسمەك،
بىچىخ	پىششىق، قايىنىتىپ بىشۇرۇلغان
بىچىن	مايمۇن

AltunOq

بىشرۇن -	پىشماق، يىتىلمەك، مەشىق قىلماق
بىشىك	بوشۇك
بىشىغ	پىشىشىق
بىرت	تەمىنات
بىر ئوغۇرتا	① بىر قىتىمدا، بىر يولدىلا؛ ② بىر چاغدا
بىر ئۇچلۇق	بىرلىش، كوڭۇل قويۇش
بىروك	بىراق، لېكىن
بىركە	ئازاپ، زۇلۇم، قامچا
بىرىكى	① بۇ تەرەپتىكى؛ ② بىرلەشكەن
بىردىم ئالىم	① ئالۋاڭ - ياساق، سېلىق؛ ② ئالدى - بەردى
بىر يىنتەم	بىردىن - بىر، پەقەت
بىرگە	بىرلىكتە
بىلتىز-	بىلدۈرمەك
بىلگە	دانا، ئەقىللىق، دانىشمەن
بىنتۇر-	مىندۈرمەك
بىنتىپالتا	(ئۇزۇن) نەيزە
بىڭ تۇڭ	بىڭتۇڭ (ئادەم ئىسمى)

پ

پان	ئەلەم (تۇغ)
پانچىكى	پانچىكى (شەيتان نامى)
پرتانىراكست	پرتانىراكست (خاس ئىسىم)
پىريان	ھوجرا (راھىپلارنىڭ)
پرمانۇ	زەررە، زەررىچە
پۇرۋادىش	پۇرۋادىش (خاس ئىسىم)

پىتپىدى	pitpidi	قارىمۇچ
پىچەك		پىچاق

ت

تابار	مال ـ مۈلۈك
تابغاچ	تابغاچ (تاڭ سۇلالىسىنى كورسىتىدۇ)
تاپ	ئۇمىت، ئارزۇ، خالاش
تاپا	تەرەپكە ... ـ غا، ـ قا
تاپسا ـ	خوشاللانماق
تاپۇق (~ تاپۇغ)	ئالدى تەرەپ، ئالدى تەرەپتىكى
تاپىغ ئۇدوغ	ئىززەت ـ ھورمەت
تاپىغچى	خىزمەتكار، كۈتكۈچى
تاپىغساق	ۋاپادار
تاپىن ـ	ھورمەتلىمەك، چوقۇنماق، كۈتمەك
تاپىنچا	خالىغىنىچە، ئوز مەيلىچە
تات	پۇقرا، يات ئۇرۇق پۇقراسى
تاتاغلىغ	لەززەتلىك، تاتلىق
تاس ـ	تاشماق
تاس قىل ـ	بىر تەرەپ قىلماق (؟)
تاشرا	تاشقىرى، سىرت
تاشىق ـ (~ تاسىق ـ)	تاشقىرىغا (سىرتقا) چىقماق
تارقات	تارقات (تارقاننىڭ كوپلۈك شەكلى)
تارقار ـ	تارقاتماق، تارقىتىۋەتمەك
تارد ـ	تىرىماق
تارقان	تارقان (ئەمەل نامى)

تارقانچ	تارقاق
تاۋراتـ	تېزلەتمەك، ئالدىراتماق
تاۋراتداچى	قوماندان
تاۋراتى	تېز، جەددى
تاقشۇر-	ئېيتماق، ئوقۇماق (ناخشا، قوشاق)
تاقىغۇ (~ تاغۇق)	توخو
تاڭغۇت	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
تاڭلا-	تاڭ قالماق، ھەيران قالماق
تاڭلا -	تاڭ ئاتماق، تاڭ يورۇماق
تاڭلانچىغ	ئاجايىپ، ھەيران قالارلىق
تايتو	خەنزۇچە 大唐 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى
تايشى	ئۇستاز، ھەزرەت
تايشىڭ	تايشىڭ (ماھايانا، بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى بولۇپ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇلۇغ كولۇڭگۇ، دېيىلىدۇ. تايشىڭ شۇ مەزھەپنىڭ خەنزۇچە نامى 大乘 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.)
تاغام	تام
تاغدىنقى	شىمالدىكى
تاغۇراق	تېز، دەرھال
تاغىق -	تاققا چىقماق
تال -	سۇغا چۆشمەك
تالۇي	دېڭىز، دەريا
تامتۇر -	ياندۇرماق، تۇتاشتۇرماق
تامۇ	دوزاق
تامىس -	تامماق، تېمىتماق
تانا	كۇنجۇت ئۇرۇغى
تانچقالا -	ئەزمەك، چايىنماق

تانۇق گۇۋاچى، شاھىت

تانۇقلا- گۇۋالىق بەرمەك، دەلىللىمەك، ئىسپاتلىماق

تەپىن- دەسسەتمەك

تەپىن يايلاق، دالا

تەسىڭ ئۇرۇشۇش

تەركىن تېز، دەرھال

تەز- تەزمەك، قاچماق

تەۋە تۆگە

تەۋكۈر سېھىرگەرلىك، جادىگەرلىك

تەك ... دەك، خۇددى

تەكى (~ تەگى) نەسەپداش، بىر جەمەت

تەڭ تەڭ (ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكى)

تەڭرىدەم تەڭرىلىك

تەگشۈر- يۆتكىمەك، ئۆزگەرتمەك

تەگرە ئەتراپ

تەگرىكلە- ئەتراپىغا يىغماق

تەگزىن- ئايلانماق

تەگزىنچ جىلد، يۆگەم

تەگىرمىلە- چۆرىدىمەك، ئايلانماق، ئايلاندۇرماق

تەگىمسىز ئەرزىمەس

تەگىملىگ تېگىشلىك، سازاۋەر، ئەرزىگىدەك

تەگىنچسىز ئوقسۇز ① ئېرىشكىلى بولمايدىغان، يەتكىلى بولماي-
دىغان؛ ② مۇھتاجلىق (؟)

تەلىم كۆپ، نۇرغۇن

تەلىم ئوكۇس كۆپ، نۇرغۇن، سانسىز

تۇبۇلغاق (to) تىۋىلغا (؟)

تۇپىن- يېرىلماق

تۇد- تۇيماق

تود تولىي	خارلانغان (؟)، ئەرزىمەس (؟)
تود ئۇچۇز	بەختسىزلىك
توخرى	توخرى (خاس ئىسىم)
توسىق	تويۇش، قانائەت
توش	نوكچا مۇز (؟)
تور -	ئورۇقلىماق
تورۇق	ئورۇق
توق	يېتەرلىك، تولۇق
توق -	ئارىلاشتۇرماق
توقۇرقاق	قانائەتچان، مەغرۇر
توقى -	① توقىماق، ياسىماق؛ ② ئۇرماق
توڭا	باتۇر، قەھرىمان
تويگۇن	ئەۋلات
تويىن	راھىپ
تويىن تويىن	توپ - توپ
توغسىق	(كۈن) چىقىش
توغراغۇ	توغراق يىلىمى
توغرۇ تومىلدۇ	تولۇق، ساق
توغىر	تاج
توغيۇق	تۇغۇلغان
توغمىس	ئەۋلات، تۇغۇلغان،
تولغاتى -	جاپا چەكتۈرمەك
تومۇرماق	قاناش، ئېقىش، تېمىش
توبۇره (tɵ)	پۇتۇنلەي
توپۇ	تۆپە، چوققا
توسەنگۇ	ئورۇن، ئورۇن - كۆپە
تورت بەلتىر	تۆت كوچا ئاغزى
تورۇ	① قانۇنىي تۈزۈم؛ ② مۇراسىم

تورۇ -	هايات قالماق، ياشىماق
تورۇ توغ	مۇراسىم
توز	يىلتىز، ماھىيەت
توزۇ	پۈتۈنلەي، تامامەن
توڭنە -	غۇلاتماق
توگۈن	بەلگە، تامغا
تولۇك	كۈچ - قۇۋۋەت
تسۇيۇرقا -	ئىچىنماق، ئىچى ئاغرىماق
تسى ئىن سى	تسى ئىنسى (مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى)
تۇ - (tu)	توسماق، توسالماق
تۇتۇز -	تۇتقۇزماق، تاپشۇرماق
تۇتۇق	تۇتۇق (ئەمەل نامى)
تۇتۇق بىر -	بالا قىلىۋالماق
تۇتۇلۇنچ	ئۇرۇش، جەڭ
تۇدا (~ ئادا تۇدا)	خېيىم - خەتەر، بالا - قازا
تۇدۇن -	توسىلىپ قالماق
تۇس	ۋاقىت، چاغ
تۇس -	ئۇچراشماق
تۇرۇس	قونۇش، تۇرۇش
تۇرغۇر -	تۇرغۇزماق
تۇرغۇرۇقود -	تۇرمۇش كەچۈرۈشكە يول قويماق
تۇغ	توسالغۇ
تۇل -	ياپماق، ئەتمەك، توسماق
تۇماغۇ	زۇكام، تومۇ
تۇمۇس	ئىتىلىپ قالغان، قامال قىلىنغان
تۇملىغ (~ تۇملىق)	سوغاق، زىمىستان
تۈ (tü)	① چاچ، قىل؛ ② تۈرلۈك

تۇپ	تۇۋى، ئاستى
تۇپكەر -	① تۇگەتمەك، ئورۇنلىماق؛ ②تەتقىق قىلماق، ماھىيىتىنى بىلمەك
تۇترۇم	ئىنتايىن
تۇدۇس-	ئىسلىماق
تۇس (~تۇش)	① ئوسۇم؛ ② مىۋە، نەتىجە
تۇس-	چۇشمەك
تۇسە -	چۇش كورمەك
تۇشمەل	ۋەزىر
تۇرد -	سۇرتمەك
تۇز ئۇلۇس	تەڭ نىسبەت
تۇزۇن	ئاق دىل، كوڭلى تۇز، ئالىجاناپ
تۇك تۇكە -	تۇگىمەك
تۇكەتى	تۇگەل، پۇتۇنلەي
تۇكۇپ تەز -	پىتىراپ كەتمەك
تۇل	چۇش
تۇلۇكلۇگ	تۇكلۇك
تۇن ياڭاق	شىمال تەرەپ
تۇنگۇر بوشۇك	بوشۇگىدە قۇدا چۇشۇش
تۇنلە كۇنتۇز	كېچە - كۇندۇز
تىك (tək~)	پەقەت
تى-	دىمەك، سوزلىمەك
تىتى -	ۋازكەچمەك، تاشلىماق
تىتىسى	شاگىرت
تىترۇ -	تىكلىپ قارىماق، ئۇدۇل قارىماق
تىترۇم تەرىك	چوڭقۇر
تىد -	توسماق، چەكلىمەك

تىد -	تىتماق
تىدىغ	تۇتۇلۇش، توختاش
تىدىغسىز	توسالغۇسىز، توختاتماي
تىدىگ	لاي
تىدىن - (~ تىتىن -)	جۇرئەت قىلماق، پېتىنماق
تىر -	تەرمەك
تىرتى	يات (غەيرى) دىندىكىلەر
تىرىگ بارغۇ	جانلىق ئولجا، ئەسىر
تىرگۈك	تۈۋرۈك
تىرىل -	يىغىلماق، توپلانماق
تىك -	تىكىلمەك
تىگۈي	تىگۈي (ئادەم ئىسمى)
تىگىت	تىگىنلەر (شاھزادىلەر)
تىگىن	شاھزادە
تىلتاغ	سەۋەپ
تىلىكلىگ	تىلەكلىك، ئۈمىتلىك
تىلگەن	چاق
تىمە -	تەييارلىماق، تەييارلانماق
تىمىسى	جىدەل، ماجرا
تىن	نەپەس، تىنىق، دەم
تىن -	تىنماق، نەپەس ئالماق، دەم ئالماق
تىن بوسغاق	دېمى سىقىلىش
تىنلىغ	جانلىق

د

درزۇل	ئۈچ ئاچماق (قورال)
درم	قانۇن (بۇددىزىم قانۇنى)

درما گوپناكی	درما گوپناكی (خاس ئىسىم)
دوشتا	دوشتا (شەيتال نامى)
دىيان	دىيانا (بۇددىستلارنىڭ تۇيغۇسىدىكى چوڭقۇر) ئوي - خىيال،
دكسانپت	دكسانپت (خاس ئىسىم)

ئە

ئەبىر -	ئەگىلمەك
ئەت	گوش، ئەت
ئەتى -	قاتتىق ۋاقىرىماق
ئەت ئوز	تەن، بەدەن
ئەتۇك	ئوتۇك
ئەتىز -	(ساز) چالماق
ئەتى قىرتىسى	بەدەن - چىرايى
ئەتى يىنى	بەدەن - چىرايى
ئەد تاۋار	مال - دۇنيا
ئەدگۇ	ياخشى، ئەلا
ئەدگۇتى	ياخشى هالدا
ئەدگۇتى چاقلىغ	خېلى ۋاقىت
ئەدگۇ ئوگلى تىگىن	ئاق نىيەت شاهزادە، ياخشى نىيەتلىك شاهزادە
ئەچۇم ئاپام	ئەجدادىم
ئەچكۇ	ئوچكە
ئەچى (~ ئىچى)	ئاكا، تاغا
ئەسەن	① ئاسان،② ئېسەن، ئوڭۇشلۇق
ئەسىد -	ئىشتمەك، ئاڭلىماق
ئەشكەك توزى	بىر خىل دورا ئوسۇملۇگى
ئەرتى -	ئوتمەك
ئەرتۇدىن	ئىنتايىن

ئەرتۇر ـ	ئۆتكۈزمەك
ئەرتىنگۈ	ئىنتايىن، ناھايىتى
ئەردەم	ئەخلاق، پەزىلەت
ئەردنى	گوھەر، ئەڭگۈشتەر
ئەرچى	ئەسكەر (؟)
ئەرۇ ئەرۇ	ئاستا ـ ئاستا، بارا ـ بارا
ئەرۈش ئۇكۇش	سان ـ ساناقسىز، ناھايىتى كوپ
ئەرك	①كۈچ، قۇدرەت ②ئەركىنلىك
ئەركسىزدن	ئامالسىز، مەجبۇرى
ئەرۇر بارۇر	مۇستەقىل، ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا
ئەرۇك	ئورۇك
ئەرىز قاغاز	باتۇر، يۇرەكلىك
ئەرىكلى	... ۋاقتىدا، ... دا
ئەرىگ	ئادەم كوپ ئولتۇرىدىغان جاي
ئەرىگ	قىلمىش
ئەرگۇس ـ	ئېرىتمەك
ئەۋ بارق	ئوي ـ ۋاق
ئەۋى	بالا ھەمرىيى
ئەۋدر ـ	ئوردمەك، تەرجىمە قىلماق
ئەۋدن	تۇتام، چىمدىم
ئەكە	ئاچا، ھەدە
ئەكسۇك كەرگەك	كەم ـ ئاز، كەمچىل
ئەكىن	زىرائەت، ئېكىن
ئەڭىن	مۇرە، يەلكە
ئەگرتەبى	ئىسىل ئىگەر ـ جابدۇق (؟)
ئەگىر ـ	قورشىماق، ئەگىلمەك
ئەگىنكشى	ئەگىنكشى (خاس ئىسىم)
ئەلت ـ	ئەۋەتمەك

Altunoq

ئەلسرە -	دولىتىدىن مەھرۇم قالماق
ئەلكۈن	ئەل - جامائەت، كىشىلەر، خەلق
ئەلىگ (~ ئىلىگ)	قول
ئەلىگ	ئەللىك
ئەلگە -	تاسقىماق
ئەم	داۋا، رىتسىپ
ئەمچى	تىۋىپ
ئەم يۇرۇن	دورا - دەرمان
ئەمگەك	جاپا، مۇشەققەت
ئەمگەن -	ئازاپلانماق
ئەنەتكەك	ھىندىستان

ج

جىدا	نەيزە

چ

چابىس	لەشكەر باشلىقى
چاستانى	چاستانى (ئادەم ئىسمى)
چارچىلىغ	خىراجەت
چارۇن	چىنار
چارلا -	چاقىرماق، يىغماق
چاقسا پۇد (ئاي)	12 - ئاي
چاقلىغ	ۋاقىت، چاغ
چائىسى	يىمەكلىك، ناشتىلىق

چال -	①ئۇرماق، تاشلىماق؛ ② ئەگمەك
چامات	غەزەپ
چام چارىم	جېدەل - ماجرا
چاملا -	جېدەل قىلماق، جاڭجال چىقارماق
چان	جام
چەرك چەك -	ئەسكەر چىقارماق، قوشۇن تارتماق
چوقۇراد -	ئارىلاشتۇرماق
چوقارتان	چىپار
چوك -	ئەگمەك
چوغ چام	ھەيۋەت، ئابروي، سۈر
چومۇر -	چوكۇرمەك، چومدۇرمەك
چوڭ	سول
چۇبۇيان	ئىسىل يىمەكلىكلەر، نازۇ - نېمەتلەر
چۇژا	سىر
چۇسۇم	ئۈژمە
چۇۋست	مۇلەن (چۇۋست)
چكىر	چاق
چىت	ئوردا تېمى، چىت
چىس -	سىزماق
چىسىم	چىسىم (خاس ئىسىم)
چىراغ	يۈز، چىراي
چىۇ	چىۇ(خەنزۇچە卌 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى)
چىقان	تارىخچى ئەمەلدار
چىكىنە -	تىلماق، چەكمەك
چىكىنسۇ	چىكىنسۇ (ئاق كەندىر ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان بۆت)

چىغانىي	كەمبەغەل، يوقسۇل، نامرات
چىگ	① ھويلا، قورا؛ ② مازارلىق
چىندان	سەندەل دەرىخى
چىڭراتقۇ	قوڭغۇراق

خ

خۇئىنتسۇ	خۇئىنتسۇ (شۇەنجۇاڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى)
خارى	مۇزىكانتلار دۆيى (؟)
خاۋ تەيسى	تەخت ۋارىسى، ۋەلى ئەھد
خۇا (~ قۇا، قۇئا)	گۈل
خىرودىس	ھىرودىس (خاس ئىسىم)

ئو(o)

ئوبۇتى	نومۇس
ئوپلا -	چاپماق، ئېتىلماق
ئوتاچى	تىۋىپ، دورىگەر
ئوترۇغ (~ ئوترۇق)	ئارال
ئوتقۇراق (ئوتغۇراق)	جەزمەن، چوقۇم
ئودۇرا	ئوتتۇرا، ئوتتۇر
ئودۇغ	ئويغاق، سەگەك
ئودۇن -	ئويغانماق، ھوشىغا كەلمەك
ئوسۇغلۇق	① ...غا ئوخشاش، خۇددى... ئوخشاش

ئوردۇ قارسى	ئوردا سارای
ئورۇق	كىچىك يول، چىغىر يول
ئوز - (~ ئوس -)	① ئوزماق، ئاشماق؛ ② قۇتۇلماق
ئوزغۇر —	قۇتۇلدۇرماق
ئوق	يۇكلىمە بولۇپ، سوز ئورامىنى كۇچەيتىپ كېلىدۇ، هازىرقى ئىستىمالىمىزدىكى "پەقەت، زادى، ... لا" لارغا تەڭ
ئوقە -	ۋاقىرىماق، تەكلىپ قىلماق، چىللىماق
ئوي	ئەيىچە
ئوغساتى	ئوخشاش، ... دەك
ئوغراقلات -	ئوخشاتماق
ئوغرى ئوسۇغى	ۋاقتى - سائىتى
ئوغۇش	ئورۇق، قەبىلە،
ئوغۇر	ۋاقىت، پەيت، مەزگىل
ئوغلاغۇ	نازۇك، يۇمران
ئولغۇرت -	ئولتۇرغۇزماق
ئوگا	ئىشىنى ئوقۇشلۇق قىلىدىغان،
ئوگار -	ياخشىلىماق، ئوگلىماق

ئۇ(ө)

ئۇ -	ئويلىماق
ئۇترۇ	كېيىن
ئۇتۇگ	تەلەپ، ئىلتىماس، ئۆتۈنچ

ئۈتكۈر - پىششىق ئۈزلەشتۈرمەك

ئۈتىن ئۈنە - ئاچچىقلانماق

ئۈتلە - بەزلىمەك، نەسىھەت قىلماق

ئۈد ۋاقىت

ئۈد (~ئۈت) ئۈت (өt)

ئۈدۈش كېچە - كۈندۈز، ۋاقىتنى توغرىلاش

ئۈدۈر - بىلمەك، ئۇقماق

ئۈدۈر - ئىچ ئۆتمەك، ئىچ سۈرمەك

ئۈد قولۇ ۋاقىت، پەيت، مەزگىل

ئۈر - خائىنلىق قىلماق، يۈز ئۆرۈمەك

ئۈرت ئوت (ot)

ئۈرت - قاپلىماق، قاپلاپ كەتمەك

ئۈرۈڭ (~ يۈرۈڭ) ئاق

ئۈرگىن تەخت

ئۈۋكە ئۆپكە

ئۈۋكەچى ئەمىنچى جىلىخور (ۋە) تومۇرچى (؟)

ئۈكۈش (~ئۈكۈس) كوپ، جىق، تولا، نۇرغۇن

ئۈكۈل - ئاشماق، كېڭەيمەك

ئۈكۈن - ئۆكۈنمەك، پۇشايمان قىلماق

ئۈكلىت - ئاشۇرماق، كېڭەيمەك

ئۈڭتۈن يىڭاق ئالدى تەرەپ، شەرق تەرەپ

ئۈڭە -(~ ئۈڭا -) ساقايماق، ئوڭشالماق

ئۈڭرە ① ئالدى (شەرق) تەرەپ؛ ② ئىلگىرى،

ئۈڭ قىرتىس ئۆڭ - چىراي

ئۈڭى باشقا، ئايرىم، پارچە

ئۈگ ئانا، ئاپا

ئۈگ ئەقىل، پاراسەت

AltunOq

ئۈگ ـ	ماختىماق، مەدھىيىلىمەك، قوللىماق
ئۈگتۈرت ـ	ھۆرمەت قىلدۇرماق، مەدھىيىلەتتۈرمەك
ئۈگە	دانا، دانىشمەن، پاراسەتلىك
ئۈگسۈز	يېتىم
ئۈگسىرە ـ	ھۇشسىزلانماق، بىھۇش بولماق
ئۈگرۈنچ	خوشاللىق، شاتلىق
ئۈگۈد	نەسىھەت
ئۈگۈرتۈر سەۋىنتۈر ـ	شاتلاندۇرماق، سۆيۈندۈرمەك
ئۈگۈز	دەريا
ئۈگۈك	ئەكىلەتمە سوز، ئۇماغىم، قوزام دىگەن مەنىدە
ئۈگىر ـ	خوشال بولماق
ئۈگلەس ـ	مەسلىھەتلەشمەك
ئۈگلەن ـ	ھۇشىغا كەلمەك
ئۈگمەك	مەدھىيە
ئۈلەز	قاراڭغۇ، غۇۋا
ئۈلۈگ بارغۇ	ئۈلجا ـ غەنىمەت
ئۈمگەن	بويۇن

س

ساب (~ ساۋ)	سوز، گەپ، خەۋەر
ساپ	تەرتىپ، رەت
ساپ ـ	داۋاملاشتۇرماق، ئۇلاشتۇرماق
ساتاگىرى	ساتاگىرى (خاس ئىسىم)
سادا	سادا (ئادەم ئىسمى)
سادۇن	سامساق
ساچ	چاچ

ساچ-	چاچماق
ساساتار (~ ساستر)	(بۇددا نوملىرىغا بېرىلگەن ئىزاھ، يەنى تەپسىر)
سارۇن-	ياپماق، توسماق
سارى	تەرەپ
سازىن (~ شازىن)	ئەقىدە (بۇددا دىنىدا)
ساۋشىك	ساۋشىك (ھىنايانا، بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپ نامى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "كىچىك كولۇڭگۇ" دېيىلىدۇ، ساۋشىك بۇ مەزھەپنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بولغان小乘نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى)
ساقىش	سان، ساناق
ساقىت-	قاماشتۇرماق، چاقناتماق
ساقىن-	ئويلىماق، خىيال قىلماق
ساقىنچ	ئوي - خىيال
ساقلاپ	ساقلاپ (قەبىلە نامى)
سايۇ	ھەر قايسى، ھەر بىر
ساللا-	سالغا چۈشمەك
سامتسو	سامتسو (خاس ئىسىم)
سانسار	سانسار (بۇددا ئاتالغۇسى)
سانلىق	تەۋە، قاراشلىق، مەنسۇپ
ساڭ	راھىپ
ساڭرام	ئىبادەتخانا
ستر (~ ساتىر)	سەر
سەبىن- (~ سەۋىن-)	خوشال بولماق، شاتلانماق، سۆيۈنمەك
سەپ-	تەييارلىماق، ھازىرلىماق
سەچ-	تاللىماق
سەر-	چىدىماق، تاقەت قىلماق

سەردل- چىدىماق، تاقەت قىلماق، سەۋرە قىلماق

سەۋىنچلەن- خۇشاللانماق، خۇرسەن بولماق

سەۋىنچسىز بىخۇش، سۆيۈنچىسىز

سەمەك ئورمانلىق

سەنگۈن (~ سانغۇن) جياڭجۈن، گېنېرال

سوق- ئۇچرىماق

سوقانچىغ (~ سوغانچىغ) ئىسىل، چىرايلىق

سوقۇس- ئۇچراشماق، دۇچ كەلمەك

سوغۇن پىياز

سوكۇر- تىز پۈكمەك

سون- يوقىماق، ساقايماق، تارقالماق (ئاغرىق)

سونده بەرۇ ئەسلىدىن، ئەزەلدىن

سۇئا قولۇپ

سۇدۇر (~ سۇترا) سوترا، نوم

سۇچۇل- (كىيىم) يەشمەك، سالماق

سۇرت ئۇشتۇمتۇت، تۇيۇقسىز

سۇۋا- سۇغارماق، ئوسا قىلماق

سۇۋاغۇ سۇغۇرۇش، ئوسا

سۇسا- ئۇسسىماق

سۇيۇرقا- تەقدىم قىلماق، سوغا قىلماق

سۇنۇ قارا چىكىسەي

سۇ(sü) قوشۇن، ئارمىيە

سۇ باشى باش قوماندان، لەشكەر بېشى

سۇ ئەسەن ئامان-ئېسەن

سۇچۇگ تاتلىق، چۈچۈك

سۇرمە شاراپ، مەي

سۇز- جىمىقماق، بېسىقماق، خاتىرجەم بولماق

سۈي	گۇنا، جىنايەت
سۈگۈل	سوگەل
سۈلەڭ-	قوشۇن تارتماق، ئەسكەر چىقارماق
سۈنۈك	چىنار
سوڭەس-	ئۇرۇشماق، جەڭ قىلماق
سۈڭۈگ	نەيزە
سۈڭۈك	سۆڭەك (ئىبغىرلىق ئولچىمى)
سى-	ئۇزمەك، رەت قىلماق، بىرماق
سىبات	توگە سۈتى(؟)
سىپار	ئىپار
سىيۇق	سۇنۇق، پارچە
سىت-	سىقىپ چىقارماق
سىت سىتان قىل-	سىھىرگەرلىك (جادىگەرلىك) قىلماق
سىد-	سىيمەك
سىيدىك	سىيگەك
سىچقان	چاشقان
سىچى	تۇت ئەتراپ، پاسىل
سىچغاناق	مۇسكۇل
سىسغۇر-	ئىرىتمەك
سىسلاغ	لوقۇلداپ ئاغرىش
سىش	تىكەن
سىرۇق	خادا، دەستە
سىرى چاقان	سىرىق چاقاندا (؟)
سىزدىك	گۇمان، شۇبھە
سىزدىكسىز	گۇمانسىز، شۇبھىسىز
سىزىن-	گۇمانلانماق
سىق	سىق (مىقدار سوز، يەر ئولچەم بىرلىگى)

سىك	سۈيدۈك
سىغتا ـ (~ سىقتا ـ)	يىغلىماق، ھازا ئاچماق، تەزىيە بىلدۈرمەك
سىغىت	قايغۇ، ھەسرەت
سىملە ـ	ئەزمەك، يەنچىمەك
سىنگىر (سىپ ـ سىنگىر)	سىر
سىڭىلە ـ	خورسىنماق، ئۇھ تارتماق

ش

شاد	شاد (ئەمەل نامى)
شاداپىت	شاداپىت (ئەمەل نامى)
شاش ـ	ئالدىراپ كەتمەك، غەزەپلەنمەك
شاغام	شام (سۈرىيە)
شەرىر	شەرىر (بۇددىزىم ئاتالغۇسى)
شەگ	جانسىز ھايۋان (؟)
شىش ـ	كوپمەك، چىڭقاللماق
شىلوك	شېئىر، بېيىت

ر

راكشاش	جىن ـ ئالۋاستى

ز

زمۇران	زۇمرەت (تاش)

AltunOq

ژ

ژۇنگىم	سالاسۇن

ۋ

ۋاپسى	ئۇستاز، ھەزرەت
ۋاخشىك (~ۋاخسىك)	ئىلاھى روھ
ۋازىر (~ۋزىر)	ئالماس
ۋائىباسكى (~ۋا- ئىباشكى)	ۋائىباسكى (خاس ئىسىم)
ۋرخار	ئىبادەتخانا
ۋرشتى	پەرىشتە
ۋرۇنى	ۋرۇنى (خاس ئىسىم)
ۋىدىس	تەربىيە ۋە نەسىھەت

ئۇ (u)

ئۇ-	ئىمكانىيەتنى بىلدۈرگۈچى ياردەمچى پېئىل
ئۇبۇ	ئۇپا
ئۇترۇ	ئۇدۇل
ئۇترۇ يور-	ئۇدۇل ماڭماق، قارشى ماڭماق
ئۇتۇن	نومۇسسىز، ئاخماق
ئۇتلى (~ئودلى)	①نەتىجە، ②شەپقەت
ئۇد-	ئەگەشمەك
ئۇدۇرۇ	ئۇدۇلى، ئالدى

ئۈدۈن -	ھورمەتلىمەك، چوقۇنماق
ئۈدد -	ئۇخلىماق
ئۇددىسىق	ئۇيقۇ
ئۈددىشرۇ	ئارقا - ئارقىدىن
ئۈددىز - (~ ئۈدۈز-)	باشلىماق، يېتەكلىمەك
ئۈددىقان	ئۇيقۇچان (؟)
ئۈددىغۇ	ئۇيقۇ
ئۈدلىق	يانپاش سان
ئۈچايان	ئۈچايان (شەھەر نامى)
ئۈچۈز	ئاسان، ئوڭاي
ئۇساغ	ئۇسساش، ئۇسسۇزلۇق
ئۇسۇ	دەريا سۇيى، ئېقىن
ئۇسۇن	ئۇزۇن، ئۇزاق
ئۇسقۇن	سۇكپىياز
ئۇران	شوئار
ئۇرۇ	ئۇرۇ (شەيتان نامى)
ئۇرۇس	ئۇرۇس (قەبىلە نامى)
ئۇرۇسلىم	يېرۇسالىم
ئۇرۇم	ئۇرۇم (يەر نامى)
ئۇرۇمكى	ئۇرۇمكى (شەيتان نامى)
ئۇرۇنچاق	گورەگە قويۇلغان نەرسە، گورە
ئۇرى	ئوغۇل بالا
ئۇرلۇغ	ئۇرۇق - تۇققان
ئۇز	ئۇستىكار، چېۋەر، قابىل
ئۇزاتىتى	دائىملىق
ئۇزانماق	چېۋەرلىك، ماھىرلىق
ئۇزىك (~ ئۇژىك)	خەت، يېزىق

ئۇقغۇلۇق	ئەقىللىق ئۇقۇمۇشلۇق
ئۇيـ-	ئۇيۇشماق، ئۇيۇشتۇرماق، تەشكىللىمەك
ئۇيا	ئۇگا
ئۇيىرقاذ-	ھەسرەتلەنمەك، قايغۇرماق
ئۇلاتى	قاتارلىق، ۋە
ئۇلايو	ئالدى بىلەن، ئۇلاپلا
ئۇلا-	داۋاملاشماق
ئۇلۇغ	ئۇلۇغ، كاتتا، چوڭ
ئۇلغاد-	كۆچەيتمەك، زورايتماق
ئۇلد-	ھوكۇرەپ يىغلىماق
ئۇلىس (~ ئۇلۇس)	دولەت، مىللەت، ئايماق
ئۇمۇغ ئىناغ	ياردەم، مەدەت، ئۇمىت ئىشەنچ
ئۇنا	دەرھال، كوپ ئوتمەي
ئۇنچ	مۇمكىن

ئۈ (ü)

ئۈسۈم	ئۈزۈم
ئۈرۈك ئۈساتى	دائىم
ئۈركىچ	ئۈزۈن ۋاقىت
ئۈزە	ئۈستى، بىلەن
ئۈزەلىكسىز	ئەڭ يۈكسەك، ئەڭ ئۈستۈن
ئۈكۈس (~ ئوكۈس، ئوكۈش)	كوپ، جىق، نۈرغۈن
ئۈلۈس	ئۈلۈش، قىسىم، بولەك
ئۈلگۈسۈز	چەكسىز
ئۈذ- (ئۈندۈر-)	چىقماق (چىقارماق)

ئۈنچۈ (~ يىنچۈ ~ ئىنچۈ)	ئۈنچە، مەرۋايىت

ق

قاب-	چىشلىمەك
قابان	تاۋاق
قابشا- (~ قامشا-)	تەۋرىمەك، ئىككىلەنمەك
قابۇچاغ	كاۋاك، بوشلۇق
قابىش- (~ قابىس-)	بىرلەشمەك، يىغىلماق
قاپىغ	قاپقا، دەرۋازا، ئىشىك
قاڭ-	ئۇچراشماق، قوشۇلماق
قاتا	قېتىم، قاتا
قاتاغلا- (~ قاتىغلا-)	① ئەگەشمەك؛② تىرىشماق
قاترۇز-	قاتۇرماق
قاتۇن	خانىش، خاتۇن
قاتىل-	ئۇچرىماق، دۇچ كەلمەك
قاد-	قاتماق، قوشماق
قاداس	قېرىنداش
قادىشدۇر-	قوشماق، ئارىلاشتۇرماق
قادىر	ۋەھشى، يىرتقۇچ
قادىز	دارچىن
قادىڭ	قاچا، چىنە
قادىنى	قېيىنى (ئاتا)
قاچ	بىرئاز
قاس (~ قاش)	قاش تاش
قاسىق	قوساق
قاسىق	قوۋزاق، پوست

قاشۇق	قوشۇق
قاشا ـ	سىيمەك
قاشانىڭ يولى	سۇيدۇك يولى
قارا ـ	قارايماق
قاراق	كوز قارچۇغى
قاراقاچ ئىغاچ	قارياغاچ
قارام	خەندەك،
قاربا	بىر خىل دورا ئوسۇملۇگى
قارت	قىرى ئادەم
قارت بەز	يارا، جاراھەت
قارس	بىر خىل رەخ
قارى	گەز
قازغا ـ	قازانماق، تىرىشماق
قازغۇق	قوزۇق
قاۋسا ـ	مۇھاسىرە قىلماق، قورشىماق
قاۋسى	گاڭۋىيسى ئىبادەتخانىسى
قاۋىش ـ (~ قابىسى)	ئۇچراشماق، يىغىلماق
قاۋىر ـ	قورىماق
قاق	باھا، نەرق
قاڭ	ئاتا
قاڭلى	ھارۋا
قاي	يول، كوچا
قايۇ	قايسى
قايىنتۇر ـ	قايناتماق
قاغاتىر	خېچىر
قاغار	قار
قاغان (~ قان،خان)	خاقان، خان

AltunOq

قاغانلا ـ	خاقان بولماق، خاقان قىلماق
قاغۇق	دوۋساق
قاغىز	باتۇر
قال	غالجىر، ساراڭ
قالىق (~ قالىغ)	① ئاسمان؛ ② راۋاق
قاماشىغ	قالايمىقانچىلىق
قامشات ـ	ھەركەتلەندۈرمەك
قامۇغ	ھەممە، بارلىق
قامىل ـ	ئايلىنىپ كەتمەك، ھوشسىزلانماق
قانداس	قېرىنداش
قانچا	قەيەرگە
قان ئۇدلەك	قان توختىماسلىق
قانغا (~ قانقا)	ھارۋا
قوپ	بارلىق، ھەممە
قوپۇز	نەي، قومۇز
قود ـ	قويماق، قالدۇرماق
قودۇر	قوتۇر
قودى	①تۇۋەن، پەس؛ ② زادى
قوشدى	بىر خىل دورا ئۇسۇملۇگى
قوراز ـ	جۇدىمەك، يىگىلەپ كەتمەك
قوراغلۇق	جۇدىگەن، يىگىلىگەن
قورلۇغ	خورلۇق
قورمۇزتا (~ خورمۇزتا)	ھورمۇزتا (ئىلاھ ئىسمى)
قوقىلىق	پوراقلىق
قوڭرۇل ـ	تەۋرەنمەك
قوغ قىچماق	زەررە، زەررىچە

قول ـ	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
قولدىق	قولتۇق
قولۇم خۇئا	بىر خىل دورا ئۇسۇملۇك گۈلى
قون (~قوني، قوئىن)	قوي
قۇئا (~خۇئا)	گۈل
قۇبرات ـ	يىغلىدۇرماق، يىغماق
قۇتاد ـ	بەخت كەلتۇرمەك
قۇتاي	يىپەك، تاۋار ـ دۇردۇن
قۇت بۇيان	بەخت ـ تەلەي، بەخت ـ سائادەت
قۇترۇل ـ	قۇتۇلماق
قۇت قىۋ	بەخت ـ سائادەت، بەخت ـ تەلەي
قۇدۇز	ئايال، خوتۇن، جۇۋان
قۇدۇغ (~قىدىغ)	قىر، ياقا، قاش
قۇدۇنمۇق	(؟)
قۇچ ـ	قۇچاقلىماق
قۇس	قۇش
قۇردان	يەر نامى
قۇۋراغ	جامائەت، كىشىلەر توپى
قۇڭقائۇ (~قۇڭقىۇ)	كۇڭخۇ، غۇڭقا
قۇغۇلغۇلۇغ	يورۇق، روشەن
قۇلاد ـ	قۇلغا ئايلاندۇرماق
قۇلاق شاقشى	قۇلاق كىرى
قۇلغاق	قۇلاق
قۇما	كۇنجۇت
قۇنچۇي	مەلىكە
قى	庚 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى (10 دەۋرى بەلگە-

نىڭ 7 ـ سىنى كورسىتىدۇ)

قىئات   تاق مۇڭگۇزلۇك يىرتقۇچ هايۋان

قىب (~ قىۋ)   بەخت، تەلەي

قىتـ   قالدۇرماق

قىداي سىمىقى   بىر خىل دورا ئۇسۇملۇگى

قىسىل   تار جىلغا، قىساڭ

قىرقىن   ئايال، دىدەك،

قىيىق   قىيسىق، قىڭغىر، مايماق

قىلىنچ   قىلمىش

قىنىغ   كەڭ

قىنلىق   زىندان

ك

كاۋى   داستان

كالاشۇتارى   كالاشۇتارى (خاس ئىسىم)

كامراككىتى   كامراككىتى (خاس ئىسىم)

كەد   ئىنتايىن، ناهايىتى

كەدـ   كىيمەك

كەد بولـ   كوپەيتمەك، ئاۋۇماق

كەدۇزـ   كىيدۇرمەك

كەدىرە   كەدىرە (خاس ئىسىم)

كەدىم   كىيىم

كەدىملىگ   ① كىيىملىك؛ ② قورال - ياراق

كەدگىرـ   يىقىلماق

كەسەنتى قىلـ   توۋا قىلماق

كەرگەك بولـ   كېرەك بولماق، لازىم بولماق

كەرگەكسىز	① كېرەكسىز؛ ② سانسىز، چەكسىز
كەرگۈ	كوپۆك
كەزە ئۆز	تەدرىجى، پەيدىن - پەي
كەۋلە-	زەئىپلەشمەك، ئاجىزلاشماق
كەكەلىك	كەكلىك
كەيىك (كىك)	ياۋايى ھايۋان
كەگ	ئوچ، ئوچمەنلىك، ئەنت
كەگدە	قەغەز
كەمشە- (~ كەمسە-)	تاشلىماق، ئاتماق
كەملىگ	ئاغرىق، كېسەل
كەنتۈ (~ كنتۈ)	ئۆزى، ئۆز
كەڭەز-	كېڭەشمەك، مەسلىھەتلەشمەك
كەڭرەز-	ئوكسۈنمەك، ئەپسۇسلانماق
كوۋاترى (~ كوساترى)	كۈنلۈك
كولتى	يۈز مىليون، سانسىز
كولىت-	ياپماق، توسماق
كوبرۈگ (~ كوبرۈگە)	دۈمباق
كوبىك	كوپۆك
كوتد- (~ كودد-)	پۈراق چىقارماق، پۈرىماق
كوسە-	كوزلىمەك، ئۈمىت قىلماق، ئارزۇ قىلماق
كوسوڭگۈ	ئەينەك
كوركلە	چىرايلىق، كوركەم، گۈزەل
كورۈكلۈگ	چىرايلىق، كوركەم، گۈزەل
كورۈگسە-	كورۈشكە ئىنتىلمەك

كورۇنچ   سۇرەت

كورۇنچلە-   كورمەك، تاماشا قىلماق

كورك   جامال، ھوسۇن، تۇرۇق

كوزۇش   ئارزۇ، ئۇمىت
(~ كوسوش)

كوزۇن-   كورۇنمەك

كوزۇنچ   سوغاق، سوغا

كوزكىش-   مۇنازىرىلەشمەك

كوۋەز   مەغرۇرلۇق، ئىپتىخارلىق

كوۋسەك   توقلىغ ئادەتكە لايىق

كوكوز (~ كۆكۆز)   كوكرەك

كونۇرچكەن   كەپتەر

كولۇك   كولۇك (يۈك ھايۋانلىرى)

كونە سوۋى   سىماپ

كونى   توغرا، راستچىل، لىللا

كىسان   ھەش-پەش دىگىچە، كوزنى يۇمۇپ ئاچقىچە

كۆمارى   كۆمارى (شەيتان نامى)

كۆدە-   ۋاقىرىماق، توۋلىماق

كۆدەن   مىھمان

كۆچ كۆسۇن   كۆچ-قۇۋۋەت

كۆسكۆ   چاشقان

كۆسى   كۆجە

كۆركۆم   زەپە

كۆرگۆ   ئامالسىز

كۆك (~كوك)   يۇكلىمە (سوز ئورامىنى كۆچەيتىپ كېلىدۇ)

كۆگەلىك   مۇقەددەس، مەشھۇر، شانلىق، شوھرەتلىك

كۆلچىرە يۇز   خۇش چىراي، ئوچۇق چىراي

AltunOq

كۈلىڭ ئابرويلۇق، شوھرەتلىك

كۈن توغۇرۇ كۈن چىقىش ۋاقتى، كۈن ئورلىگەندە

كۈنچىد كۈنجۈت

كۈڭ دىدەك

كوڭۈد ـ دىدەككە ئايلانماق

كىد ـ كەتمەك، ساقايماق

كىدىن ①غەرپ؛ ②ئارقا

كىچىر ـ كېچىكمەك

كىچمەدىن ئارا ئۇزۇن ئۆتمەي، ھايال قالماي

كىس (~كىش) بۇلغۇن

كىسرە كېيىن

كىشى (~كىسى) ئۇستاز

كىرتۈ سادىق، سەممى

كىرتگۈز ـ ئىشەنمەك

كىرتگۈنچ ساداقەتلىك، ساداقەتمەن

كىرۈ ئارقا (غەرپ) تەرەپ

كىزىگ تىزىگ رەت، قاتار، تەرتىپ، تىزىق

كىزلە ـ يوشۇرماق

كىگۈر ـ كىرگۈزمەك، ئوزىگە تارتماق

كىگىنچ جاۋاپ

كىن كىندىك

كىنلە ـ يەنچىمەك، ئەزمەك

كىڭشۈر ـ ئوچلەشتۈرمەك، زىتلەشتۈرمەك

كىڭۈر ـ كېڭەيتمەك

كىڭىرۈ كەڭ، كەڭرى

كىڭگەش ـ كېڭەشمەك، مەسلىھەتلەشمەك

گە

ئىن- تەشكىللىمەك، ئۇيۇشتۇرماق

ئىتىگ ياراغ ①زىبۇ-زىننەت؛ ②ھەيۋەتلىك، تەنتەنىلىك

ئىتىل ئىتىل (ۋولگا دەرياسى)

ئىتىن- ئىشلىمەك، تەييارلىماق

ئىتىن ياراتىن- زىننەتلەنمەك، ياسانماق، بېزەنمەك

ئىدى ①پادىشا؛ ② يۇكلىمە (ئىنكار ئورامىنى كۈچەيتىپ كېلىدۇ)

ئىدر- تەرمەك، يىغماق

ئىدى ئوقسىز ئىگىسىز

ئىدىش ئىدىش

ئىدىز ئىگىز

ئىچتىن سىڭارى ئىچكى تەرەپتىكى

ئىچەگۇ ئىچ-باغىرى

ئىچرە ئىچى، مەخپى، يوشۇرۇن

ئىچكەك جىن-ئالۋاستى

ئىچكىر- تەسلىم قىلماق، بوي سۇندۇرماق

ئىچى (~ ئەچى) ئاكا، ئاغا

ئىچىك- بوي سۇنماق، بېقىنماق

ئىس (~ ئىش) ئىش، خىزمەت

ئىس ئىتتىپاقچى، ھەمرا، دوست

ئىس كودۇگ ئىش-كۈش

ئىسى ئايال

ئىسىركە- ①كۆڭلى بۇزۇلماق، ئىچى ئاغرىماق؛ ②ئايىماق

ئىسىگ ئىسسىق، قىزىق

ئىسىنگتى	ئىچىملىك
ئىسىنگ ئوز	جان، ئىسسىق جان
ئىسىل-	ئاجىزلاشماق، بوشاشماق، ئېزىلمەك
ئىسيى	ئىسيى (ئەمەل نامى)
ئىش (~ ئەش)	ھەمرا، يار
ئىش	چاچ ئورۇمى
ئىشىچ	تاۋا
ئىرتۇر-	ئەگەشمەك
ئىرۇبەلگە	ئىزنا، بەلگە، ئالامەت، بىشارەت
ئىرىل-	پاراكەندە بولماق
ئىرىن	تاغ ئېتىكى
ئىرىنچ	بىچارە،! بىتەلەي
ئىرىنچكە-	ئېچىنماق، ئىچى ئاغرىماق
ئىرىنچ يارلىغ	بىتەلەي، بىچارە
ئىرگۈر-	ئورۇنلىماق، پۈتتۈرمەك
ئىز-	چۈشمەك، تۆۋەنلىمەك
ئىيىد-	①ئەگەشمەك؛ ②بوي سۇندۇرماق
ئىيىن	بويىچە، ئاساسەن، بىنائەن
ئىگ	كېسەل، ئاغرىق
ئىگ توغا	بالايى-ئاپەت، ئاغرىق-سىلاق
ئىگىرىك	قايىنام، گىرداپ
ئىگىد-	باقماق، تەربىيىلىمەك
ئىگىل	ئاددى، ئادەتتىكى
ئىل بۇقا	ئىل بۇقا (ئادەم ئىسمى)
ئىلت- (~ ئىلىت-)	①ئېلىپ بارماق، باشلاپ بارماق؛ ②كۆتەرمەك
ئىلچى	ئەلچى
ئىلچى	ئىلچى (ئادەم ئىسمى)

ئىلكى   دەسلەپكى، ئالدى بىلەن
ئىلكىسىزدىن بەرۇ   ئەزەلدىن بېرى
ئىلىگ   خان، پادىشا
ئىلىنچۇ   سەيلە، ساياھەت
ئىلىن ياپىشىن-   سۆيمەك، مېھرى چۈشمەك
ئىللە-   دولەت قۇرماق، ئەل تۇتماق
ئىمەر-   ئايلانماق
ئىمىر   تاڭ سەھەر، سۇبھى
ئىن-   چۈشمەك، يېتىپ كەلمەك، ئۇنمەك
ئىنتىرادانۇ   ئىنتىرادانۇ (خاس ئىسىم)
ئىنەگۇ   قوساق ئاغرىغى
ئىنىچ   تىنچ، خاتىرجەم
ئىنىچكۇلۇگ   تىنچ-ئامانلىق
ئىنىگۈن   ئىنىلەر

ئ (I)

ئى   دەرەخ، ئورمان
ئىدۇق   مۇقەددەس
ئىد (~ ئىت-)   ①ئەۋەتمەك ②ۋاز كەچمەك
ئىغاچ   ياغاچ
ئىچغىن   مەھرۇم بولماق، ئايرىلماق
ئىغار   كۈچلۈك، قۇدرەتلىك
ئىناغارۇ   ...دىن بۇيان
ئىدالا-   ۋاز كەچمەك، تاشلىماق
ئىناز-   ئىشەنمەك
ئىنارۇ بەرۇ   ھەممە يەر، ئۇياق-بۇياق

ئىرغال- لىغشىماق
ئىرسى (~ ئارزى) ئەۋلىيا
ئىسىغ ئاغامچا
ئىت نەسىلىك، پالاكەت بېسىش
ئىرغاق ئىلمەك، قارماق

ي

يابىرىت- مەغلۇپ قىلماق، يوقاتماق
يابىر ئاجىز، نامرات
يابغۇ يابغۇ (ئەمەل نامى)
يابلاق (~ ياۋلاق) يامان، بۇزۇق
ياپىشىن- يېپىشماق
ياپىت- ياساتماق
ياتلانغۇ سىرك ئويىناش
ياد- يايماق، تارقاتماق
ياداغ پىيادە، ياياق
ياستۇق ①ئۇرچۇق؛ ②مىقدار سوز
ياسى ①يېسى؛② ياپىلاق
ياشرۇ يوشۇرۇن
ياشومائىترى ياشومائىترى (خاس ئىسىم)
ياشۇق نۇر، يورۇقلۇق
ياشمۇق تېرىق
يار كوپۈك
ياراماچى يارىماس
يارپىسىز بوش، ئاجىز
يارسىنچىغ يىرگىنىشلىك، بىزار قىلىدىغان

Altun0q

يارسىنغۇ يەك (؟)

يارىق قورال - ياراق

يارىغ ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا

يارىن ئەتە

يارلىقا- ①يارلىق قىلماق؛ ②ساقلىماق، مەدەت قىلماق

يارلىقانچۇچى مېھرىۋان

ياز- (~ ياس-) خىلاپلىق قىلماق، گۇنا قىلماق

يازۇقلا- جىنايەت ئۆتكۈزمەك

يازى تۈزلەڭلىك

يازىق (~ يازۇق) گۇنا، جىنايەت

ياۋاز (~ ياۋىز) ناچار، يامان، ياۋۇز

ياۋرىد- ئاجىزلىماق، زەئىپلەشمەك

ياۋىز قارت يامان يارا (چاقا)

ياقا پاسىل، چېگرا

ياقاغاتۇت- ئىجارىگە ئالماق

ياقالا- ①پاسىل ئايرىماق؛ ②تاۋاپ قىلماق

ياقرى ياغ، ماي

ياڭا پىل

ياڭاق (~ يىڭاق) تەرەپ

ياڭقۇ ئەكس سادا

ياڭى- يېڭى

ياڭىل- يېڭىلماق، خاتالاشماق

ياي ياز

يايى- تاشماق، تېشىپ چىقماق

يايىلىق ئوردا - ساراي

ياغ- يېقىنلاشماق

ياغچىرتـ	كوپەيتمەك
ياغۇق	يېقىن
ياغ	دۈشمەن، ياۋ
ياغىد ـ	دۈشمەن بولماق، دۈشمەنلەشمەك
ياغىر	مۈرە، يەلكە
ياغىز	قوڭۇر(رەڭ)
يالاباچ (~ يالاۋاچ)	ئەلچى
يالاڭۇز	يالغۇز
يالترىتـ	يالتىراتماق، چاقناتماق
يالۇكوگەن	ھەسەن ـ ھۈسەن
يالڭۇق (~ يالاڭۇق)	ئىنسان، ئادەم
يالىن	يالقۇن
يالىنا ـ	يانماق، كويمەك
ياد ـ	يانماق، قايتماق
يانالا	يەنە، قايتا، يېڭىشلاپ
يانتاقى	ياندىكى
يانىيـ	زەربە بەرمەك، يەڭمەك
يەتـ	①ئولمەك، ھالاك بولماق؛ ②يەتمەك
يەسـ (~ يەزـ)	ئېرىتمەك، ئەزمەك
يەك	جىن، ئالۋاستى
يەگ	يىمەكلىك
يەلـ	شامالدەك ماڭماق
يەلمە	يېپىنچا، پىلاش
يەلمە ئەر	ئاتلىق ئادەم
يەلمەگ	ئۈزاقتا يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇن

یەم	ئوسۇملۇك دورىسى
يەمە (~ يىمە)	يەنە،......مۇ
يوبال-	ئۇۋال بولماق، زۇلۇم تارتماق
يورچى	قىپىنى ئىنى (؟)
يورۇت-	ماڭغۇزماق
يورد-	ماڭماق، يۈرۈش قىلماق
يورغۇرت (~ يورغۇرد)	قېتىق
يوق چىغاي	يوقسۇل - نامرات
يوقسۇز	بىكاردىن - بىكار
يوققىس	يوقىتىش، يوقىلىش
يوڭشۇر-	توھمەت قىلماق، ئارىغا سوغاقچىلىق سالماق
يوڭلا-	ئىشلەتمەك
يوڭلاقلىغ	كىرە كىلىك
يوغچى	تەزىيىچى
يوغۇر-	يۇقۇرلىماق، ئاشماق، ھالقىماق
يوغۇرقاز-	قايغۇرماق، ھەسرەت چەكمەك
يوغۇن	يوغان، چوڭ
يوغلا-	ئۆلۈم رەسمىيىتىنى قىلماق، دەپنە قىلماق
يوادۇرغان	بىر خىل ئۆسۈملۈك نامى
يومۇردقا	تۇخۇم
يونت	ئات
يور-	ئىزاھلىماق
يوكەرۈ	ئىلگىرى
يوگەرۈ	ئۈستىگە
يولەسى	ئوخشاش
يونىنچە	مۇۋاپىق

يۇت	جۇت، بوران - چاپقۇن
يۇتۇز	خوتۇن، ئايال
يۇق -	ساقلىماق
يۇل -	بۇلىماق، تالان - تاراج قىلماق
يۇلتۇز كورۇم	مۇنەججىملىك
يۇلۇپ ئال -	پۇل تولەپ ياندۇرۇۋالماق
يۇلۇغ	سودا - سېتىق
يۇلۇغچى	بۇلاڭچى
يۇمۇسچى	خىزمەتكار، كۇتكۇچى
يۇمقى	ھەممە، ھەممىسى
يۇمغاق	يۇمۇلاق
يۇ (يۇۋ)	شەرۋەت
يۇر -	پۇركىمەك
يۇز -	سۇ ئۇزمەك
يۇكمەك	جۇغلانما، توپلام
يۇگ -	ئۇشنى يوقاتماق، ئايلىنىپ كەتمەك
يۇگۇرت -	يۇگۇرتمەك، ئاقماق
يىتى	ئوتكۇر، ئىتتىك
يىپار	ئىپار
يىپكىن	بىنەپشە، سوسۇن (رەڭ)
يىت -	يوقىتىپ قويماق، يۇتتۇرمەك
يىت -	يەتمەك
يىتى قىنىغ تولۇك	جەسۇر، زور، جاسارەتلىك
يىتن -	باشلىماق، يېتەكلىمەك
يىتلىن -	يوقاتماق، ئايرىلماق
يىدىغ	سېسىق
يىدچە	قايتىدىن

يىس (~ يىش)	تاغ (قارىغايلىق تاغ)
يىر -	يىرماق، رەت قىلماق
يىرايا	سول (شىمال) تەرەپ
يىرتىنچۇ	يەر يۈزى، دۇنيا
يىرسۇۋ	دۇنيا، جاھان
يىرۇ -	بۇزماق، يىرماق
يىرىنگۈ -	ھەسرەتلەنمەك، قايغۇرماق
يىل	شامال، يەل
يىگ	①ياخشى، ②خام
يىگەتى	ياخشى ھالدا
يىگەد-	غەلىبە قىلماق، يەڭمەك
يىلپاغۇ	باتۇر، قەھرىمان
يىلپىگۈ	يەلپىگۈچ
يىلسىغ	گۈللەنگەن
يىلقى	ئۆي ھايۋانلىرى، ئات، يىلقا
يىلد -	ئىلىتماق، ئىسسىتماق
يىنتەم	مەخسۇس

گ

گرخ	يۇلتۇزلار توپى
گۈۋاك مىڭ	ئەمەلدار ۋە خەلق، يۇرت-جامائەت

ل

لائۇ	راۋاق، بىنا
لاغكى	لاغكى (قەدىمقى لوياڭ 洛阳 شەھىرىنىڭ ئۆيۈ-

AltunOq

	خۇرچە ئاتىلىشى)
لۇ (~لۇئۇ)	ئەجدىھا
لۇگ	ئوچاق
لالا ـ	ئەزمەك، سوقماق

م

مائىئادىس	مائىئادىس (دولەت نامى)
مادار	چىن ـ ئالۋاستى
ماخابالى	ماھابالى (ئادەم ئىسمى)
ماخادىۋى	ماھادىۋى (ئادەم ئىسمى)
ماخاساتۋى	ماھاساتۋى (ئادەم ئىسمى)
مائىترى	مائىترى (ئىلاھ ئىسمى)
مانۇ	چەل بورە
ماڭرا ـ	ۋاقىرىماق
مەرىچى	پاۋايى، نادان
مەڭ	①مەڭ؛ ②يەم، دان، يېمەكلىك
مەڭى	خۇشاللىق، شاتلىق
مەڭىزلىگ	چىرايلىق، گۈزەل
مەڭىلە ـ	خۇشاللانماق، ھوزۇرلانماق
مەڭلە ـ	... نىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالماق
مخا (~ماخا)	چوڭ
مخايانا (~ماخا ـ ماھايانا (بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ	
يانا)	نامى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئۇلۇغ كو ـ
	لۇڭگۇ، دەپمۇ ئۇچرايدۇ.)
موغۇچ	موغۇچ (راھىپ)
مۇن	شورپا
مۇنا	مانا، ماۋۇ

مۇن قاداغ	گۇنا، ئەيىپ
مۇڭا	ماڭگو (مىۋە)
مۇڭاد ـ	ھەيران قالماق، ئەجەپلەنمەك
مۇڭادىنچىغ	ھەيران قالارلىق، ئاجايىپ
مىسىخا	مىسىھا (خاس ئىسىم)
مىشچىك	مۈشۈك
مىر	بال، ھەسەل
مىن	خېمىر

ن

نارا	ئانار
ناراتا	ناراتا (خاس ئىسىم)
نامۇ	نامۇ (بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، ھورمەت، تازىم دىگەن مەنىدە)
نەچۈك	نىمە ئۈچۈن، نىمىشقا، قانداق قىلىپ
نەگۈ	نىمىشقا
نەگۈكىم	مەيلى قانداقلا بولمىسۇن
نەگۈلۈگ	نىمىشقا، نىمە ئۈچۈن
نەڭ	①نەرسە، شەيئى؛ ②مەيلى......**سۇن**
نەڭ نەڭ	ھەرقانداق
نوم	(بۇددا) نومى
نوملا ـــ	نوم تەپسىر قىلماق
نىشان	نىشان، تامغا، بەلگە
نىزۋانى	ئازاپ، دىلخەستىلىك
نىكەي	قىسىم، بولۇم
نىگرانتى	نىگرانتى (خاس ئىسىم)